

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission.

ધર્મવિચાર

લખનાર
કવિ નર્મદાશંકર સાવરશંકર

“સત વિતી ને વાધું બહાણું, અગ્નિદેવ દીપનો આ; /
પ્રકાશ ક્રમગો સુનું ઓપતું, શકુન સદૃશ સુખ સોવા.”

આવૃત્તિ ત્રીજી

“ગુજરાતી” પ્રેસના પ્રાથિક
મણિલાલ ઇન્દિરામ દેસાઈએ ગ્રાપી પ્રકટ કર્યું.
સામુત બિલ્ડિંગ, સર્કલ, દેડ, મુંબઈ

સંવત્ ૧૯૭૦ ઇ સ ૧૯૧૮

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦

(સન ૧૮૬૭ ના ૨૫ માં ચાલેલ મંત્રાલયે રજૂરજૂ કરાવ્યું છે.)

પ્રસ્તાવના

(આવૃત્તિ પહેલીની)

આ ગ્રંથમાં છપાયેલા નિબંધો એટલા બધા તો અમૂલ્ય અને મનન કરવા યોગ્ય છે કે, તેની ઘણી માંગણી થવાથી હાલનો સંગ્રહ બહાર પાડ્યો છે. ઠવિ' નર્મદાશંકરના વિચારથી જે જે 'વિદ્વાનો' જૂદા પડતા હોય, તેઓ પણ આ નિબંધોની શૈલી, તેમાંની સ્પષ્ટતા, નિરાકરણ કરવાની ઢબ, અને સૌથી ઉત્તમ એમનું નિખાલસપણું જોઈ બહુ પ્રશંસા કરે છે, એ જ એમના વિચારની બલિહારી છે.

ત્રીસ વર્ષ પર ગુર્જર પ્રજાજનો ઉદ્યમના રંગમાં ખૂબ ખિડ્યા હતા, પણ સુધારાના રંગનો લહાવો લેતાં તેઓ છેક જ યાકી ગયા, મોખ્ખા પડ્યા અને દેશાભિમાની સ્નેહરંગ તદ્દન હડી ગયો. એના સંબંધમાં “બુદ્ધ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો” એ નીતિએ ઉદ્યોગ ચલાવી દેશજનતાને વંશપરંપરાની ઉજળી કરવી, એ આ નિબંધોનો હેતુ છે. આ સમય, આવી ઉત્તમ રીત ગ્રંથસંકલના માટે યોગ્ય તેના પર વિવેચન કરવાનો નથી; પણ જે પુરુષે સુધારાના પ્રથમ કાળમાં છેદક-પણું ધર્યું, પછી છેદકરક્ષકપણું ધર્યું; ને હવે તદ્દન રક્ષકનીતિ ધરી છે, તેનો સકારણવાદ બહુ બહુ રીતે લક્ષ્યપૂર્વક અવલોકન કરવા યોગ્ય છે. ઠવિના જેવી ઉત્તમ શક્તિ સ્પષ્ટીકરણમાં, વિચારની પ્રૌઢીમાં, ચિત્રદર્શનમાં અને ભાષાની નવી શૈલીમાં બીજા કોઈ પણ ગુર્જરમાં નથી, એ સર્વ રીતે માન્ય છે. હમણાના વિદ્વાનો બનાવેનાં અવલોકન કરે છે ખરા; પણ બુદ્ધિવિચારબળે સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ જોતા નથી. ઠવિએ તદ્દન જૂઠી જ રીતિ પકડી સુધારાનું ત્રીસ વર્ષનું સ્વરૂપ જોયું ને તેમાંથી જેટલું સત્ય ને આદ્ય દીઠું, તે જ રાખી અગ્રાહ્ય વસ્તુને તણ દીધી છે. ઉપલક્ષ્ય વિચાર કરનારા વિદ્વાનોમાં કદી આને માટે મતભેદ હોય, પણ થોડો કાળ વીત્યા વિના અરુ સ્વરૂપ માલમ પડશે નહીં. એકન પંડિતે જે મહા સમર્થ નીતિ “વિચાર કરવા” માટે યોગ્ય હતી, તે જ ધોરણ ઠવિએ સાચવ્યું છે, પણ જેમ એકન

પંડિતના વિચારનો અમલ એક જે વીસી વીત્યા પછી થયો છે, તેમ કવિના વિચારનો જ્ય થતાં વિલંબ લાગશે નહીં. એની પ્રત્યક્ષ સાબિતી એ જ છે કે, આ ગ્રંથની ઉપરા ઉપરી માંગણી થઈ છે.

આ ગ્રંથમાંના સઘળા નિબંધો ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવવાનો સમય કવિરાજને મળ્યો નથી. ગ્રંથસંગ્રહ ઠરનાર ઉપર એના અક્ષરચૂકનો કે સંગ્રહવ્યવસ્થાનો દોષ છે.

તા. ૧૭ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૫.

ઈ. સૂ. દેસાઈ.

પ્રસ્તાવના

(આવૃત્તિ બીજીની)

આ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિ સને ૧૮૮૫ માં જ્યારે ઠવિ હયાત હતા ત્યારે બહાર પડી હતી; ત્યારપછી એક વર્ષની જ મુદતમાં ઠવિ સ્વર્ગવાસ પામ્યા; અને તેર વર્ષની લાંબી અવધિએ હવે તેની બીજી આવૃત્તિ બહાર આવે છે. ઠવિ જેવા લેખકની આવી અતિ ઉપયોગી અને બહુ પ્રકારે સમર્થ કૃતિ પણ બીજી આવૃત્તિ માટે આવડો દીર્ઘ કાળ લે છે, એ ગુજરાતની વાંચનારી આલમની ન ઘટે તેવી કંજુસાર્થ અને અધન્યતા પ્રદર્શિત કરે છે; તોપણ સંતોષ માત્ર એટલો જ છે કે, આ ગ્રંથમાંયલા વિચારો જે નવા વલણથી લખાયલા છે તે વલણ ઉછરતી સમાજનો મોટો ભાગ પકડતો જાય છે અને એ જ વલણને હૃદયનિષ્ઠ રાખી ભેરીનાદથી સંરક્ષકનીતિનો બોધ કવિરાજના પછી અત્યાર સૂધી સ્વર્ગસ્થ પ્રોફેસર મણિલાલ નલુભાઈ ટ્રીવેદી એકતાનથી કરી ગયા છે.

ઘણી જ અફસોસની વાત એ છે કે, એ પુરુષના જીવનનો અંત વિધિએ એટલો બધો પાસે નિર્મલો; નહિ તો કવિરાજની અન્ય સમયની સંરક્ષકનીતિના વિસ્તારની ઉચ્ચ ઉત્કંઠા બહુ અશે ક્ષીભૂત થાત. એ ઉપરાંત બીજી પણ એક ગેરલાભ એ પુરુષના ત્વરિત સ્વર્ગવાસથી આપણને વેઠવો પડ્યો છે; ગુજરાતની સમાજ માટે આદિથી અન્ત સૂધી સાચી બંધુતાથી તથા ખરી દેશદાઝથી કવિરાજે ઘટિત ત્યાગવૃત્તિ અને હિસાહ રાખી વારંવાર જે જે પ્રયત્નો સાહિત્યદ્વારા કરેલા છે, તેની અત્યારના ગુર્જર સાક્ષરોમાં ખરી ખુજ એ પુરુષને જ હતી, એમ એકથી અધિકવાર બીજા પ્રસંગોના લેખદ્વારા એમણે બહાર મૂકેલ છે; આ ગ્રંથનો ઉપોદ્ઘાત આપવાનું પણ એમણે માથે લીધું હતું, પણ ઈશ્વરની ઈચ્છા વિપરીત નીવડી !

કવિરાજ જેવા પ્રસિદ્ધ લેખક, અને ધર્મવિચાર જેવો ઉપયોગી અને અનુપમ ગ્રંથ બીજી આવૃત્તિમાં આવતાં આવેલા લાંબો કાળ લે

છે, એ બીના જ આ ગ્રંથમાંયલા વિચારોના સુગમ પ્રવેશ માટે ઉપોદ્ગ-
 ઘાત માગે છે. પણ એ કામ સુલભ નથી, અને થોડા શબ્દોમાં પતાવી
 શકાય તેમ નથી. વળી કવિરાજ જેવા સાક્ષર અને લેખકે અન્ય
 ગ્રંથોદ્ધારા પણ ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી સમાજની જે સેવા
 બજાવી છે; અને જે કામ લેખની વિવિધ શાખાઓમાં એઓ કરી
 ગયા છે, તેને પણ દૃષ્ટિથી દૂર રાખી શકાય તેમ નથી. એટલે એ
 પ્રયત્નને માટે ઇલાયદું સ્થાન રાખી આ આવૃત્તિ આટલા જ પ્રસ્તા-
 વથી બહાર મૂકવામાં આવે છે. આશા છે કે, જે દેશહિતેચ્છુવીરે
 સ્વદેશી બંધુ માટે એક દીલથી જીવન સમર્પ્યું હતું, તેના આવા પ્રયત્ન-
 ભણી સમાજ બેકદર નાહુ રહી શકે

આ નવી આવૃત્તિમાં કવિરાજના અન્ય સ્થળે લખાયલા લેખો
 તથા ભાષણો (જુઓ અનુક્રમણિકા વિષય પ, ૯, ૧૦ ને ૧૧) નો
 વધારો કરવામાં આવ્યો છે.

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ.
૧ સુધારો ને સુધારાવાળા.	૧
૨ આયોજકર્મ	૪૨
૩ સુક્ષિતતંત્ર	૧૦૫
૪ ધર્મનિષ્ઠાસા સંવત ૧૯૦૧- ... ૧૯૭૬	૧૩૪
૫ આર્થદર્શન. " " " "	૧૬૧
૬ લભ. ૧૯૮૧	૧૬૩
૭ દેશાભિમાન (નિગંધરૂપે)	૧૬૮, ૫૨
૮ સામાજિક તથા સ્વચ્છતા સંસ્કરણ	૨૦૪ વિચાર
૯ શુદ્ધિ.	૨૦૫ નિર્મૂળ
૧૦ સ્વદેશાભિમાન (અવ્યક્તરૂપે)	૨૦૬ થોડો ધણો
૧૧ મહાશુકાળ સંવત ૧૯૪૫ સ.સ. ૬ વડ ૧૩	૨૦૭ એ રીતે થયો
	અમળને નમીને)

ધર્મવિચાર

સુધારો ને સુધારાવાળા

(૧) પ્રત્યેક પ્રજામંડળની સ્થિતિ કાળે કાળે બદલાય છે; કાંઈ કાળે અતિધણી તથા કાંઈ કાળે અતિ થોડી પણ બદલાતી ને પછી બદલાયલી દેખાય છે.

બદલાતી સ્થિતિના સમયમાં કેટલાક જણ પોતપોતાના મત પ્રજાને જણાવે છે અને કેટલીક વારે બે મોંઢા પક્ષ સામસામા બંધાય છે—જે કે વળી એકેક પક્ષમાં પણ મતદેર થોડો કે ઘણો હોય છે જ.

જૂના નવા વિચારની ચાલતી લડાઈમાં કેટલાક જણ પોતાના મતને જૂલ લસું જણી લે તોપણ અપમાનને ભયે કે ભાવે જયની આશાએ હઠ ધરી તે મૂકતા નથી; કેટલાએક જૂલ જણાયેથી બીજા પક્ષમાં ઉતરે છે; કેટલાક તટસ્થ દિગ્મુઠ રહી જોઈ કહે છે; કેટલાએક સંશયે નબળા કે સ્વાર્થે સખળા તે મધ્યસ્થનું ડોળ ધાલી રહે છે; અને કાંઈ વળી પ્રથમ નદીકામાં આવેલા તે નવા દેખા દે છે.

લડાઈ કાઢવાર બંધ પડે છે, કાઢવાર ધીમી ચાલે છે, કાઢવાર પૂર જરમાં મચે છે, અને સમયની આવવાની અવધિએ જૂના નવા વિચાર ઊત્તરિત થયેલાની નવી વ્યવસ્થા થાય છે.—નવો વિચાર તે જૂનાને નિર્મૂળ કરી શકે જ નહિ કેમકે નવો તોપણ બાપનો ભેટો થાય; તે થોડો ઘણો જૂનામાં ભળે કે પોતાનું નાનું કે મોટું જૂઠું સખ્ય માડે ને એ રીતે જરૂરો કહેવાય. જૂનો તે પોતાનામાં નવાને થોડોક દાખલ કરે (સમયને નહીં) કે નાજ કરે, કે દેશ બહાર હાંકી મૂકે, તોએ જરૂરો કહેવાય. ધણું ખરું નિલસના જૂનામાં સમયના નવામાંના કેટલાક વિચાર ભળી રહે છે.

નવા વિચારવાળો કે જૂના વિચારવાળો જે જથી પુરુષ સમયની છેલ્લી વ્યવસ્થા કરે તે મહાપુરુષ કહેવાય છે—(એ બીજાને, હિંદુઓ અવતારી કે અંશાવતાર કે આચાર્ય કે જગદ્ગુરુ અને શકવર્ત્તિ કે ચક્રવર્ત્તિ એને વિશે-ધણે ઓળખે છે).

નવા વિચારનો જથી પુરુષ તે મોટો સુધારો કરનારો કે સિદ્ધ સુધારાવાળો એ શબ્દ પણ ઓળખાય. સુધારણું એટલે બગડેલું—અવ્યવસ્થિત હોય તેને ચોખ્ખું વ્યવસ્થિત કરવું; સુધારો એટલે સુધારવા સંબંધી કર્મ કે ક્રિયા અથવા સુધરેલું કાર્ય કે સુધરેલી સ્થિતિ, નવો વિચાર. સમયનો સિદ્ધ સુધારાવાળો દર્શન દે તેની પહેલાં જે પુરુષો સુધારાનાં મતનો જોધ કરનારા તે સાધક સુધારાવાળા અને એમાંના જે મોટાના સાથી તે સહાય સુધારાવાળા.

સાધક સૌનો ઉદ્દેશ સુધારાનો છે તે જુદી જુદી બુદ્ધિએ, જુદાં જુદાં વિષયમાં, જુદે જુદે પ્રસંગે, જુદી જુદી રીતે ઉજોગ કરનારા હોય. પ્રત્યેક જણ પોતપોતાના વિચાર, શ્રમ તથા કાર્ય પ્રમાણે જુદાં જુદાં યશને યોગ્ય થાય. તેઓ વિચાર કર્મમાં જીવતાં કે મુચ્છા પછી સિદ્ધને વધારે ઓછા અનુસરતા જણાય તે પ્રમાણે માનપાત્ર કહે—સમયના સુધારાવાળા રૂપે; અને એમ તુલના ન થઈ હોય ત્યાંસુધી તે પોતાની જ વેળાના સુધારાવાળાની તુલનાએ માનપાત્ર કહેવાય. સાધકમાં પ્રથમ નવો વિચાર આપવાવાળો પણ મોટું પદ ધરાવે. પછી તેણે કાંઈ કીધું હોય ચા નહિ. વિષયપરત્વે ધર્મ તે પહેલી, રાજનીતિ તે બીજી, ને દેશસમૃદ્ધિ તે ત્રીજી એમ ક્રમે મહત્તા રાખે છે. ધર્મવિષયમાં તત્વજ્ઞાન તથા શુદ્ધધર્મ એ પહેલી, વ્યવહાર ધર્મનીતિ એ બીજી, ધર સંસારની નીતિરીતિ એ ત્રીજી એમ અગત્ય રાખે છે.

સાધકમાં કેટલાએક ઉચ્છેદક (radical), રક્ષકેદક (liberal radical), ને છેકરક્ષક (liberal conservative) હોય. એક તે જૂના વિચારને નિર્મૂળ કરવાને બીજો તે નવાને વિશેષ દાખલ કરવાને; અને ત્રીજો તે જૂનામાંનું ઘણુંક અવશ્ય રાખવાને તથા ન છુટકાના નવાને દાખલ કરવાને ઉદ્ધમી હોય—જૂનાને હુકમી રાખી રહેવાને મથે તેને પ્રરક્ષક (conservative) કહીએ.

સાધકમાં કોઈ પ્રથમ ધરી તરત જ પલાયન કરે, કોઈ નિભાવ કરતાં વચમાંથી કાતર દીન થઈ રહે, કોઈ પ્રસંગવશાત્ થોડે શ્રમે મોટો યશ મેળવે ને કોઈ મોટો શ્રમે જીવતાં યશ મેળવે નહિ. કોઈ તરતના સુધારાને મોટો માને ને કોઈ ઘણો કાળ રહે તેવાને; કોઈ ધીરા, કોઈ જતાવળા; કોઈ આડે ભાગે તથા નિધપ્રપંચે ને કોઈ સૂધે માર્ગે તથા અનિધ્યુજિતે કામ કરનારા હોય; કોઈ ટોળાં કરી તેને વધારવાને મથે ને કોઈ સ્વતંત્રે વિચાર કરતા થાય તેમ હોડને જોધ.

(૨) હિંદુ પ્રજામંડળ છેક જૂના કાળથી સ્થાપિત છે. મનુષી તે યુધિષ્ઠિર સૂધીના ત્રણ મોટા યુગ જેટલા લાંબા કાળમાં જે કે ઘણી વાર ધર્મચક્ર તથા રાજચક્ર બદલાયાં તોપણ સંસારનો ત્યાગ કે રાગ એ વિષયમાં પ્રજાએ ત્યાગને જ અવશ્યે પ્રધાન જણ્યો માન્યો પાળ્યો હતો. પછી કેટલોક કાળ તેમજ હતું. પછી વળી સતેજ જોદ્ધ તથા નિસ્તેજ પાહણ એ જે ધર્મે ત્યાગને જ મનાવ્યો હતો. વિક્રમ સંવતના આરંભથી તે સૈકા પીસના આરંભ લગીમાં શાંકર વૈષ્ણવ જૈન એ ત્રણ ધર્મે પોતાના અનેક

સંપ્રદાય સાથે અને કુળીર નાનક સાધુ સંન્યાસી ભોળી જતીના અનેક પંથોએ ત્યાગને જ પ્રધાન બાણ્યો છે. અર્થાત્ નિવૃત્તિધર્મ પ્રધાન ને પ્રવૃત્તિધર્મ ગોણુ એમ હિંદુઓ પરંપરાથી માનતા આવેલા છે.

એ બે ઉલટપુલટ થાય એટલે પ્રવૃત્તિનો ધર્મ પ્રધાન મનાતો થાય- સકળ પ્રજામાં, તેવો નવો વિચાર તિસેક વર્ષ થયાં દેશમાં ધુંધું કરી રહ્યો છે ને બહુ બહુ પ્રકારે ઉભયો છે. પ્રજા પરલોક સંબંધી વિચાર કાઢી નાખે ને આ લોકના સુખભોગનો જ રાખે તેને માટે દેશાભિમાનને મહાદેવત મનાવવાને સુધારાવાળા મથન કરે છે.

‘ઉલટપુલટ’ શબ્દે રક્ષકછેદકનું મત અમે જણાવ્યું છે, પણ વેદને ન માનનારા સ્વચ્છિનો સુઝાડેલો ફેરફાર કરનારા ઉચ્છેદક તે તો એમ જ હજી કે, નિવૃત્તિધર્મ જ ન ભેધે. એકેશ્વર ભક્તિનો નવો ધર્મ સમાજ પ્રવર્તાવે છે તે લોકનું વળું પોતાની તરફ કરવાને; કેટલાક સમજે કે ઈશ્વરને માનવા સંસારી તે દુઃખભોગમાં તથા સુખ પ્રાપ્તિમાં સહાય કરવાને. જેમ સને ૧૭૯૩ માં ફ્રેંચ લોકે બુદ્ધિદેવીની સ્થાપના કરી હમ બર્બર ફેરફાર કીધો હતો તેમ તો છેક નહિ, પણ તેવી રીતે અહીંના સુધારા- વાળા દેશાભિમાનને સ્થાપી નિવૃત્તિધર્મને બ્રાહ્મણની કગાઈ કહી નિંદે છે; અપરાધ ગ્રાહ્ય વિષય સહ્ય ને પરાધ ગ્રાહ્ય તે અસહ્ય મનાવે છે, -પરણુ પછીની ગતિ અને ઈશ્વરજ્ઞાન તથા ધર્માચરણ એ વિષે અનાદર કરાવે છે; વેદવચન તથા મહર્ષિના આલુ- બવ અને સાત્વિકબુદ્ધિવાદ તે અપ્રમાણ છે, પણ યુરોપના શાસ્ત્રીઓના સિદ્ધાંત તથા છાંના શિષ્ટના અનુભવ અને રજતમસી બુદ્ધિવાદ તે સપ્રમાણ છે એમ કહે છે. પૂર્વના બૌદ્ધ વેદને વગોવતા ને અમણાના પણ વગેરે છે અથવા નામનો માને છે; પૂર્વના બૌદ્ધ છવની કર્મ પ્રમાણે ગતિ, દેહાંતર ને દેવાદિયોગિ એને માનતા અને અમણાના નથી માનતા; પૂર્વના તે એક જગદીશ્વર નથી એમ સ્પષ્ટ કહેતા ને આમણાં કેટલાક નાસ્તિક હોય તે, ને યીજ તે, ઈશ્વર છે એમ કહે છે.

સ્થિતિબળ ભેધે. ત્યાગધર્મ પ્રજાના હૃદયમાં, ધણા કાળથી વ્યાપિ રહ્યો છે ને રામધર્મ તે થોડુંક થયું દેખાઈ ધું ધું કરે છે. હિંદુ પ્રજાની સંખ્યાના પ્રમાણમાં સુધારાવાળાની સંખ્યા હજી કંઈ જ નથી. અંગ્રેસર કેવા છે? સનાતન ધર્મમાં આચાર્ય તથા ધર્મચુર ને શિક્ષક ગ્રાહ્ય એ સ્થિતિ બ્રહ્મ છે-સાત્વિક તે સમય નથી એમ માની ટક ટક જોયાં કરે છે, રાજસી તે વિકાસમાં મગ્ન ને તામસી તે અર્થ સાધવે પ્રપંચ રમે છે; કેટલાક પંડિત નવા વિચારની સામા પણ થાય છે-કેટલાક પુનર્વિવાહ પ્રકરણમાં ને કાઈ કાઈ તે સ્વામી દયાનંદના ધર્મકચનની. પ્રજાનો મોટો ભાગ સુધારાના બકવાદને ન લેખવતાં સ્વધર્માચરણ, ધરડા કરતા આવેલા તેમ કર્યા જાય છે ને એમાંના કેટલાક જને સુધારાનો પાસ લાગ્યો છે તેઓ ધરમાં

ને જ્ઞાતિમાં જૂની રીતિ રાખી રહી કે કાંઈક બદલી સુધારાને વખાણે છે પણ તે પક્ષમાં જતા નથી. સુધારાવાળામાં સેન તો દિનપરદિન વધારે વધારે ખ્રિસ્તી સાધુના સ્વમ તરંગમાં રમે છે. સ્વામી વેદની સંહિતાને જ મનાવે છે ને તે પણ તેમાંની હિરણ્યગર્ભસૂત્રીની, દેવતાઓને કાઢી નાખીને; તે અમણાં મુંબઈ ઈલાકાની આશા છોડી ઉત્તર હિંદુસ્થાનના તથા પંજાબના પ્રદેશમાં ધૂમે છે. આર્યનાસમાજના અગ્રેસર તો દયામણા છે. સાધક સુધારાવાળામાં હવે પછી કાંઈ ગાઢી ચલાવે તેવા હજીલગી તો જણાતા નથી. પ્રજામાં વેદોક્ત જ્ઞાન વિશેષ સતેજ થતું જાય છે ને જ્ઞાતિ આચાર કર્મ વિષયમાં તેણે કાંઈ કાંઈ હઠ મૂકી છે. રાજ્યનીતિ, દેશસમૃદ્ધિ, વિદ્યાકળા, બ્યવહારચારુર્ય એ વિષયમાં સુધારાવાળાનાં વખાણુ કરે છે પણ નિવૃત્તિધર્મના વિષયમાં એ હાથ ધાલે છે તે તેને પ્રિય નથી. સુધારાવાળાના પ્રધાનમાં આર્યસમાજે કેટલાક અંગ્રેજી ભણેલાને વેદ માનતા કીધા છે. સૌ સુધારાવાળાએ ખ્રિસ્તી ઉપદેશકોનું કાવવા દીધું નથી પણ પ્રજામાં કુસંપ કીધા છે; કેટલાકને સંસયી કીધા છે; તેઓ બહુબોલા છે; કહેણી પ્રમાણે રહેણી રાખતા નથી; વિષયસેવન યથેચ્છ કરે છે; અસત્ય, અમમોદા, અભિચાર, મદ્યપાન, સ્વાર્થબુદ્ધિ, સેકાચરૂતિ એ આદિ દુર્ગુણ પ્રજામાં વધ્યા છે, તે જડ શક્તિને વખાણુનારા ને નીતિવિષે નિરુદ્ધ રહેનારા સુધારાવાળાની સંગતિએ. કેટલાક પંડિત બંગાલી તથા દક્ષણી પુનર્વિવાદના પક્ષમાં ગયા છે ને સુરતને એક દક્ષણી શાસ્ત્રી દેશાટનને પુષ્ટિ કરનારો હતો. યાઓસા-પ્રીસ્ટ અગ્રેસરોએ યોગ તથા મંત્રની સિદ્ધિ સત્ય માની એની વિરુદ્ધ જે સુધારાવાળા તેને જાંખા પાજ્યા છે અને સનાતન ધર્મનો આદર કરવા ભણી કેટલાકની મતિ કરી છે. યુરોપના ધણાક લોકાકરૂતિમાં મચેલા તે સાત્વિક યોગ વૃત્તિવાળા હિંદુને પુરુષાતન રહિત કહે છે પણ સમજવાનું આ છે કે સત્ત્વ મલિન થયેલી, ત્યાગવૃત્તિ ઝાંછી થયેલી હિંદુઓ નિર્બળ થયાં છે, બાકી સત્ત્વ તથા ત્યાગમાં તો બળ છે જ. ગીતામાં કૃષ્ણોક્તિ છે કે “અશ્વત્થમેનં મુષિરુદ્ધમૂલમસંગશ્લેષ દૃઢેન ઢિવા”-“સંસાર જેનાં મૂલ બહુ ફેલાયલાં છે તેને દૃઢ અસંગ્રામી શસ્ત્રે છેદવો”-ત્યાગજ શ્રેષ્ઠ છે.

ઉપર પ્રમાણે બેને પક્ષનું બળ જોઇએ છીએ; વળી સ્મરણુ આણીએ છીએ કે સ્વધર્મનું જાણ્યા વિના પરધર્મના મોહમાં અનુભવ વિનાના તરણોએ સુધારો આરંભ્યો હતો, વળી જોઇએ છિયે કે કાળા હિંદુની વૃત્તિનું વલણ પાણું ફેરવે છે ત્યારે અમને તો પ્રતીતિ યાય છે કે સમયની અવધિએ સનાતન ધર્મ તે થોડોક જ મધ્યમ ચીનાત્મામાં લપટાઈ જશે.

(૩) ગુજર હિંદુ પ્રજામાં સૈન કે સ્વામીના મતના ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં કોઈ નથી. (માત્ર મુંગધની આર્યસમાજમાં ચાળીસેક જણ હશે ને એમાં ધર્મની સમજણવાળા પાંચ પણ નથી.) આર્યનાસમાજ ગુજરાતમાં છે, કાઠિયાવાડમાં નથી. એમાં નોંધાયલામાં વેદ તે ઈશ્વરવાણી નથી એમ સ્પષ્ટ કહેનારા થોડાક જ છે ને વેદોક્ત ધર્મચરણ ધરજાતિમાં ન રાખનારા તેવો એક પણ નથી. લગ્ન, જ્ઞાતિ, રીતભાત વિષે સભામાં બોલાય છે ને પત્રોમાં લખાય છે; દેશી કારીગીરી સંબંધી કંઈ કંઈ વડોદરાની સભા કરે છે. (રાજ્યપ્રકરણ ને દેશી કારીગીરી એને માટે સુરત અમદાવાદમાં થયેલી સભાઓ ભાગી પડી છે.)

સ્વામીએ અમદાવાદની સમાજના અગ્રેસરોને વેદ માનવા વિષે બહુ પ્રયત્ન કર્યોલો પણ તેઓએ માન્યું નહોતું. રાજકોટ તથા બકચમાં આર્યસમાજ થયેલી પણ તે તુરત જ તુટી ગઈ હતી. આર્યસમાજના થોડાક જણ થીઓસોફીસ્ટ પણ છે કે જેનું મત દેવમૂર્તિઓને પણ માનવાનું છે-સમાજના મતની સામાં.

ગુજરાતીઓમાં સુધારા સંબંધી સારી પેઠે ચચાવણા વિષયના મોટા અસંગ આ હતા:-ગુરુમંત્રનો તે સુરતની માનવધર્મસભાએ આણેલો (૧૮૪૪); સ્ત્રી કૃળવણીને છુ. વ. સભાએ આણેલો (૧૮૫૧); ઇંગ્લંડ જઈ આવેલા બ્રાહ્મણ વાણીઆ ભાટીઆના સંબંધમાં ચાલેલી ચર્ચા તે તે જ્ઞાતિઓમાં (૧૮૬૦ પછી કેટલાંક વર્ષ); પુનર્વિવાહ સંબંધી મુંગધમાં (૧૮૬૦); મહારાજ લેખકેસ મુંગધમાં (૧૮૬૦-૬૧). ગુજરાતીમાં સધળા વિષયપર ચોક્કસ લખાયું છે; છોકરીઓની નિશાળ લણાવનારી થોડીક સ્ત્રીઓ બહાર પડી છે; એકવીસ વર્ષમાં તિસેક પુનર્જન્મ થયાં હશે; બ્રાહ્મણથી ખીજ જ્ઞાતિઓમાં પાંચેક વધારે; નાગર બ્રાહ્મણ, કપોળ, મોઢવાણીઆ, ભાટીઆ ને કાચેચ ઇંગ્લંડ જઈ આવ્યા અને કાચેચ તથા ક્ષત્રી તે ચીન. વિદ્યાવૃદ્ધિના કામમાં વર્નાક્યુલર સોસૈટી (૧૮૪૮), એડુસ લેઝેરી (૧૮૫૦), હીમાભાઈ ઇન્સ્ટિટ્યુટ (૧૮૫૮), ને મુંગધ બુલેથર લેઝેરી (૧૮૭૪) એ થયાં છે.

સુધારાનો ઉપદેશ કરનારાની સંખ્યા દશ વર્ષ (૧૮૫૧થી૬૧) સારી હતી ને તેમાં વધારે આગળ પડેલા તથા સર્વત્ર જણાયલા તે નર્મદાસંકર જ્ઞાત્યસંકર (ગદ્યપદ્ય લખાણથી, જાણણથી ને પુનર્વિવાહની ચર્ચાથી); અને કૃષ્ણદાસ મૂલજી (સત્યપ્રકાશ પત્રથી, ભાષણથી ને લેખકેસથી,) વળી ખીજ તે મુંગધમાં ગંગાદાસ કિરોરદાસ, કૃષ્ણદાસ માધવદાસ ને ડાકતર ધીરજીરામ; સુરતમાં દુર્ગારામ મંજારામ ને અમદાવાદમાં મહીપતરામ રૂપરામ તથા કવિ દલપતરામ-ગુલાભાઈ એ હતા. પછી (૬૧-૭૦) મુંગધમાં

ગિરિધરલાલ દયાળદાસ, નગિનદાસ તુળસીદાસ, ઠાકુરદાસ આત્મારામ ને પાછલા ભાગમાં દીકાકારના લખનારા (શેરસદાના વખતથી સુધારાનું કામ બહુજ ધીમું પડી ગયું ને કેટલાક ઉપદેશક ખસી બેઠા). પછી (૭૦-૮૦) નવા દેખાયા; તેમાં ભોળાનાથ સારાભાઈ (પ્રાર્થનાસમાજથી). પત્રચલાવનારામાં “ગુજરાત મિત્ર” વાળા, “હિતેચ્છુ” વાળા ને ગયા વર્ષથી “ગુજરાતી” વાળા. બાદીઆમાં મૂળજી ઠાકરસી તથા રામદાસ બાણજી એ નામ ગણવાનાં; અને બહુકપટપ્રકાશવાળો ઇચ્છારામ બાસ.

દૃષ્ટાંત, નીતિ તથા સસારસુધારો એ વિષયમાં રક્ષકછેદક હોય, પણ લેખક-કેસથી છેદેદક નહીં. ગિરિધરલાલ લખાણ બાપણથી છેદેદક ને આર્યસમાજના પ્રમુખસ્વરૂપે સ્વામીની પેઠે રક્ષકછેદક કે છેદેદક હતો. મહીપતરામ રક્ષકછેદક તે વેદને ધર્મપુરતક ન માનવાથી છેદેદક છે નર્મદાસંકર રક્ષકછેદક, પછી સર્વે વિષયમાં છેદેદક નહીં “રાજ્ય રંગ” લખ્યા પછી છેદકરક્ષક છે અને ૧૮૬૮ માં નર્મદાસંકરે બુદ્ધિવર્ધક સભામાં સુધારા વિષે બાપણ કરેલું ને પછી જે મત નહીંયા તે તા. ૨૬ મી નવેમ્બરના ડાહ્યામાં છપાયા હતાં નર્મદાસંકર-“પ્રજનાં તન મન ધનમાં વ્યવસ્થાપૂર્વક જે વધારો કરવો તે સુધારો” ગિરિધરલાલ-“આગળ વિચારમાં દોડ કર્યાં કરવી તે સુધારો,” ઠાકુરદાસ-“સારી વ્યવસ્થા કરવી તે સુધારો,” નર્મદાસંકર-“ગિરિધરલાલની વ્યાખ્યામાં આગળ ધસવા ઉપર ને ઠાકુરદાસનામાં વ્યવસ્થા ઉપર પ્રાધાન્ય છે,” નગિનદાસ-“ધર્મને વળગી રહેવાની જેવી આપણી શક્તિ છે તેવી હવે વિધા તથા શબ્દરખારી વિષયને વળગેવી તે રહે તેવું કરવું કે જેથી દેશની સ્થિતિ સારી થાય,” મનસુખરામ સૂર્યરામ-“માથે અંકુશ રાખી ચાલ્યાં કરવું તે સુધારો.”

ગુજરાતી સુધારાના કામમાં દ્રબ્યને આશ્રય આપનારા તે બાદીઆ, વાણીઆ, કળમી, શ્રાવક ને પારસી એ જ્ઞાતિના ગૃહસ્થો છે. વળી દક્ષણી ગૃહસ્થોની સૂચનાથી સુરત અમદાવાદમાં લવાદકારટ થઈ તે કંઈ કંઈ કરે છે; એક દક્ષણી ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં દેશી કારીગરી વિષે બાપણ કરી ગયો છે; પુનાનો જેપી સુરતના હુલ્લડ કેસમાં અધિપતિઓની મદદમાં હતો. ગુજરાતના લોકે દક્ષિણના દુકાળથી પીડાતાને માટે કેટલુંક દ્રબ્ય મોકલ્યું હતું.

સુધારાના સામા પક્ષવાળાએ ઇંગ્લંડ જઈ આવનારાને હેરાન કરીધા હતા-નાગરમાં રાત્રી દિનમણિયકર ને મહાજનના ગુરુ સુખી હતા; (જ્ઞાતિમાં દાખલ થવાના પ્રસંગમાં સુધારાવાળાઓએ સ્થિતિનીતિમાં પોતાની બહુજ નબળાઈ જણાવી હતી). સ્વામી દયાનંદની સામા જરૂરને દક્ષણી માધવરાવ થયો હતો ને હાલ ત્યાં પ્રાર્થના સમાજની સામા નારાયણસભા છે. ખીજ બધા પ્રાંત કરતાં ગુજરાતી પ્રજામાં જ્ઞાતિઓનાં બંધન વિશેષ છે. ગુજરાતમાં ધર્મવિષયનો સુધારો ભાંગી પડે તેવો છે; પુનર્વિવાહની રીતિ ધીમે

ધીમે ચાલુ થાય ને તે બેડાં થોડે કાળે પોતપોતાની જાતિમાં બળે પણ એક વીસા વાણીઆની નવી જાતિ થવાનો સંભવ નથી.

આખા હિંદુસ્થાનમાં બંગાલી, મરેડી ને ગુજરાતી એ ત્રણ પ્રજામાં સુધારો વધારે ગડમડ કરે છે; બંગાલામાં સુધારો દાખલ થવાને વધારે કાળ થયો છે તો પણ ત્યાંના લોક સ્વધર્મોચરણુ રાખી રહ્યા છે—કાઈ દાખલે દેડણું નહીં પણ દાખલ કીધું છે. દક્ષણી ગુજરાતીઓ બોલે છે બહુ પણ વર્તે છે જૂની રીતે, હજી નહીં બેળ્યું નથી. રીતભાત વિષયમાં દક્ષણી કર્તી ગુજરાતી બેરોએ વધારે સુધારો દાખલ કીધો છે—દાખલો, કે નાક તથા પગ એનાં આભૂષણ કાઢી નાખવા માગ્યાં છે અને મર્યાદાનીતિમાં ગુજરાતી બેરો દક્ષણી કર્તી હિતરતાં હતાં તે હવે વધારે સ્વચ્છંદે વર્તનારાં થયાં છે. સુધારાએ પુરોને સ્ત્રીનિત કરવા માંગ્યા છે.

(૪) સાર-નિષ્ક્રિયધર્મવિષયમાં વેદોક્ત સનાતન ધર્મ છે તેજ લોકે પાળવો;—સુધારાનો કે સમાજવાળાનો નહિ નહિ ને નહિ. પ્રપંચી મમતી-ઓનો મમત મુકાવવાને અમારો મમત કે યત્ન નથી પણ સત્યાર્થ મહણુ કરવાની મરજવાળાને અને સંસથી છે તેને સમાજવાળાને અમારો યત્ન છે ને તે પણ મમતથી નહિ; તેઓએ આટલી વાત વિષે પ્રથમ નક્કી કરવું.

સત્ય, રત્ન, વ્રત એ ત્રણ ગુણવાળી બુદ્ધિ પ્રત્યેક મનુષ્યની છે; પણ કોઈમાં કોઈ ગુણનો અંશ વધારે એમ જન્મધર્મી જ હોય છે. (યુરોપના વિદ્વાનો માનતા નથી)

વેદોક્ત ધર્મનું બંધાણ તથા તેની વ્યવસ્થા શુદ્ધસત્યબુદ્ધિ લપરથી છે. (બીજા કોઈ પણ ધર્મનું નહિ).

સત્યારો વધારે એવા હિંદુઓમાં રત્નમયસી નીતિ બળે જ નહિ. ધર્મને લગતા સંસારી વિષયમાં નવા વિચાર જૂનામાં દાખલ કરવાને અનેક કષ્ટના થાય છે તેથી કાંઈ સિદ્ધિ નથી માટે કાંઈ પણ મુખ્ય ધોરણ રાખવું કે જેને અનુસરી આમુક રીતિ દાખલ કરવી. કાં તો આર્યનો સિદ્ધાંત કે યુરોપીઓનોયો મત કે આત્મબુદ્ધિનો અનુભવ.

નિત્યાનિયમે વિચાર રાખવો; પણ બેની મેળવણી કરવી. પાશું આપણામાં બળી શકે નહિ, બળે તો જાણું રહે નહિ એમ હોય તોપણ તે લેવું શું? આપણું પૂર્વનું બહુ સારું પણ અગાણ આપણાથી પગાય તેવું ન હોય તોપણ તે બચાકારે લેવું શું? લાભ હાનિ સોમાં ?

સ્વધર્મ શું છે તે જાણવાનિત વગર વિચાર પાશું લેવું એ હકાપણ છે? સ્વધર્મ પ્રથમ જાણવો. સમાજવાળા જે નથી જાણતા તેને શું કરવા પૂછવું? કાં ન પૂછવું આચાર્યને, ગુરુને ને બાકીઓને?

સુધારાનો ઉદ્દેશ પ્રવૃત્તિધર્મ વધારવાનો ને એને અર્થ દેશાભિમાનની પ્રતિષ્ઠા ને એનો ખરો મર્મ સ્વરાજ્ય કરવાનો ને એને માટે ઉપાય લેવાય નહિ ત્યારે સુધારાવાળાએ વર્ણાશ્રમ કાઢી નાખી લોકનું એક્ય કરવું યોગ્ય:

એમાં કંઈ વળું નહિ; હવે સ્વરાજ્ય કરવાને લોકસમસ્તના એકપની અગત્ય છે કે લોકમાંના ક્ષાત્રજીવિવાળા એએએ જ માત્ર તે ઉદ્યોગ કરવો? બ્રાહ્મ-જીવિવાળાએ શું કરવું? એ સર્વે વિચાર સમજીદાએ કરવા;—અને પછી સુધારાને સમયને માટે ઘટે તેટલો દાખલ કરી જૂનામાં બેળવો એ અમારું કહેવું છે.

(૫) પ્રવૃત્તિવિષયમાં ઉત્તમ પ્રકારનું સુખ દેશીએ બોગવે તેવી શુભે-ન્ધા હિંદુ સુધારાએ પ્રસિદ્ધ કીધી. કોઈ પણ પ્રજાની પ્રવૃત્તિવાળી સ્થિતિનું ઉત્તમ દર્શન તે તેના સ્વદેશી સ્વધર્મો સ્વાતંત્ર્ય રાજ્યમાં જ હોય; તો, લાગે કાળે પણ આ દેશમાં હિંદુઓનું સ્વરાજ્ય થાય એ હેતુ હિંદુ સુધારાનો હોવો જોઈએ. સ્વરાજ્ય થાય તેને માટે દેશાભિમાન છે એમ તો સુધારો સ્પષ્ટ બોલી શક્યો નહિ, અમલોની સરકારની ધંતરાણી થવાની બીક; પણ દેશી પ્રજાની સ્થિતિ સુધળી વાતે સારી થાય. દેશના અનેક ધર્મજાતના જન સામાન્ય લાભમાં સંપે કામ કરતા થાય તેને માટે દેશાભિમાન છે એવા તેણે લોકને બોધ કીધા. વળી હિંદુ-ગ્રન્થમાં ધર્મબેદે કુસંપ છે અને ધર્મ કર્મમાં બહુ કાળ ગાળવાથી તથા ગણિતના પ્રતિબંધોથી પ્રવૃત્તિનાં કામ થતાં નથી માટે નવા ધર્મની યોજના કીધી. તીસ વર્ષના અનુભવ કહે છે કે સુધારાનું દેશાભિમાન તે સ્વદેશી ધર્મ-નીતિ-રીતિ વિષે દેશી સમસ્તનું બહુ કાળનું જે ઉત્તમ પ્રકારનું અભિમાન તેને નિહી નિર્મૂળ કરવાને મથન કરે છે. યુરોપના લોકમાં દેશાભિમાન એ મોટો વિચાર છે, પણ માત્ર પર-દેશી સત્તાને અધીન લોક તે તેની સામા થવાના ઉદ્યોગમાં તથા સ્વદેશી રાજ્યવાળા તે પરદેશી રાજ્યવાળાની સામા થવાના પ્રસંગમાં દેશાભિમાન રાખે છે, હિંદુ પ્રજા નિવૃત્તિધર્મના મોટો વિચાર રાખનારી તે નવા દેશાભિમાનને ઝીલતી નથી ને નવા ધર્મને લેખવતી નથી.

“સંસારનું સરસો રહે ને મન મારી પાસ,
સંસારમાં લેવે નહીં તે જાણ મારો દાસ—”

સંસારનાં કામ કરે સજી ચિત્ત નિરવર ઈશ્વરમાં રાખે ને સંસારનાં આસક્તિ ન રાખે એ બોધ સમજીક અણસમજીક સર્વે હિંદુને અદે સાધારણ છે, ને સંસારને “કાકવિષ્ણ” જેવો બહે તે મહાપુરુષ છે. મોટી પ્રવૃત્તિએ મોટાં પાપ થાય; રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ખટખટમાં ને પછી ઐશ્વર્યના મદમાં બહુ પાપ થાય. ‘રાજને એને નરક’ એમ પણ કહેવાય છે.

રાજ્યપ્રાપ્તિ (ભાષિમાં) ને રાજ્યમાં સુખ (વર્તમાનમાં) એ બે પ્રકરણ અમે હિંદુ પ્રજાના ઉદ્યોગના સંબંધમાં દેખાડ્યાં છે; (આગસ્ટ તા. ૧૪ મીનું 'યુનિવર્સલ' બેલું); પણ વળી પ્રસંગોપાત્ત લખીશું. પહેલા વિષયમાં લોકના હૃદયમાં વાસનાએ નથી અને સુધારાના અગ્રેસરોને વાસના ખરી પણ ઇચ્છા નથી; પછી વિચાર તથા ઉદ્યોગ વિષે શું કહેવું? બીજા વિષયમાં કરભાર ધરો, ન્યાય નિર્ભળ તથા થોડા કાળમાં થોડે ખર્ચે મળો ને ક્ષેમ રહો, રાણીનું રાજ રક્ષણ કરવું તથા ધૂટ આપવું એમ દેશી પ્રજા ઇચ્છે છે ને કહે છે. માત્ર થોડાક જણ ધૂટા રહીને કે સભામાં ભરાઈ લોકનાં દુઃખ સરકારને જણાવે છે તથા કૃપા માગે છે અને તે થોડાકમાંના જૂજ તે, લોકનાં હક માટે પણ અરજ કરે છે. અર્થાત્ લોકની રાજપ્રકરણ બાણી વૃત્તિ નથી ને જોયો શ્રમ કરે છે તે યાકમાના ગાહિ જવા છે.

વર્તમાન રાજ્યથી અમણાના રાજકુળમાંના ધણાંક તો રાજ છે ને કટલાંક તે પોતાનાં દુઃખની અકળામણમાં તેને ભુંડું કહેતા હશે. કેઈ રાજકુળ તથા પ્રજાકુળ પૂર્વજની સારી રિયતિનું અભિમાન રાખતાં હશે, પણ તેવી રિયતિ આણવાને કેઈ વિચારનું હોય એમ અમને ભાસતું નથી, રિયતિ આવે તો તેમાં મળવાના વિચાર કરે તેવાં હશે ખરા; અને દેશાભિમાનની શુદ્ધતીતિ કે પરદેશી સત્તા કૃપાળ પણ તે ભુંડી ને સ્વદેશી સત્તા ત્રાસદ પણ તે રડી એ મોઝા, ઉઘા, પૂન્ય મનાયલા વિચારથી ભક્તિદહ ને સ્વદેશીની રિયતિ ભેઈ નિત્ય લદાઈને એવા એક પણ સુધારાવાળો નથી. (એવા પુરુષો યુરોપ અમેરિકામાં છે.)

આલસતા કાળમાં સુધારાવાળા અગ્રેસરોના પ્રવલથી રાજ્યપ્રકરણમાં લાભ થયો હોય તેવું નથી. આસોસીએશન વગેરે સભાઓને લોક કેઈ મદદ કરતા નથી. (અગ્રેસરો સમજાવે ત્યારે વળી પરાણે સહીઓ કરી આપે, કેઈ કેઈ કામમાં) અને તે સભાઓ બહુ બહુ મેહનત કરે છે ત્યારે સરકાર કાંઈક વાત વળી સાંભળે છે. લેજિસલેટિવ કૌંસીલમાં દેશી પ્રજાના સંબંધમાં ધડાતા ધારાની બાબતમાં દેશી મેમ્બરોનાં મત ઓછા વજનનાં ગણાય છે. કેઈ કેઈ પાત્ર ધારાની ચર્ચામાં બહુ કાળ કાઢે છે પણ લોક ને સરકાર બેદરકાર છે. વડેદરાના મામલામાં દેશાભિમાનથી ઉસ્કેરાઈ કટલાક જણે પત્રોમાં લખાણ કીધાં પણ ત્યાંની વ્યવસ્થા સરકારે પોતે ધટતી ધારી તેમજ કીધી. તે વખતમાં 'બ્રિટિશ રાજ્ય તે આગળ પડતું હોઈને બીજા દેશી રાજ્યોને સાથે દોરે છે પણ કંઈ સર્વોપરિ રાજ્ય નથી' એમ કેઈ સુધારા સુધારાવાળાએ અંગ્રેજી પત્રમાં લખેલું પણ રાણીથી તે ચક્રવર્તી મહારાણીથી થયાં છે. લેસન્સ ટાકસની બાબતમાં અધિપતિઓ તથા બીજાને અરજી કરનારા લોકની સભાના સંબંધમાં સેમથના અણુધારાના હંગામમ

હિંદુપણું રાખી રહત નહિ, કેમકે આપણામાં તેઓ હજતા રહત ને આપણે તેઓનું વેહેવું લત. આપણે આપણું હિંદુપણું હજી રાખવું છે માટે જ ઈશ્વરે આપણને અંગ્રેજ રાજ્યને અધીન કીધા છે.

બીજી રીતે જોઈએ—એ તો માયાવી રાજ્ય છે. સ્વાર્થ સાધવે, સાચવવે વધારે જાણ જોઈએ. દ્રવ્ય તથા હકનું હરણ કરી લીધું છે ને હજી કરી લેશે; થોડાંક વર્ષ થયાં તો લોક કરબારથી તથા ઉદ્યોગ ન મળવાથી અતિસે પીડિત છે. ગોરાકાળાના ન્યાયમાં લેદાણુદ્ધિ વધારે દેખાય છે, ને આગળ ન્યાય હતો ને અમલ નથી; દેશી રાજ્યોપર કરી દ્રષ્ટિ છે; રાજ્યનીતિ જગડવા માંડી છે એમ સમજીએ કહે છે. પણ તેઓ નથી ઈચ્છતા કે રાજ્ય જય કે સરકાર નાશ જાય રૈયત ઉપર.

જેમ ધર્મપ્રકરણમાં સુધારાવાળાઓ સમાજનાં મતોમાં પોતાનાં મત દેખાડે છે તેમ રાજ્યનીતિ વિષે તેઓએ નિત્યમત સ્થાપિત કીધાં નથી; સલાહારા કે પત્રદારા સ્પષ્ટ દેખાયાં નથી; તેમ હજી રાજ્યનીતિના અંગ્રેજી આર્યના તો ન જ લે પણ યુરોપના અંગ્રેજીમાંથી પણ કેટલુંક ચૂંટી કાઢી તેનું ભાષાંતર લોકને આપ્યું નથી; સમયને માટે પત્રમાં ને ચોપાનીઆમાં લખ્યું છે ખરું, પત્રવાળા વર્તમાન રાજ્યની નીતિ અનીતિ ઉપર યથેચ્છ વિચાર ગણાવ્યા જાય છે ને ઉપલા વર્ગમાં ઉપલક્ષીઆં મત પણ રાખવાવાળા થોડા જાય છે. પ્રાંત પ્રાંતના સુધારાવાળાની જૂદી જૂદી નીતિ—બંગાલીની, દક્ષિણીની, ગુજરાતીની વગેરે—જાત જાતનાની જૂદી જૂદી—બ્રાહ્મણની, ક્ષત્રીની, વૈશ્યની, શૂદ્રની—અને એકેક જગ્યાથી સ્વભાવ પરત્વે હોય; ને તે કેટલુંક પ્રાંત પ્રાંતના વર્તમાન પત્રો ઉપરથી સમજાય. એ વિષય માત્ર નોંધને માટે છે, વિસ્તાર કરવાને નથી.

દેશનાં ઇતિહાસ વિષે મહાદેવ ગોવિંદ રાવરે ને હાદાભાઈ નવરોજ એના નિબંધો છે. સને ૧૮૫૭-૫૮, ૧૮૭૪-૭૫ ને ૧૮૭૬-૭૭ એ વર્ષના પ્રાંત પ્રાંતના વર્તમાન-પત્રો જોઈ દોહન કાઢવાથી દેશી રાજકુળ તથા પ્રજા અને બ્રિટિશ રાજ્ય એ બેના એક બીજા વિષે મત જાણી લીધાથી રાજ્યનીતિના વિષયમાં હવે પછીને માટે કેટલુંક સારું સાધન મળે ખરું. બંગાલી જંગીરદારની ને લોકની, દક્ષિણીમાં દેશરથની ને કાંક-જુરથની, ગુજરાતીમાં હિંદુની ને પારસીની નીતિ, દેશી રાજકુળની નીતિ સમયના વિચારથી સારી રહેવાના વિવેકમાં છે એમ કહીએ; સુધારાવાળાની તે બ્રહ્મ બ્રાહ્મણ-બુદ્ધિની તથા વૈશ્યબુદ્ધિની જાણેલી ને એ વળી જુદા જુદા પ્રકારની છે. કાળી, બીલ કંદિની આવી કે ખોચકા મળે તેના થવું, ખાવે દુ.ખ પડે ત્યારે ચોરવું લેવું ને સરકાર ખોળાવત કરવા આવે ત્યારે સામા થવું કે, લટી જવું.

ખુલાવ અદ્ભુત છે! બ્રિટિશ રાજ્યથી કેટલાકનાં મન અતિ અંગળ થયાં—તેઓની વૃત્તિ પરંપરાની નિવૃત્તિમાંથી ખસી ને પ્રવૃત્તિમાં ધસી; તેઓની ઇચ્છા તૃષ્ણા વધી; બ્રિટિશ રાજ્યમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની નીતિ સુધારાએ દેશી-

ઓમાં પ્રવર્તાવી, પાદરીઓનું કેટલુંક કામ સુધારાએ કીધું; અને બ્રિટિશ રાજ્ય તેની તથા લોકની ઈચ્છા પૂરી પાડતી નથી કે પૂરી પાડી શકતી નથી. સરકારનો, લોકનો, સુધારાવાળાનો શો શો દોષ છે, બનાવો કીધા કીધા દેશીઓને પ્રતિકૂળ બન્યા છે અને કેમ ચલાવું છે તથા કેમ કરવું બ્રહ્મએ એ વિષે સરકારે ને લોકના અગ્રેસરોએ હવે અવશ્ય કરી બુદ્ધિએ વિચાર કરવાના છે, પોતપોતાની બાધ સ્થિતિને માટે.

સુધારાએ નિવૃત્તિને ટાળી પ્રવૃત્તિનો મોટો મહિમા વધાર્યો પણ પ્રવૃત્તિમાં જ સૌથી વિશેષ પ્રવૃત્તિવાળું તથા સર્વોપરિ જીત્યું એવું જે રાજ્ય પ્રકરણ તેમાં તો સુધારાએ મિથ્યા મથનનું પરિહારનું સ્વરૂપ દેખાડ્યું છે; અતો બ્રહ્મ જેવું, લોક તથા સરકાર એ જેની વચમાં અચડાતું દયાપાત્ર કે હાસ્યપાત્ર ઉત્તેજનપાત્ર કે તિરસ્કારપાત્ર એમ મતો કઠાવતું.

(૬) પ્રવૃત્તિ વિષયનાં બીજાં પ્રકરણોમાં સુધારાનો ઉદ્યોગ તો ધણેક પ્રસંગે જણાવ્યો છે. પણ સદ્ગુણ નીતિ પ્રકરણમાં થોડુંક અહીં ફરીથી લખીશું. પરંપરાથી સ્થાપિત નીતિ નિવૃત્તિ ધર્મની કે જેને અંકુશે પ્રવૃત્તિ અવસ્થિત રહે તેને તો વગેવાળી-શાંતિ, વૈરાગ્ય, પવિત્રતા, સત્ય, મર્યાદા, એમાંનાં દૈવતને ઓહું મનાવ્યું, પણ સત્ય, સભ્યતા, સંપ, બંધુત્વ, પરોપકાર એને વખાણ્યાં ને પ્રપંચ, અમર્યાદા, કુસંપ, વાદ, મમત, સ્વાર્થ એ દેખાયાં. ત્યાગ ઉદારતા સ્નાર્પણ એનાં શૌર્યનો અનાદર કરી, રનેહ, સોકાચ સાવધાની એનું શૌર્ય દાખવી, સુધારાવાળાની, કારટ કાયદાની, વકીલ બારિ-ન્ટરની પરદેશી વેપારીની નીનિના સહવાસમાં હિંદુ લોક પણ પોતાની નિલની નીતિઓનાં બળ વિષે શંકા આણુતા થયા છે.

(૭)-૧ સુધારો કહે છે કે માત્ર સંસારી સ્થિતિ સારી કરવી; પ્રાણી સ્થિતિ નહારી છે તેનું કારણ નિવૃત્તિધર્મ છે માટે તેને કાઢી પ્રવૃત્તિધર્મ રાખવો; પ્રવૃત્તિ વધવાથી લાલ છે ને રાજકીય લાલ પણ; “ઉચ્ચમ તત્તે શું ન વને રે પહાડ પાળી ઘડ જાયે.”

સનાતન ધર્મ ઇચ્છે છે કે સંસારી સ્થિતિ પણ સારી રહે; સ્થિતિ સારી કે નહારીનાં કારણ સ્વભાવ, કાળ, દૈવ, કર્મ એ સર્વે છે કે જે યાત્રા ટળતી નથી; સદ્કર્મ કર્યાં કરવાં કે લાભનો સંભવ ધણ (પ્રવૃત્તિ વધવાથી હાનિ છે) “ધારણ ન થોંચે ચલાવું તે ચાણ; આશાણ ફોગટ જીવ ઠગાણ.”

એ જે વિચાર સધે મૂક્યા છે. તે વિવેચન અમારે કરવું છે માટે નહિ, પણ થોડુંક જે નીચે લખીશું તે ઉપરથી વાંચનારા પોતે પોતાની મેજે નક્કી કરી લે માટે (એશિયા મુરોપની નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિની તુલના અને ગ્રંથોમાં તથા બાલ્યોમાં દેખાતી છે)

યુરોપના ક્રમીશિમાંની તથા પ્રવૃત્તિવિસ્તાર કરનારા લોકની પણ ચઢતી પડતી ચર્ચ છે. અમણાના સ્વાધીન રાજ્યના લોક તે પૂર્વ કાળમાં પરાધીન હતાજ, જનતિસ્વભાવ દેશસ્થિતિપરત્વે તેઓએ જૂદા જૂદા જશ દાખવ્યા છે, ઘણું ઘણું મથન કરે પણ તેઓને ઇચ્છે ની સિદ્ધિ મળી નથી, ને વળી વિપરીત બુડા પરિણામ પણ જન્યા છે એ શી શિક્ષા સુચવે છે? તે લોક પણ પોતાનાં તથા મળધીઓના કર્મ (પૂર્વ તથા વર્તમાન) અને જગતનો સ્વભાવ (ઉત્પત્તિસ્થિતિનય) તથા કાળ એના એકત્ર યોગને વશ હતા તથા છેજ

ગ્રીક તે ૭૩૬ વર્ષે ઇ સ ૫૮૦ સુધી રોમન રાજ્યને અને ૩૮૦ વર્ષ દુરક રાજ્યને અધીન હતા. ૧૮૩૩ થી સ્વાધીન રાજ્યવાળા છે, હટલીના લોક ઇ સ ૪૭૦ થી અત્યવસ્થિત ગઈ જયા સ્વતંત્ર તો કોઈ પરદેશી સત્તાતળે ને એમાં ને જર્મન બાદશાહને અધીન ૧૨ થી તે ૮ વર્ષ તેમજ હતા. ૧૮૬૧ માં તેઓનું સ્વાધીન રાજ્ય થયું. ૬ ના લોક ૧૨૦૮ વર્ષ પરદેશી સત્તાને અધીન હોઇને ૧૧૫૪ થી તેઓનું સ્વદેશી રાજ્ય ઝડેવણુ સ્પેનના ખ્રિસ્તી ૭૮૧ વર્ષ મુસલમાનને અધીન હતા ને પણ ૧૧૮ વર્ષે તેઓએ પરદેશી પરધર્મને મદયા હતા. સિસિયામાં મોઝન તારત્ક હતા (૧૨૦૩-૧૪૬૨) ફ્રેંચ ને સ્વીડ એઓએ ધાયા આપી જર્મનનું માન ઉઠાવ્યું હતું પણ જર્મનીના રાજ્યો સ્વાધીન હતા પણ તેઓનું ઔચ ૧૭૦૫ માં પૂરું ને પાછું ૧૮૭૦ માં જોવાના આવ્યું. ઇંગ્લંડ ફ્રાન્સના લોકે રાજ ન જોઇએ એવે મથને ચી જાળને મારી નાખેલા તેઓએ ફરીથી રાજને જોસાગ્યા હતા. યુરોપના ધર્મ સુધારા વિષે બીજે ગઈ મતને જોડીશુ યુરોપમાં મોટિસ્ટ પધના ૬૩, ગ્રીક પધના ૬૩ ને યલિક પધના ૧૫ કોડ છે કો કો લોકની સ્થિતિ નીતિ વિધાકળા જુની જુની દેખાય છે કો કો મહાપુરુષ દેખા દે છે ગ્રીક ને નેપોલિયન અદ્યને માનતા અને સાત માં જાને અ ટને અધીન થયા હતા ખ્રિસ્તી વિદ્વાનો ડેરિટની (નિર્માણ) ને વિવિન (સ્વતંત્ર ઇન્દ્ર) એ વિષે ચર્ચા ચલાવે છે ઇચ્છનો પક્ષ મોળા છે

હિંદુઓ જુના કાળથી એકજ ઠંકાણે છે, પગદેવી પરધર્મી જે દેરા ચરેલા તે સાથે પણ લાગ્યા નથી પર મોળા પ્રેશ જટની સખ્યા પોતાની રાખીને સ્વધર્મની આણુમાં સુખી છે (બહારના લોખને ઉપદ્રવ ઘણું કરીને નહિ) બહારના મનની સામા થયું રાત્રુને પાછા કાઢવા, ને કદાપિ તે દેશમાં ભરાય તો તેઓવી અજગા રહેવું-ખાના પીના લમ વગેરેના સખધ કરવો નહિ-એ નીતિએ પ્રવૃત્તિથી દૂર રહેના મુગનાઇના વિલાસમાં મોહ ન પામેના, ખીજા લોખના સખધથી નહિ પણ પોતાનીજ જુદિએ પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવાવાળા હિંદુઓનું ઔચ દેશકુલધર્મ એ ત્રણે વાતે સધન થયતું, તેને શિથિન કરવાને સુધારાએ હામ ભીડી એ કેટલું ઉચ્ચ જનપણુ? સુધારા વાળા વીસરી ગયા કે રાજ્યાશ્રયથી બાદ દાવી ગયલા જોદ્દ તેમાંનો એક

પણ આજે હિંદુસ્થાનમાં નથી. લોક આ સૈકાના નવા થતા શોધના લાભ લેવામાં ફાવતા નથી; એ વિના પાછલા સંકડા વર્ષના કાળમાં ભૂમિ ધન ધંધા વેપાર વિદ્યાકળાના વિષયમાં કોઈપણ વાતે ઉણા ન હોતા અને અમણાં જો કે ધન ધધાની અછત છે, ભૂમિનું ઉત્પન્ન જોઈએ તેથી વધારે સરકાર-તિજોરીમાં જાય છે, તોપણ ભૂમિ કંઈ ઉપડીને બીજે કહી જવાની નથી. નિવૃત્તિ વિષયમાં હિંદુઓએ ને પ્રવૃત્તિ વિષયમાં હિંદુસ્થાને જગતને મોહિત કીધું છે. હિંદુઓનેનું ધન જોઈ ખ્રિસ્તીઓ આવ્યા વેપારને અર્થે ને પછી અહીંની અવ્યવસ્થામાં ઘણીઆતા ચર્ચ બેઠા, ગરીબ હિંદુઓ પોતાના ઘેરા છોકરા સાથે આજે પણ સુખી છે તેવા યૂરોપમાં શ્રીમતો પણ સુખી નથી. યૂરોપમાં રાજકુળ નિરતર ભવમાં રહે છે ને પ્રજાકુળ એકમેકથી સાવધ, એમાનું અહીં કંઈ નથી. તો હવે ક્યા નિસના ઉદ્દેશને અર્થે સુધારો લોકની પ્રવૃત્તિ વધારવાને ઇચ્છે છે ?

હિંદુ શિષ્ટજન તે દેવને જ માને છે ને બીજા સૌ તે દેવ તથા ઉલ્લોગ બંનેને માને છે, પણ કેવળ ઉલ્લોગને જ સાચો માની મનાવવાવાળા તે માત્ર અમણાના સુધા શાળા છે આ સસારના કામને મટિ જો ચલ તેને જ માત્ર ઉલ્લોગ માને છે, પણ એ ચલ, સસારમાં રહી ધર્મ કર્મ કરવાનો ચલ, ઈશ્વર બણી ચિત્ત લાગ્યું રહે તેને મટિ યોગ સાધવાનો ચલ જો બધાએ ઉલ્લોગ છે એમ હિંદુઓ જાણે છે સચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયાભાણુ એ વિષે પૂર્વના સિદ્ધાંત છે જ સુધારો કહે છે કે, દેવને માનનારથી મોટો ઉલ્લોગ થાય નહિ, પણ દેવને માનનારા તે જ ધીટ, ધીર, ત્યાગી, ઉદાર, નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિના ધર્મકર્મમાં નિત્ય બધી હોઈને સમયે સમયે મોની પ્રવૃત્તિ કરે છે જ્યાં અવતારી પુરુષ નિરબિમાન ને દેવને માનનારા હતા એવો રામ, તેને શિવે બોધ આપ્યો હતો કે “ઘ શું રાવણને મારવાનો હતો ? કર્ણાં હર્ણાં નુ જ હો, ઘ આકળો પડે છે પણ રાત્રનો પુણ્યકાળ છે ત્યાં લગી ॥ કંઈ કરી રાક્ષસો નથી, પણ જાણુ તેના અધર્મ હવે એટલો વધી ગયો ॥ કે તે સંધ પડશે, મટિ જ ને નિમિત્તસ્વ ઉલ્લોગપરાક્રમે તેને રણમાં છત” કૃષ્ણે બાળકપણમાં રાક્ષસોને માર્યા પણ પોતાના માબાપને કારાગૃહમાં રહેવા દીધા, કેમકે કંસવધના નિર્માણ કાળને વિલબ્ધ હતો પોતાને દેવાધીન જાણતા છતે મુનિઓ મુક્તિને અર્થે એટલે જન્માવરોના કર્મ બધનથી છુટવાને નિત્ય તપશ્ચર્યા કરતા, દેવને માનનારા રાજ તે પરતોડ આરોમ્ના સુખને અર્થે જહુ ઉલ્લોગ હતા, વેદ તે વસ્તુતઃ નિવૃત્તિનો જ્ઞાનમોધ કરનારો હોઈને અનેક ભુદ્ધિના લોકને પાત્ર કરવાને અર્થે કર્મ ઉપાસનાની મદાપ્રવૃત્તિ દાખવે છે (દેવને માનનારો હિંદુ, એકલાવ-તગદીર માનનારો મુસલમાન ને અદ્દને ન માનનારો કમિષ્ટ ખ્રિસ્તી એના સસારી ઉલ્લોગ જસ વિરે બીજે કોઈ પ્રસંગે બોનીશું)

—૨ સુધારો કહે છે કે મનુષ્યમાં બુદ્ધિ છે, બીજા પ્રાણીમાં નથી; બીજરૂપ બુદ્ધિ સૌ માણસમાં સરખી પણ વિદ્યા સંગતિ વગેરેથી જૂદી

જૂદી કેળવાયતી થાય; સંસારસુખને અર્થે સૌ મનુષ્યના સરખા હક છે; ને સૌએ એક બાપના દીકરારૂપે બંધુત્વના સ્નેહભાવે રહેવું જોઈએ. (સમાનતા).

સનાતન ધર્મ બોધે છે કે, આણી માત્રમાં બુદ્ધિ છે પણ પરમેશ્વર સંબંધી જાણને પમાય તેવી વિશેષ બુદ્ધિ તે મનુષ્યમાં જ છે; બુદ્ધિ કેળવ-ણીએ પ્રકાશતી થાય, પણ તે સત્તાદિયુષ્ઠ ભેદે સૌ મનુષ્યમાં જન્મથી જ જૂદી જૂદી હોય અને એમ છે માટે સારી કે નરસી બુદ્ધિવાળો એમ જન્મથી જ ભેદ હોવો જોઈએ, ને તે વળી બંનેના સારાને માટે કે પોતા-પોતાની સારી પેઠે કેળવી અને તેટલી સારી કરી દેખાડે. (વર્ણમર્ષાદા.)

-૩ સુધારો (આરિયક) સંસય કરે છે કે, જીવ શરીરથી જૂદો હશે કે કેમ? મરણ પછી જીવ ખીજી યોનિમાં અવતરતો હશે કે કેમ? મનુષ્ય લોક તેવા બીજા લોક હશે શું? જૂત દેવપિતર યોનિ હશે શું? મુસલમાન ખ્રિસ્તીમાં કયામતનો હહાડો ને જીવ પોતાના બોળીઆમાં પાછા ભરાશે, એ શો વિચાર હશે?

હિંદુસ્થાનના સર્વે ધર્મોએ ઈશ્વર, જગત્, જીવ, કર્મ એ આદિ વિષ-યમાં જે નક્કી કીધું છે (કેટલુંક મળતું તથા કેટલુંક જૂદું દેખાતું) તેમાં યુરોપના તેજ વિષયના શાસ્ત્રિયો વિશેષ પ્રવેશ કરી શકતા નથી તો તેઓનું કંઈ કંઈ લેઈ બોધ કરવા મંડી પડેલા તે કેમ સમજે? પણ એઓ વહેલા મોડા સમજશે ને યુરોપના નહિ સમજે એ આખાણું છે સુધારાવાળાઓએ કહેવાતું.

-૪ સુધારો વૈદિક પવિત્રતાના આચારનો અનાદર કરે છે; જરતોસ્ત્ર, મૂસી, મહંમદ એના આચારબોધ વિષે જાણતો હોય યા નહિ. બુદ્ધનો નીતિ-બોધ ખ્રિસ્તી પંડિત વખાણે; પણ સુધારો તે ખ્રિસ્તનો જ વખાણે; અને વળી આચરણ રાખે રાજનીતિના પ્રપંચ જેવું.

મન્વાદિ મહર્ષિઓએ આચારો પ્રથમો ધર્મ: બાણ્યું છે; શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ તે ત્રણે પ્રકૃતિના મનુષ્યોની હિતમ હિતમ નીતિ દેખાડે છે ને સૌની જે સામાન્ય તે લોકમાં બગાડો પેડા છે પણ ધર્મરાજ્યની પ્રત્નરૂપે સદા-ચરણ ને સક્રિયા હજી છે ને છે.

-૫ સુધારો કહે છે કે ધણું ધર્મમત છે, ધર્મક્રિયાનો મોટો પ્રસ્તાર છે ને સમય સંકટનો છે માટે સ્વલ્પ ધર્મ જોઈએ.

(૮) સનાતન ધર્મ કહે છે કે, બૌદ્ધ ખ્રિસ્તી મહંમદીમાં મતભેદ આછાં નથી; શાંતિભેદનો વિચાર અળગો કરીને જોશે તો ધર્મમતભેદ આછાં જોશે; વળી મતભેદ હિંદુ ધર્મમાં તે દુઃખકારક નથી-એવા બીજા ધર્મના છે તેવા, આ પત્રમાં સ્વલ્પ ધર્મ કરવાં એમ કશું છે જ, પણ નજ કરવાં

એમ કહ્યું નથી; કર્મવિચાર સાર્ય છે તેને નિર્ગુણ કરવાને બોધ શા માટે? કાવતો ધર્મ પોતાનામાંથી એકાદો કં ન લીધો સુધારાએ? સ્વધર્મમાંના સઘળાનું દોહન કરી એક નવો કાં ન કીધો? જૌદ જૈનનાં, જરતોસ્તી મહમદીનાં તત્ત્વ વધારે એવો કાં ન કીધો? ખ્રિસ્તી ગ્રીક કે કાયલિકનો કેમ નહિ ને ગ્રેટેસ્ટન્ટ કેમ? એ બધા વિચાર સુધારો આરંભે કરી શક્યો નહિ, કેમકે તે દેશાભિમાનનો મંગળ વિચાર હિંદુ મંડળમાં દાખલ કરવાને અતિ ઉત્સુક હતો.

(૯) ઉપસંહાર. વેદધર્મ સદિના આરંભકાળથી હોષને જ્ઞાન ઉપાસના કર્મ એ વિષયમાં કાળે કાળે થોડું થોડું જૂઠું જૂઠું દર્શન દે છે; એ જૂદ દર્શન મૂળધર્મની આજુમાંથી ખસતાં જ નથી. એ દર્શનમાંનું એક તે આમણાની હિંદુ પ્રજા સમસ્તનો સ્વધર્મ છે.

એને ખાટો કહી પ્રવૃત્તિનો ધર્મ સાચો મનાવવાને અંગ્રેજી ભણેલા-વિશેષે જનોધવાળા જ આગળ પડ્યા ને એઓને પ્રુદિ આપવાને એક સંન્યાસી પાછળથી ભળ્યો છે, પણ એ કહે છે કે વેદને તો માનવો ખરો.

સુધારાનો હિદેશ પ્રજામાં ધર્મભેદ ઘણાં તેથી ઐક્ય કરાવવાનો હતો, પણ ત્રીસ વર્ષ થયા છતાં તે તે વિષયમાં કંઈ પણ કરી શક્યો નથી; સને ૧૮૫૦ પહેલાં પ્રજા જે પણ અમુક સ્થિતિમાં હતી તેને સ્થિતિભદ્ર કીધી છે; સુધારો પોતાના જનોમાં પણ એકી કરાવી શક્યો નથી-ખલ-સમાજ ત્રણ (જૂની, નવી ને સાધારણ); પ્રાર્થના સમાજ-દક્ષણી ને ગુજરાતીની. તે કેટલીક વાતે જાદી છે; ને આર્થ સમાજ-એમ મત પંથ છે. સુધારાએ પ્રજાનાં ધર્મકર્મ આઠાં કરાવ્યાં નથી ને મૂર્તિને નિહનારા સુધારાવાળા તેમાંના કેટલાક તે હવે કહે છે કે તે ધ્યાનથી બિતરતો પ્રકાર છે પણ તેથી પાપ તો નથી જ. સુધારાનો અપત્ત રાજકીય લાભ મેળવવાનો તે પણ ખાટ્યો નથી. સુધારાએ સ્વધર્મ જાણ્યા વિના એને વગોળ્યો; પ્રજામંડળની પ્રકૃતિ તથા વ્યવસ્થા જાણી લીધા વિના તેના ઉપર છાપા માર્યા; કાષ્ઠપણ સત્તાશ્રય વિના જીત મેળવવાનો મનોરથ કીધો. તેણે માનવ ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ—ગ્રેટેસ્ટન્ટ પંથનો ધર્મ, ખ્રિસ્તી પદાર્થશાસ્ત્રિયોના ધર્મ, એ સર્વને એકત્ર કરી નાસ્તિક આસ્તિકનો એકત્વર ભક્તિનો ધર્મ ઉભો કીધો ને એને હિંદુધર્મશાસ્ત્રના માત્ર શબ્દસંસ્કારે નવો હિંદુ ધર્મ કહી દાખ્યો. સુધારો વધ્યો પણ ફાળ્યો નહિ; સાહસ કીધું દેશની દાઝે દેશનું પરાધીનપણું ટાળવાને. તેના મથનથી થોડાક લાભ થયો છે—પ્રજાની સ્થિતિ ઉપર કેટલોએક મલિન ગદ્દો બાઝેલો તે કપાયો છે ને લોક પૃચ્છક

નિશાસુ થયા છે. એમ કરવાને સુધારવાળા ઉત્પન્ન થયા હતા, પણ હવે તેઓએ પ્રવૃત્તિના અપવિત્ર, નિર્બળ વિચાર દ્વાનિ કરનારા તે કાઢી નાખી પોતાના પૂર્વજના પવિત્ર સખળ વિચાર લાલ્લ કરનારા તેનેજ પાછા અદ્ભુત કરવા ને શ્રદ્ધાએ પાળવા.

સનાતન ધર્મ પાળનારાની નીતિ ત્રીસ વર્ષ ઉપર હતી ને અમણા છે તેમાં બહુ ફેર જોવામાં આવે છે. ધર્મસ્વરૂપનું તેજ દશ આની ઓછું છે: તેનાં અંગ સસ, વિશ્વાસ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, ક્રિયા કર્મ, આચાર પવિત્રતાનો ને ધર્મસ્ફુટિ મર્યાદાનો, દાન, દયા, શાંતિ, ઉત્સાહ, શૌર્ય, વિવેક, સ્નેહ એ સર્વેના બળમાં બટાડો છે; કોઈમાં થોડો ને કોઈમાં ધણો. પ્રપંચ તથા મત્સર એ હતા તેથી દશ પંદરગણા વધ્યા છે. અર્થસમુતા આઠ ગણી ને લોગલ્લુતા બાર ગણી વધી છે.

પ્રભમંડળમાં કોઈ નવો પંથ નિકળ્યો જણાયો નથી. પરમેશ્વરનું સત્યનારાયણ સ્વરૂપ એનું માહાત્મ્ય હિંદુસ્તાની લરકરી લોકેમાં નવું આલેહું તે જોઈ દક્ષણીઆ ઋતોઘાપન કરતા થયા છે ને એ જોઈ મુંબઈના, ગુજરાતીઆ પણ.

વેદધર્મનું વર્તમાન સ્વરૂપ જે માહનિગ્રાના સ્વપ્રતરંગસમયનું છે, તે હવે બદલાઈને જાગૃતિના તેજમાં વૃદ્ધિ પામતું થશે-તેના ચિત્તમાં છે સમજાવ સત્તા (પવિત્ર સાત્વિક સત્ય) અને તેનો નિલ્લને માટે ને આપત્તિકાળને માટે નિવૃત્તિમાં ને પ્રજાતમાં, ધરમાં ને રણમાં, મિત્રપ્રતિ ને શત્રુપ્રતિ આજ ઓધ છે કે:—

“જયાજયૌ દેવશૌ તથાપિ ધર્મે જયો નૈવ કૃતેવ્યધર્મે.”

(૧) હિંદુ પ્રવૃત્તિ નખળોને યુરોપની નીતિએ સખળી કરવી એવો અમારો ઉદ્દેશ પ્રથમ હતો, ખીજ સૌ સુધારવાળાની સાથે; એ યોજના દાનિ કરનારી થઈ છે એમ અમે પાછળથી જાણ્યું; ને સાધીએને કહીએ છીએ. હવે હિંદુ નિવૃત્તિ નખળી તેને સખળી કરવાને ઉદ્દેશી છીએ; સમજીને કે એમ થશે તો એની સાથે અનાપાસે પ્રવૃત્તિ પણ સખળી થશે.

—૧ પુરાણમાંહેની બધીએક કથા જોને સુધારો હતી કાટે છે તે અરેખર શિક્ષણીય છે. દેવદેવને પરસ્પર હાડવેર હતા; દેવની મોટી પ્રવૃત્તિ નિત્યે ને દેવની કોઈ કોઈ સમે હતી; દેવોએ બધીકવાર દેવને સ્વર્ગમાંથી કાઢેલા, પણ દેવની સત્તા સ્વર્ગમાં બહુ કાળ રહી છે; દેવના મારની સામા દેવથી ટકાતું નહિ ને તેઓ નાસલાગ કરી ધૂપા રહેના, પણ વળી અનુ-

ફળ દાળે એએજ દેસને હાંકી મૂકતા. ભગવદ્ગીતામાં દેવી સંપત્તિને આસુરી સંપત્તિ વિષે પ્રકરણ છે. એ સર્વ ઉપર વિચાર કરતાં ખુદ્ધ જણાય છે કે, આ દેશના હિંદુની ને યુરોપના લોકની નીતિ ઘાઈ દહાડો પરસ્પર દળનારી નથી. સુધારો તમોગુણે યુરોપની નીતિ આપણામાં દાખલ કરવાને હજી પણ મથે પણ તે દાખલ થશે નહિ ને યઈ કદાપિ તો તે લોકો ચુસી લીધા વિના પણ રહેશે નહિ. યુરોપમાં થોડાક જણ સાત્ત્વિક છે ને આપણામાં થોડાક જણ પ્રપંચી તામસી ફર છે. આપણી અમણાની નીતિ નમ્ર મહિન સત્વરજતી છે ને તેઓની ઉન્નત મહિન રજસ્તમસી છે; એ જો કેમ હજો?

-૨ આપણી નિવૃત્તિ સખળી કેમ થાય? સ્વધર્મના જ્ઞાનથી-ને સ્વધર્મ એ વિષય ઉપર તો અત્તાદર છે; આસ્થા ઉદ્ધતી જાય છે; સારે કેમ કરવું? દેશી નીતિને પરદેશી નીતિ એની તુલના કરી સારાસાર શિખવો; સ્વધર્મને પણ જણવો ને પછી સમજવો-જેઘ્યે તેવા સમજવનારા ન હોય તોપણ તેમાંના વિષયપર પોતેજ વિચાર કર્યા કરવો ધીરજ રાખીને. લોકને ધર્મ સમજવાની ઇચ્છા થશે તો સંપ્રદાય-પંથના ગુરુ ને બ્રાહ્મણ તે પણ ઉદ્ધમી થશે. (ગુરુ જૂલે તો શિષ્યો ને શિષ્ય જૂલે તો ગુરુએ એમ એકમેકને સાવધ કરવા.) એમ થયેથી પરનીતિનો મોહ ખસશે ને સત્વ ઉપરનો ધણોજ મળ જશે. પછી સ્વધર્મ પાળેથી સત્વ વધારે શુદ્ધ થઈ વધારે તેજ ધરશે, ને પછી ધીરજના તપમાં કાળાકાંક્ષી રહેશે. પોતાનો જય પ્રકાશ કરવાને સત્વ ગુણતું લક્ષણ છે કે પોતાનાને બાઝી રહેવું, અસત્વનો પાસ ન લાગે મટિ સંરક્ષિત રાખવું, શત્રુ આવી દુઃખ દે તો કનક હામિનીનો ભાગ કરી સામું થવું-હારવાને કે છતવાને પણ પૂરેપૂરા. હિંદુતું બળ સહન કરવામાં તથા સદાચાર પાળવામાં છે અને ધર્મરક્ષણને અર્થે ઘાઈ સમયે મહા કપટ ને અતિ ફૂરતા કરવામાં પણ છે (સત્વનો તમ). આપણું જાણીશું, શુદ્ધ થઈશું, નિશ્ચળપણે તથા નિયમે પરલોક સંબંધી તથા આલોક સંબંધી સત્કર્મ કરતા રહીશું તો તે કર્મ વિપાકકાળે બહુ ફાળ રહે તેવું જમસુખ આપશેજ.

-૩ સ્વધર્મભક્તિ એને બળે ખિસ્તી ને મહંમદી લોકે પ્રવૃત્તિમાં મોટા જય દાખવ્યા છે તો હિંદુઓ કુદ્ર જ માત્ર પ્રવૃત્તિ વિષેનું કલ્યાણ તે કરવાને સમર્થ કેમ નહિ થાય? કાળે કાળે જ્યારે મોહ થયેલો (પછી સ્વભાવે કે સંગતિયે) સારે તેઓને તેઓનાજ પ્રહારાને, તેઓનાજ પ્રારબ્ધવિવેક ને તેઓનીજ સ્વધર્મભક્તિયે તેઓને સાવધ ને ઉદ્ધમી કીધા હતા

ને હવે પણ તે જ કરશે. મુસલમાન રાજ્યથી હિંદુ ધર્મને કંઈક આંચ લાગેલી ને ખ્રિસ્તી રાજ્યથી વધારે; પણ હિંદુ સુધારાવાળાએ તો મોહનિ-
ધાને પ્રતાપે દેશાભિમાનની નીતિયે હિંદુ ધર્મનું નખોદ વાળવા માંડ્યું; પણ
ચિંતા નહિ, હવે સુધારાવાળા વહેલા ઠેકાણે આવશે. હિંદુઓએ વિખણુભ-
ક્તિયે તથા સ્વધર્મરક્ષણનીતિયે મુસલમાની પ્રતિનિતા મોહને અળગો રાખ્યો
હતો (બહુ વર્ષ); પછી શિવભક્તિ ને પરધર્મના તિરસ્કાર એથી સ્વધર્-
મનું રક્ષણ કીધું હતું (ચોડીકવાર;) અને હવે ખ્રિસ્તી પ્રતિનિતા મોહ ખસે-
ડ્યા ને સ્વધર્મ ઉપર ભક્તિ રાખવાનું તથા વધારવાનું કહિયે છિયે. એ
વધારે એટલે ધર્મના અંગ સૌ સળગે યશે. જે કાળમાં શિવભક્તિ પ્રબળ
હતી તથા રજપૂતોની રજપૂતી, તે કાળનું ધર્મતે જ પૂર્ણાંક લઈએ તો, પ્રબળ
વિખણુભક્તિ તથા મુસલમાની એના કાળમાં તે ફેલગી ઉતર્યું હતું ને (ગયા
અંકમાં લખ્યું છે કે “ત્રીસ વર્ષ પહેલાં ૧૧ આની તો અમણાં દશ આની
છે,” તો) અમણાં ૩૫-૩૬ એટલું ઉતર્યું છે સાતમે વર્ષમાં. પરધર્મ વિષે
જિતસાહ બુદ્ધિ ધટે તો પ્રજામંડળની સ્થિતિ સળગી યાયજ.

-૪ વ્યવસ્થા ન્યારે જેવી જેમ થવાની હશે તેમ થશે ને કરનારો
પુરુષ પ્રગટશે તે વેળાએ. હિંદુઓ! તમે સ્વધર્મ ઉપર ભક્તિ રાખતા
થાઓ એમ કહેવાનો દહાડો આવ્યો છે તો વ્યવસ્થા વિષે અમણાં શું બોલવું?
તોપણ આ વેળાનેજ માટે ચોડીક યોજના લખીશું કે તે અધિકારીઓ
પ્રયોગમાં આણે.

સ્વધર્મના અધિકારી જે સંન્યાસી તથા બ્રાહ્મણ અને સંપ્રદાયના આચાર્ય,
કુળ તથા મોટા પંથના ગુરુ (સુધારાવાળાના કદા શત્રુ, માન તેઓની અમ-
ણાની અનીતિને માટે નહિ પણ ધર્મની ધાંધલ મચાવનારા માટે) એઓએ
હવે જાગૃત થવું, -પોતે ધર્મકર્મ કરવાં, સદાચર પાળવો, ને લોકને તેમ કરવા
વિષે બોધ આપવો. તેઓ પોત પોતાના માર્ગને પુષ્ટિ આપે પણ તેની
સાથે હિંદુ ધર્મ તે બીજા બધા ધર્મથી જુદો જ છે ને સ્વધર્મમાં અનેક
માર્ગ છે તે પણ સૌને એક જ ધર્મ છે એ બોધ અવશ્ય આપે. નિલકર્મ
ને શુભાશુભ નૈમિત્તિક કર્મની પદ્ધતિ સંક્ષેપમાં રચી તે પ્રમાણે કર્મ કરવાં
કરાવવાં, પણ શ્રદ્ધા ભાવે તે યાપ તે વિષે અવશ્ય બોધે.

અધિકારી જન સ્થિતિમાં આવશે સારેજ મૂર્તિ, જ્ઞાનિ, આચાર,
લભ એ વિષય સારી પેઠે અરચાશે ને અમુક નીતિ સ્થપાઈ પજારશે. અમે
નથી ઇચ્છતા કે મૂર્તિ સંબંધી ચર્ચા અમણાં ચાલે, પણ લોક મૂર્તિમાં
પ્રતિષ્ઠિત કરેલા દેવને શ્રદ્ધાએ ઉપાસે એમ ઇચ્છીએ છિયે; અમે નથી કહેતા

કે જ્ઞાતિયો નિર્મળ થાય (તે થવાની જ નથી) પણ શાખા જ્ઞાતિ તથા ઉપજ્ઞાતિ ઝોઢી થાય એમ ધર્મગ્રંથે જિયે; આચાર અવશ્ય પાળવાનું કહીએ છીએ, પણ અસ્પાચારે મલિનતા ને અસ્પાચારે મૂર્ખતા " એવું નથી ઇચ્છતા. દૂર પરદેશ જઈ આવનાર તે ચોડાએક પ્રાયશ્ચિત્તનેજ માત્ર આધીન રહો.

સંસારી ઉદ્યોગ ધર્મો વેપાર એ પ્રકરણમાં લોકે પોતાનું સત્ય તથા પોતાના સંતોષ એ બેનું વિસ્મરણ ન કરતાં સારી પેઠે ઉદ્યોગ કરવો; અને રાજ્યપ્રકરણમાં તે તેઓએ તથા ધર્મશિક્ષકે ચિત્ત રાખવું જ નહિ. એ પ્રકરણમાં અવશ્યે કાણે ચિત્ત રાખવાનું છે? સ્વદેશી રાજકુળોએ તથા રાજ્યના કારભારીઓએ અને ક્ષિત્રિક પ્રજામાંથી જે શુદ્ધિમંત વિદ્વજ્ઞાન પોતાના સંસારી ઉદ્યોગ ઉપરાંત તે જ એક વિષયના વિચાર બહુ વર્ષ લગી કરવાને ઇચ્છતા હોય તેઓએ. દેશી રાજ્યવાળા, તે કામની નવરાસ વિલાસ વૈભવમાં નહિ પણ દેશ દેશની રાજનીતિ તથા યુદ્ધક્રિયાની જાણ કરી લેવામાં ને હિંદુ ક્ષત્રિ ધર્મ તે શું, તે સમજી લેવામાં કાળ ગાળે; અને ક્ષિત્રિક રાજ્યવાળા તે, પ્રજાનાં દુઃખ પ્રસંગે પ્રસંગે શુદ્ધ વિવેકે સરકારને જણાવે (પછી એ કૃપા કરે વા ના); હક દાખલ કંઈ માગે નહિ ને ગોરાકાળાના ન્યાયભેદ વિષે ટીકા કરે નહિ. હિંદુ ક્ષાત્ર શુદ્ધિ વડી સરકારની સામાં નિલ છળભેદ યોજવાને સ્વભાવેજ નિર્બળ છે; ને વડી સરકાર બહુ બહુ રીતે સાવધ છે, કાઈ તેવી નિકળી આવે તેને માટે. હાલમાં મઘ તુલાન્ધી દૂર રહેવું, દુઃખ ધીરજથી સાંખવું, હરિકીર્તન તથા ધર્મદાન ભાવથી કરવાં, સ્વકાર્ય યથાન્યાય કરવાં ને વડી સરકારના વહેવારમાં માન મર્યાદા-પૂર્વક પણ નિડર સ્પષ્ટ વર્તવું એ રહેણી ક્ષાત્રશુદ્ધિએ રાખવાની છે. સમો બદલાય છે, ને એવો પણ સમો આવે કે, પરદેશી સરકાર આ દેશની ધર્મ લોકે ઉપર મહેરબાન થાય કે પછી આ દેશની ક્ષાત્ર શુદ્ધિ તેના ઉપર કાવે.

ક્ષાત્ર વર્ગને માળા જપવાનું કહ્યું? હા. પ્રજાના ઉદ્યોગમાં ફાવતું નથી ત્યારે જાણવું કે સમય અત્યુજી નથી; એમ એ ત્યારે નિરૂત્તિના માર્ગનો ઉદ્યોગ કરવો—અખિ-માન મુખી ઈશ્વરને બજવાનો કે તે સમય ઉપર સહાય થાય. વિલાસ ને પ્રપંચથી દૂર રહેતાં નિર્બળ ન થવાય ને ધર્મનિયમો પાળતાં વધારે સખળ થવાય.

મનુષ્યને કાર્યસિદ્ધિને અર્થે ઉદ્યોગ પણ એક અવશ્ય સાધન છે. થોડે ઉદ્યોગે તરત ને બહુ બહુ સિદ્ધિ, ઘણે ઉદ્યોગે મોટી ને સ્વલ્પ સિદ્ધિ ને કાઈ વેળા બહુ બહુ ઉદ્યોગે પણ સિદ્ધિ નહિ જ. (જીજ્ઞે કાઈ બવે થાય). કોઇને વિના ઇચ્છાએ પ્રાપ્તિ, કોઇને પારકાની ઇચ્છાએ પ્રાપ્તિ ને કોઇને ઇચ્છિતની પ્રાપ્તિ થાય. સંસારી ઉદ્યોગે જ સંસાર કામની સિદ્ધિ થાય તેમ માત્ર નથી;—સંસારી ઉદ્યોગ ન જ કરે પણ સંસારથી આગે ધર્મ ઈશ્વરને ઉપાસે સંસારી સિદ્ધિને માટે, તો તેને પણ ઉદ્યોગ કહે ને વળી વહેલો કહે—કાશ્ય કે નિરૂત્તિના ઉદ્યોગમાં બાધ મુજબ ન દેવાથી ચિત્તવાસના વહેલી

શુદ્ધ હૃદ યાય. વ્યવહાર પ્રયત્ન સાધુપણે કરે તેને સિદ્ધિ સંભવ પહેલો ને કપરે કરે તેને મોટો. વસિષ્ઠે કહ્યું છે કે “નિયમ પાળવા તે પુરુષાર્થ ને કૃત્તિસિદ્ધિ થવી તે દૈવ છે; ઈશ્વર હપર પૂર્ણ વિશ્વાસે રહે તેને પ્રાપ્તિ થાય; (સંસારી કે સ્વર્ગના) ભોગને અર્થે તપ કે પ્રયત્ન તે પણ અર્થસિદ્ધિ પામે (પણ એને પદ્મદુગ્ધ હેષ્ટ ન); નિશ્ચયે પ્રયત્ન ન કરે ને અનેક વાસના કરે, તેને કૃત્તિપ્રાપ્તિ થતી નથી.”

અમેરીકન તથા કેટલાક યુરોપીયન તે હિંદુસ્તાનના લોકની દયા ખાય છે ને વિસ્મય કરે છે કે આ તે કેવા લોક છે કે સત્તાધારીનો જીવન સાંખ્યા ન કરે છે. જનસંખ્યા, દેશપ્રકૃતિ, સુધરેલી સ્થિતિ અને ખીન્ન ધણાંક સાધન અનુકૂળ છે તે છતાં! એનો પ્રસારો આટલો ન કે સ્વભાવમેદે પશ્ચિમના ખ્રિસ્તી દેશના ધણાખરા લોક ઉલ્લોગથી અનુકૂળ સમો આણવાનો ફોરો રાખી મથન કરે; મુસલમાન સમય જેમ મેરે તેમ ઉલ્લોગ કરે; અને હિંદુનું રક્ષણ કરનારો ક્ષાત્ર વર્ગ તે પ્રતિકૂળ સમયના દુઃખ ભોગવ્યા વિના છુટકો ન નહીં તેથી તે ધીરજથી ભોગવી છુટાં અનુકૂળ સમયને મટિ લોકની સાથે રહી ઈશ્વરોપાસના કરે ને પછી એની પ્રસાદીએ સ્વસંશ્રામમાં મથે; અર્થાત્ હિંદુનો (થોડા જાણુનો) ઉલ્લોગ ધીરો સમયને જોના પછુ નહીં જયને જોનારો ને પછી બહુ કાળ સુખ ભોગવનારો છે. ખીજા બેના જયવિષે વાંચનારે સમજી લેવું.

યુરોપમાં સોજમાં સૈકા અર્ધ સુધી કાયલિક પ્રેટિસ્ટન્ટના રાજ્યોમાં સર્વત્ર લડા-હથોડતી; ને ધર્મ વ્યવસ્થા થઈ કે તરતજ પછીના અર્ધ સૈકામાં લોકોએ પોતપોતાના રાષ્ટ્રરાજ્યની વ્યવસ્થા કીધી હતી. બાવાર્થ કે પહેલી નિવૃત્તિ વિષયની વ્યવસ્થા થઈ ને પછી પ્રજા સ્થિતિ વિષયની થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ રાજ્યમેય કાળની પૂર્વે ન ધર્મ વ્યવસ્થા થઈ છે. વળી મોટા ફેરફારની પહેલાં થોડીકવાર કોઈપણ રાજ્યનું સ્વ-રૂપ નિર્મેળ ન હોય છે.

હિંદુઓને ધર્મ આપનારા યોગીશ્વરોએ કહ્યું છે કે જે દેશ પ્રદેશમાં કાળાં મૃગ સ્વચ્છંદે ચરતાં હોય ત્યાં ધર્મ છે, કાળને દુઃખ ન દેનારાં એવાં પશુ તે કોઈના હપ-દ્રવના બપ રહિત હોય; બાવાર્થ કે જ્યાં પશુઓના જીવક્રમાને દુઃખ દેનારા નથી ત્યાં, વળી એવો દેશમાંનો આ એક છે; વળી ઋષિઓએ આ દેશને કર્મભૂમિ કહી છે એટલે તપ યજ્ઞ અનુક્રાનાદિ કર્મો કરવાની ભૂમિ કે પુણ્યપ્રાપ્તિ હથોડાં કામની સિદ્ધિ થાય-પહેલી ને આ જન્મમાં પણ.

વિદ્યા પ્રકરણમાં વેદાંત તથા ન્યાય એ હજી સતેજ છે; સ્મૃતિમાંનો વ્યવહાર વિષય તેને સરકારે થોડાં ધણાં માન સાથે સતેજ રાખ્યો છે; કહ્યુંટક તૈલંગમાં વેદાધ્યયન હજી છે;—સંસ્કૃત વિદ્યા હજી છે ધર્મ ક્ષેત્રોમાં પણ વિશેષે કાશી ને કાંચીમાં. નવાં પુસ્તક સંસ્કૃતમાં ચતાં બંધ પડ્યાં છે, દક્ષિણમાં નવાં નાટક થાય છે ખરાં; સરકારને આશ્રયે આશ્રી પાઠશાળામાં સંસ્કૃત અભ્યાસ ચાલે તે ઠીક જ છે. પણ પ્રાકૃત ભાષા પ્રાંત પ્રાંતની સારો સંસ્કાર પામી છે. એમાં લખાવટાં પુસ્તકના વર્ગ પાડીયે તો એક મોટો વર્ગ સરકારી ધારા વગેરેનો; એક મોટો તે સંસ્કૃતનાં ભાષાંતરનો કે નવાં વેદ વેદાંત સ્મૃતિ પુરાણ રામાયણ મહાભારત એમાંના વિષય તથા નાટ-

કાદિ છે; એક મોટા તે નવીન વાર્તા, નાટક, કવિતાના; એક મોટા બાષા-
શાનનો જેમાં સરકારી નિશાળોમાં આલેલી ચોપડીઓ અને કોરા બ્યા-
કરણ વગેરે છે; એક મોટા ચોપાનિયાં પણ પ્રાસંગિક ગ્રંથ વગેરેના
અને એક નાનો તે પદાર્થ શાસ્ત્રકળાદ્યેષ્ય એ વિષયનો છે. એ વિદ્યા
પ્રકરણમાં સુધારાના પ્રયત્ન વિષે બીજે પ્રસંગે બોલીશું; અહીં આટલું જ કે
સંસ્કૃતમાંથી બાષાંતર કરવાનો ઉદ્યોગ બહુ વધ્યો અને રસના ગ્રંથમાં ખિસ્તી
તથા મુસલમાનની રસવૃત્તિ વિશેષે દાખલ થયેલી છે પણ હવેથી હિંદુરસ-
વૃત્તિ પ્રધાન રહે તેવી રીતે તે લખાવા જોઈએ.

દેવળ રથૂલ બળની વૃદ્ધિ વિષે સુધારાનો બોધ છે, કેમકે તેના ઉદ્દેશ
પ્રવૃત્તિ જ વધારવાનો. જનની મોટી સંખ્યા અમારા મતની થાય; દેશમાં
પદાર્થશક્તિ વધે; યંત્ર તથા રસાયનની ક્રિયાએ ન વેપાર તથા ધંધાએ
દેશની સમૃદ્ધિ વધે, દીર્ઘકાળ અહમર્ય પાળેથી તથા બાળલગ્ન બંધ કરી બહુ
મોટી વયે પરણેથી શરીરમાં ધાતુની વૃદ્ધિ થાય; યત્ન કરે કે હવા સાફ
થાય કે આરોગ્યે આયુષ્ય વધે ઇલાદિ; એ બોધનો આદર કરે તેવો લોકને
સ્વભાવ જ નથી. વળી

“સુખ સ્વતંત્રતાનું મેધું મળે સિર સદે,
રક્ત બળિદાન દેનું કાર્ય સિદ્ધિ માટે.”

એ સ્વાર્પણ, લાગ, ઔદાર્ય, સત્ત્વ, પોતાનું જ રાખવું પારકું લેવું નહિ
એ અભિમાન, કુલીન જોદ્ધાનું માન ઇલાદિ નીતિનો બોધ દાસપણમાં
લોકને ઉત્તેજન આપી શકે નહીં તો હવે મોહિત મૂંઝાત પતિત લોકને બ્રહ્મ
સ્થિતિમાંથી કાઢી ઉપર આણવાને શા ઉપાય છે ?

હજી તેઓની સ્વધર્મભણી દૃષ્ટિ છે. (જે અલગાને રામ ને અર્જુન
એઓનો મોહ ગળ્યો હતો તેનું પૂરું વિસારણ થયું નથી) તો તે વિષેનું
ઉત્તેજન તેઓને મળવું જોઈએ—

“પ્રવૃત્તિ જીવું વળગણુ તોએ ધર્મ હઠે રહેવારો;
દૃઢ્ય દ્રવ્ય ઉકળશે ત્યારે પર્વત તો બચવારો.”

માટે લોકની સ્વધર્મ બક્તિ દૃઢ કરવાનો ઉદ્યોગ સર્વે યોગ્ય અધિ-
કારીઓને સાંપી દેખે છિયે—પુનરપિ સ્મરણ કરીને કે, “યતો ધર્મસ્તતો જયઃ”

(૧૧)—૧. ગુર્જર પ્રજામંડળમાં સુધારો* દાખલ કરનાર તે અંગ્રેજ
સરકાર પોતે, અંગ્રેજોની પ્રેરણાએ ઉભી થયેલી સભાઓ, અને અંગ્રેજ

* સરકાર કેળવણી આપે છે તે વિષે, સભા તથા યુસ્તકસંમત અને પણ તથા
ચોપાનિયાં વિષે, સુધારાના કામને જેઓ નાણાએ પુષ્ટિ આપે છે તે વિષે અને ગ્રંથ

બલેલા જીવાનોએ સ્વતંત્રે ઉભી કરેલી સભાઓ; વળી બીજા શુદ્ધિવંત કે ધનવંત દેશી ગૃહસ્થો જાણવા.

(અ) સને ૧૮૨૬ માં સરકારે ગુજરાતી નિયાજો માંડી નવું લઘુતર નવી રીતે ચલાવ્યું.* (૧૮૫૮-૫૯ માં જોર્જિસની યોજેલી પુસ્તકપદ્ધતિ નિકળી ગઈ ને હોપની યોજેલી આજુ થઈ.)

(ઇ) સને ૧૮૪૯ માં અમદાવાદમાં વર્નાક્યુલર સોસેટી સ્થપાઈ મીં ફારબસની † પ્રેરણાથી ને ધનવંતનાં નાણાથી; તે સભા ઇનામે આપી અંધ લખી છપાવે છે ને મહિને મહિને શુદ્ધિપ્રકાશ કાઢે છે. સને ૧૮૬૦ સુધીમાં કાઢેલાં પુસ્તકમાં જૂતનિબંધ (૧૮૪૯,) જ્ઞાતિનિબંધ (૧૮૫૧,) બાળ-વિવાહનિબંધ (૧૮૫૪) એ મુખ્ય હતાં.

એ ત્રણે નિબંધો કવિ દલપતરામના રચેલા હતા; વળી તેના પુનર્વિ વાહ અંબે (૧૮૫૬ માં) છપાયો હતો. કવિતામાં હુન્નરખાનથી (૧૮૫૧) તેણે જણાવ્યું કે “મન ઉદયમમાં અહોનિશ રાખો, શિદ્ધ ભાગ્ય લખ્યું થાશે

તથા અંધકારો વિષે આ વિષયમાં લખીશું નહીં, પણ જ્ઞાના વિચારના હોય દેખાડવા અને નવા વિચાર તથા અને પ્રસિદ્ધ કરવા તથા એ પ્રમાણે આચર્યું એ વિષયમાં થોડું થાઈ લખીશું અહિં. સરકારી કેજવણી વિષે લખ્યું તે તથા કોઈ પ્રસિદ્ધ પુરુષ વિષે લખાયો તે માત્ર મોંધનેમાટે છે એમ જાણવું.

* પ્રથમ ચોપડીઓ તથા મહેતાજીઓ તથાપર કરવામાં ને નિયાજો થયા પણ તેની વ્યવસ્થા તથા વૃદ્ધિને અર્થે તનમનથી શ્રમ લીધો હતો જેણે, તે બરુચના મોહ-વાણિયા રજુજોડાસને અને આરંભકાળેના ગુજરાતની પ્રસિદ્ધિને પહેલો પુરુષ કહીશું. તેના જ બાણવેશ હુન્નરખાન મહેતાજીએ મેત્રાદિક તથા પુનર્લેખ સંગ્રહી સુધારાના વિચાર પોતાની નગરીના લોકમાં ચરચાતા કીધા ને પ્રભાવો કમ સરકાર સંબંધનાં મરતાં સુધી કીધાં. રજુજોડાસના મોહોટા દીકરા મોહનલાલે જી. વ. સભાના પહેલાં સભ્યમાં સારાં બાણજી કચ્છાં હતાં; અને નહાના દીકરા મનમોહનદાસ તે અમણા બરુચની પ્રાર્થનાસભાનાં કવિતાવણીએ પ્રાર્થના તથા બાણજી કરે છે. રજુજોડાસને પોતાને વેદાંતના ગ્રંથો વાંચવાપર પ્રીતિ હતી, એની અમારી સ્મૃતિ છે.

† ગુરતની ઐદુસ તાઈમેરીની સ્થાપનાના પ્રસંગમાં મીં ફારબસ પણ જાણાય છે; દેશી વિદ્વાનો ને અંગ્રેજો એના એકત્ર વિચારથી ને શ્રીમેંત તથા લોકનાં નાણાંથી તે થઈ હતી. બીજા કેટલીક લાઈમેરી ઉભી કરવામાં અંગ્રેજો હતા. વળી મીં ફારબસના હોંસીલા મયલથી “ફારબસ” ગુજરાતી સભા (૧૮૬૫) ગુંજમાં રચવાઈ છે; તેણે ‘રાસમાગા’ તથા “ફારબસજીવનચરિત્ર” છપાવ્યાં છે અને ‘ગુજરાતીશાસ્ત્ર’ નિકળેલો જોઈ મસતતામાં એના કર્તાને રૂ. ૫૦૦) બહીસ આપ્યા છે; વળી સાંભળ્યા પ્રમાણે ૨૧૦ ૨૧૦ વિધનાય નાચણજી મંડલીકને પણ રકમ આપી છે, ઇતિહાસ લખ્યા ઉપરથી.

“લાખો;” “સંચાને જત્રો સિદ્ધ કરો,” “પૃથ્વી* ગર્ધ પરદેશી હાથે, એ મોટી ભૂલ તમે માથે, તમે સંપ ન રાખ્યો કોઈ સાથે; દેશી મિત્રો, દુઃખ સરવ ટાળોરે આપણા દેશનું.” વળી વેનચરિત્રથી (૧૮૬૭) તેણે વિધવાવિવાહને પ્રોત્સાહ આપી.

સને ૧૮૫૦-૫૧માં મુગધમાં શુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા સ્થપાઈ. ૧૮૬૦ લગીમાં) અનેક લાપણો થયાં; છોકરીઓની નિશાળ મંડાઈ ને મહિને મહિને ગ્રંથ નિકળતો થયો. સ્ત્રી કેળવણી (૧૮૫૧), દેશાદન (૧૮૫૩), દેશાભિમાન (૧૮૫૬) ને વૈધવ્યચિત્ર (૧૮૫૬-૬૦) એ વિષય વિશેષ પ્રસિદ્ધિએ અક્ષિત થયા.

કૃષ્ણદાસે (૧૮૫૫) સ્વયંપ્રકાશ કાઢ્યું; તેમાં છપ્પન ભોગના શૈવ-વૈષ્ણવના ઝગડા સંબંધી, (૧૮૫૮-૫૯) વૈષ્ણવોએ મહારાજને શ્યામીખત લખી આપ્યું તે સંબંધી અને (૧૮૬૦) વક્ષભીષંક તથા મહારાજેની અનીતિ સંબંધી લખ્યું.

સને ૧૮૫૮માં સ્વયંપ્રકાશ, ગુરુ અને સ્ત્રી, વિપત્તિ ગુરુ, ગુરુની સત્તા, આત્મખા એણે વૈષ્ણવોમાં ખળભળ કરી હતી; ૧૮૫૯ માં કવિ દક્ષ-પતરામ મુગધ આવેલા તેથી ખેનો કવિનાં ભાષણ ધણેક ઠંકાણે થયાં હતાં ને તે ભેદે ઉત્સાહથી સાંભળ્યાં હતાં; ૧૮૬૦માં કવિ નર્મદાશંકરે પુનર્વિવાહ સંબંધી વાદ માંડ્યો જડુનાથજી સાથે ને એણે કૃષ્ણદાસ ઉપર લેખ્ય માંડ્યો. વળી એક મોઢ વિધવા બ્રાહ્મણીએ લગ્ન કરીધું.

-૨. દશબાર વર્ષમાં મુધારાના ધણાખરા વિચાર બહાર પડી ચુક્યા ને એ બોધકાળમાં કવિ દક્ષપતરામ (૧૮૪૯ થી), કૃષ્ણદાસ (૧૮૫૩ થી) ને કવિ નર્મદાશંકર (૧૮૫૬ થી) એ આગળ પડ્યા હતા.†

* દવપતકાચ્યની નવી આગત્તિમાં ‘પૃથ્વી’ ને બદલે ‘દિવત’ છે, જમાનતો આ કેવો દિવગિરી ભરેલો ફેરફાર આ. ગુ.

† સને ૧૮૫૦-૫૧ માં અમે મુગધ સુરતમાં મંડળીઓ વાટી કરી સપે કામ કરતુ એ વિષે નિબંધ વાંચ્યો હતો, ૧૮૫૬ માં ‘રડવા છુવાની નગરી આવવિરે નિબંધ લખ્યો હતો, ૧૮૫૭-૫૮ માં સ્ત્રીઓને છુટ આપવા વિરે લખ્યુ હતુ ૧૮૫૭ થી લખાતી ચયતી નર્મકવિનામાં એકેશ્વરની ભક્તિનો બોધ પ્રવર્તાયો હતો ને ૧૮૬૦ માં નરી લગી કરેથી પત્વગોધક સભામાં તે ધર્મનાં ભાષણ આપ્યા હતા જડુનાથજી પોતાને ત્યાં વૈષ્ણવ ધર્મનાં ભાષણ આપતા, દેવલાક શ્રોતા અહિંની વાત ત્યાં ને ત્યાંની વાત અહિં કહી બીજી ગળગડ કરતા. કૃષ્ણદાસનો કોઈપણ રીતે સંબંધ નહોતો તત્ત-સોધક સભા સાથે, ને તે કવિની સાથે વાદપ્રસંગમાં નહોતો.

ગંગાદાસે ૧૮૫૧ થી તે ૧૮૫૯ મુધી એક સરખી રીતે સભાની વ્યવસ્થા રાખી

-૪ સને ૧૮૬૦-૬૧ થી તે ૧૮૭૬-૭૭ સુધીના ૧૬ વર્ષોના કાળે તે સુધારાનો કર્મકાળી કહેવાય-તે પૂર્વોક્ત વિચારના સમઘમા કર્મને અર્થે બાધ અને યથેનાં કર્મ તેને અવરુધ દેખાડે છે, જો કે કેટલાક બીજા વિચારો નિકળ્યા હતા તોપણ-

વિચાર કેટલાક પરદેશી તથા દેશી રાજ્યસંબંધી હતા. (જેવી નર્મકવિતા,) અમલોની સરકાર તથા સરકારી કામદાર અને દેશી રાજ્યસંબંધી (જેનો કાઠિયા ને બીજા પત્રો કાઠિયા ૬૪ થી ૬૮ સુધી ચાલ્યો હતો,) શેરસદાની યેવણ, (૧૮૬૩-૬૪-૬૫) તેના સંબંધમાં લોકને બાધ સુલગતી શ્રીયુક્તની વર્તમાન સ્થિતિ, (જેવા બંને કવિ બોના તે વિરો નિર્બંધ)

વિચાર કેટલાક જે બીજાને બાધે દેખાઈ અગત્ય થયતા, તે પાછા દેખાઈ સારી પેઠે થયેલાના ને કર્મમાં ઉતરવા પાછા બધ પડી ગયા સને ૧૮૭૧ ના અગ્રગ્રંથમાં મુરતમાં પ્રગટમાં / થઈ, તે કંઈ પણ કામ બીજા વિના જ બાધી હતી ને સુધારાના કામને જોડતા નાણાની મદદ વાણિયા બાધીયાઓ પાસેથી મેળવી આપી હતી વળી તેઓ બારણું કરનારાઓને સારી સલાહ આપનારા હતા

મહીપતરામજી રહેલુ સુમઠીમાં જે વર્ષ (૧૮૫૬-૧૮૫૭) હતું તેમાં જ સાત મહિના સુવ્યવસ્થા તેના હવાયામાં હશે, જે તેમ કૃષ્ણનામે આવવધર્મનીતિ તેમ તેણે ધરસસારનીતિ લખી હતી

મેટ્રીકલ કોલેજમાં જનારો પડેલો સુલગતી પીરજીતમ હતો ને એ દાક્ટર થયા પછી બીજાઓ બાધ નથી લખી પોતાના છેકસાઓને તે કોલેજમાં મોકલતા થયા એ દાક્ટરે પોતાના બાણીથી છવ અમર નથી એવું સૂચવ્યું હતું તે પોતાના પ્રસંગમાં આવેલા ધણા જાણુને ન્યાતિ આચારની વિરુદ્ધમાં બાધબાધ કહેતા બેદકરાજના મિત્રો બાધાળ બહુ જ થયા હતા

કૃષ્ણનામે માધનદાતે રામગોવિંદનાયકુ વરિત લખી પોતાની કર્મચૂલિ દેખાવ હતી તેણે જી. ૫૦ ના મેટ્રીક થયા પછી સખામાં ઉમેગ વધાર્યો હતો ને સુધારાના કામમાં નાણું આપ્યું હતું

સુમઠીની વર્તી પત્રદ્વારા કાઠિયાવાડ ને કચ્છ જઈ ચલાવી, પદ્મ ત્યા કેવરગી તથા સગલિના લાભ બહુ જ બોધા ને વળી દેશી રાજ તેથી તે તરફના જીવનોમાં મોઈ બહાર પડી જગતથી નહિ. તેપણ જીનાજકમાં ને બાવનગરમાં કેટલાક દોરિ લાઓ સમા કરતા ને વિચાર ચરચાવતા. જીનાજકમાં મહાજવાલ મથુરાદામે કેવરનીનું બીજું દોરણ હતું ને પછીથી આખા કાઠિયાવાડનું કેવરગી ખાતુ બોમીરાવ પ્રાણુદા બદામના ઉપરીપણા તમે આ બું હતું કચ્છમાં મોરલીધર ગિરધરે શિક્ષકપદ પ્રાપ્ત હતું પ્રાણુવાલ (૧૮૫૧) ને મોરલીધર (૧૮૫૭) જે જી. ૫૦ સમઘના સમઘમાં હતા.

* વર્ષીય વર્ષ ને શ્રીમત વર્ષ એવો સમઘનાથી ખસી ગયા. વર્ષો મ્યુનિસિપાલ રેકૉર્ડમાં પણ આવી મનવજનુ મોઈ વજરામ આરેકુ કે, એવી સમઘનેથી લોકોને જી લાભ થવાનો છે

ગઈ તેજ વર્ષમા ભરૂચની સભા થયી, તેણે ચારેક બાબતની માગણી કરી પણ ૧૮૭૪ થી તે બંધ પડી છે, ૧૮૭૨ માં અમદાવાદમા સભા બની યઈ તે પણ પાછી તરતજ દબાઈ ગઈ (મુળધની આસોસીએશનમા થોડાક ગુજરાતી છે તે શુ કરે છે તે જણાવુ નથી. ૧૮૮૫ માં સ્વતંત્રતાની પત્રીની ચરગીમા “હારે તમે દરબારી કામમા પેશો” વગેરે હવ) સને ૧૮૭૫-૭૬ માં દેશી કારીગરી સંબંધી બાબતો થયા ગુજરાતમા ઠામ ઠામ ને (પાચેક મુળધમા) સુરત ઓમદાવાદમા રોડો ભરાઈ મડળીઓ ઉભી યઈ પણ વળી દુડી ગઈ (૧૮૧૧ માં દુબરખાનનુ બાંધુ હવ) એ વિષયમા હરોગવિદ્વાસ પુરતોકો લખે છે ને *બાંધો કરે છે વળી વડો રાની મળી કઈક કરે છે, પણ જે મોટા નેસ્સો ઉઠ્યો હતો કેટલાક જીવાને-પરદેશી માન ન નાપ રવો એવો પ્રતિસારુપ જે નિશ્ચય કર્યો હતો તે હવે નથી જ સને ૧૮૭૭ ૭૮ માં લવાઈ કોર્ટ સુરત અમદાવાદમા યઈ પણ કામ કરે છે તે ઠીક જ છે

(અ) કર્મને અથ બોધ એ વિષયમા કવિએ મુધારાવાગાને ઉત્તેજન આપવાને રાસ-રીસના લક્ષણ લખ્યા ને કુપીત મદુર્યે સસારમા નેદાએ રણસથામમા ને નવા વિચારના અગેસરોએ જુના વિચારની સાથા થવામા કેડી નીતિ રાખી, તે વિરે બોધ કીધો (નર્મ કવિતા જેવી કેટલીક ઈશ્વર પ્રાર્થનામા મુધારાવાગા થોડા છે, સંકાય થને એવુ પણ લખાણ છે)

કર્મ કરનાર મહીમતાસામના સંબંધમા ચરચા (જેવો કાડિયો, મેડીવ બોધાની ચત્ર ને ખીલ પત્રો) અને તે વિષયમા અમદાવાદના પત્રો કવિ ઉપર પણ ઉતર્યા હતા (ચદ્રોદય સાગામનક જેવા) કર્મ કરનાર કૃષ્ણ ભના મળધમા ચરચા (મુગ ઇના પત્રો જેવા) અમદાવાદમા બાગમન ન કરવા, એ વિરે કેટલાકે નહીંઓ કમી પેલાની સમા કીધી હતી પણ તે મમાલો જુજ કોઈ વર્ત્યા હશે વળી ત્યાં (૧૮૮૮ માં) પુનર્વિવાહ ઉત્તેજક મમા યઈ તે પુનર્વિવાહ કરનારને સંકાય થાય છે, લન દિરાના સાધન સંબંધી

(ઈ) થયવા કર્મ —

૧ લેખન કેસમા મુધારાવાગા રહ્યા

૨ કેટલાક જાના દગ્ગ અમેરિકા જઈ આયા

૩ કેટલાક પુનર્વિવાહ થયા

૪ અમદાવા માં પ્રાર્થનાસમાજ સ્થપાઈ (૧૮૭૧-૭૨) મુમ્મિયા આર્ય સમાજ (૧૮૭૫)

* સુરતમા હરોગવિદ્વાસે બાંધુ કરેલ, તે પ્રસંગે અમે પ્રમુખન પે બોડના કમુ હવ કે આ વિષય અમલુ ને ચરચાય છે તેનુ માન દર્શાવીયોને છે, પણ એ વિષયમા કોઈ મોટો પાત્ર જરા લેનારા તે ગુજરાતીઓ જ થશે કેમકે વેપાર વધા વિર ગુજરાતીઓની જ મદદ જુદી વિશેષ છે, દક્ષ ઠીઓની નહીં—એઓની રાજમકરુ વિષયમા વિશેષ છે—એ ઉપરથી આકાંક્ષ આવીસના દેડ કપાઈ દોડ પથને માકુ લાગ દગ કે શું દક્ષ ઠીઓમા તે જુદી નથી? સમા વિર ઈન થરા મડી અમે પાંક દીને સમાજ હવ કે ગુજરાતીઓના નેરી નથી ને જેવામા આવાનાર મનુ નથી.

૫ ત્રણ ચાર સ્ત્રીઓ નાના ગ્રંથ કે ભાષ્ય કે પત્ર લખી બહાર પડી છે.

૬ મુખ્યમાં સ્ત્રી પુરુષ નાટકશાળામાં જતાં થયાં.

૭ ભૂત જાદુના વહેમ ઘોડાક જોણ થયા.

મહીપતરામ ૧૭૬૦ માં છલ્લંડ ગયા ને ૧૮૬૧ માં પછા આજ્યા; એના સંબંધી જ્ઞાતિમાં ચાલેલી દંડા ૧૮૬૭-૬૯ માં પડી.

કૃષ્ણદાસ ૧૮૬૩ માં છલ્લંડ ગયા ને તે જ વર્ષમાં પાછા આજ્યા. (વાણિયાઓની જ્ઞાતિઓમાં દંડા ચાલ્યા,) વળી ખીજવાર ગયા હતા ૧૮૬૭ માં. એ વેળા તેની સાથે બરુચના મોઢ વાણિયા માણિકલાલ હતા, ને મૂળજી કાઠરસી પણ હતા.

(૭) એ કાળમાં વિચાર દર્શાવનાર રૂપે નર્મદારાંકર, ગિરધરલાલ ને નમીનદાસ એ ત્રણ મુખ્યમાં, અમદાવાદમાં મહીપતરામ (૧૮૬૭ પછી)

-૪. સને ૧૮૭૬-૮૦ માં સુધારા સંબંધી વાત આટલી જ કે સુરતમાં (૧૮૭૮) મળ સમરતની સભા થઈ હતી સરકારને અરજી કરવાને; આર્યના-સમાજ પુનર્વિવાહ કરાવે છે; આર્યસમાજ વેદ વેદ ગોખાવે છે અને કવિ નર્મદારાંકર નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ સમજાવે છે. (સને ૧૮૭૭ થી)

-(વિવેચન) શુભરાતી સુધારાનો બોધ ધર્મ તથા ધર્મશુરુની નીતિ એ પ્રકરણમાં અને ધર્મતત્ત્વયુક્ત જ્ઞાતિ તથા લક્ષ એ પ્રકરણોમાં મુખ્યત્વે હતો.

(અ) મુખ્યમાં વલ્લભાચાર્ય અધિકારીઓ પોતાના શિષ્ય સમુદાયમાંના સમગ્રજીવ જનોના સમજાવ્યા સમજ્યા નહિ હારે તેઓને લક્ષિજાત કરી શુદ્ધિમાં આણવાને આર પાંચ ભાટિયાઓ તેઓની અનીતિ બિધાડી પાડવાનો ઉદ્યોગ ચલાવતા. તેવામાં કૃષ્ણદાસે 'સત્યપ્રકાશ' કાઢ્યું ને તેમાં પછી તેણે પણ મહારાજનેની અનીતિ વિશે લખાણ ચલાવ્યું. કવિ નર્મદારાંકરે પણ વિવેચ મળ્યે જાણી નિબંધો લખ્યા.* કેટલાંક કારણો ઉપરથી કવિએ મહારાજ જાદુનામજી સાથે વિધવાના પુનર્વિવાહ વિશે વાદ માંજો, પણ તે ચાલ્યું ઈશ્વરકૃત છે કે નહિ એ પરિચ્છેદ આગળ અટક્યો આગળ ચાલવાને.† પણ તેટલે તો કવિએ મોટી ભૂલ કાઢી એમ કહીને કૃષ્ણદાસે ચાલ્યું ઈશ્વરકૃત કે નહિ એ વિવેચ ઝડપી લેઈ, એને પણ વહેલી દર કરી મયુરાદાસની‡ સહાયતાએ

* એ પ્રસંગમાં છોટમલાલ તથા મજલાલ એ જે ભાઈનો પણ લખાણ ગ્રંથપદમાં હતાં ને કવિ દલપતરામનો નિબંધ ગુરુશિષ્ય ધર્મ એ પણ ઉપયોગમાં આણ્યો હોય.

† એ પ્રકરણ તેવામાં સપજી જપાયયું છે.

‡ કૃષ્ણદાસે દોરટમાં કહ્યું હતું કે, 'મેં મારા મિત્ર મયુરાદાસ લવજની મદદ લીધી હતી.' એ અવશ્ય ગણનીય પુરુષ સુધારાવાળા નિકળ્યા તેની પહેલાંનો સુધારાવાળો છે; અમિત બડ્યો નથી; વેપાર ધંધો કરે છે પણ તેની સાથે વિદ્યા તથા સુધારાને ઉત્તેજન આપનારો, શુદ્ધિવાન અને ચોધક છે; સંસ્કૃત પ્રાકૃત પુસ્તકોના મોટા સંગ્રહ રાખે છે.

જૂનાં પુસ્તક ખંખોળી તે વિષે જોલતાં વલ્લભી ધર્મને પણ વખોજ્યો. જદુ-
નાયજીએ કારટમાં દાવો માંજો ૧૮૬૧ ના મેની ૧૪ મીએ) અને કારટે
ન્યાય આપ્યો ૧૮૬૨ ના અપરેલની ૨૨ મીએ);

૧. મહારાજે બ્રાહ્મણમાં મુખ્ય નથી. ૨ વલ્લભાચાર્યે ચલાવેલો ધર્મ તે જુના
કાળનો નથી પણ પંદરમા સૈકામાં (ઈસવી) ઉત્પન્ન થયો છે. વલ્લભાચાર્યના પંથ વિષે
સત્સમ્રાજામાં લખાયું છે તે ખરું છે. ૪ જદુનાયજીની અનીતિ વિષે તે પણ ખરું છે.

એ વેળા સુધારાનું ધર્મમત શું હતું તે જાણીએ. “મનુનાં બનાવેલાં
પુસ્તક ઈશ્વરકૃત કહેવાય છે;” વેદની પછી જે પુસ્તક લખવામાં આવ્યાં
છે તે બધાં પુસ્તકોની સંધગી વાત ઈશ્વરે લખી છે, એવું હું માનતો નથી.”
એમ કૃષ્ણદાસે સાક્ષાં આપતાં લખાવ્યું છે, કાર્વવશાત્, પણ વેદ ઈશ્વર-
કૃત છે એમ તે શુદ્ધ બુદ્ધિએ માનતો હતો એમ અમે તો નહિ કહીએ;
તેનું રચેલું નીતિવચન (અંગ્રેજી ઉપરથી બાષાંતર) તે મનુષ્યની સામાન્ય
નીતિ બતાવે છે; અર્થાત્ તે એકેશ્વરનો ધર્મ માનનારો હતો. અમે તો એ
મતનો ઉપદેશ જ કરતા હતા. અમારી જાણમાં મુંબઈ કે બીજે કહી થઈને
ગુજરાતી સુધારાવાળામાં (૧૮૬૨ લગી) ચારેક જણુ વિના બીજા બધા તે
ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માનનારા હતા, સંપ્રદાયના દેવાને ન માનવા પણ એક
પરમેશ્વરને માનવો, એવો તે કાળનો વા હતો—“દલપતનો દેવ ને નર્મદનો
બ્રહ્મ.” અર્થાત્ સુધારાવાળા એકેશ્વર મતના, સર્વ સંપ્રદાયની સામાં ને
સામાન્ય માનવા નીતિને માનનારા હતા. (કાંઈએ જુનો ધર્મ ઊંચો ન
હોતો ને ઘણાખરા તો તે પાળતા પણ હતા.) એ ધર્મે વલ્લભી સંપ્રદાય
ઉપર કારટમાં જય મેળવ્યો; સુધારાવાળાનું એકય પ્રકારનું; અને કૃષ્ણ-
દાસની કીર્તિ ધર્મ-ખ્રિસ્તીઓએ મોટી વખાણી.*

કૃષ્ણદાસ તનમને શ્રમિત ને ધને અવ્યવસ્થિત થયેલો તે ચોરોક સ્વસ્થ ને વ્યવ-
સ્થિત થયો કે તેનામાં પોતાને મળેલી કીર્તિ વધતવાનું તથા સંસારી સ્થિતિપદ ઉચ્ચ
કરવાનું કોડ જમ્યું ને તેણે ધર્મવિષયના સુધારાનો ઉચ્છોગ ઊંચ્યો, તેના સાથી બાટીયા
તે પોતાના વેપાર ધંધામાં પડ્યા. નર્મદાસંકર હિંદુ ધર્મનું સંશોધન ને એકેશ્વર ભક્તિને
પ્રસાર એને મોટું ઉદ્યમી. તે ગુજરાતી તથા દક્ષણી સુધારાવાળાની સ્થિતિ નીતિથી

* બીજા વેપારુ ધર્મવાળા સજી થયા નહલમ આર્થ માંખાયો જોઈ; પણ વળી
બીધા સુધારાવાળાથી કે રમે કોઈ દહાડો આપણાપર ઉતરે, ને એ રીતે સુધારાનું મોટમ
વંચું. ખોજ અને પાસેની સુધારાવાળા તે હિંદુ સુધારાની કૃતેદ જોઈ ખુરા ખુરા થઈ
ગયા (પોતપોતાનાં મંડળમાંના જુના નવા વિચારના સંબંધમાં); અને કૃષ્ણદાસને
નાહું આપી સહાય થયા પછીની તેની અવ્યવસ્થામાં; હિંદુ ધર્મની પિંખણીમાં ખ્રિસ્તી
પાદરી બમંગી હોયજ ને શકતર વિવસન તે કૃષ્ણદાસને સારી પેઠે સહાય થયા હતા
કારટમાં ને તે પછી પણ.

સારાશ કે ત્રીસ વર્ષમા ગુજરાતી ધર્મસુધારાએ એકશ્વરભક્તિવિચાર-મૂર્તિ આચાર કર્મનો અનાદર તથા સપ્રદાયમત સર્વેનો તિરસ્કાર આણે વધતો અપ્રગટ પ્રગટ કાર્ધ કાષ્ઠમાં ને કહી કહી પણ સર્વન દેખાઓ છે. સુધારાવાળાનો પોણા ઉપર ભાગ તે હિંદુ ધર્મતત્વ અવસ્થે ભળેના એવી ભક્તિનો વિચાર રાખનારો છે, થોડાક જણ તે પ્રાર્થના સમાજની રીતની ભક્તિ કરનારા અને જુજ તે આર્યસમાજની નીતિયે ભક્તિ તથા કર્મ કરનારા છે.

(૬) ઇંગ્લેન્ડ સરએ દૂર દેશાવર જવાને ધર્મનો અટકાવ છે તે તોડવો જ એ ઉદ્દેશ મહીપતરામ કે કૃષ્ણદાસ સુધારાવાળાએ ઇંગ્લેન્ડ ગયા નથી, તેઓએ ઉદ્દેશ પણ સધારો, કીર્તિ પણ મગશે એ વિચારથી ને જ્ઞાતિથી દૂર ચઢ્યું તોપણ નાતીલા મિત્રો સાથે રહેશે એવી આશાએ તેઓ ગયા હતા ગયા એટલે સુધારાગનો ઉદ્દેશ સધાયો કહીએ ને તેઓને માન આપીએ, પણ આવ્યા, પછી જ્ઞાતિના સમઘમા તેઓ પોતાની જોડારૂપ કીર્તિને ઉજળી રાખી શક્યા નથી.

મહીપતરામ તથા તેની સાથે જન્મનારા વિરે બહુ લખાચુ છે એટલે ફરીથી અહીં લખવાની અગત્ય નથી, પણ કૃષ્ણદાસના સમઘમા થોડુંક અહીં લખીશું અવસ્થે ગુજરાતના લોકને માટે ને થોડુંક નવું અહીંના લોકને માટે પણ ઇંગ્લેન્ડથી આવ્યા કે મુખર્જના* મહાજને તેની સાથે કે તેની સાથે રહેનારા સાથે પાણી નહેવાર બધ એવો ઠરાવ કીધો. કૃષ્ણદાસ તે કૃષ્ણદાસની સાથે જમ્યા, પહેલા સાથે એના નાતીલા જમ્યા, ને એ રીતે મુખર્જના નામર વાણીઆની જ્ઞાત મહાજન બહાર થઈ એનો નિકાલ પાત્ર ૭ વર્ષ થયો ને નામર વાણીઆ દેહશુદ્ધિ કરી મહાજનમા નવા દાખલ થયા કૃષ્ણદાસ મુજજની સાથે એના જ્ઞાતિના પ્રાણજીવનદાસ વાધજી જમેલા તેણે પણ દેહશુદ્ધિ કરી મુખર્જના† કૃષ્ણદાસે જ્ઞાતિમાં દાખલ થવાની આશા છોડેલી‡ પણ કાઠિયાવાડમા

નજ પૂજવી, અહ બ્રહ્મસ્તિ બક્તિ બ્રાહ્મણેએ ખરાખરી કરી છે, વેદ સંહિતાના એકે શ્રવને બજવો (તેના બાળજી નિમિત્ત અવચમા મહદ કરનારા મુખર્જમા બાગીઆ, બપુ ગાંધી મારવાડી શેઠ, દક્ષણી અમદારો ને પારસી શૂદરથો હતા.)

* એમા કપોળ, લાડ, પોરવાડ, શ્રીમાળી, ચોટ, નામર, અરોળા, વારડા, વગેરે નાતના શેઠો એકઠા થઈ વિચાર કરે છે ને તેમા મુખી હપોળ શેઠીઓ હોય ■

† એક વાણીઆ શૂદરથે કૃષ્ણદાસ સાથે જન્મવર્તુ વચન આપેડુ ને વળી લખી આપેડુ કે ખુલ્લી રીતે ન જસુ તો સ્વપિઆ વીસ હબર આપુ પછી ત્યારે તે ન જમ્યા ત્યારે તેની પારોથી તે રકમ કૃષ્ણદાસને મળી હતી (આપનારને આપવી ગમી ન હોતી પણ પરનાતિના શૂદરથોએ વચમા પડી અપાવી)

‡ ડા. વિવસનને બગરે કેશવચદ્રસેન અને દક્ષણી ગુજરાતી સુધારાવાળા મગેના તે પ્રસંગે કેટલાક જણે આજુ કીધા હતા ને કૃષ્ણ સે પણ કંઈ હતું કે જ્ઞાતિનો નુવમ

(૧૮૬૭-૭૧) તેણે કે તેની તરફથી કાંઈએ સુકિત કામે લગાડી હોય; કેમકે કાઠિયાવાડના ચાર ચોરા કપોળના તેમાંના એક ઉપર કાંઈ દરખાસ્તી જતરતી થઈ હતી.* રાજકોટના વાણીઆ કૃષ્ણદાસ સાથે જમ્યા એમ લખાયું છે ને કંઠિબંધા તો નહિ હોય એમ કંઠિબંધા કહે છે.

મહીપતરામને માટે તેના સ્વજાતિ સ્વર્ગી મિત્રોએ સામદામ બેદંદ એ આરે ઉપાયો કામે લગાડી સાત વર્ષે પણ ધાર્યું પાર ઉતાર્યું. †એ મિત્રો મુત્સદ્દી પદવીવાળા ને વગવાળા હતા તોપણ તેઓને વેકતું પડ્યું હતું. કૃષ્ણદાસની તરફથી પોતાની જાતિના મિત્ર નહોતા ને નાગરવાણીઆની જાતે પણ ખેંચ્યો પણ તે દેશાવરખાતના વહેવાર બંધ પડવાથી ઈર્ષ કરી શકી નથી. કાંઈએ લેખલનું કે ફોજદારી કામ ચલાવ્યું; કાંઈએ મોસલ બેસડાવ્યા, કાંઈએ નાણાનું જોર વાપર્યું અને છગ પ્રપંચ તો બને પણવાળાઓએ સુમાર વિતાવ્યા કીધા. જાતિઓએ ધર્મોચાર કૃતિને આગળ પાડ્યાં હતાં તોપણ તેની સાથે દેવ મમત ઓછાં નહોતાં રાખ્યાં.

જેઓએ જાતિમાં દાખલ થવાને પોતે મથન ન કર્યું કે મિત્રો ન કરી શકેતા, તેવા બીજામાં મનોરદાસ (કપોળ) માણેકલાલ (મોઢ) એ બે વાણિયા અને મુળજી કામરસી તથા રામદાસ બાણજી એ બે બાડીયા હતા. એ ચારમાં છેલ્લો માત્ર હમરાતો ખરો ‡

મહીપતરામની સાથે જઈ આવેલા બેડવાળનું શું ચયું તે અમે નાણુતા નથી; માણેકલાલ જાતિમાં દાખલ થયા છે. દા. ગીરધરલાલ (કમ્લેય) તે જાતિબહાર છે. વળી એક નાગર બ્રાહ્મણ છાને વિલાલ જઈ આવ્યો છે. (ચારમને કીઓ? ક્યાનો? કે બારડ? એક વિસનમરો બેડન જઈ આવ્યો છે એમ પણ સાંભળ્યું છે.)

ઇર્ષદ જઈ આવ્યું એ કારણથી નહિ પણ બીજાં ધણકં જુદાં જુદાં કારણોથી પોતપોતાની જાતિના ભોજન વ્યવહારથી દૂર થયલા તેવા કેટલાક જણ (સુધારાના સંબંધમાં કેહવાયલા) સમજી જાતિઓમાં હતા તથા છે. (એ વર્ગમાં અને પણ કિમે.)

ધણી હિ મરિ સુધારના સાથીઓએ જુદા પડ્યું; પણ તેમ કરવાને કૃષ્ણદાસ સાથે પાંચ જણે નામ આપ્યાં; રેવરંડ ધનજીભાઈએ અમને ક્યું કે છઠું નામ વમારું આપો; અમે કહ્યું કે ધણીકવાર એવા નિશ્ચય થયા છે ને ખજી કંઈ ચયું નથી મરિ જો આવતી કાલે જ નામ બદલ પડવાનાં હોય તો અમારું નામ પણ લખ્યું; પણ તેઓ બોલ્યા હતા કે એટલી ઉતાવળ તો ન કરવી.

* કૃષ્ણદાસના મરણ પછી તેના કુટુંબને જાતિમાં લેવાના પ્રસંગમાં તે ચોરા-વાળાનું મન મનાવવામાં આવ્યું હતું, ઉપર થયેલી જતરતીથી થયેલાં નુકસાનના પ્રદવામાં.

† સને ૧૮૬૭ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૦ મીએ; પણ રહેલો બખેડો ભાવનગર જીના-ગડ વચ્ચેનો તેનો છેલ્લો નિઝાલ ૧૮૬૯ ના નવેમ્બરની ૧૪ મીએ થયો હતો.

‡ કૃષ્ણદાસને જાતિમાં દાખલ થવાનો સમય દંડે આવ્યો હતો, તેવામાં તે મરણ પામ્યો. (૧૮૭૧ ની ૨૮ મી આગસ્ટે); મનોરદાસ, રામદાસ ને મૂળજી (૧૮૮૦) એ જાતિ બહાર રિપતિમાં મરણ પામ્યા છે.

જ્ઞાતિમા દાખલ થતા શસ્ત્રોના દેહશુદ્ધિ કરી નહિ એવું સુધારાનું મન હોય પણ પ્રસંગ આન્યા ત્યારે તે યથા છે પણ

(ઉ) વિધવાવિવાહ એ સુધારાના ઇતિહાસનું એક મોટું પ્રકરણ છે જે વિષય ૨૭ વર્ષ થયાં ગુજરાતી લોકમા ચર્ચાય છે, જે વિષયમા બંને કવિએ લખ્યું છે (દલપતરામે વધારે,) જે વિષય લેખકે સનુ બીજ કારણ હતું તે વિષયમાં થોડુંક કામ થયું છે તે બેઈ સુધારાવાળાએ ઉત્તેજન લેવાનું છે. ને પહેલું કામ ગરબડીકા હોય તે છતાં તે કામને સહાય થનાર મહાગીઓને માન પણ આપીએ. થોડુંક કામ પણ થયું છે તેનું કારણ કે વિવાહ કરનારા સમજીને જ જ્ઞાતિથી દૂર રહે છે ને લોકમાં હો હો કરતા નથી એ વિષયમાં થોડુંક સ્વચ્છ કરવાનું છે

સુધારાએ કશાંતેવા વિવાહ તે પોતે માનેના શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે પણ ૨૫-૭ છે કે નહિ તે સુધારાવાળા પોતાની કિયાપોથી તે વિરેની બહાર કાઢશે ત્યારે જાણીને પુનર્લગ્ન થયા, બ્રાહ્મણે કરાયા (ગુજરાતી કે દક્ષિણી કોણ બાજે) એમ પરણેલા બેક છે જે વિધવાવિવાહ કેટલાક તે નોકે ચાર દહાડા પણ આગમચર્ચા બળ્યું હોય કે થવાના છે એવા કેટલાક તે પ્રથમ જાના થયા પછી પ્રસિદ્ધ થયેલા કે થવાના એવા ને કેટલાકને મળે લગ્નની તૈયારી ઉપર તે થવાના છે એમ પ્રસિદ્ધિ કરેલી એવા થયા છે વળી એ બધામા વિવાહ પહેલા સ્ત્રીપુરુષ પરસ્પર ન મળેલા એવા થોડાક જ દરો વિવાહનું નામ નહિ પણ સ્ત્રીપુરુષના વહેવારમા જગજગતે તેમ રહેતા ઉત્તમ નીતિને તેવા પણ ગુજરાતમા કેટલાક જોવા છે વિવાહથી જોગયલા સ્ત્રીપુરુષમા બંદુ થોડા સખ્યા નિકળવાની પર થા પછી હૃદય ગૃહસ્થા ભીની ખરેખરી રહેલી રાખતા હોય તેના જોડાની,* માત્ર સસારમુખ ઇચ્છા એ જ બચાકનો હેતુ હશે પરંતુ મનમા ઇચ્છાતા કોઈ કાવજી મોઈ બાવજા મળી ધાળીએ મીને બતાવ નહિ એવા, પુરુષની પોતાની સ્ત્રી ઉપર સખની હોય તેવા ને સ્ત્રી ધર્મથી પડેલા રાખે તેવા પૃથુ જોડા છે પુનર્વિવાહ કરનારાઓનું પરસ્પર એકમ નથી

-૬ સસારમુધારાના રાજપ્રકરણમા લોક સમજતા નથી ને સખા થયની તે તરત બધ પડી હતી દેશાભિમાન ચબ્દ કેટલાકને મોડે ચઢ્યો છે ખરો પણ સમજ વિનાનો આ ટાલો આભરે છે કે સુરતની સુલમા સ્વામી દયાનંદે બાળ્યું કહેલું તેને અને પ્રગસા કરતા અને બોલેલા કે માવીમ વર્ષ થયાં દેશાભિમાન દેશાભિમાન કહિયે છિને પણ તેને ધર્મની જાણતો સ્વભાવે જ આપી દેશની કારીનીરી વધારવાની મહાગીએ ભાગી પડી છે ન્યાયિત ખરેખર આ જ કગાનો બોલ અપાય છે પણ વળી સખાગી રમેન્ડિરોને વડાવવામા મોટો ખરચ ચાય છે જ કસગત કરી જોર વચા-

* એમા માધવરાસ મોટે પડે છે; એ ડી મોગી બોલ છે પુનર્વિવાહ કરનારાઓને, જે સુરતની કારણમા સાદી આવી હતી પત્રવાળામા કામમા

રવાનો બાધ ખરો, પણ કસરત ઉપર દુધ ભેષ્ય તેનું કેમ ? સિલોનના લોકે અંગ્રેજી નીતિ રીતિ થોડી ઘણી રાખી છે પણ ત્યાં એકપીટું નથી-કાઈ દારુ પીતા નથી; આપણામાં નીચી મનાતી સાતિઆયે દારુથી દૂર રહેવા માંજું સારે જાતી સાતિઆ તેમાં આનંદ માણતી થઈ છે. નર્મ-કવિતાના મુંગરમાં જીવાનિયા બહુ રાજી પણ તેમાંના વીર કે શાંતને શું કરવા જીવે ? એ સધળું શું બતાવે છે ? બ્રહ્મ રિયતિ, સુધારો કરવાને માટે બે નીતિ કહેવાય છે-“ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર.” અને “બાહોમ કરીને પડો.” એ બેમાં સમયને માટે બીજી જ જરૂરની હતી, તે જીવાનિયાએ બહુ વખાણી પણ કામ કરવામાં તે વપરાઈ નથી ને વપરાઈ ત્યાં દુઃખદ થઈ છે, ભેષ્ય તેટલો પણ વિચાર ન કરવાથી. પહેલી નીતિનો ઉપયોગ વિશેષે વ્યવસ્થિત કાળમાં કરવાનો છે. તોપણ એ બે નીતિને પ્રસંગ વિચારી યોગ્યવી.

(ક) ગ્રંથ-અંદ્રિકા* (૧૮૬૫), ભૂગોળ† (૧૮૭૨), મુક્તાને બોધ‡ (૧૮૭૬), ટુંકી કાઠણીઓ§ (૧૮૮૧), એનેજ ૩૦ વર્ષની સ્ત્રી ફળવણીના ફળરૂપે ભેષ્યે ! બાપજી અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજમાં મહીપ-તરામભાઈનાં પત્ની ને બોળાનાથ ભાઈની વડી પુત્રી|| એઆયે કાધાની બાજુ પત્રદારા અમને થઈ હતી એમ સાંભરે છે. પત્રમાં બે ત્રણ વિષય અંદ્રિકા લખનારીએ લખ્યા છે; ચાર પચીસ, સ્ત્રી શિક્ષણ જમનામાઈએ લખ્યા છે ને એવી કેટલીકએ લખ્યું પણ હોય, પુરુષોએ મદદ કરી હોય એ ઠીક તો નહિ જ, પણ પત્ર ચોપાનિયામાં સ્ત્રીને નામે પુરુષ લખાણ બહાર પાડે તે તો બહુ જ ખોટું થાય.

(ખ) છૂટનો વિષય ભેષ્યે. ગુજરાતીઓમાં એક પાસ ઘેરાં ને એક પાસ પુરુષ એમ બેસવાની રીત છે; પણ મુખર્જીની નાટકશાળામાં ઘણી

* એમાંનાં ત્રણેક ગીત-ચોપડી નીકળી ત્યારથી મુંબઈની ઊકરીઓની કેટલીએક નિરાળમાં ગવાય છે. “નાગર સ્ત્રીઓનાં ગીત”ની ચોપડીમાં રીતકથન તેણેજ લખ્યું છે.

† ભૂગોળમાં કોઈના કહેવા પ્રમાણે એકથી વધારે પુરુષની મદદ કહેવાય છે, (અંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર છે.)

‡ કેટલાકનું કહેવું છે કે તે પુરુષે જ લખેલી છે હપલે કલિયત નામે.

§ એ ચોપડીમાં જ લખેલું છે કે એ ચોપડી કેમ થઈ તે. (અંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર છે.)

|| એની બહેન અમલાબા એણે અમદાવાદનાં નાગરી ગીતનો સંગ્રહ રચ્યો છે.

¶ એણે કન્યાશાળામાં કરેલું બાપજી તથા પ્રાર્થનાસમાજમાં કરેલું તે ‘મુંબઈ સમાચાર’ તથા ‘ગુજરાતી’માં છપાયાં છે.

ધણીઆણીનાં જોડાં સાથે જોડે ને ફેટલાંક કુલીન ઘેરાં તે અકુલીનની સાથે. (એક મંડળીએ એ વિષયમાં પાકો બદોબસત સાચવ્યો હતો ખરો). જેમ ફેટલાંક દહેરાનાં રંગમંડપમાં ગોખ હોય છે તેમ અમદાવાદ સમાજના મંદીરમાં છે. સ્ત્રીઓને જોડવાને તે રૂઠું અમે સાંભળ્યું છે. મુખ્યમાં થોડીક સ્ત્રીઓ પોતાના ધણીની સાથે પુરુષસભામાં જાયણ સાંભળવા જાય છે, તેઓ ત્યાં આવેલાં ખીજાં ઘેરાં સાથે રોકહોડ કરે છે. ફેટલીક તે ધણી સાથે કે એકથી પણ બેડરેડેડ પર જાય છે. પહેરવેશમાં કાચેય સ્ત્રીઓએ પહેલ કરી છે ને ફેટલીક તે છુટ સ્ટાર્કીંગ, પોલ્કા ને સાડી પહેરતી થઈ છે; ફેટલીક અદૃષ્ટ સૌભાગ્યમાંના ફેટલાંક વળ્યાં છે; મર્યાદા મુખડના ભણેલીઓ ધરમાં ઝાળી, પણ બહાર બહુ બતાવે છે.

(ગ) જૂત બહુના વહેમ ફેટલાક ઝોજા થયા. પણ વળી યીઆ-સોર્સ તેના તત્વને સાચાં ઠરવે છે! આપણાં શાસ્ત્રોએ સાચાં કહેલાં તે ઉપરથી વિશ્વાસ લીધો ગયો હતો. ક્ષણ જ્યોતિષ ઝોડું એમ મુધારાવાળાં કહેતા ને હવે ફેટલાક તે સાચું માને છે. મૂળ તત્વે અમે તેને સસ માનીએ છીએ ને અમણાના વહેવારમાં વસાવાસ્વની ઢાલીએ સોમા પંચાવન દાખવા ખરા થાય.

—૭ (પુનરાવલોકન) જૂના વિચારના દિંદુ એક જ ઈશ્વરને માને છે પણ પોતપોતાના ગુરુના બોધ્યા પ્રમાણે; અને ગુરુ કે તેનાં બોધકાં કર્મને ઢાળીને, એકને એનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના ભજવે, એ મુધારાનું મન છે. એ ચલાવવાને ગુજરાતી મુધારાએ કામ કીધું પણ તે વહેંચું જ ડગાઈ ગયું; પાછું તે સમાજરૂપે લીલા કરતું થયું છે; પણ કહેણી પ્રમાણે રહેલી રાખી શકતું નથી ને મનમાં ચેક પૂર્ણ કરે છે!

મહારાજની અનીતિ કાકતાં ૪૦ વર્ષ થયાં, પણ તેઓએ તે છોડી નથી; તેને ખરેખર પિત્રારનારા થોડા જ વૈધ્યુવ છે. ફેટલાક બાટીઆ મુધારાવાળા કહે છે કે, મંદિરની વ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવો નહિ માત્ર મહારાજ મુધરે. વળી દોષ કાનો છે વસ્તુતઃ? ગુરુને કે શિષ્યને? અમે નથી સમજતા કે મુધારા મહારાજને પીછો શા માટે નથી મુકતો? નવો ઉપાય કાઈ ન દોષ તો થોડાંક વર્ષે વાત બંધ રાખવી. સ્વામી દયાનંદ પણ તેના ઉપર ઉલટયાં હતો. શં ખીજા પંથો નથી મુધારાની સગવળની શ્રમ ને

* સિદ્ધ સેતામાં, ચાંદે, કાજળ, વાગી, કાનેકંડ, ક્રીડીઆરેર કોટમાં, મુગ્રા ક બંત્રી, અકુલિયાં એ આડ કદિયે તેમાં ૧, ૩, ૪, ૮ એ ચાર વર્ગ્યાં છે.

ચળવળતી સેખણીને માટે !* સુધારો નીતિઅનીતિનો પારેખ થયાનું ડાળ કરે છે પણ તેના કર્મે તે સુધળી બતાવી તેની ક્રિયામાં ને કાર્યમાં. મૂળથી જ ધર્મની ભક્તિની લાગણી નહિ તો ધર્મ સુધારો કેમ થાય ?

(ધ) જ્ઞાતિ વિષયમાં સુધારો છેક જ સપડાઈ-પડ્યો. સને ૧૮૬૦-૭૨ માં ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં બધે જ્યાં ત્યાં બ્રાહ્મણ વાણીયાની જ્ઞાતીઓમાં તડ ને બંધી, પ્રાયશ્ચિત્ત ને દંડ, કંકાસ ને કલેરા, દ્રેષ ને મમત, સત્તા ને ધન, વહાલામાં વેર ને જમવાનાં ઘેર એ જ્ઞેયમાં આબ્યાં હત્યાં. જ્યારે સુધારાવાળાએ ન્યાત બહાર એ સંજ્ઞ ઉપર સરકારી કાયદાને પોતાની તરફ લીધા સારે ન્યાતવાળાએ વહેવાર આગળ પાડ્યો. 'ગુજરાતી બ્રાહ્મણ ન્યાતીઓએ પોતે જોતી માનેલી નાગર ન્યાતીદ્વારા અને ગુજરાતી વાણીયા ન્યાતીઓએ મુબઈના મહાજનદ્વારા ધર્મસત્તા વાપરી હતી.

(ઉ) લક્ષ્મીને ત્રિપથ કેવળ સંસારી છે એમ સુધાગે હૃદયથી માને છે પણ પોતાની નીતિ કે મત રાખવું પણ પાળવું નહિ તેથી તે લક્ષ્મી ધર્મ-ક્રિયાને અધીન રહે છે. તેમ જ વિધવાવિવાહ લેણીમાં અલાવવાને તેમાં ધર્મ-ક્રિયાનો ઉપયોગ કરે છે. હવે વિધવાવિવાહને માટે પંડિતોમાં પણ બે પક્ષ છે ને તેને સમય ધર્મરૂપે અલાવવો, એવું અમારું પણ મત છે. એક જણુ આવી અમારી આગળ બાંધ્યો કે "ગદુછ પંડિત કહે છે કે સમયનો વળી ધર્મ કેવો ? નિલ ધર્મ જ ખરો." પણ વલ્લભસંપ્રદાય ને સત્યયુગનો ધર્મ નથી તે તેઓ જાણે છે જ.

વિધવાવિવાહ ન કીધો ને ન કરાવ્યો કલાણાએ પ્રસંગ છતે, વળી બાળવિવાહ નિષેધમાં ફલાણાએ સહી આપેલી તે તેણે પાળી નહિ, એવી

* કૃષ્ણદાસે કોરટમાં કહેવું કે "મુબઈમાં ત્રીસ ચાણીશ હબર બાટિયા હશે ને મહારાજની અનીતિને ધિક્કારનાર બસ હશે." આજે વળી હબર કરીયે, પણ તેઓ મહારાજને છેડે તેની સ્થિતિમાં નથી. સ્વામી દયાનંદ સ્વામીનારાયણના મત ઉપર બાપણુ અલાવતો હતો પણ એટલે તેનું જવું થયું. શું બીજા પંથોમાં દુરાચાર અનાચાર છળપ્રપંચ નથી ? ને એનું પાપ વિશેષ કે વહીબપંથના બર કર્મનું ? એ પાપ વિશેષ કે સુધારાનાં ખોટાં કર્મનું ? ચમરાજ કે તેનો ચિત્રગુપ્ત જાણે.

† નર્મદાસંકર ૧૮૫૮ માં શાસ્ત્રી મળલાલ સાથે વાતો કરેતા એકેશ્વરમના પ્રસારને અર્થે; ૧૮૬૦ માં ઉપદેશ કરેતા; ૧૮૬૫ માં તે ઉદ્યોગ બંધ પાડી બેઠો; પછી તે ધર્મશોધનમાં વિશેષ લાગ્યો કે-એનું પરિણામ આ થયું કે ૧૮૭૫ થી વેદ-ધર્મના પોતાના જૂના સંપ્રદાય ભણી વળ્યો છે. મહીપતરામનું મત ૧૮૫૭ માં કહેવું હતું, તેની ૨૫૪ સ્મૃતિ આવવી નથી પણ ૧૮૭૨ થી તેનું મન પ્રગિરજ જ છે. દેવ-દાસનું અગાડી કહું છે.

અર્થાથી સુધારાને લાભ છે કે હાનિ ? પત્રવાળાએ અમુક જાણુને નિંદવો નહિ, દાખલાની દરકાર રાખવી નહિ, પણ વિચારને જ નિલ કસાવ્યા કરવો, (અમુકને કપકો ને દાખલાની દરકાર તે વ્યવસ્થિત દાખની નીતિ છે) વળી પક્ષ કે મમત કે સ્વાર્થને દૂર રાખી શુદ્ધબુદ્ધિએ બૃહ ભર્યું પણ લખાણ થાય તે રુઝું, પણ તે દુર્ગુણથી ઉચ્ચરાયણું ને સારુ પણ હોય તો તે છુટું*

-(ક) સ્ત્રી જનવણી જેમ ચાને છે તેમ ચલા પા કરવી કે કેટલાક નિયમ કરવા એ વિષે હવે પછી

-(ખ) રડવા કુટવા સમઘી જોધ ૨૪ વર્ષ થયા પણ સ્ત્રિઓના હૈયામાં વસ્ત્રો નથી ને પુરુષો પણ આરડતા દોડતા બધ થયા નથી તેમ વળી ધણીક વાત ઝઢી સમઘી તે પણ સ્ત્રિઓએ લેખવી નથી

-(ગ) વળી ગુજરાતી સુધારાના સંમધમાં આ નિમધમાં પૂરે ન જણાવેલા ને જે અમણા સાંભળે છે તે કેટલાક નામ નીચે જોવા પારમી પત્રોએ ને ગૃહસ્થોએ ગુજરાતી સુધારાને બહુ બહુ રીતે ટેકા આપ્યો છે †

‡ મુમુક્ષુમા ત્રિભોવનદાસ દ્વારકાદ સ (સલપ્રકાશના સમધમાં), લલુભાર્દ નરોત્તમદાસ (માનવ ધર્મપ્રસારના સમધમાં) સુસ્તમાં કાળાભાર્દ લલુભાર્દ (સ્ત્રિઓને છૂં તથા તેઓના પહેરવેશના સમધમાં), ગણપતરામ ગૌરી-શાકર (હિંદુસ્થાનમાં એક ભાષા થાય તે સમધમાં), નદરાકર તુળજશાકર (મહીપતરામના સમધમાં), નવધરામ લક્ષ્મીરામ (બાળવિવાહ નિષેધના સમધમાં) અને પત્રવાળા અમદાવાદમાં પ્રાર્થનાસમાજના સભાસદોમાં

* પારસી પત્રો હિંદુ ધર્મ ન્યાતી લક્ષ એ વિચારમાં પોતાના મત આપતા બધ રહે તો સારુ કેમકે તેઓ કાંઈ પ્રસંગે હસવા જેવું ને કાંઈવાર ક્લાગો આવે તેવું કરે છે કાંઈ કાંઈ પારસી ગૃહસ્થોએ પોતાના ગિત્ર સુધારાવાળાની તારીફ કરતા તેઓને આચ લાગે તેવું કરેલું માત્ર ધર્મ સમધી બાણુ ન હોવાથી

† પારસી ગૃહસ્થોના નામ ને બહુ ઘઈ પારસીનું દ્રવ્ય ગુજરાતી સુધારા ખાતે કેટલું આણ્યુ તેની અટકળ એ વિષે બીજે પ્રસંગે

‡ બુદ્ધ વળા સમધમાં કહાનદાસ મજરામ, ગોકળદાસ જ્ઞાનદાસ, નીમનલાલ નદલાલ, જ્વેરીલાલ ડમ્યાશાકર, દવપતરામ જ્વલુરામ, દલપતરામ માણુજીવન ખખર, નાનાભાર્દ હરીદાસ, નારાયણદાસ કલ્યાણદાસ પરશુરામ નવનરામ, બાર્દગકર નાના ભાર્દ, મનસુખરામ સૂર્યશમ, માણુકલાલ ગોપાળદાસ, રણુગડભાર્દ ઉદયરામ, લલુભાર્દ કેશવન લ, હરીનાન મોહનનાન, હરીવલભદાસ બાળભોવનદાસ ને અમણા બીજા ધણાએક

વળી ગુજરાતી સુધારાને આસરે આપનારા વિષે કાંઈ પ્રસંગે લખારો તોપણ ત્રપુ નામ તો અહીં ઘણી પ્રસિદ્ધિને લીધે લખી રાખીશું રોક મગજદાસ, રોક લખ મીદાસ (સુબંધમાં), ને રોક બેચરદાસ (અમદાવાદમાં)

કેટલાએક ને એમાં લાલચંકર હિમચાંકર (અનાથ બાળરક્ષણના સંબંધમાં) ને પત્રવાળા કાડિયાવાડમાં મણિસંકર જટાસંકર ને બીજા જીવાનો.*

૮ (ઉપસંહાર.) એ પ્રમાણે મુધારો પોતાનાં યોજેલાં કામમાં ક્ષવી શક્યો નથી ને બહુ વર્ષ પછી મહે રહી જોઈવું ને ખદાર ન પડવું એ નીતિએ કાચે તેવી જીડી છાપ પચુ તેણે મંડળનાં મન ઉપર પાડી નથી. ધર્મવિધ્યમાં માત્ર વિધવાવિવાહ ઉપર વાત આવી રહી છે ને એ હવે બ્રાહ્મણોને પાલવે પડી છે. માત્ર સંસારવિધ્યનું જ કલ્યાણ કરવાને આવ-તરેલો તે અર્થપ્રાપ્તિમાં કાચ્યો નથી ને તેની વધારેથી રસરૂતિ નિદાઈ છે. મુધારાવાળામાં ગણામણ તે કેટલાક જૂના વિચારના થયા છે. કેટલા આધા ખમી બેઠા છે ને માત્ર થોડા જ તે ટેંટ કરી પોતાની પ્રકૃતિ દેખાડે છે. મુધારાએ ઘણાકનાં મન દોઢાં કીધાં ને કેટલાકને કટાણા પણુ હવે તે પોતે જ દોઢાં થયો છે ને કાઠી આંખે જીએ છે. તેણે બુદ્ધિઆચ્ચ, પૃથ્વકશક્તિ, સાહસરૂતિ દેખાડ્યાં છે; પોતાના નિમિત્ત ગ્રંથવિદ્યા કેટલીક દાખવી છે; વળી તેના કર્મમાંથી કેટલુંક સારરૂપ લેવા જેવું છે—હુંકામાં તેને પોતાને તો લાભ ન થયો પચુ તેના સત્વને એ ઘટતો ઉપ-યોગ થાય તો ખરે મોટો લાભ થાય મંડળને. માટે, હવે શુજરાતી મુધારાએ પોતાને જૂઠો ન કહેવાડતાં મહામંડળમાં મળી જવું: સ્વધર્મ ઉપર લક્ષિત વધારવી ને સત્વ સંતોષ મર્યાદાએ ઉદ્યોગ કરવા. જુ'યા લાંબી કરી ગણો, મોડો પડ્યા ધરથી, ઉઘમે છે સિદ્ધિ, હારે તેને હરિ મળો, નીનિએ નારામણ વગે; સત્યે લક્ષ્મી, રાંપે જંપ, પાપે ક્ષય ને ધર્મે જય.

જયવાર્તા

વિજયાદશમીએ.

—(૯) શુજર દિદુમળમંડળે પોતાનાં મહેન્દ્ર કાઠીયાં પણુ સંગ-દોષે ઉન્મત્ત પતિત થયલાં પચુ વળી પાછાં નમ્ર સ્વધર્મભણી વળેલાં

* દક્ષણીઓમાં ગોપાળરાવ દેસાણુ, વાસુદેવ વજીવ, ચુનાચરાવ ચુનીસીપાલ સેકેટરી, ગોપાળરાવ દેશપાંડે, ગણેશ ભેશી ને બીજા કેટલાએક મુગઈ પુનાના બુદ્ધિ-મંત્રો. બંગાળીમાં સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર ને ખિસ્મીમાં ખીસ ગેરી કારપેંટર એ સહુ શુજરાતી મુધારાને સલાહ આપનાર હતા

† મુધારો અને મુધારાવાળાનાં સંબંધમાં, અમે હિંદુ રાજ સિંધુ રાજ ઉપરથી થયો માનીએ છીએ. (આરબી ન સમજાવે.) હિંદુ રાજે વેદોન્નધર્મની પ્રત્યક્ષ અવધ્યે ને વળી જૈનધર્મની પણ એમ બાણું મુધારો રાજ સુલતાની બાપામાં નવો દાખવ થયો છે મુગઈના પાસીઓએ મહેયો વાપરેલો.

પુત્રપુત્રીને પોતાના વહાલમાં લીધાં છે-મંગળવાર્તા! (૨) પરાયા વિચારે થાજેલું ઐક્ય તે ન બને તેવું હતું પણ આ ઐક્ય હવે મંડળને સુધારિત કરશે-મંગળવાર્તા! (૩) ધર્મે ઐક્ય થયું છે.-પવિત્ર મંગળ વાર્તા! (૪) ધર્મની શુદ્ધિ થશે. સાગપુરુષબળ વધશે-શકુન શુભ વાર્તા! (૫) આશ્વલ્ય ક્ષત્રિ વૈશ્ય શૂદ્ર સૌ ધર્મ કર્મ પાળતા થશે-ઉત્સાહ વાર્તા! (૬) એ ચારે પોતપોતાના ઇલોગમાં ધ્રુમશે-ઉજવળચુદ્ધ વાર્તા! (૭) અને જીવમ સમૃદ્ધનાં ક્ષાત્રતેજબળે આખું મંડળ પોતાનું પારલૌકિક ઇદલીકિક કલ્યાણ કરી લેઈ ભોગવશે-જય જય જય વાર્તા!

સુધારાવાળા પાછા બળ્યા છે. મંડળમાં.* (૨) સુધારાએ આખાં મંડળમાં પોતાના વિચારનું ઐક્ય કરવાનું કીધું; પણ એમ ઐક્ય થયું નહિ; તે પોતે જ જૂદા પડી ગયા; પણ હવે તે શુદ્ધિમાં આવ્યા છે; એ નવું ઐક્ય થયું છે તેથી મંડળ જે કેટલીક રીતે અવ્યવસ્થિત છે તે વ્યવસ્થિત થશે.† (૩) સુધારો દેશાક્ષિમાનની નીતિયે રાજ્યમાં કે સમૃદ્ધિનો દોલ કરાવી ઐક્ય કરાવી શક્યો નહી; વળી કેટલાક સુધારાવાળા ન્યાતિમાં દાખલ થયા તે સરકાર સત્તાને બળે નહી પણ હિંદુધર્મની શિક્ષા પામીને; વળી કેટલાક સ્વધર્મનું જ્ઞાન થયે મંડળમાં દાખલ થયા છે: તો હવે પવિત્રતાના વિચાર આચાર કર્મ જ્ઞાન વિષયના તે સખળ થશે. (૪) સૌજ પરદેશી પરધર્મી વિચારોનો સાગ કરશે તેથી મંડળ શુદ્ધ અને નિશ્ચિતધર્મ પાળશે તેથી સખળ બાંધે થશે; ખરી દિશાએ લક્ષ થયો ને ભુલ્યા હતા તે ઠામ પાળ્યા એ આરંભ શકુન છે.‡ (૫) સુધારાએ વર્ષાબેઠ કાઢી નાંખવાની ને ધ્યેયક કર્મ કરવાની પ્રવૃત્તિનો બોધ કીધો હતો અને હવે માતિનાં કર્મ રાખતાં સમયોચિત પ્રવૃત્તિ કરવી એમાં જ લાભ છે એમ તેણે જાણ્યું છે. (૬) એમાં કંઈ છળ પ્રપંચે સૌ લોકે રાજ્યની સામા થવાનું નથી; વળી ક્ષત્રિયો

* (જેઓ હજી મમત રાખી રહ્યા છે તે પ્રાર્થના સમાજના જુદા જન જાણવા.)

† સુધારાવાળાનો બોધ સંપ વિષે તે પોતાનામાં જોવામાં આવ્યો નથી; સુધારાનો સંપ નિરંકુશ સ્વતંત્રતા સાથે સ્વાર્થ હેતુનો તે પ્રયોગમાં સફળ બિતર્યો જ નથી. મંડળી કરી થોડાક કાળ સાથે બેઠા બેઠયા વગેરે એટલું જ. હવે નવા બળેલાની પ્રથમની ભ્રમ નીતિ, મર્યાદાની સાથે થવાથી ને પ્રત્યેક સંપ તુટિત છે તે પણ અસુક મર્યાદામાં છે એથી, મંડળનો સંપ સખળ સનેજ થશે.

‡ ત્યાગમાં પુરુષ બળ છે અને રાગમાં સીબળ છે. વળી બળ ત્રણ પ્રકારનાં છે. નિશ્ચિત પુરુષબળની ને પ્રવૃત્તિ સીબળની છે. સુધારો એ પ્રવૃત્તિ છે. એ વિષે સૂચક જેવું તો ધર્મી વાર આપારું બોલવું સખતું થયું છે.

પોતાની વિદ્યાનીતિને અબ્યાસ કરે તેમાં બાધ નથી. (૭) પ્રશુનિર્મિત સમયે ક્ષત્રી પ્રાણુદાન કરશે, બ્રાહ્મણ અનુદાન ફલદાન કરશે ને વૈશ્ય સમૃદ્ધિદાન કરશે સ્વધર્મ રક્ષણને અર્થે, ને એમ સર્વેને પુણ્યબળે જળ લાભ થશે.

(અ) મંડળના બે ધર્મ છે; વેદોક્ત ને જૈન ને એ બન્ને બહુ બેદે પળાય છે. વેદોક્તમાં સ્થાપિત બે મોટા સંપ્રદાય કૈવ તથા વૈષ્ણવ છે; ને વૈષ્ણવમાં રામાનુજ, વલ્લભી, માધવી એ છે. પંથ સ્વામિનારાયણી પ્રણામી, બીજમાર્ગી, કબીરપંથી, રામરત્નેદી, રાધાવલ્લભી વગેરે છે; અને લાગી ગોસાઈ વેરાગીના અનેક પંથ છે તે જૂદા. એ સૌમાં ઉછરેલા લોકે પોતપોતાનું જાણું; અધિકારીઓએ જાગૃત થવું.*

ઈશ્વરતાત્વજ્ઞાન વિષયમાં હજી પણ રીવ રામાનુજ માધવી એ ત્રણ સંપ્રદાયમાં કેટલાએક સંસ્કૃત બાપાના પંડિતો છે. લોક વર્તમાં રાંકજા વેદાંતને માનવાવાળા ધણુક બ્રાહ્મણ છે; ને થોડાક તો બીજાને બોધી રાકે તેવું જ્ઞાન ધરાવે છે. કાઠિયાવાડના નાગર અને સુરતના બાઉલા તથા કણબી એમાં કેટલાક જાણુને તે નિત્ય સ્મરણ અર્થાતો વિષય છે. શુન્દરાત કાઠિયાવાડ ઘણે કુંડીએક વિધવા બ્રાહ્મણીઓ પણ તે વિષય ઉપર સમજ સાથે બાવ રાખતી હશે. શુન્દરાતી બ્રાહ્મણ કમિંધ નથી; શુન્દરાતી લોકમાં કર્મ નહિ પણ બકિન પ્રધાન છે; આચાર વિચાર છે. (જાન્ય જ્ઞાતિઓમાં અમણાં થોડાક ધરતો છે.) બ્રાહ્મણે સંધ્યાવંદન વિના રહેવું નહિ ને તેઓએ ધર્મ-શિક્ષક રૂપે બહુ ઉદ્યમી થવાની અગત્ય છે.

(ક) હિંદુ, મુસલમાન તથા પારસી એ ત્રણે એક દેશભૂમિના સંબંધમાં એક દેશીરૂપે શુન્દરાતની પ્રજારૂપે ઓળખાય છે. એનું રક્ષણ બ્રિટિશ રાજ્યસત્તા કરે છે; કેટલીક પ્રજા તેના પ્રુદના હવાલામાં ને કેટલીક તે દેશી રાજ્યસત્તાના હવાલામાં છે. દેશી રાજ્યસત્તા તે રજપૂતી, મરેઠી ને મુસલમાની છે, રજપૂત સત્તા ભૂમિના સંબંધમાં ચાર મોટે જથ્થે છે-કચ્છ, કાઠિયાવાડ, મહીકાંઠા ને રવાકાંઠા અહીં; મરેઠી સત્તા તે શુન્દરાતમાં અંગ્રેજ ખાલસા સત્તાની પડોસમાં અહીં તહીં તથા કાઠિયાવાડમાં છે; મુસલમાની તે કાઠિયાવાડમાં મહીકાંઠામાં ને શુન્દરાતમાં મોટા નાના તાલુકા દાખલ છે. બ્રિટિશ રાજ્યની નીતિ ખાલસા ભાગમાં ને દેશી રાજ્યોના સંબંધમાં; દેશી રાજ્યોમાં હિંદુ ને મુસલમાન રાજ્યોની; હિંદુમાં રજપૂત ને મરેઠાની; રજપૂતની કાઠિયાવાડમાં, રવાકાંઠામાં ને મહીકાંઠામાં; રવાકાંઠામાં નાંદોદની ને બીજા બધાની એકઠી; કાઠિયાવાડમાં ભાવનગરની, પાલીટાણાની તથા

* શુન્દરાતની ૯૦ લાખની વસ્તીમાંથી ૧૦ લાખ મુસલમાન ખાદ કરતાં ૮૦ લાખ હિંદુ વસ્તી છે. વૈષ્ણવોમાં સૌથી વધારે રામાનુજ છે ને એના અડધા વંશીની હશે અને વંશીને તીજે હિસ્સે સ્વામીનારાયણી, કબીરી ને મંચ હશે.

પૌરબદરની, નનાનગર તથા કચ્છની, જુનાગઢની હિંદુ મુસલમાની, વળી રાજુળ ને ભાયાત ડુળની સર્વત્ર, એ સર્વે નિસ્તેજ છે તેને સતેજ કરવાને રાજભાયાત, દેશી રાજ્યની પ્રજામાનો વિચક્ષણ ભાગ (નાગરપાલિક તથા મોડવાણીઆ ને દક્ષણી એ તો છે જ ને વળી બીજા), બ્રિટિશ લખા સાની પ્રજામાના વિચક્ષણ પુરુષ એએએ ઉઘમી થયું *

(ઉ) વેપાર ધધાની નીતિ, દેશી સાડુકારીની નીતિ દેલી ઉઘોગની મહાજનની નીતિ એ બધી અસ્તવ્યસ્ત છે તેને મારે બુદ્ધિમત, અનુભવી વૈશ્યજનોએ વિચાર કરના

એ તેદની અડચણો નિર્ધનપણાની ને રાજ્ય સબધા હોય તોપણ બુદ્ધિનો પ્રકાશ ને પ્રયોગ કરવાનો આ જ સમય છે મટિ ઉતિહાસમા અકિત થયના ગુજરાતી વાણીઆ શ્રાવકોએ યુક્તિ યાજની યુ વિલાતનો જ વ્યાપાર ને સાચા રૂના એનો ધધો, ને એ વિના બીજા ઉઘોગ નથી જ ખરા માનનો ધધો ને સદાનો ધધો દેશી જરેહનો જરજર ને જરેહોનો અભાર દેશના ઉઘોગ ને જરેહના સબધમા ઉઘોગ તરતને મટિ ને ઉમેશને માર, એ વિષે ખ્યાન કરવાને અચળ કાળે થોડા જાણુને પણ હજી રાખ્યા છે

“યથા રાજ તથા પ્રજા” એ નીતિએ કેટલીક ની પ્રવૃત્તિ દાખલ થાય, મુસલમાનીમા ચર્હ હતી આપણે આધાર રચા હતા, તે જતા થોડીક આવી હતી, અંગ્રેજ થયે કેટલીક ની આવી છે ને પ્રજાનો મોટો ભાગ આવો રહ્યો છે, પણ સુધારાએ યૂરોપની સધળી પ્રવૃત્તિનીતિ દાખલ કરવાને મથન પ્રીધુ એ ખોટું થયું કેમકે ની પ્રવૃત્તિ બહુ વધી પણ વર્ગી સુવાસવાગા સમજને તે કાઢી નાખશે સુધારાવાગાને પણ કાળે ઉત્પન્ન કીધા મડળની અ યવસ્થા વધારવાને કે જેવી મડળ શુદ્ધિમા આવી પોતાની વ્યવસ્થા કરે સુધારાની ધાધલેઈ મડળને જગાવ્યું છે તો હવે અમે

* કેટલાકે કહ્યું લખવા કેટલા દેશી રાજ્યોમા નોકરી કરવી કેટલાકે દેશી રાજ્યના ને બ્રિટિશ રાજ્યના સૈન્યોમા નોકરી કરવી સુધારાએ દેશી રાજ્યના પ્રવણુમા કાઈ જ કીધું નથી ને વડોતરણ રક્ષા કરવાને કન્નરે ગયા પારમી તથા દક્ષણી સુધારાવાગા તે જરા લઇને તો પાછા ન રચ્યા જગાગી સ્વામીની સુધરેની મડળી નવાનગરમા ને મુસ્તના સુધારાવાગા મોતીરાગ દલપતરામની મ બી કચ્છમા એ પાલ અર્ધા નોંવી રાખવાની

† સુવાગાનો પ્રવાહ અટ રો છે ને ક્ષીન થયો છે અમે દિશા બનાવીએ ઊંચે, એમ તે ગળાઇને નિર્મળ જરાવે મડળમા બરાઈ એને પુષ્કળ કરશે મોહભરી આસમિની સામા અમાજ બોલ્યું તે પ્રિય ન જ લાગે, પણ અમને હોય જાણ્યા તે અમે કયા દોરનો વિચાર ન કરતા માત્ર નામનો / મહિમા ગાયા જવો તે હાનિ કરનારો મમન છે

કાળને નથી માનપૂર્વક સુધારાનું વિચારન કરીશુ, તેનો ઉપકાર માનીને તથા સુધારાવાળાઓની કીર્તિ કરીને. વળી વિષય પૂરો કરતા ગુજરાતના માણસ સત્રળા, રજપૂતનો મોટો ભાગ ને કેટલાક વૈશ્ય ઓછાને અર્થે ઓછાના સ્વધર્મનું જ સ્મરણ કરાવીશુ -

વેદાતસાર શુચિત્વક સાવમત્તિ સન્યાય સાત્વિક વદે વ્યવહારવૃત્તિ
સત્કર્મરૂદ્ધિ એવિ ઇમ સમૃદ્ધિશક્તિ એવો મુગેષ વદતી જયશારદાશ્રી

(ઓખા હરણનો ટાળ).

હિંદુ માનવ મોટું છે ટાણુ, રુદ્ધ ઔધ્ય કવિએ વખાણુ
રામે રાવણુ મળ્યા ને દીને, મેલાધુરને અને લગને
તેનો આત્મક કર્મે હજીએ, વિજયાદશમીએ સાજ સજીએ,
રામ લગ્નમાં હતુંમત વીર, જેના નામ યજ્ઞ રણધીર
મન્ય દહાડો બદ્ધાય એ કહીને, રરવીરના સમણુ લાડીએ,
ગજ પાડ્યે ફરિયારી લીધા, સમી રાસના પૂજન કીયા.
નૃક માગી કૌરવને દહાડ્યા, છતિ દરિતવાપુરમાં આ યા,
તેજા ટ્યા ને લુલ્હે રીઠયા, તેને સ્મરને છને જન ખીત
ધન્ય વીર શી અર્જુન લીમ, જેના મુલ્યુ પીનતા નીમ,
દેશી રાજનોમા એવડન યારે, રાજ્યસ્વારી હજી સોદારે
રાજ સજ પૂરે છે હમને, અજ મલીગ વયેરે છે રમે,
કરે કમિશનુ તીનમ બાગે, ધુનિતિ લગ્નવગ ચિત બાગે
હામાક ધોડિયા દીને છે, જન વચનવગાર વદે છે,
ધણુ વાન વાગે રુરગી, રાધયગના મચળ મીત ચમી
મી બધ છે મીમમા દરજે, નવા ધાન્યને હોસે નિરજે,
તકા મિડી લય ને પીગો, પીવા કોત્ર વિરે તે રગીનો
જન રાદનો વાચને લે છે, યમ્ન લોગે વેર વલે છે,
રમે રમે મુગારની બાજ, દમોરથી છે સધા રાડ

— ૧૨૦૫ ૨૨૦૫ ૨૨૦૫ —

* હો સમય ત્યાગ છુટ્તીની વૃદ્ધિને સૂચવે છે, એમ છુટ્તીની રૂદ્ધિને નહિ. બળિયાળની સમાપ્તિ ને ઈર્ષ્યાનો હાથ છે તે અને અનુક્રમ ધર્મ દોષ તેા સાજ રૂનાતના ધાત્રય ને રજપૂતનો મોગે બાગ એ સિવમળ છે પણ બળિ સને ત યરી નેકએ, સાચાર સાચે, નેલાનગાચનુ અવચન કરવાનુ અને અમજા નથી કહેતા પણ તેનો સાર ને અનેક મોડને ખગેડારો ને સ્વધર્મને બદ્ધથી પચાવનાગે ને વેર નેકમા ગમત કરાવનાગે તેને કન્યામા રાખવાક કહીએ છીએ, અમજા રજે વર્ગમા પ્રપચયુમ્ન ન્યાય-નીતિ સાને છે તે જ નાઈ સલયુમ્ન ચાવી નેકએ, સૌએ દાનિનુ વ્યય ન રાખતા સાત્વિક ન્યાયને વગી રહેડ (વડે-સાન પ્રક ભા ન્યાયની અર્ધી નોમ શ્રીગુ)

આર્યોત્કર્ષ.

આ દેશના લોકના મોટા ભાગનો એટલે આર્યનો ઉત્કર્ષ ફરી પાછો કેમ થાય ? એ પ્રશ્ન આજે આગળ કરીશું.

કેમ થાય એટલે કેવે ઉપાયે-સાધને થાય, એ વિષય ઉપર ઉત્તરતાં પહેલાં આર્યનો ઉત્કર્ષ એટલે શું એ સમજવું; ઉદ્દેશ વિષે નક્કી કરવું કે ઉદ્દેશ પ્રમાણે ઉપાય યોગ્ય.

૧. ઉદ્દેશ-ધર્મ, આર્ય, ન કામ એ ત્રણે વિષયમાં આર્ય તે હતવીર્ય હોધને દુર્દશામાં રીચાય છે, તે પાછા સર્વીર્ય ધર્મ સારી સ્થિતિએ સુખસખ પોતાનો પ્રકાશ કરે, એ ઉદ્દેશ અગ્રેસર પુરુષોનો થાયો; એમ થવા વિષે ઇચ્છા તો સર્વેની છે પણ તે હવે યોગ્ય શિષ્ટજનના ઉદ્દેશરૂપ થાયો.

કેવળ પારલૌકિક, કેવળ ઇલ્લૌકિક, વિશેષ પરલૌકિક ને વિશેષ ઇલ્લૌકિક એ ચારમાંથી કયા ઉદ્દેશ ભણી આર્યની પ્રકૃત શુદ્ધિ છે તે જાણીએ. જીવને અનેક જન્મ સેવાના છે, મનુષ્ય જન્મથી પણ અધિક ગ્રેષ્ઠ જન્મ ખીજ છે, પરલોકમાં સદ્ગતિ થવા માટે મનુષ્ય જન્મ છે. એ જન્મ તે નિત્યાનિત્ય-સારાસારની વૃત્તના કરવાને અને પરમેશ્વરને આજખવા તથા તેની પ્રસાદીના સાધનનો અભ્યાસ કરવાને છે. અહીંના કરતાં સ્વર્ગના ભોગ-વિલાસ ઉત્તમ છે ધર્માદિ વિચાર આર્યની પ્રકૃત શુદ્ધિમાં છે ને તે મહાત્માના પરંપરાના ધર્મબોધથી મુદ્દ છે-એ જોતાં આર્ય શુદ્ધિનો ઉદ્દેશ પારલૌકિક છે. એ ઉદ્દેશને જોનારા અમણા ધણા જણ નથી અને અમણાના સંન્યાસી, બ્રાહ્મણ ને ખીજા ધર્મોપદેશી એજોની સ્થિતિ જોતાં તે ઉદ્દેશ નથી એમ કહેવાય, પણ સમયની મોહશુદ્ધિ તે અંચળ તથા પરાધીન છે ને નિત્યની શુદ્ધિ તે સ્થિર તથા સ્વાધીન છે, માટે ઉદ્દેશ નક્કી કરવો તે નિત્યનો.

ઉદ્દેશ સર્વજાણ આર્યની પ્રકૃત શુદ્ધિમાં છે પણ કાળે કાળે તેનું માદાત્મ્ય ઘટતું જાય છે એ પણ ખરું છે-પાછલા ત્રણ યુગમાં આર્ય ધર્મશુદ્ધિનો જે પ્રકાશ હતો, તેનો સદ્સંસ્થ અમણાં નથી તોપણ તે નિર્મળ ધર્મ નથી ન થશે કદાપિ તો પૂર્વના ભાવિવક્તાઓના કહેવા પ્રમાણે કક્ષિયુગના અંતમાં થશે; વળી અમણાં જોવામાં આવતો ધર્મવિષે અનાદર તે તો થોડાક જ વર્ષમાં સાદર થશે-દેશમાં સર્વજન જૂના વિચારનાં સત્ત્વ તથા નિત્યપણા-વિષે લોકની આસ્થા ફરી પાછી બેસતી જાય છે. ઇતિહાસ પ્રતીતિ કરે

છે કે બૌદ્ધ ધર્મે અશોક તથા પછીના થોડાક રાજાઓના આગ્રમથી મોટો જ્ય કીધેલો પણ થોડાક સૈકામાં તે ધર્મનો કાષ્ઠપણુ આર્થભૂમિ ઉપર રહી શક્યો નહિ; વળી તે બૌદ્ધ ધણીક વિષયમાં વેદધર્મ માનનારાને મળતા હતા અને અમણાના, નવા વિચાર માનતા નથી, તેઓના ટકાવ વિષે બોલવું જ શું ?

સર્વે ધર્મની શિક્ષા આ સંસાર ઉપરથી પ્રીતિ ખસેડવાને, એમાં અંકુશથી રહેવાને ને ઉત્તરગતિ ક્ષારી કરવાને માટે છે; રાગ નહિ પણ લાગ, અમીરી નહિ પણ ફકીરી, અભિમાન નહિ પણ નમ્રતા, સ્વાર્થ નહિ પણ પરાર્થ, એને જ વખાણ્યો છે; સંસારી અર્થ તથા સંસારીસ્નેહ એ વસ્તુતઃ ક્ષણભંજર, અધર્મની શુદ્ધિ કરનારા, પોતાને તથા બીજાને દુઃખ દેનારા છે ! તે બડી સાવધાનીથી રહેવું. વૈરાગ્ય વિનાનો ધર્મ તે ધર્મ જ નહિ. એમ છે તો આ દેશનાં જ લોકનાં વધારે વખાણુ શા માટે ? એ ઉદ્દેશ જાણી એને અર્થે આચરણુ રાખી સત્કર્મ કરવા વિષે જેની તથા જેટલાની શુદ્ધિ આર્થમાં છે, તેવી તથા તેટલાની બીજા કોઈ લોકમાં નથી. બીજા લોકમાં થોડાકને પાકી સમજ તથા ધણીકને થોડીકવાર સારી રુચિ હોય છે પણ સ્નેહમોગુણના અધિક બળે તેઓ સંસારી સ્નેહઅર્થ વિશેષ જ્ય છે. આર્થમાં પણ સ્નેહમો છે, તોપણુ તે પોતાના વિશેષ સત્ત્વથી-સહજ જ્ઞાનથી ચંચળ મનના વેગમાં પણ ધર્મને ચિત્તવું ધ્રુવ સમજે છે; સંસારી ખટપટથી વહેલો જ કંટાળી જાય છે; સમયે અતિકૂર પણ યાય તોપણુ શાંતિ જ પ્રિય છે સ્વભાવમાં એવો આર્થ છે.

અર્થાત્ ઉદ્દેશ તથા તેને માટે આચરણુ એ બેને સમગ્રે જોતાં વેદોક્ત ધર્મ પાળનારાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ પારલૌકિક સુખનો અને એને અર્થે મોટા સાધનરૂપ ઇહલૌકિક સુખનો. (મોટું આયુષ્ય, આરોગ્ય, ઉપદ્રવ રહિતપણું, સ્વાધીનતા, શૌર્યપરાક્રમ, સત્યકર્મની શુદ્ધિ, નિર્મળ કીર્તિ ઇલાદિ.) આર્થ ઇહલૌકિક સુખના વિચાર રહિત નથી, સંસારી સુખને અર્થે કર્મ કરનારા છે પણ વિવેકના અંકુશમાં રહીને કે રજોને કીધાં કર્મ પાછળથી દુઃખદ યર્ધ પડે. કેવળ ઇહલૌકિક ઉદ્દેશ લોક સમસ્તનો કોઈ કાળે નહોતો, કેવળ પારલૌકિક તે આ શિષ્ટજનનો સર્વકાળ હોય.

અસ્થિરં જીવિતં લોકે અસ્થિરં ધનયૌવને ।

અસ્થિરાઃ પુત્રદારાથ ધર્મકિર્તિદ્વયં સ્થિરં ॥

લોકમાં જીવિત અસ્થિર, ધન જોખન અસ્થિર, સ્ત્રીપુત્રાદિક અસ્થિર પણ ધર્મ તથા કીર્તિ એ બે જ સ્થિર છે, એ આર્થસમજ છે. સ્વધર્મે પરમેશ્વરનું જ્ઞાન પામવું, સ્વધર્મને પાળી ઇહલૌકિક સુખમાં રહી પરલોકમાં

આર્યોત્કર્ષ.

આ દેશના લોકના મોટા ભાગનો ઐતલે આર્યનો ઉત્કર્ષ ફરી પાછો કેમ થાય? એ પ્રશ્ન આજે આગળ કરીશું.

કેમ થાય એટલે હવે ઉપાયે-સાધને થાય, એ વિષય ઉપર ઉત્તરતાં પહેલાં આર્યનો ઉત્કર્ષ એટલે શું એ સમજવું; ઉદ્દેશ વિષે નક્કી કરવું કે ઉદ્દેશ પ્રમાણે ઉપાય યોજાય.

૧. ઉદ્દેશ-ધર્મ, અર્થ, ને કામ એ ત્રણે વિષયમાં આર્ય તે હતવીય હોઇને દુર્દશામાં રીખાય છે, તે પાછા સર્વીય થઈ સારી સ્થિતિએ સુખસમ પોતાનો પ્રકાશ કરે, એ ઉદ્દેશ અગ્રેસર પુરુષોના થાઓ; એમ થવા વિષે ઇચ્છા તો સર્વેની છે પણ તે હવે યોગ્ય સિદ્ધિજનના ઉદ્દેશરૂપ થાઓ.

કેવળ પારલૌકિક, કેવળ ઇલલૌકિક, વિશેષે પરલૌકિક ને વિશેષે ઇલ-લૌકિક એ ચારમાંથી કયા ઉદ્દેશ બણી આર્યની પ્રકૃત બુદ્ધિ છે તે જણાવ્યે. જીવને અનેક જન્મ લેવાના છે, મનુષ્ય જન્મથી પણ અધિક શ્રેષ્ઠ જન્મ ખીજા છે, પરલોકમાં સદ્ગતિ થવા માટે મનુષ્ય જન્મ છે. એ જન્મ તે નિત્યાનિત્ય-સારાસારની ઘસના કરવાને અને પરમેશ્વરને યોગબધ તથા તેની પ્રસાદીના સાધનનો અભ્યાસ કરવાને છે. અહીંના કરતાં સ્વર્ગના ભોગ-વિલાસ ઉત્તમ છે ઇલાહિ વિચાર આર્યની પ્રકૃત બુદ્ધિમાં છે ને તે મહાત્માના પરંપરાના ધર્મબોધથી સુદૃઢ છે-એ જોતાં આર્ય બુદ્ધિનો ઉદ્દેશ પારલૌકિક છે. એ ઉદ્દેશને જોનારા અમણા ધણા જણ નથી અને અમણાના સંન્યાસી, બ્રાહ્મણ ને ખીજા ધર્મોધિકારી એઓની સ્થિતિ જોતાં તે ઉદ્દેશ નથી એમ કહેવાય, પણ સમયની મોઢબુદ્ધિ તે અંચળ તથા પરાધીન છે ને નિત્યની બુદ્ધિ તે સ્થિર તથા સ્વાધીન છે, માટે ઉદ્દેશ નક્કી કરવો તે નિત્યનો.

ઉદ્દેશ સર્વકાળ આર્યની પ્રકૃત બુદ્ધિમાં છે પણ કાળે કાળે તેનું માહાત્મ્ય ઘટતું જાય છે એ પણ ખરું છે-પાછલા ત્રણ યુગમાં આર્ય ધર્મબુદ્ધિનો જે પ્રકાશ હતો, તેનો સહસ્રાંશ અમણાં નથી તોપણ તે નિર્મૂળ થઈ નથી ને યશો કદાપિ તો પૂર્વના લાવિતકતાઓના કહેવા પ્રમાણે કલિયુગના અંતમાં યશે; વળી અમણાં જોવામાં આવતો ધર્મવિષે અનાદર તે તો થોડાક જ વર્ષમાં સાદર થશે-દેશમાં સર્વત્ર જૂના વિચારનાં સત્ય તથા નિત્યપણા-વિષે લોકની આસ્થા ફરી પાછી બેસતી જાય છે. ઇતિહાસ પ્રતીતિ કરે

છે કે યોદ્ધા ધર્મ અશોક તથા પછીના યોદ્ધાક રાજાઓના આગ્રમથી મોટા જય કીધેલો. પણ યોદ્ધાક સૈન્યમાં તે ધર્મનો કાંઈપણ આર્થભૂમિ ઉપર રહી શક્યો નહિ; વળી તે યોદ્ધા ધણીક વિધવર્મા વેદધર્મ માનનારાને મળતા હતા અને અમલના, નવા વિચાર માનતા નથી, તેઓના દકાવ વિષે યોદ્ધાકું જ શું ?

સર્વે ધર્મની શિક્ષા આ સંસાર ઉપરથી પ્રીતિ ખસેડવાને, એમાં અંકુશથી રહેવાને ને ઉત્તરગતિ સારી કરવાને માટે છે; રાગ નહિ પણ લાગ, અમીરી નહિ પણ કટ્ટીરી, અભિમાન નહિ પણ નમ્રતા, સ્વાર્થ નહિ પણ પરાર્થ, એને જ વખાણ્યો છે; સંસારી અર્થ તથા સંસારીસ્નેહ એ વસ્તુતઃ ક્ષણભંગુર, અધર્મની શ્રદ્ધિ કરનારા, પોતાને તથા બીજાને દુઃખ દેનારા છે ! તે બધી સાવધાનીથી રહેવું. વૈરાગ્ય વિનાનો ધર્મ તે ધર્મ જ નહિ. એમ છે તે આ દેશનાં જ લોકનાં વધારે વખાણુ શા માટે ? એ ઉદ્દેશ જાણી એને અર્થે આચરણુ રાખી સત્કર્મ કરવા વિષે જેવી તથા જેટલાની શુદ્ધિ આર્થમાં છે, તેવી તથા તેટલાની બીજા કોઈ લોકમાં નથી. બીજા લોકમાં યોદ્ધાકને પાકી સમજ તથા ધણીકને યોદ્ધાકવાર સારી રુચિ હોય છે પણ રત્નેતમોગુણના અધિક બળે તેઓ સંસારી સ્નેહઅર્થ વિશેષ જાણે છે. આર્થમાં પણ રત્નેતમો છે, તોપણ તે પોતાના વિશેષ સત્વથી-સહજ જ્ઞાનથી અંત્યજ મનતા વેગમાં પણ ધર્મને ચિત્તવું ધ્રુવ સમજે છે; સંસારી ખટપટથી વહેલો જ કંટાળી જાય છે; સમયે અતિકૂર પણ થાય તોપણ શાંતિ જ પ્રિય ■ સ્વભાવમાં એવો આર્થ છે.

અર્થાત્ ઉદ્દેશ તથા તેને માટે આચરણુ એ બેને સમજે જ્ઞતાં વેદોક્ત ધર્મ પાળનારાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ પારલૌકિક સુખનો અને એને અર્થે મોટા સાધનરૂપ દૃઢલૌકિક સુખનો. (મોટું આયુષ્ય, આરોગ્ય, ઉપદ્રવ રહિતપણું, સ્વાધીનતા, શૌર્યપરાક્રમ, સત્કર્મની શ્રદ્ધિ, નિર્ભય પ્રીતિ ઇત્યાદિ.) આર્થ દૃઢલૌકિક સુખના વિચાર રહિત નથી, સંસારી સુખને અર્થે કર્મ કરનારા છે પણ વિવેકના અંકુશમાં રહીને કે રમીને કીધાં કર્મ પાછળથી દુઃખદ થઈ પડે. કેવળ દૃઢલૌકિક ઉદ્દેશ લોક સમસ્તનો કોઈ કાળે નહોતો, કેવળ પારલૌકિક તે આ સિદ્ધાન્તનો સર્વકાળ હોય.

અસ્થિરં જીવિતં લોકે અસ્થિરે યનવીચને ।

અસ્થિરાઃ પુત્રદારાણ્ય યમર્જિતિદ્વયં સ્થિરં ॥

લોકમાં હવિત અસ્થિર, ધન જોખન અસ્થિર, સ્ત્રીપુત્રાદિક અસ્થિર પણ ધર્મ તથા કીર્તિ એ બે જ સ્થિર છે, એ આર્થસમજ છે. સ્વધર્મે પરમેશ્વરનું જ્ઞાન પામવું, સ્વધર્મને પાળી દૃઢલૌકિક સુખમાં રહી પરલોકમાં

સારી ગતિ ધૃત્યવી, વળી ધર્મસહિત અર્થ ને ધર્મસહિત રનેહ અર્થાત્ ધર્મ એજ આર્યનો ઉદ્દેશ છે. આર્યધર્મનો અનુષ્ઠાનનો પ્રકાશ એજ આર્યનો ઉદ્દેશ.

૨ તીસેક વર્ષ થયાં અંગ્રેજી ભણેલા તરણોએ પરદેશી પરધર્મી લોકોની નીતિથી લાલ છે એમ માની લઈ તે નીતિના જ યોધ ગળતરી મૂક્યો છે. અંગ્રેજી રાજ્યને યોગે અનેક રીતનાં સંસારી સુખનાં સાધન લોકના જીવામાં આપ્યાં છે; પરરાજ્યને લીધે સ્વધર્મ શિક્ષક નિર્બળ પડવાથી ને તેઓ તથા તેઓની સાથે બરાબરીના દાવો કરનારા જન મોહવશ અધીર થઈ જવાથી, અંગ્રેજી ભણેલા કેટલાક જણે અંગ્રેસર બની કેવળ ઇલ્લૌકિક કલ્યાણ એને જ કેવળ ઉદ્દેશ કરી થાપ્યો છે; માત્ર સમયને માટે નહિ, પણ નિયતે માટે.

એ ઉદ્દેશે મુંધાગવાળા-સમાજવાળાનો પારશ્રમ અને તેથી થયેલા લાભાલાભ, વળી તેઓનાં અનેક ખર્ચાં ખોટાં એ અમે વિસ્તારે દાખવ્યું છે ને વળી દાખવીશું. પણ ખરો ઉદ્દેશ નફી કરવાના આ પ્રસંગમાં અમે ભેરીનાદે જણાવીશું કે, કેવળ ઇલ્લૌકિક સુખ એજ ઉદ્દેશ આર્યનો નથી ને એ મા થાપ્યા; એ ઉદ્દેશના યોધક તે કૃતઘ્ની હોઇને આર્યને અનાર્ય કરવાનું, તેથી પડયું પડ્યું પણ પવિત્ર ઉચ્ચ એવા મહામંડળને અટકાવિત કરી એના વિનાશ યોજવાનું પાપ માત્ર હોતી લેશે; બાકી સિદ્ધિ તો થનારી નથી.

૩ વાદ થાઓ, અર્ચા થાઓ-કેવળ ઇલ્લૌકિક સુખનો ઉદ્દેશ તથા એને માટે સાધનરૂપ ઇધર સંબંધી સ્વરૂપ કર્મ અને પારલૌકિક સુખનો ઉદ્દેશ પ્રધાન તથા એના અવશ્ય સાધનરૂપ ઇલ્લૌકિક સુખનો ગોણુ-એમાં કીઓ ઉદ્દેશ આર્યનું કલ્યાણ કરનારો છે? નિલ ઉદ્દેશ અમારે મતે તે હિપર જણાવ્યો છે, અને સમય સ્થિતિપરત્વે તે ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ કાંઈક જુદું ચિત્તમાં ધારવું કે તેજ સ્વરૂપ ધારી રાખવું, એ વિષે હવે પાંખી બોલાશે.

૪ સ્થિતિ. પરચોકને જ અર્થે શુદ્ધ આચરણ રાખી રહેનારા ચોગી માધુ બ્રાહ્મણ દાત્રી જૂજ છે; ધર્મોપદેશક સ્વકર્મચિત્રે નિઃસ્પંદ રહી અંસારી અર્થમાં મગ્ન છે; અંગ્રેજી ભણેલા ધણાક તથા તેના સંગી તે સ્વધર્મ વિરે અંશથી તથા પરધર્મ વિષે મોહિત ને બ્રૂટ કે પનિન છે, તોપણ આર્યનો મોટો ભાગ અઘાપિ સ્વધર્મથીય છે જ-હૃદયનો ભાવ સચળ સતેજ નથી. એટલું એણું ખરું. લોક રાજ્યપ્રકરણમાં કેવળ અગ્નણુ છે-સ્વાધીન રાજ્યનું સુખ મેળવવા વિષે દાર્ઢ દાર્ઢ અંગ્રેજી ભણેલાને દાર્ઢ દાર્ઢ વાર જાદ ચર્ચ આવતું હતે અને અંગ્રેજી ન ભણેલા એવા દાર્ઢ તે પોતાના વર્ગની સત્તા

થાય તેને માટે ઇચ્છા રાખતા હશે; વ્યવહાર ચોખ્ખો નથી; મધ્યમ વર્ગને પરતો ઉઘોંગ નથી; ધરસંસાર કલેશગર્ભિત સુખનો છે. એમ સ્થિતિ જ્ઞેતાં ને જ્ઞાતનો અનુભવ તથા ભાવિનો સંભવ એ ઉપર વિચાર કરતાં ઉદ્દેશને જરાપણ ફેરવવો અમને ધટિત લાગતો નથી. અવસ્થે વિશેષે પારલૌકિક તથા અવસ્થે સાધનરૂપ ઇદ્લૌકિક એ ઉદ્દેશ આપેં નિત્યે રાખવાનો, તે આ સમયને માટે પણ રાખવો—કેવળ જ્ઞલૌકિક સુખનો ઉદ્દેશ કોઈ કાળે આર્થસમૂહનો નહોતો. (કેટલાક દાનવાદિકનો હનો તે દેવથી જૂદા જ ગણાયા છે. ખીંદ જોત ત્યાગના યોધક હતા. ચાર્વાકનું ઈંદ્રિયસુખ ભોગવિયે અત તેવું કેટલાક જણનું કાળે કાળે થયું હશે. પણ તે પ્રમાણે કોઈ અમુક મંડળની વ્યવસ્થા નહોતી.) પછી કોઈ વિષયમાં સમયના નવા વિચારમાંના કોઈ પોતાના વેગને બળે અનિવાર તે મહામંડળની વ્યવસ્થામાં નવા દાખલ થાઓ, થોડી કે ધણી-વાર રહેવાને પણ ધર્મનો સંસ્કાર પામીને.

૫ યુદ્ધિ. ઉપર વર્ણી તેવી સ્થિતિમાં ઉદ્દેશ બાણી એકલક્ષ થવાય નહિ એટલે ઉત્કર્ષ વહેવો થાય નહિ. માટે મનુષ્યયુદ્ધિ જે ત્રણ ગુણે બળેલી છે તેમાં સત્યાંશ અધિકવાળી તે જ ધર્મોદ્દેશનું આદર કરવાવાળી છે. સર્વે જાતિના લોકને ને અવસ્થે વિશેષે આર્થને એમ જાણી સાત્વિક યુદ્ધિ તે શું, તેનું બળ કેટલું છે, તેથી લાભ કેટલો છે, પરલોક સંગંધી વિષયમાં માત્ર નહિ પણ આ સંસારમાં જ એ વિષે સારી પેઠે જાણ થવી જોઈએ. એ જ યુદ્ધિ, ધર્મનો આદર કરનારી છે.

૬ ઉપાય. મોહવિસ્મૃતિમાં આવી પડેલા ઉદ્દેશને તથા એના અના-દર કરનારી યુદ્ધિને દાનસ્થિતિમાં આણી સતેજ કરવાં જોઈએ ને પછી કર્મને અભ્યાસે ઉત્કર્ષરૂપી ફળસિદ્ધિ પામતી. કેમકે, કોઈ પણ મનુષ્ય કે મનુષ્યમંડળની સ્થિતિ રૂડી કે ભુંડી તે યુદ્ધિ, ઉદ્દેશ ને કર્મ એ ત્રિપુટીનાં સુઘટિતપણાં કે ત્રુટિતપણાંમાં જોવામાં આવે છે. એ ત્રિપુટિ સુઘટિત થતી ને ત્રુટિત થતી એવો જીવજગનનો અનિવાર નિયમ છે. મનુષ્ય ઇચ્છતો નથી પણ તેનાની મહાન્નિમાન મોહાદિકમાં કર્મ થઈ જાય છે કે, જોયી સુઘટિત સ્થિતિ તે ત્રુટિત થાય છે અને એ ત્રુટિત હોય તો કેટલોક કાળ સ્તબ્ધ રહી પાછી જગૃતિમાં આવી મનુષ્ય ઉઘમી થઈ સ્થિતિને સુઘટિત કરે છે. યુદ્ધિ, ઉદ્દેશ ને કર્મ એ ત્રણે એકતાર તપે ત્યારે અમુક પૂર્ણ સ્થિતિનું દર્શન થાય; જીવની વૃત્તિ અમુક વિષય બાણી દહ થઈ એકરસ ઉઠીને કે દ્રવ્ય કર્મ સિદ્ધ થાય.

યુદ્ધિ મનુષ્ય માત્રની ગર્ભેષ્ટો જ (પૂર્વ કર્મના સંસ્કારથી) જૂદી છે; મોહ કે કોડથી અમુક ઉદ્દેશ નક્કી કરીએ, તે પ્રકૃત યુદ્ધિનો વેગ જે પોતાને વિષા-

સારી ગતિ દેખવી, વળી ધર્મસહિત અર્થ ને ધર્મસહિત રનેહ અર્થાત્ ધર્મ એ જ આર્યનો ઉદ્દેશ છે. આર્યધર્મનો અનુદાનનો પ્રકાશ એ જ આર્યનો ઉત્કર્ષ.

૨ તીસેક વર્ષ થયાં અંગ્રેજી ભણેલા તરણોએ પરદેશી પરધર્મી લોકોની નીતિથી લાભ છે એમ માની લઈ તે નીતિનો જ યોધ ગમ્મવી મૂક્યો છે. અંગ્રેજી રાજ્યને થોડે અનેક રીતનાં સંસારી ગુણનાં સાધન લોકના જીવામાં આવ્યાં છે; પરરાજ્યને લીધે સ્વધર્મ શિક્ષક નિર્બળ પડવાથી ને તેઓ તથા તેઓની સાથે બરાબરીનો દાવો કરનારા જન મોહવશ અધીર થઈ જવાથી, અંગ્રેજી ભણેલા કેટલાક જણે અંગ્રેસર બની કેવળ ઇંદલોકિક કલ્યાણ એને જ કેવળ ઉદ્દેશ કરી ચાલ્યો છે; માત્ર સમયને માટે નહિ, પણ નિમ્નને માટે.

એ ઉદ્દેશ મુધારાવાળા-સમાજવાળાને પારત્રમ અને તેથી થયેલાલાલાભ, વળી તેઓનાં અનેક ખરાં ખોટાં એ આમે વિસ્તારે દાખ છે ને વળી દાખવીશું. પણ ખરો ઉદ્દેશ નહીં કરવાના આ પ્રસંગમાં મેરીનાદે જણાવીશું કે, કેવળ ઇંદલોકિક મુખ એ જ ઉદ્દેશ આર્યનો.

મૂળપુરુષનું કોડ ધર્મકર્મમાં ફેરફાર કરવાનું હશે, એમ તેની કેટલીક વૃત્તિ ઉપરથી અનુમાન કરાય, પણ સમાજ તો સને ૧૮૨૮ થી તે અમણા સુધી સ્વધર્મનું રક્ષણ કરતી આવી છે. આર્ય પરંપરાથી એક જ પરમેશ્વરને માનનારા છે એમ દેખાડી નિંદક પરધર્મીને બહાનુના બંધ કાઢા તથા અધ્યાત્મી સામા સ્વધર્મી તરણીને સાવધ કાઢા. એ સમાજે ધર્મ કર્મ વિષે સમયના વેગની સામાં કેટલુંક નિઃસ્પૃહપણું રાખ્યું છે પણ ૧૮૫૨ માં જ્યારે કેટલાક જણ મોટા ફેરફાર કરવાને તત્પર થયલા ત્યારે ધણકે એકમત રહી પરંપરાની પદ્ધતિને હકથી સ્થાપિત રાખી સખળ કાપી હતી—જાતિભેદ, બ્રાહ્મણનો અધિકાર, દેવ પિતર સંબંધી કર્મ એ કાઠી નાખવા વિષે તેની જીદિ થઈ નથી.

નવી બ્રહ્મસમાજે ઉપનિષદમાં વર્ણુલા એકને ન સમજીને આપોપુવાળા એકને માન્યા; વેદને બૈબલ કુરાનની હારનો ગણ્યા; પરલોક તથા પુનર્જન્મનો વિષય ખોટો બાણ્યો; ને બધામાં જે સામાન્ય નીતિમાધ, તેનેજ સત્ય કહી સ્થાપ્યો; વૈદિક આચારકર્મ સાતિ સર્વે નિંદ્યું અને મનુષ્યનો સામાન્યધર્મ ખ્રીસ્તીપદ્ધતિયે પાળવાનો બોધ કાઢ્યો. એ સમાજ સર્વે ધર્મનો ઉચ્છેદ કરનારી મતે તથા આચરણે જણાઈ. પ્રાર્થના સમાજનું મત બ્રહ્મસમાજના જેવું જ—દશશ્લીસમાજ તેમાં બળી જતી હતી પણ વળી અટકી રહી; મતે જિઝ્ઞેહક પણ મગદ આચરણુ તેવું રાખતી નથી. અમદાવાદની સમાજમાં બે ત્રણ અગ્રેસરનું મત જિઝ્ઞેહક છે ને તે પણ જ્યારે તેવું આચરણુ રાખવાની હિમત કરી શકતા નથી ત્યારે માત્ર બજન મંડળી છે એવે બદાને સાખા વધારવામાં મતપ્રસારનું કોડ માની લેછે.

આર્યસમાજ વેદધર્મ તે સ્વધર્મ છે એમ બોધ છે પણ વેદધર્મ એટલે માત્ર સંહિતાનો (બ્રાહ્મણ તથા ઉપનિષદનો નહીં); મંત્રના અર્થમાં દેવાદિકનો વિષય છે જ નહિ એ તેનું કહેવું છે પણ પંડિતની તથા લોકની પરંપરાની સમજ તે વિષયમાં સુદૃઢ છે; જન્મતરની આવૃત્તિ માને છે પણ દેવપિતરને નથી માનતી ને એને ન માને એટલે તેને અર્થે ધર્મકર્મ તે ન જ માને—મૂર્તિપૂજન, ચટપૂજન, તીર્થસ્નાન ઇલાદિકને; શૂદ્રને પણ વેદ બાણુવાનો અધિકાર આપે છે; વેદ, પુનર્જન્મ, યજ્ઞકર્મ, વર્ણાશ્રમ ઇલાદિ શબ્દને ગળવે છે પણ તે આર્ય-ધર્મની પરંપરાની સમજને પુષ્ટિ આપવાને કે નિર્મળ કરવાને નહિ, પણ નિર્મૂળ કરી પોતાની નવી કદપેલી સમજ લોકને આપવાને—શેને કાજે? પ્રવૃત્તિ વિષયમાં મનુષ્યોત્તમિ ને આર્થોત્તમિ કરવાને યોજેલા પ્રયત્નને પુષ્ટ કરવા કાજે.

આદિબ્રહ્મસમાજ વિના બીજી ત્રણનું મત આર્યમંડળમાં માનવધર્મ દાખલ કરવાનું છે. પ્રાર્થના સમાજ બે કે અમણા ઘોડા દહાડા ઉપર યાણામાં એક

કકાગે દર્શન આપે છે તેણે કરીને પલટાઈ જાય, બુદ્ધિને અનુસરીને ઉદ્દેશ તે જ થણુ કરીને અતે પણ રહે, વળી કર્મ પણ બુદ્ધિને અનુસરતા હોવા જોઈને બુદ્ધિ કોઈ, ઉદ્દેશ કોઈ ને કેવળ કર્મનો અતિ પરિશ્રમ અતિ પ્રપચ સાથે હોય તો તેથી અચુક કાર્ય થકાય પણ તે જૂઠું જ ને પાછળથી બહુ બહુ દુ ખ વેઠવું પડે તેવું જ

ધર્મનો ઉત્કર્ષ એ ઉદ્દેશ આર્યની પ્રકૃત સત્વબુદ્ધિનો છે તો હવે કર્મની યોજના તથા તેનો અભ્યાસ પણ તેને અનુસરતા હોવા જોઈએ હજી બુદ્ધિ નિર્મળ નથી માટે તેને શુદ્ધ કરવી અને પછી ઘટિત કર્મનો આરભ કરવો ધર્મેજય, સ્વધર્મે એય, પરલોકમાં તથા આ લોકમાં અને પરધર્મે વિનાશ એ સત્તનો આદર આર્ય મહામહાશય પૂરેપૂરો થવો જોઈએ-એ જ ઉપાય આર્યોત્કર્ષને અર્થે પહેલો છે આર્યમંડળ પરધર્મના બોધક ખ્રિસ્તી કે મુસલમાને નહિ પણ પોતાનામાના જ ટેલકાકે કુદિત કીધું છે સુધારાવાળા કે સમાજનાગા કહેનાતા જને બાપણુ વર્તમાન પત્ર-પત્રદ્વારા પરધર્મના વિચાર લોકમાં ફેલાયા છે તેને ધિક્કારી કાઢવા જોઈએ-એ ધિક્કાર કરવામા આર્ય-સત્વ જે બળ વાપરશે, તે બળ પ્રભાણે મળી શુદ્ધ ને ઊન્નતિ જીતે તે એકત્ર એક થશે

સુધારાવાળા સમાજવાળા જેઓના અવસ્થે ઇહલોક સુખના જ ઉદ્દેશ તેઓએ પણ ધર્મદ્વારા કર્યું કરવું યોગ્ય-પરીક્ષા તો ખરી કીધી કે આર્યમાં ધર્મશુદ્ધિ વિશેષ છે. પણ સુધારાએ આર્યના સ્વધર્મને પુષ્ટિ ન કરતાં એનું સર્વસ્વ (જ્ઞાન કર્મોપાસના આચાર) નિષ્ણ ને સર્વે જ્ઞાતિ ધર્મના લોક માન્ય રાખશે, એમ અનુમાન કરી માનવધર્મને દેખાડ્યો, નામનો ધર્મ બાકી પ્રવૃત્તિનો જ ઉદ્દેશ, -કોઈ પણ ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન કે બીજી જ્ઞાતિ તેવો ધર્મ માન્ય ન રાખે તો આર્ય કેમ જ રાખે? આર્ય લોકે પોતાની બાવરી રિયતિમા પણ તે વીધી નહિ ને સુધારાવાળા પણ પોતાની જૂન સમજ ટહાડી પડી ગયા સાતેક વર્ષ થયા આર્યસમાજ વેદને આગળ પાડી સ્વધર્મનો બોધ કરવાનું રોજ દાખરી મોહ જાપાળે છે પણ લોકમા તો તે સ્વધર્મની જાણેદક જ મનાય છે. ઈશ્વર પરલોક વિષયમા સમાજેએ પ્રસિદ્ધ કરેના વિચારમાના કીઆ સ્વધર્મના છે ને કીઆ પરધર્મના છે, તે હવે પડી જુદાં પાડી દેખાડીશું

■ સવત ૧૨૫૦ થી તે ૧૯૦૭ સુધી આર્યમંડળમાં સ્વધર્મનો ઉત્કર્ષ કરે તેવા વિચાર કોઈએ જણાયા નહોતા, પાતરીએક વર્ષ થયાં તેવા વિચાર આગિયાર્પે ચળક ચળક કરે છે

મૂળપુરુષનું કોડ ધર્મકર્મમાં ફેરફાર કરવાનું હશે, એમ તેની કેટલીક સ્તિ ઉપરથી અનુમાન કરાય, પણ સમાજ તો સને ૧૮૨૮ થી તે અમણા મૂળી સ્વધર્મનું રક્ષણ કરતી આવી છે. આર્ય પરંપરાથી એક જ પરમેશ્વરને માનનારા છે એમ દેખાડી નિંદક પરધર્મને બડબડા નંધ કીધા તથા એવાની સામા સ્વધર્મી તરફોને સાવધ કીધા. એ સમાજે ધર્મ કર્મ વિષે સમયના વેગની સામાં કેટલુંક નિઃસ્પૃહપણું રાખ્યું છે પણ ૧૮૫૨ માં જ્યારે કેટલાક જણ મોટા ફેરફાર કરવાને તત્પર થયલા ત્યારે ધણકે એકમત રહી પરંપરાની પદ્ધતિને હાથી સ્થાપિત રાખી સળંગ કીધી હતી—જ્ઞતિભેદ, બ્રાહ્મણનો અધિકાર, દેવ પિતર સંબંધી કર્મ એ કાઠી નાખવા વિષે તેની શુદ્ધિ થઇ નથી.

નવી બ્રહ્મસમાજે ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા એકને ન સમજીને આપોપુંવાળા એકને માન્યો; વેદને બૈયસ કુરાનની હારનો ગણ્યો; પરલોક તથા પુનર્જન્મનો વિષય ખોટો બણ્યો; ને બધામાં જે સામાન્ય નીતિયોધ, તેનેજ સત્ય કહી સ્થાપ્યો; વૈદિક આચારકર્મ જ્ઞાતિ સર્વે નિહું અને મનુષ્યનો સામાન્યધર્મ ખ્રીસ્તીપદ્ધતિયે પાળવાનો યોધ કીધો. એ સમાજ સર્વે ધર્મનો ઉચ્છેદ કરનારી મતે તથા આચરણે જણાઈ. પ્રાર્થના સમાજનું મત બ્રહ્મસમાજના જેવું જ—દૃશ્યીસમાજ તેમાં બળી જતી હતી પણ વળી અટકી રહી; મતે બિચ્છેદક પણ પ્રગટ આચરણ તેવું રાખતી નથી. અમદાવાદની સમાજમાં બે ત્રણ અગ્રેસરનું મત ઉચ્છેદક છે ને તે પણ જ્યારે તેવું આચરણ રાખવાની દ્વિમત કરી શકતા નથી ત્યારે માત્ર બજન મંડળી છે એવે બડાને સાખા વધારવામાં મતપ્રસારનું કોડ માની લે છે.

આર્યસમાજ વેદધર્મ તે સ્વધર્મ છે એમ યોધ છે પણ વેદધર્મ એટલે માત્ર સંહિતાનો (બ્રાહ્મણ તથા ઉપનિષદનો નહીં); મંત્રના અર્થમાં દેવાદિકનો વિષય છે જ નહિ એ તેનું કહેવું છે પણ પંકિતની તથા લોકની પરંપરાની સમજ તે વિષયમાં સુદૃઢ છે; જ-માતરની આશ્રિતિ માને છે પણ દેવપિતરને નથી માનતી ને એને ન માને એટલે તેને અર્થે ધર્મકર્મ તે ન જ માને—મૂર્તિપૂજન, ચત્રપૂજન, તીર્થસ્નાન ઇત્યાદિકને; શૂદ્રને પણ વેદ બણવાનો અધિકાર આપે છે; વેદ, પુનર્જન્મ, યતકર્મ, વર્ણાશ્રમ ઇત્યાદિ શબ્દને ગમવે છે પણ તે આર્ય-ધર્મની પરંપરાની સમજને ખુશિ આપવાને કે નિર્મળ કરવાને નહિ, પણ નિર્મળ કરી પોતાની નવી કલ્પેલી સમજ લોકને આપવાને—શેને કાજે? પ્રતિ વિષયમાં મનુષ્યોજ્ઞાને ને આર્થોજ્ઞતિ કરવાને યોજેલા પ્રયત્નને ખુટ કરવા કાજે.

આદિબ્રહ્મસમાજ વિના બીજી ત્રણેનું મત આર્યમંડળમાં માનવધર્મ દાખલ કરવાનું છે. પ્રાર્થના સમાજ જે કે અમણાં ઘોડા દહાડા ઉપર થાણામાં એક

શાખા કરી ઉત્સાહમાં આવી છે પણ તેનું મત હવે શિથિલ છે ને અગ્રેસર તે પૂર્વજના ધર્મભણી કાંઈકાંઈ વળ્યા છે. જાહસમાજમાંથી કેટલાક જાણે છુટા પડી નવી સમાજ કાંધી છે ને દેશવચંદ્રની વર્તણૂકથી એની સમાજ ઝાંખી પડી છે—ચળકારે આટલો કે તેનું નાનકડું ટાણું બંગાળામાં જગદીશ્વરનાં ભજન કર્તનનો મદિમા વધારે છે. પંડિત દયાનંદનો દેખાવ, પહેરવેષ સ્વભાવ ભાવણુ બોધ એ વિષયમાં હતો તેથી જૂદા કેટલીક રીતે અમણા દેખાયો છે; પહેલાનો બોધ સર્વ પ્રકારે ધર્મોચ્છેદક તથા ઉમકટુ વાણીદાર હતો અને અમણાનો કેટલીક રીતે ધર્મરક્ષક જ્યો ભાસતો તથા ગ્યાઓ ઉમકટુ છે;—તો પણ, સુખ્ય બોધ પ્રથમનો ને અમણાનો તેનો તેજ છે ને તે માનવધર્મને આર્યમંડળમાં ધુસાડવાનો છે.

યોગદર્શને તથા તત્ત્વજ્ઞાને નિરૂપણ કરેલા એક વ્યાપક સર્વાત્મા પર-મેશ્વરનું જ્ઞાન, જન્મોત્તરના વિચારમાં દેવપિતરનાં અસ્તિત્વનું સહ, યોગ તથા મંત્રની સિદ્ધિનું સહ, દેવપિતર ઓલથ પવિત્રતાપૂર્વક પૂજનકર્મ, ઝાંતિ કુળ છુદ્ધિના અધિકાર પરત્વે ધર્મકર્મની વ્યવસ્થા ને સામાન્ય સહા-ચાર, એ વિનાનો વેદધર્મ તે પાખંડ છે.

૮. માનવધર્મ કેને કહીએ? ધર્મજિજ્ઞાસા મંથના પહેલા અંકમ' લખ્યું છે કે,

“સ્વાર્થ વિષયમાં—શરીર તથા મન શુદ્ધ રાખવાં, સત્ક્રિયાએ ઉભા કરવો, સુખમાં ટૂંકાવવું નહીં ને દુઃખમાં સ્વીકારવું નહીં, ગર્વ કરવો નહીં ને નિત્ય સમાધાન સંતોષમાં રહેવું. પરાર્થ વિષયમાં—પરોપકાર કરવો, સાચે વહેવાર રાખવો અને ન્યાયે વર્તવું તથા વર્તાવવું. પરમાર્થ વિષયમાં—જગત્કર્તા એક છે ને સત્યસ્વરૂપ તથા મેટો અશ્વર્થવાન છે મોટે શ્રદ્ધાએ ક્રમ કરી તેની પ્રીતિ મેળવવી.” એ બોધ પરસોઝ સંબંધી વિશેષ વિશેષ જ્ઞાન કર્મના જૂદા જૂદા ધર્મ પાળનારા છે તેઓને પણ માન્ય છે ને મનુષ્ય સર્વેને માન્ય છે; પણ ઉપર જે કહ્યું તેટલાથી જ માત્ર સંતોષ માનીને મનુષ્ય અટકી રહેતો નથી; તે પોતાના સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થતી એક બીજી ત્રિસુખ્યે પરમાર્થ વિષયમાં વધારે જાણુ જોળે છે અને પ્રસક્ત સ્વજન કરતાં પરોક્ષ ધર્મશર તથા બીજા આત્માના ઉપર વધારે વિશ્વાસ રાખે છે; અહીંનાં રિયતિ સુખ કરતાં તહીંનાં રિયતિ સુખને અવશ્યે વધારે ઉચ્ચું તથા વધારે કાળ રહેનારું સમજે છે; નહારા કર્મની શિક્ષાને માટે જનમત કે રાજભય કરતાં ધર્મશરનાં કે તેનાં અદૃષ્ટ નિયમનાં ભયને વધારે ગણે છે.

ધર્મ—પરલોકને દૂર રાખી દેવગ સંસારી શ્રેષ્ઠ નિયમનો ધર્મ કાઈ પણ સુધરેલ કે જેમણી મંડળે પાળ્યો તેવું ઇતિહાસમાં નથી. ઉપર કહેલા માનવધર્મ (જેમાં ધર્મ સંબંધી ચોક્કસ તો છે જ) એટલોજ પાળવો ને પરલોક સંબંધી વિશેષ કથન અનુભવી શિષ્ટજનોનું ન જ માનવું, એમ મનુષ્યસ્વભાવમાં નથી. એક જગત્કર્તા છે એમ ન માનનારા બૌદ્ધજન પણ ધર્મ—સિદ્ધરૂપ અનેક જીવ જોને આપણે જોઈ શકતા નથી તેને માને છે. કેટલાક વર્ષ થયાં યુરોપમાં કેટલાક જણ જોયા પેગંખર તથા સાધુની સમજાવેલી પરલોકની વાત નથી માનતા ને જોયા ઉપર કહેલા માનવધર્મ (જેમાં એકશ્વરભક્તિ ખરી કે નામની હોય ને સંસારી નિયમેનું પાલન તો અવશ્ય હોય તે) જગતમાં પ્રવર્તેલો જોવાને ઇચ્છે છે, તેણે હજી તેવું નાનું પણ મંડળ બાંધવાને સ્વાર્થ તથા સંસાર પામર છે.

આ દેશમાં સુધારાવાળાનું ધર્મમત તેને એક પ્રકારનો માનવધર્મ કહીયે. તેના પ્રવર્તક તે કલકત્તા ને મુંબઈના અંગ્રેજી બલુકા જીવાનો જણાયા (સને ૧૮૫૦-૭૫). સધળાએ સ્વધર્મથી અનણ, સધળાએ પરલોક વિષયની પરંપરાનો અનાદર કરવાવાળા ને સધળાએ સ્વદેશી બંધુઓનું સંસારી કલ્યાણ કરવે કોડીસા હતા. કાઈ ખ્રિસ્ત બેબલની નીતિ ઉપર ને કાઈ ગૃહસંસાર વિષયમાં યુરોપીઅનની રીતિ ઉપર મોહિત; કાઈ ધર્મચારના બંધનથી છુટી થયેલ વર્તવાને ને કાઈ રાજકીય સુખને અર્થે દેશાભિમાન જગાડવાને હોંસીસા હતા. સુધારાવાળાનાં મત બે સમાજમાં વહેંચાયાં. પણ એકશ્વરભક્તિ જાનેજી રાખી. સને ૧૮૭૫ માં પંડિત દયાનંદ સુધારાનો ઉદ્દેશ સ્થાપિત રાખી. તેને પુષ્ટ કરવાને (કે જેથી ધણા લોક સ્વમતના થાય) પોતાનું સંસ્કૃત બહુતર ઉપયોગમાં આણ્યું. દેવપિતર તથા તેને અર્થે ધર્મ કર્મ મૂર્તિપૂજનાદિક બે સમાજ માનતી નથી તેમ આર્યસમાજ પણ માનતી નથી. બે સમાજ વેદને ઇશ્વરપ્રેરિત તથા સ્વમતનું આધારરૂપ ધર્મપુસ્તક માનતી નથી. વળી જન્માંતર તથા જાતિભેદને માનતી નથી. પણ આર્યસમાજ તે ત્રણે વાત માને છે; પણ તે જે ઉદ્દેશ જેવી રીતે માને છે તે જોતાં તેનું તે માનવું જુદી સુક્તિ, અધારિત ને છગવાળું છે કે જેવા દોષથી બીજી બે સમાજ મુક્ત છે. તે બે સમાજે પ્રવૃત્તિ વિષયના સુધારાના વિચાર કેટલાક ટાડા પાડ્યા છે પણ આર્યસમાજ મોઢાનો મમત સુક્તી નથી; પણ અમે એના પોતાના જ વિચાર આગળ પાડી એમાંથી જ એના પ્રવૃત્તિના જ વિચાર કેટલા નબળા ને દુર્બળ છે તે પ્રસંગે પ્રસંગે દેખાડીશું; કે જે પછી ધર્મ સંબંધી તેના નરવા વિચાર, તેણે

બોધેલી કર્મચેષ્ટા (પંચયગ, સંસ્કારાદિક, વગેરેની), હુંજ કહું છું તે જ વેદ ધર્મ ॥ ને લોકમા જે ચાલે છે તે ખોટો છે ઇત્યાદિ વિષય સહેજ ખુલ્લો થયો. અમણા અમારે પ્રસ્તુત વિષય પૂરો કરવો છે.

૯. પ્રસાદધર્મ તે શુ ? કાળેકાળે મનુષ્યોમાં કાઈ કાઈ પુરુષ તપ-ધ્યાનધારણાએ અંતરપ્રેરિત યર્ષ પોતપોતાના મંડળને ઈશ્વર સબંધી જ્ઞાન કર્મનો જે બોધ આપે તે. એમાં સંસારી સામાન્ય નિયમોનો પણ સમાવેશ હોય છે, અને એટલા જ માટે પ્રસાદધર્મ તે જ ધર્મ કહેવાય છે, એ પ્રસાદધર્મ મંડળ મંડળના જૂદા હોય છે પ્રકૃતિ વશાત્, - વળી એમાંના પ્રેરિત મહાત્માની સાધનાને બળે એનું અંતઃકરણ જેટલું જેવું નિર્ભજ થયું હોય ને એની જેવી વાસના હોય તે પ્રમાણે. જરથોસ્ત્રી, બાહુદી, ખ્રિસ્તી, ને મહંમદી એ ધર્મમાં સર્વોપરિ સાધનમાર્ગ ભક્તિ ॥ અને વેદોક્ત અને બૌદ્ધજૈનમાં જ્ઞાન છે; ભક્તિધર્મ સાથે ચોક્કસ જ્ઞાન ખરું અને જ્ઞાનની પૂર્વ કર્મ ઉપાસના ભક્તિ સારી પેઠે.

ધર્મ પળાવવાને વ્યવસ્થા પણ મંડળ મંડળની જૂદી જૂદી હોય છે. મંડળના સર્વ જણને માટે થવું કરીને એકસરખાં ધર્મ કર્મ અને સંસારી તથા સાગી એ બે વર્ગને માટે તે બોધાં વધતાં છે. વર્ણુમેદે તથા આશ્રમ-મેદે જૂદાં જૂદાં છે.

ધર્મનો જ્ય તેને પાળનારાના વિશ્વાસ-શ્રદ્ધાના બળદારા પરચોકમાં તથા આ લોકમાં જે ગતિ સ્થિતિ પ્રાપ્ત ॥ ૬ ॥ પ્રકાશ, ત્રીનિમાં

આર્યપંડિતો માને છે. વળી શુભાશુભ કર્મ, તેની ક્રિયા, તેનાં ફળ, મંત્રની તથા યોગની સિદ્ધિ, ઇચ્છારહિત કર્મનાં ફળ ને સિદ્ધિ માત્રના ભોગ પાછળથી દુઃખદાયક ને જ્ઞાનશાંતિનું નિલ સુખ ક્ષત્યાદિ વિવિધની સમજ તથા સમજ સાથે અભ્યાસ તે આર્યલોકમાં હતો, તે આજે પણ ધણાકમાં છે.

એ અદ્ભુત માળા ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લયના મહાનિયમના ચક્રમણના મેરવાળી એની આગળ અમણાના અદ્ભુત મનાતા શોધ ને ઉંચા મનાતા વિચાર તે ખરેખર નહિ સરખા છે. પૂર્વોક્ત વિષયમાં ધણોક તે શુદ્ધ પદાર્થશાસ્ત્રના સંબંધને જે પણ સમજ ન પડવાથી તેનો અનાદર કરવો તથા અસંભવિત ઝાટા છે એમ બહુ, એ ધિક્કારપાત્ર મૂર્ખાઈ છે. “ગર્ભ-સ્થ બુદ્ધિ મનુષ્ય માત્રની સમાન” ને તે ઉપરથી “પરિણામે સમાનતાના ઉચ્ચ સુખની તૃષ્ણા” ને “મનુષ્યનું જ્ઞાન સૃષ્ટિની આદિમાં પશુતુલ્ય હતું ને ઉત્તરોત્તર વધીને પૂર્ણ થશે” એ આદિ વિચાર ધૂરાપસ્થ પંડિતોના તે રજે તમસી બુદ્ધિના તરંગ છે—આર્યની સાત્વિક બુદ્ધિ નિશ્ચયે કહે છે કે “ગર્ભસ્થ બુદ્ધિ જુદી સૌની, પરિણામે સૌએ પોતાનું આપોપું તણ એક કે એકરૂપ થઈ જતું છે;” ને “આદિમાં મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ હતો ને હવે ઉતરતોગય છે,” ક્ષત્યાદિ.

આર્યના પ્રસાદધર્મના પરલોક સંબંધી અવસ્થ મોટા વિસ્તારમાં આ સંસારના ધર્મ અર્થ કામ એ ત્રણે વિષયમાં, સર્વે લોકના ઉત્તમ સુખને અર્થે વર્ણભેદ હતે તેઓને જોઈએ તેટલી પરતી સામગ્રી દેશમાં સર્વકાળ દેખાઈ છે. (વસ્તુ સંપત્તિ વિષયમાં આ કાળના સંબંધમાં જે ન્યૂનાધિક તે વિષે ઘટતે કામે જોણીશું.)

૧૧. યોગ એટલે ચિંત્ય ને ચિત્ત એ એને જોડવાં તે. અંતઃકરણની એક વૃત્તિ ચિત્ત તે ચિંત્ય—લક્ષ્ય સાથે એક તાર સ્થિર થઈ રહે ત્યારે પૂર્ણ યોગ થયો કહેવાય. એમ થતું દુર્લભ ને દુર્ધટ છે. એને માટે અભ્યાસ જોઈએ ને પૂર્વેના સંસ્કાર હોય તો ચાપ. અનેક પ્રકારના ઉદ્દેશ યોગના છે ને અનેક પ્રકારની યોગક્રિયા છે. જેમ બહાર સંસારી ઉલોગ તેમ સંસારી અનેક ઇચ્છા દૂર કરવાનો તથા ચિત્તને અનેક વાસનાના જાગ્રાંથી નિર્મળ કરવાનો પણ ઉલોગ છે. જેમ સંસારી ઉલોગથી (અનુજાન, તપ વગેરેથી) પણ લાભ છે. મોટા યોગથી એટલે બહુ જન્મની તપમયોએ તથા બહુ જન્મના દ્રઢ તત્વજ્ઞાને સંકરૂપ સિદ્ધિ પમાય—એવો યોગી નવી સૃષ્ટિ રચે, પોતે અનેક રૂપે થઈ અનેક સ્થળે સરખાં કે જૂઠાં કર્મ કરે ક્ષત્યાદિ. તપથી ને મંત્રથી અણિમાદિ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે; કેવળ દષ્ટિલક્ષ્યથી પણ કેટલીક

સિદ્ધિ થાય. વિના અભ્યાસ સકળશાસ્ત્ર મનમાં સ્ફુરે, આયુષ્ય વધે, સર્વ ગોળમાં જવાય, પાછલા જન્મોનું ભણ્યામાં આવે, મિત્રનું સાક્ષાત્ દર્શન થાય ઇત્યાદિ. કેવળ ઔપધિનું અમુક ક્રિયાયે સેવન કૃપાથી જે અદ્ભુત સિદ્ધિ ભણી છે તે વહિવિહ્વતની તથા લોહાકર્ષણની શક્તિઓના ચમત્કારથી અતિશ્રેષ્ઠ કહેવાય. એ સઘળો વિષય આર્ય ધર્મમાં છે. સંસારી ઉદ્યોગ કાર્યની સિદ્ધિને અર્થે જે ક્રિયાઓ અવશ્ય તથા ફળ આપનારી મનાઈ છે તે પણ અમુક યોગક્રિયા જ છે. હઠયોગ ને રાજયોગ તેમાં રાજયોગના એક એક પ્રકરણમાં ક્રિયાયોગ લખ્યો છે તે આવો કે મત્સર, મમતા, માયા, દ્વિસા, રાગ, દ્વેષ, પાખંડ, ભ્રાંતિ, આળસ, અશુચિ એ આછાં ચતાં જા્ય ને ક્ષમા, વિવેક, વેરાગ્ય, શાંતિ, સંતોષ ઇત્યાદિ વધતાં જા્ય તેવો અભ્યાસ કયાં કરવો વિચારથી તથા ધર્મથી.

પંડિત ધ્યાનન્દ કહે છે કે, “યોગથી બુદ્ધિ પ્રકાશ થાય પણ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ નહિ,” “મારણ મોહનાદિક ખોટું છે,” “મંત્રજાળ અસ્ત્રમાં એટલે સુક્તિવાળી રસાયનાદિક ક્રિયા તેમાં,” અમેરિકાથી આવેલી બાઇબલ કહેલા ગોંધાટમાં યોગવિદ્યા લોકની સ્મૃતિમાં આવી ને કેટલાક જણે પંડિતને પૂછ્યું ત્યારે વળી એણે તેઓને ટાકા પાડવાને સુક્તિવાળું જણાવ્યું કે “મુનિઓને એવી પદાર્થવિદ્યા આવડતી કે તેઓ આત્માના બળથી સદુના અંતઃકરણની વાત જાણી શકતા, ભિતરના પદાર્થના સંયોગથી યોગી લોક અદ્ભુત ધર્મ કરી શકતા. જેમ બહારના પદાર્થનો ઉપયોગ બહારથી થાય છે તેમ જ ભિતરના પદાર્થોનો ઉપયોગ ભિતરથી થાય છે.” અર્થાત્ આત્મ-તત્ત્વના-શુદ્ધ ચૈતન્યના બળ વિષે તેને પ્રતીતિ નથી ને એ નહિ એટલે સંકલ્પસિદ્ધિ શીની માને? ને “एकोઽઽ બહુમાત્મા” એનો અર્થ, યોગૈશ્વર્ય સત્તા ઉપર આધાર રાખે છે તેને યથેચ્છ કેમ ન સમજાવે? અને અવતાર ખોટા કહે, રતંભના નૃસિંહને દસી કાઢે, પ્રાણ પ્રતિજ્ઞાને વગેરે એમાં નવજ કંઈ જ નથી. જન્માંતર વિષે ચર્ચા ચાલી સારે બાળક કરી પ્રમાણમાં ગીતામાં યોગમંત્રની સ્થિતિ વિષે છે તે કહી સંમત થાયું. પણ ગીતામાંનું વિશ્વરૂપ દર્શન તે તો ખોટું જ છે તેને મતે. યોગબળે દત્તાત્રેયના આશ્રમ-માંના પ્રાણી સ્વભાવથી પરસ્પર વેર બુદ્ધિવાળાં તે નિર્વેર યર્ષ રહેતાં, એ તો ગપ્પાં જ તેને મતે; શુદ્ધ જનરૂપ અનુદાનથી કે યત્નરૂપકર્મથી આ લોક પરલોક સંબંધી કાર્યસિદ્ધિ તે વળી કવી તેને મતે?—(યથથી તો વાયુ સ્વ-ચ્છ થાય.) યોગસિદ્ધિના વિષયમાં સુધારાવાળાને પૂર્વજનાં માનેલાં સઘ ઉપર મોહભરી પણ પાછી આસ્થા કરાવવાના ઉદ્દેશમાં પરદેશી પરધર્મ

ઉત્તમ પ્રકારે લઢાવો લેતા દેખાવા છે; જો કે અમણા તે વિષયમાં તેઓ હુદપણે મોહિત ને સંસારી સુખના મોખ યમા છે.

અમે ત્રણ પ્રકારની બુદ્ધિ વિષે ઘણુંક લખ્યું છે ને કહ્યું છે તેનું સ્મરણ કરાવી જણાવીએ છીએ કે સત્વાંસ વિશેષવાળી, જ્ઞાનધર્મનો પ્રકાશ કરવાવાળી તે આર્યની છે, ને વૈરાગ્ય, ઇન્દ્રિયોને જિતવી, સંતોષે ચિત્ત પ્રસન્ન રાખવું, દુઃખમાં ધૈર્ય તથા સ્વધર્મનું અનુષ્ઠાન વિશેષ કરતાં રહેવું, આદિ લક્ષણ સત્વબુદ્ધિનાં, તે જ ખરું હિયું જયમુખ આપશે-સ્નેહુણુ તમોગુણુવાળી બુદ્ધિ નહિ આપે. સ્નેહતમોગુણુ દયાય ત્યારે જ જણવું કે, સત્વનો પ્રકાશ થયો, સત્વબુદ્ધિ સમજવી ને પછી તેને નિશ્ચયે વર્તવું, એથી જ સ્વધર્મનું ચોખ્ખું જ્ઞાન થશે.

સુધારાવાળાઓએ રજસ્તમસી નીતિનો બોધ કાઢી તે ઝાટો કસ્યો છે. આર્યનાસમાજવાળા દક્ષણી વિદ્વાનો સારું અંગ્રેજી બણેલા તે હજી પણ આર્યની સાત્ત્વિક નીતિનાં કરતાં બૈખલની નીતિને અવશ્ય વખાણે છે. પશ્ચાત્તાપની નીતિ વૈરાગ્યદશાની પૂર્વે થવી જરૂરની છે પણ તે જ ઉત્તમ એમ રજસ્તમસી જ બોલે. સત્વગુણી તો પશ્ચાત્તાપ પામવા જેવું આચરણ કરશે નહિ, કરશે ને પસ્તાશે તો તરત જ વૈરાગ્યે ચઢી ફરી પસ્તાવા જેવું કરશે નહિ (સ્નેહુણી પસ્તાવો કરશે ને વળી પાછો નરસાં કર્મ કરશે.) ને કોઈ વળી જ્ઞાનને નિશ્ચયે ચઢી પૂર્વજૂતની શિક્ષા યોગ્ય થઈ એમ માની પસ્તાવો ન કરતાં પસ્તાવો થાય તેવાં સર્વે કર્મોના ભાગ કરી ફલે-અઝારહિત ઇશ્વરાર્પણુ એવાં જ કર્મ કરશે. પંડિત દયાનંદ વૈરાગ્ય એટલે કુકર્મથી દૂર રહેવું એટલો જ અર્થ કરે છે. જે અર્થમાં વૈરાગ્યને ભોક્ક સમજે છે તે અર્થ નહિ; “ભોમ્ શાંતિઃ શાંતિઃ” તે પણ સ્વસ્થતાના અર્થમાં વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાનને સંસારનો ઉપશમ, ચિંતની સંસારવાસના સમાધિ જવી એ અર્થમાં નહિ-તે બુદ્ધિના સત્વગુણને માનતા નથી. પૂર્વજન્મના કર્મની અસર બુદ્ધિ ઉપર નહિ પણ મન ઉપર છે એમ માને છે; સત્વગુણનું બળ જે ખરે ખરું મોડું છે, તે તેને મને કંઈ જ નથી, પણ શરીરમાં વીર્ય વધશે તો બુદ્ધિ વધારે બળવાળી થશે એમ શિક્ષા આપે છે; અર્થાત્ આત્માનું બળ યોગબળ-વૈરાગ્યબળ તે શરીરબળથી ઉતરતું છે એમ તે કહે છે. એ વિચાર જ્યાં સુધી તે ફેરવશે નહિ ત્યાં સુધી તે વેદધર્મનો કે કોઈ પણ ખીજા પ્રસાદધર્મનો કે સદ્ગુણુ વ્રતવાળા શિષ્ટોના માનવધર્મનો પણ બોધ કરવાને યોગ્ય નથી. સ્નેહબુદ્ધિએ કે અર્થબુદ્ધિએ કે કેવળ ધર્મ-બુદ્ધિએ કર્મ કરવું, એ ત્રણમાં કોઈ બુદ્ધિનું કાર્ય મોડું ઉત્તમ થાય? આર્યનો

સુધારાવાળા સનાતન આચાર વૃક્ષના દંડ ઉપર તો ધા કરી ચક્ર નહિ, માત્ર નાની ડાળી કાપવાને ધા કરતાં ખખડાટ કરી તેઓએ કેટલાં પત્ર વણુસાજ્યાં. અનાર્ય વિચારના સ્વીકારમાં અનાર્ય ખાનપાનાદિકની ઘણી તામાં લોકને અનાર્ય કરવાનું કોડ દાખલ્યું. પણ હવે કેટલાક હારી ગયા છે ને કેટલાકો પાછા ફર્યા છે. અમુક કારણે અમુક આચાર છે એ સ્પષ્ટ થશે તેઓ તેનો ભાર આદર કરશે. પોતાના આચારને પરક્રીય આચારથી સંરક્ષિત રાખવો, એ આર્યજનને કર્તવ્ય છે કેમકે ધર્મની પ્રતિષ્ઠા મંડળના આચારથી જ સખળ રહે છે. બ્રહ્મસમાજે આર્યના “ઓંકાર તત્ સત્ રાખ્યા પણ આચારને ખસેડી નવો ખ્રીસ્તી ધણેક દાખલ કીધો; (અમલ સાંભળ્યું છે કે સેનના ભક્તો એને હિંદોળામાં ઝુલાવે છે!) પ્રાર્થનાસમાજે જૂનો આચાર સમજી કાઢવાનું મત દેખાડેલું, પણ હવે તે ધણેક રાખવો એમ મત ચલાવે છે. (પુનાની નિરાશ્રિત બાળકશાળા સ્વાધી કીધી પણ તેઓનો લક્ષાદિક વહેવાર પોતાની સાથે રાખવાને ઇચ્છતી નથી!) પંડિત દયાનંદે પ્રથમ તો આચાર વિષે સુધારાનું મત દેખાડેલું ને પાળેલું—વર્ણમેદ ટળશે ને સૌ સાથે ભોજન કરવામાં બાધ નહિ ગણે; રનેહે એક્ય કરશે ભારે દેશોન્નતિ થશે; ચારે વર્ણને વેદાધ્યયન તથા વેદોક્તકર્મ એને માટે સરખો અધિકાર આપેા હશે—એડા પેહરી સમાજમાંના શૂદ્રજન પણ વેદ લખતા ને અંતર્વેદિ કર્મમાં સામેલ રહેતા. આ વર્ષમાં તેણે વર્ણમેદ ન પાળનારા, માંસ મદિરામાં રાચનારા, ખ્રિસ્તી મુસલમાન સાથે ભોજન વહેવાર રાખવાને ઇચ્છનારા એવાઓનો જાહેર બાપણે તિરસ્કાર કીધો છે; ગયા ચેત્રમાં વર્ણોત્સવે કરેલાં હોમ કર્મમાં બ્રાહ્મણ પાસે જ આહુતિ અપાવી હતી ને ખીજાઓને માત્ર સામગ્રીપૂરક રાખી સંતોખ્યા હતા.

૧૩. સત્યને મનુષ્ય સર્વે પૂજે છે. અદૃષ્ટ વિચારમાં પરમ સત્ય એક પરમેશ્વર છે, એમ સઘળા પ્રસાદધર્મે પ્રકાશિત કીધું છે; પણ લોકાતર વિષયમાં ભક્તિધર્મ જ્ઞાન ધર્મથી જૂદા હોવાથી તે વિષયનું સત્ય જૂદું જૂદું છે; અને જ્ઞાનધર્મમાં પણ બુદ્ધિસત્તાસના પ્રમાણમાં તત્ત્વદર્શન જૂદું જૂદું છે. દૃષ્ટ વિષયમાં દૃશ્યગોચર પ્રલક્ષ તે સત્ય, એમ સર્વે મનુષ્ય માને છે તોપણ જ્ઞાનધર્મી જન તે સત્યને નિલ નથી માનતા—કેટલાક જણ તે સ્વપ્નના સત્ય સરખું માને છે; અને એમ છતાં તેઓ આ સંસારના સત્યને અર્થે પણ સ્વધર્મ બુદ્ધિએ ઉત્તમ આચારણુ રાખે છે. ધન સુત દારા માત પિતા કોઈ મરણુ પછી સદાચ યવાના નથી, કેવળ ધર્મ સદાય રહેવાનો છે. એ યેરાગ્યરૂપ નિશ્ચય છતાં તેઓ સંસારી અર્થ કામ વિષયમાં પણ

ઉત્તમ પ્રકારે લઢાવો લેતા દેખાવા છે; જો કે અમણા તે વિષયમાં તેઓ કુદ્રપણે મોહિત ને સંસારી સુખના મોડા થયા છે.

અમે ત્રણ પ્રકારની બુદ્ધિ વિષે કહ્યુંક લખ્યું છે ને કહ્યું છે તેનું સ્મરણ કરાવી જણાવીએ છીએ કે સત્તાંશ વિશેષવાળી, જ્ઞાનધર્મનો પ્રકાશ કરવાવાળી તે આર્યની છે, ને વૈરાગ્ય, ઇદ્રિયોને જિતવી, સંતોષે ચિત્ત 'પ્રસન્ન રાખવું, દુઃખમાં ધૈર્ય તથા સ્વધર્મનું અનુદાન વિશેષ કરતાં રહેવું, આદિ લક્ષણ સત્વબુદ્ધિનાં, તે જ ખરું ઉચું જયસુખ આપશે—સ્નેહશુભ તમોશુભવાળી બુદ્ધિ નહિ આપે. સ્નેહતમોશુભ દબાય ત્યારે જ જાણવું કે, સત્વનો પ્રકાશ થયો, સત્વબુદ્ધિ સમજવી ને પછી તેને નિશ્ચયે વર્તવું, એથી જ સ્વધર્મનું ચોખ્ખું જ્ઞાન થશે.

સુધારાવાળાઓએ રજસ્તમસી નીતિનો બોધ કાઢી તે ઝાટો કસ્યો છે. પ્રાર્થનાસમાજવાળા દક્ષણી વિદ્વાનો સારું અંગ્રેજી બણેલા તે હજી પણ આર્યની સાત્ત્વિક નીતિનાં કરતાં બૈબલની નીતિને અવશ્ય વખાણે છે. પશ્ચાત્તાપની નીતિ વૈરાગ્યદશાની પૂર્વે થવી જરૂરની છે પણ તે જ ઉત્તમ એમ રજસ્તમસી જ બોલે. સત્વશુભી તો પશ્ચાત્તાપ પામવા જેવું આચરણ કરશે નહિ, કરશે ને પસ્તાશે તો તરત જ વૈરાગ્યે ચઢી ફરી પસ્તાવા જેવું કરશે નહિ (સ્નેહશુભી પસ્તાવો કરશે ને વળી પાછો નરસાં કર્મ કરશે.) ને કોઈ વળી જ્ઞાનને નિશ્ચયે ચઢી પૂર્વકૃતની શિક્ષા યોગ્ય થઈ એમ માની પસ્તાવો ન કરતાં પસ્તાવો થાય તેવાં સર્વે કર્મોનો ત્યાગ કરી ફક્ત અઞ્જારહિત ઈશ્વરાર્પણ એવાં જ કર્મ કરશે. પંડિત દયાનંદ વૈરાગ્ય એટલે કુકર્મથી દૂર રહેવું એટલો જ અર્થ કરે છે. જે અર્થમાં વૈરાગ્યને લોક સમજે છે તે અર્થ નહિ; “ઓમ્ શાંતિઃ શાંતિઃ” તે પણ સ્વસ્થતાના અર્થમાં વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાનને સંસારનો ઉપશમ, ચિત્તની સંસારવાસના સમાધિ જવી એ અર્થમાં નહિ—તે બુદ્ધિના સત્વશુભને માનતા નથી. પૂર્વજન્મના કર્મની અસર બુદ્ધિ ઉપર નહિ પણ મન ઉપર છે એમ માને છે; સત્વશુભનું બળ જ ખરેખરું મોટું છે, તે તેને મને કંઈ જ નથી, પણ શરીરમાં વીર્ય વધશે તો બુદ્ધિ વધારે બળવાળી થશે એમ શિક્ષા આપે છે; અર્થાત્ આત્માનું બળ યોગ્યબળ—વૈરાગ્યબળ તે શરીરબળથી ઉતરતું છે એમ તે કહે છે. એ વિચાર જ્યાં સુધી તે ફેરવશે નહિ ત્યાં સુધી તે વેદધર્મનો કે કોઈ પણ ખીજ પ્રસાદધર્મનો કે સદ્ગુણ તત્ત્વવાળા શિષ્ટોના માનવધર્મનો પણ બોધ કરવાને યોગ્ય નથી. સ્નેહબુદ્ધિએ કે અર્થબુદ્ધિએ કે કેવળ ધર્મ-બુદ્ધિએ કર્મ કરવું, એ ત્રણમાં કંઈ બુદ્ધિનું કાર્ય મોટું ઉત્તમ થાય? આર્યનો

ઉત્કર્ષ કરવાને શારીરખળ શ્રેષ્ઠ કહેનારો તે આર્યનો અપકર્ષ કરનારો છે. અમારે મતે. શારીરખળ કરતાં નીતિખળ શ્રેષ્ઠ, નીતિખળથી ધર્મખળ શ્રેષ્ઠ ને ધર્મખળથી જ્ઞાનયોગખળ શ્રેષ્ઠ છે અમારે મતે. પશુપદીમાં બહુ ખળ હશે દુખળો મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિને પ્રસાદે તેને વશ કરે છે ને મુદ્દના સાધન રહિત જગલીઆએ પોતાના જોરસાને ખળે મોટાં રાજ્યોનો અંત સહેજમાં આણ્યો છે.

૧૪. જગદીશ્વરે ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય સંબંધી નિયમો કરીને જગતનો નિર્વાહ ચલાવ્યો છે; અને જીવજગતની સ્થિતિ વ્યવસ્થા વિપયમાં આ પશુ એક નિયમ છે કે, પ્રજા પોતે પશુ વેળાએ કાર્ય કરવામાં સ્વેચ્છાએ ધૂમે ને અદ્ભૂત લીલા દાખવે. માયાવશ મનુષ્યજીવ ઇચ્છે સ્વતંત્ર સ્વભાવ દેખાડે છે; વિશેષ શક્તિવાળા દેવતા વધારે સ્વતંત્રતા દાખવે છે ને વશમાયા આદિદેવ સચુચુ ત્રીમૂર્તિ કે એમાંની એકેક તે “કર્તુમર્તુમન્યથા કર્તુમ્” (કરવા, નહિ કરવા, તથા ઉત્તરું કરવા.) પૂર્ણ સ્વતંત્ર છે. વૈદિક ધર્મની પ્રવૃત્તિમાં દેવતાનું સામર્થ્ય ન હોય તો કર્મમાર્ગ જૂઠો દરે; કર્મ ઉપાસના કરનારા છે તો તેનું ફળ આપવાવાળા દેવતા પશુ છે. વેદનો સત્યસારરૂપ જો વેદાંત-જ્ઞાનપ્રાધ, તેનો હેતુ વૈદિક કર્મનો લય પ્રકારમાં કરવાનો છે મુમુક્ષુને માટે; પશુ લોકસમુદાયને માટે વેદના ધર્મકર્મ બુદ્ધિ-જેદે જૂઠાં જૂઠાં છે ને તે તેનાં કુળને માટે છે. પૂર્વના સંસ્કાર પ્રમાણે કાર્ય ધરાવું એ નિયમ છે, પશુ વળી એ નિયમને અનુસરતાં પશુ જટલીક રીતે નવાં જ કર્મ થવાં એ પશુ નિયમ છે. ન્યાયાધીશ અપરાધીને પથાન્યાય દંડે પશુ વળી એ દવાદિ ઔદાર્ય દાખવે તો અથવા પુણ્ય કરનારને જોઈએ તેથી વધારે પ્રસાદ આપે તો તેના ન્યાયને દૂપણ નથી. પૂર્વકર્મને લીધે કાષ્ઠને અંધાપો છે;—એ ઈશ્વરી નિયમે છે તો શું અને સારો કરવાનો ઉપાય ન કરવો કે તેને સહાય ન થવું? ઉપાય કરવા એ પશુ નિયમ છે.

વેદાંતનું પ્રકાર અકર્મ જો સિદ્ધંતરૂપે પ્રકાશી જગતની વ્યવસ્થા રાખે છે; પશુ પંડિત દયાનંદનો ઈશ્વર નિર્જુણ ને વળી પૂર્ણ સચુચુ હોતે તે જીવના કામમાં પડતો નથી; સ્વતંત્રે લીલા ન દાખવનારો ને પ્રથમ ઇચ્છા કરેલી હોય કદાપિ પશુ પછી ઇચ્છારહિત જોડેલો છે. પ્રાર્થના સ્તુતિ કરાવે છે તે નિરર્થક છે અથવા સૂક્ષ્મ પદાર્થના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતી સદ્ગુણ-શક્તિના સ્મરણઅભ્યાસથી સદ્ગુણ વધે તેટલામાટે. પંડિતનો પરમેશ્વર આત્મતત્ત્વ છે કે કોઈ પદાર્થશક્તિ અને સૂક્ષ્મરૂપે છે તે વિષે નક્કી હશે પછી તે પોતે જ કરાવશે.

૧૫. ધર્મ તે શું? “આચાર, પ્રાચલિત ને ન્યાય” એ ત્રણ મુખ્ય વિષયમાં જે સિક્ષા-શાસન તે ધર્મ” એ વ્યાખ્યા જૂદા જૂદા પ્રસાદધર્મના કૃતિષ્ટો એકમતે માન્ય તાજશે. “વેદપ્રતિપાદિતકર્મજન્યો ધર્મઃ સ્વર્ગાદિક-સાધનમ્” એ વ્યાખ્યા વેદધર્મને માટે છે. યમનિયમનું પાલન તે મનુષ્યના સામાન્ય ધર્મ છે—યમ દસ આ કે સસ, શૌચ, અહિંસા, અસ્તેય (ચોરી ન કરવી તે), બ્રહ્મચર્ય (કુંવારાનું ને પરણેલાનું), દયા, આજ્ઞેય, ક્ષમા, મૃતિ, મિતાહાર; અને નિયમ તે તપ, સંતોષ, આસ્તિક્ય, દાન, ઈશ્વર-પૂજન, સિક્ષાંત્રવચ્ચ, જપ, વ્રત, એ છે. ધર્મનું સત્વજળ તેને પાળનારાના વિશ્વાસ તથા શ્રદ્ધા ઉપર આધાર રાખે છે, એ પૂર્વે કહેલું જ છે.

દેવળ સુદ્ધિવાદ, દટવાદ, જડ ને ચૈતન્ય એ બેના ધર્મ સમાન હોવા ભેદ એવા વાદ એ સદુ જે સામાન્ય સત્યનું પ્રતિપાદન કરે તે ઉપર ધર્મના મૂળ પાયો હોવા ભેદ એ, એમ સુધારાવાળાનું મત હતું ને હજી થોડાકનું છે ને તેઓ સત્યમેવ જવતે લખે છે તે ઉપર કહ્યાં તેવાં સત્યને માટે. એ ધારણે જગદીશ્વર વિષયમાં દષ્ટિ પહોંચી તે પ્રમાણે તેઓ તેની કૃપાપ્રસાદીને અર્થે હૃદયના ભાવને આગળ પાડે છે; અને એ ભાવ પ્રાર્થનાસમાજમાના દેટલાકનો સાચો છે એ અમે સાચું માનીએ છીએ. પણ પંડિત દયાનંદ કહે છે કે, ધર્મનું મુખ્યતત્ત્વ ન્યાય* છે. એ, તે પોતે માનેલાં પ્રત્યક્ષાદિ આઠ પ્રમાણ પ્રમાણે સિદ્ધ ક્યારે કરશે? એ પંડિતે પહેલી વાર તો વેદની સંહિતાને જ માનવી ને મૂર્તિપૂજન ન કરવું, એ બોધ આગળ પાડ્યા હતા અને આ વેળા અહિંસાનો બોધ આગળ પાડે છે. કાઈ માણીને

* એ વ્યાખ્યા શું એક દેશી નથી? માનવધર્મને માટે પણ ન્યાયકરતાં શું સત્ય આગળ પડવા યોગ્ય નથી? સુદ્ધિનો સત્ત્વબેદ પંડિત માનતા નથી તો તેનો ન્યાય રાજસી કે તામસી કેવો સમજવો? તેનો દેવ તો કહો ન્યાયકારી છે—કૃપા કરી બ્રહ્માનું દુઃખ કાપે તેવો નહિ; પણ ‘જગ્યા કીધું માટે લોગવ’ એમ કહેનારો છે, પણ વળી મને લેવાં કર, દીક દીક થશે!

પૂરોપર્ય પંડિતનાં મત જુઓ: “દેવ કે ઈશ્વર કાઈ છે જ નહિ;” “ધર્મ એટલે પૂર્ણ પરાધીનતા;” “પરાધીનતા ભેડે લોભ પણ ખરો;” “અહંભાવ વિના ધર્મ હોય નહિ;” “ધર્મ એ પવિત્ર દેશ છે;” “ઇન્દ્રિયો ને સુદ્ધિ એ બેથી યેડી ક્રિયાનું પરિણામ.” થોડા પણ વિનય રાખવાવાળા આમ કહે છે: “વ્યવહારોપયોગી નીતિ તે ધર્મ;” “શુદ્ધસુનીતિ તે ધર્મ” “સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા તે ધર્મ” એથી ચઢીઆતા આમ કહે છે: “અંતઃકરણની શુભ પ્રાર્થના તે ધર્મ;” અનેતને ઓળખવાની શ્રદ્ધા તે ધર્મ;” “કાઈ સર્વોપરી શક્તિ પ્રતિ જે કર્તવ્યતા તે;” મહાશક્તિ દુઃખદાથી રક્ષણી હોય પણ તેવી નહિ, તે નિર્મળ ને કૃપાળ હોવી ભેદબે.” ઇલાદિ

દુઃખ ન કરવું એ સામાન્ય શિક્ષા સર્વે લોકને માન્ય છે; પણ ગૌરવભરે
અતિ ઉપયોગી તેની દલ્લા કરવી એ મોટું પાપ છે એમ તે કહે છે. યજ્ઞ-
કર્મમાં પણની હિસા તે હિસા નથી ને વિના પ્રયોજન પ્રાણીને દુઃખ હે
તે હિસા છે, એ વેદોક્ત ધર્મશિક્ષા છે અને યજ્ઞમાં કે કોઈપણ પ્રયોજને
કોઈપણ જીવને મારવો એ મોટું પાપ છે એમ જૈન ધર્મની શિક્ષા છે;
પણ પંડિતની અહિંસા તે આ લોકના જ અર્થ સંબંધી છે, પરલોક વિષય
તેનો ઉદ્દેશ નથી. પૂર્વકાળમાં યજ્ઞમાં પણવધ નહોતો ને લોક માંસભક્ષણ
નહોતા કરતા એમ તેનું આ વેળા કહેવું છે. માંસ ક્ષત્રીઓ ખાતા એવું
ને તેથી શરીરબળ વધે એવું તેઓનું બોલવું હતું.

૧૬. ખીજા ધર્મમાં ઈશ્વરપ્રતિ આચારપૂર્વક ભક્તિનું અર્પણ અને
માનવપ્રતિ સદાચરણ એ કર્મ પ્રધાનપણે છે; પણ વેદોક્ત ધર્મમાં એ કર્મ
સાધનરૂપે છે—પ્રધાનબોધ પરમેશ્વરની ઓળખનો છે;—મિતશુદ્ધિ વિના
પરમાત્માનું સ્વરૂપજ્ઞાન પમાય નહિ માટે ધર્મકર્મ છે. સ્વરૂપનાં નિરૂપણને
વિષય સમજવાને યોગ્યક જથ્થા અધિકારી હોય ને તેઓને માટે વેદને
ઉપનિષદકાંડ છે; પણ લોકસમુદાયને* કર્મઉપાસનાનો બોધ છે—આ વિદિત
ને તે નિષિદ્ધ; આદર્શો નિલ ને આવાં નૈમિત્તિક કે કામ્ય કર્મ વર્ણાધમ
બેદો કરવાનાં ને વળી કટલાક સામાન્ય તે સર્વને માટે છે. અધિકાર ન
પદ્ધતિ એને અનુસરી કર્મ કરવાં, એ વેદધર્મની અવસ્ય બ્યવસ્થા છે.

૧૭. કર્મ પ્રમાણે સ્થિતિ—કુળ. પૂર્વ જન્મનાં જાંચા કૃત્યોથી અ
જન્મે જાંચા કુળમાં જન્મ. (પાપપુણ્યના અંશ પ્રમાણે પૃથ્વીઆદિતત્ત્વોએ
મગ્નયત્રી દેહે.) જે વિચારે જાંચી સંસારી સ્થિતિના પુણ્ય દલકી સ્થિતિ
વાળા સાથે સદવાસ કે બોળજવહેવાર નથી શખતા તેજ વિચારે—જન્મો-
તરનાં કર્મથી પ્રાપ્ત થયત્રી જાતિસ્થિતિને વિચારે આર્પે તે ધ્યાને અડકવાથી
પોતાને અભગયો સમજે છે; એકમાં સુખડતા ને ખીજામાં પવિત્રાઈ તથા

* કેવળ ઈશ્વરપાંખ એ બાનેજ કરવાનાં નિલ કર્મ; પરલોક તથા આ લોક
સંબંધી કન્યાહને માટે ઉપજાએ પ્રસાદ નેજવવાને નૈમિત્તિક કે કામ્ય કર્મ; કેવળ આ
સંસારી અર્પકામનું સાચજ્ઞાન તથા કર્મકોશલ્ય;—એ સર્વને માટે વેદધર્મમાં શિક્ષા
છે—સંદિતામાં, બ્રાહ્મણમાં, વૈશ્યાઓ; બ્રાહ્મણને વૈશ્યાઓમાં, રમુતિ ને પુણ્યમાં.

† પૂરોખીજા પંડિતોનું મત કે બલિવેદરૂપી બોધને બૌદ્ધ ધર્મે તોડી સો
લેકને સમાન દક આપ્યા, એ મોટા સુધારો કવિએ; પણ કૂટો એણે લખ્યું છે કે
'બૌદ્ધધર્મથી વર્ણવ્યવસ્થા તુડીને આર્પે પચ્ચ' અને કહ્યું કે સોમન લોકે પુણ્યવર-
સ્થ સખી દડી ને પારેશ્વરને પોતજ્ઞામાં બેળ્યા નહોતા ત્યાં સુધી તે ખરા સોમન
દડા; તેમ બૌદ્ધધર્મની પદેવળા આર્પે તેજ ઉત્તમ દડા.

સુખડતા છે. લાગી કે જ્ઞાની આર્થને ઘેડા સાથે બોજનનો બાધ નથી; સંસારીને પણ આપત્તિમાં બાધ નથી. (પછી તે પ્રાપ્તિને શુદ્ધ યાવ.) વળી બ્રાહ્મણ ને ઘેડો બેઠોને પ્રભુપ્રાપ્તિને માટે તથા સંસારી સ્થિતિ સારી કરવાને હક છે પણ ઈશ્વરે બાંધી આપેલે નિયમે કે તેઓએ પોતપોતાની જાતિના ધર્મ આચરવા; બીજામાં કાંઈ બ્રાહ્મણ બુદ્ધિનો હોય ને બ્રાહ્મણમાં ઘોડાકે બીજાની બુદ્ધિના હોય તોપણ પારલોક તથા આલોકિક વ્યવસ્થામાં બ્રાહ્મણ જોયો ને બીજા નીચો એ જ ખરું છે. બ્રાહ્મણ કોણી સર્વે મનુષ્ય-રૂપે સંસારી યોગ્યતાને માટે સરખો હક ધરાવે છે એ વિચાર ખોટો છે. પરલોક સંબંધી ગતિ સારી કરવામાં મિથ્ય વહેવારથી બચાડો ન કરવે અને જે જાતિઓ પરસ્પર વહેવાર રાખવાને યોગ્ય હોય, તે જાતિઓએ કુળમેલનના મમતમાં વહેવાર હુંકડો કરી દેશની સ્થિતિ બગાડવી નહિ.

૧૮. પ્રભુ પોતાને કરેલે નિયમે તથા વળી સ્વેચ્છાએ જીવમાત્રનો નિર્વાહ ચક્રાવે છેજ, એ વિચારને ખરેખરો માનવાવાળા જેવા તથા જેદલા મુસલમાન લોક તેવા બીજા નથી; પણ એ સાત્ત્વિક વિચારને અનુસરતો સાત્ત્વિક બુદ્ધિનો જે પ્રયત્ન તે તે મંડળમાં નથી. આપણામાં તેવી બુદ્ધિનો અંકુર ધણામાં છતે તે સાત્ત્વિક વિચાર ઉપરથી અમણા ધણાનો વિશ્વાસ હોઈ ગયો છે તેથી પ્રયત્ન પણ નથી. નિષ્કામ કર્મ કરવું એવી બુદ્ધિ થવી ને તે નિશ્ચય થવી એ બ્રહ્મજ્ઞાનને માટે ઉત્તમ ઉપાય છે, તેમ સંસારી જસને માટે પણ છે—મારે કર્તવ્ય છે (મારી ફરજ છે) માટે હું કરીશજ, એ નિઃશયબુદ્ધિનો હિલોગ મોલા મૂકનો છે.

૧૯. કામ્યકર્મની સિદ્ધિ, ચિત્તશુદ્ધિ ને મંત્રશુદ્ધિ ને દ્રવ્યસામગ્રીની શુદ્ધિ એ ત્રણ ઉપર આધાર રાખે છે; શુદ્ધિનો અવશ્ય વિચાર છે પછી ઉદ્દેશ પરલોક કે આ લોક સંબંધી હોય. એવી રીતે દેવતાનું અનુશાન માંડે કે પછી ચિત્તની ખંત, સુક્રિતક્રિયાની કુશળતા ને સાધનની પૂરી અનુકૂળતા એ સંક્રિતના અવશ્ય વિચારથી સંસારી કર્મે કરે તેને સિદ્ધિ યાવ. ચિત્તશુદ્ધિનું તેજબળ કર્મસંક્રિતનાં જાજ્યજને ચૂર્ણ કરે તેવું છે. માટે પહેલીને પ્રધાન રાખી બીજાને ઉપયોગમાં લેતાં કાર્ય સિદ્ધિ કરવી. જ્ઞાન ને ક્રિયા, શુદ્ધિ ને શ્રદ્ધા, નિશ્ચય ને નિયમ એ મહાસિદ્ધિ આણનારાં યોગસાધન છે.

૨૦. વેદધર્મે ત્રણ સ્વરૂપ દાખવ્યાં છે. પહેલું કેવળ શુદ્ધ હંતું. ઉપવીતસંસ્કારે દ્વિજરૂપ ઐક્યમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી વૈશ્ય પોતપોતાનાં કર્મથી બેઠે લોકનાં કલ્યાણ સાધતા. રાટીબેટીના વહેવારમાં કરડા પ્રતિબંધ જેવું

કાંઈ નહોતું. ધર્મકર્મ ઉપર સૌની નિષ્ઠા હતી ને સંસારકર્મમાં સર્વે કુમળ હતા. ઘેરેઘેર અગ્નિહોત્ર હતા—સવારસાંજ આહુતિઓ અપાતી ને કામ્ય-કર્મ પણ યજ્ઞદ્વારા વિશેષે હતાં. સાત્વિક તે યજ્ઞયજ્ઞ નહોતા કરતા, રાગસી પુરોહિત બ્રાહ્મણ તે ને ક્ષત્રીઓ તે કરતા. દ્વિજમંડળમાં યજ્ઞયાજ્ઞો હતી, દેવસ્થાન નહોતાં (શૂદ્ર લોકમાં કાંઈ કાંઈ ખરાં). કાંઈ વળી જ્ઞાનચર્યા કરના કે તપચર્યા કરતા કે થોડી વારને માટે કરેલી મર્તિદ્વારા ઈદિ દેવતાની ઉપાસના કરતા પણ સમજા જ વેદ પાક કરતા.

૨૧. મહાભારતના મુદ્દ પછી ઐતહાસિક કોઈક દળદૈક વર્ષ* તે લોકમાં યજ્ઞકર્મ ખરાં. મોટા રાજા નહિ, મોટી સમૃદ્ધિ નહિ; પરદેશીઓએ યાજ્ઞાં ધાત્યાં હતાં; અનેક બૌદ્ધ મત ફેલાયા હતાં—એ સ્થિતિમાં વેદધર્મી લોક યજ્ઞકર્મ બંધ કરી પુરાણોક્ત તથા તંત્રોક્ત દેવતાની ઉપાસના કરતા થયા. કર્મનો અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મા તે માત્ર બ્રાહ્મણના વૈદિક કર્મમાં રહ્યો પણ લોકમાં વેદોક્ત દેવતાનાં નામ બદલાયાં તથા કેટલાંક નવાં યોગ્યાં. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસારથી બ્રાહ્મણધર્મ નિરતેજ દબાઈ રહ્યો પણ વળી વિક્રમના પહેલા સંકા ઉપર તે ઉદયમાં આવ્યો અને રજપૂત રાજ્યોએ બૌદ્ધધર્મી રાજ્યોને તોળ્યાં. બૌદ્ધ લોકે સ્તૂપ ને હોરાં ધણીક બાંધ્યાં હતાં.

૨૨. શંકરાચાર્યના કાળથી તે અમણા સુધીનું તે ધર્મનું ત્રીજું રવ-રૂપ જાણવું. બ્રાહ્મણ વર્ણ. ખીજ કેટલીક ઉચ વર્ણ ને ઉતરતી વર્ણ એ વિભાગે લોક ધર્મકર્મ પાળે છે. રોટી બેટી વહેવારની બંધી છે—ન્યાતો બધી વધી ગઈ છે. સર્વે પ્રજા એક નિર્ગુણ પરમેશ્વર છે એની ઝાણી વધતી જાય સાથે સગ્રણુ શિવ કે વિષ્ણુ કે એના અવતારને ઉપાસે છે. બ્રાહ્મણો કેટલાક સૈવ સ્માર્ત ને કેટલાક બ્રાહ્મણ તથા ખીજ ડાંગી વર્ણના તે વૈષ્ણવ પુરાણોક્ત સંપ્રદાય માનનારા છે અને ઉતરતી વર્ણ તથા સાગી વર્ગ તે નિર્ગુણનું સ્મરણ કે પોતપોતાના દેવની પૂજાસેવા કરે છે. ઉત્તરી વર્ણના સૈવ વૈષ્ણવ તે વેદના ભાષ્યકાર આચાર્યોએ મંત્રાવેલા સંપ્રદાયને માને છે ને ઉતરતી વર્ણના તે સુન્નણુ જાતી કે જાતને મુરુરૂપે જાગે છે. સૈવસંપ્રદાય શંકરાચાર્યનો આપેલો ને વૈષ્ણવ તે રામાનુજ, મધ્વ, વલ્લભ એઓના; પંથ તે રામાનંદનો, કૃષ્ણીરનો, નાનકનો, ચૈતનનો, સ્વા-

* મુદ્દ પછી દક્ષિણપુરામાં મુદિચિદ્રે ૩૬, પરીક્ષિને ૬૦, જનમેજયે ૮૮ ને સત્યતીકે ૮૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ઉદ્ધરપથમાં જન્મજન્મની પેઠી પર્વતસ લીસ હેમક સુધી દત્તી અને મનવમાં સદેવથી ૩૫ નો અનવચરુ તે નાનક સુદત્ત સમયમાં દત્તો તે બૌદ્ધ થયા હતા.

મીનારાયણનો ઇત્યાદિ. લક્ષ્મીમાર્ગ પ્રધાન છે; લોકમાં દેવદહેરાં છે; મૂર્તિપૂજન સર્વત્ર છે; આયોરો છે; સતક પળાય છે; શ્રાદ્ધ થાય છે; આહાર ધર્મશિક્ષકરૂપે પૂજ્ય ગણાય છે અને ભોજન કરાવવાને કે દાન આપવાને પાત્ર મનાય છે.

૨૩. વેદોક્તા કર્મ એ પ્રકારનાં. સ્વર્ગાદિ પરલોકમાં તથા આ લોકમાં સુખ તથા ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરનારાં તે પ્રજ્ઞા;—પણ એથી વરિવારે અનેક દેહે જન્મ લેવો પડે છે; અને મોક્ષ એટલે કાઈ કાળે જન્મ લેવો ન પડે, તેને માટે જે કર્મ તે નિવૃત્ત-જ્ઞાનપૂર્વક જે નિષ્કામ કર્મ તે. મન વાણી કાયાથી થયેલાં કર્મનાં ફળ સુખ દુઃખદાયક તે ઉત્તમ મધ્યમ તથા અધમ હોઇને પાપ પુણ્ય પ્રમાણે કાર્ષપણ પરલોકમાં કે આ લોકમાં—મનુષ્ય કે પશુ પક્ષી કીટ કે ઉદ્ભિર્જી પાપાણુ એવા દેહને આપનારાં થાય છે. શુભાશુભ કે પ્રમાણે જીવ મરણ પછી લિંગદેહ પ્રથમ કેવી સ્થિતિમાં, પછી સ્થૂલ દેહે અમુક લોકમાં કેવી સ્થિતિમાં એ વિષે, અને પરમાત્મા, બ્રહ્માત્મા, પંચ-મહાબ્રહ્મ એનો પરસ્પર સંબંધ, એ વિષે બહુ બહુ જ્ઞાન વેદધર્મમાં છે.

૨૪. લક્ષ્મી ઉચી વર્ણમાં માળાપના સર્પિડમાં કે સજોત્રમાં કરવા નહિ. કન્યાદાને લક્ષ્મી કરવાનો પ્રકાર અતિધર્મ્ય; સ્ત્રીપુરુષે સાથે રહી ધર્માચરણ કરવું. પુત્રે પોતાના ધર્મકૃત્યથી પૂર્વજને તથા પોતાની સંતતિની સારી ગતિ સ્થિતિ કરવી;—એ હેતુ વિધાન આર્થલક્ષ્મી છે. લક્ષ્મીના પ્રકાર, લક્ષ્મી કરવાને યોગ્ય કુળ, સ્થવા વિધવા સ્ત્રીઓના ધર્મ, એ વિષે કાળે કાળે બહુ લખાઈ છે. ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં. સ્ત્રીની સ્થિતિ યોગ્યતા પુરુષથી ઉતરતી છે; સ્ત્રી તે પુરુષનું વામાંગ.

૨૫. પૂર્વજન્મનાં કાઈ મોટાં પુણ્યથી રાજપદ પ્રાપ્ત થાય છે. રાજનામાં ઈંદ્ર, વાયુ, યમ, સૂર્ય, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્ર ને કુબેર એ દેવતાના સારબ્રહ્મ અંશ હોય છે. માટે પ્રજાએ તેની અવગત કરવી નહિ. પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવું, એ રાજનો અવશ્ય ધર્મ છે.* લોભાદિકારણે અવિચારે રાજ વર્તે તો પ્રજાનો નાશ થાય; રાજ અન્યાય અપહરણ એ આદિ અધર્મથી ને પ્રજાના કાપથી નાશ પામે.† અરાજ્યમાં પ્રજાને સુખ નહીં માટે રાજ જાણે ને કુરાજ્યમાં પ્રજાને સુખ નહીં માટે સુરાજ્ય જ બેધયે.

* “હે રાજા! જો તું પૃથ્વીસ્ત્રી થિતું દુધ કાઢવા ઇચ્છે છે તો વસ પ્રમાણે લોકનું પોષણ પાલણ કર;—એ સારી પેઠે સંતુષ્ઠ થયેથી પૃથ્વી કષ્ટવત્તા પ્રમાણે નાના પ્રકારનાં ફળે કરીને તને સર્વકાળ ફળ આપ્યા કરશે.” (ભર્ગુહરિ.)

† “વેત, નહસ, સુદાસ નામનો યવન રાજ, સુસુખ, નિમિ રાજ એ અવિનયે નાશ પામ્યા.” (મનુ.)

૨૬. ઉદ્દેશ પારલૌકિક છે, તે સ્પષ્ટ દેખાડવાને, શુદ્ધિ સંશયી મનિન છે તેને સંશય રહિત નિર્મળ કરવાને,—આર્ય પ્રજાને સમાજોના નાસ્તિક દાંલિક પાપંડી મતોથી સાવધ રાખવાને તથા પરદેશી વિચાર ઉપરથી મોઢ ખસેડી પોતાના જ સત્ય છે એવો દૃઢ વિશ્વાસ કરવાને—વળી સમાજવાળા-માંના વિચારશીલ સત્યશોધક એવા તે પણ પૂર્વજના સત્યાર્થ સિદ્ધાંત સમજ પોતાનું મમત્વ મુકે તેને માટે અમે લખાણને લંબાવી મુખ્ય મુખ્ય વિચારને આગળ પાડી દેખાડ્યા. વેદોક્ત ધર્મ તે મનુષ્યના માત્ર સામાન્ય ધર્મ નથી, બીજા બધા સ્થાપિત ધર્મથી જૂદો છે, ભક્તિ—કર્મ પ્રધાન ધર્મથી ને જીવ જૈનના જ્ઞાન ધર્મથી પણ જૂદો છે,—તે જ્ઞાનપ્રધાન પ્રસાદ ધર્મ છે ને કાળે કાળે તેનાં લુહાં બાદ્ય સ્વરૂપ છતે પોતાનું સનાતન નિલ સ્વરૂપ વસ્તુતઃ રાખી રહ્યો છે. બીજા સર્વે ધર્મોના સમાસ પોતાનામાં કરી શકે એવી તેની વ્યવસ્થા છે. એક જ દેશની સરકાર કરોડ જેટલી પ્રજા તેને માને છે, એ તેની મોટી આજે પણ સત્તા છે.

૨૭. પોતીકા ધર્મના વિચાર બહુ લેવાની ને પરાયા વિચારનું ખરું બળ સમજવાની સૃષ્ટિ ન રાખતાં પરાયું જ ઉત્તમ ■ એમ માની બેઠેલી અને વેદ ને જન્માંતર ને જાતિભેદ વગેરેને ન માનનારી સમાજ વિષે (તેને દંભ નથી માટે) અમે આમ ભાલીશું કે પૂર્વના કાર્ષ્ણ જન્મનું કાર્ષ્ણ મુદ્દત આઠે આવી તે લોકની મોઢ મમતે જડ થયેલી શુદ્ધિ પશ્ચાત્તાપે ફરે ન તેમ્મા પાછા વેદધર્મની જ આજુમાં પોતાનું ખરું કલ્યાણ જોળે.

‘અમણાના આર્યોના ધર્મ તે વેદોક્ત નથી ને હું જ ને બોધુ છું તે જ વેદનો ખરો ધર્મ દતો ન તે જ પાછો સદુએ પાળવો’ એમ અભિમાન ધરનારી બહુઓની સમાંજે પોતાના અભિમાનની પૂર્ણોત્તિ ધરેછ ગર્જને ને પ્રપંચે બજવવા;—કે જેથી તેનું વેદધારીપણું, દિતચતુષ્પણું, અનાર્યપણું તે આર્ય સમસ્તના બહુવામાં અધુરું છે તે પૂરું આવે ન તે પોતે પોતાને માટે પણ નિરભિમાનનાં ધર્માચરણમાં પોતાનું ખરું કલ્યાણ જોળે.

નિઃસંદેહ વેદધર્મના ખરૂં ઓં શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ એ રાખ્દોમાં વેદનું સર્વસ્વ દેખાડે છે ને પંડિત દ્વાનંદ પણ તે જ બણે છે પણ સમજ, બાદ્યજી પંડિતોની ઉત્તરધ્રુવ બણી છે તો પંડિત દ્વાનંદની દક્ષિણ ધ્રુવ બણી છે. એ બે સમજ જુદી થયેથી સાધારણ શુદ્ધિનો કાર્ષ્ણ પણ જાન ધર્મનો મનુષ્ય આટલું તો કહેશે જ કે, પંડિત દ્વાનંદ જેને વેદધર્મ કહે છે તેવો તો તે ન હોવો જોઈએ. એ પંડિત જન્માંતર છે એમ કહે છે, પણ સૂર્યચંદ્રાદિ ગોળમાં કાર્ષ્ણ જીવ વસતા હશે કે ? એનો ઉત્તર કે ‘કુબળી હોનાય’ દેવ પિતરના

અસ્તિત્વની સાફ નાજ; જન્મોત્તરોમાં મનુષ્યોની જ સર્વોત્તમ હોય તેવું દેખાઈ આવે (પરધર્મી વિચાર); એક જન્મની ખીજ ઉપર અસર કહે માત્ર, પણ વળી પ્રારબ્ધ ભોગ ખોટા જ કહે (પુરુષાર્થ ઉલ્લોભનો બોધ દીતો પડશે એવી ખીજ); વેદધર્મની વ્યવસ્થા ખીજ ધર્મની વ્યવસ્થા જેવી રખાવે; વેદના જ્ઞાનધર્મને ભક્તિ કર્મ ધર્મમાં ઉતારી પાડે; શુદ્ધિના સત્ત્વ બેદને માને જ નહિ; ઇલાદિ ઇલાદિ ઇલાદિ.

૨૮. મૂર્તિપૂજા સંકડો વર્ષ થયાં સ્થાપિત થયેલી, તેને દેશમાંથી કાઢી નાખવાને જે કંઈ બોલાય છે તે સમજ વિનાનું છે. જ્ઞાનધર્મ-વેદધર્મમાં કર્મ માત્ર ગૌણ છે તે કર્મનો એક પ્રકાર મૂર્તિપૂજા તે પણ ગૌણ છે; મૂર્તિપૂજાથી ભક્તિને બોધનારા પુરાણ પણ તેને તેમ જ કહે છે; મૂર્તિપૂજા ન કરેથી કોઈ આર્ય સ્વધર્મથી પતિત થતો નથી ને તે કરેથી મોક્ષ પણ પામતો નથી; વળી પંથવાળા લોકોના કટલોક ભાગ મૂર્તિપૂજક નથી, રૈવસંપ્રદાયના તે ખીજાં કર્મની સાથે તે રાખે છે, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના બ્રાહ્મણ પણ તેમ, માત્ર એ સંપ્રદાયના સમ્યક્ તથા શુદ્ધ તે અવસ્થ પામે છે; અર્થાત્ તે કર્મ આર્ય સમસ્તનું નથી; તોપણ વળી તે, ધર્મ કર્મ વિષયમાં આર્ય સમસ્તનો સ્થાપિત માન્ય માર્ગ કહેવાય, જેમ પહેલાં યુગોમાં યજ્ઞનો હતો તેમ.

કાળ કાળનાં ધર્મ કર્મ ભુદાં છતે તે વેદોક્ત જ છે; કેમ કે સર્વેનો ઉદ્દેશ ચિત્ત શુદ્ધિદારા જ્ઞાન પામવાનો છે; સર્વેમાં વેદનાં સામાન્ય તત્ત્વ હોય જ; વેદાંતી શંકરે પણ મૂર્તિપૂજનને ઉત્તેજન આપ્યું-દ્વિજ વર્ગ તુટેલા, બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસારથી વેદોક્ત કર્મ ઉપરથી લોકનો ભાવ ઘટેલો; બૌદ્ધનાં કર્મ માનતા થયેલા, ઉપાસનાની જાળ વધી ગયેલી એ સ્થિતિ જોઈ, કર્મને ઠામે ભક્તિ અને યજ્ઞને ઠામે મૂર્તિ પૂજા એ રાખ્યાં. સંધ્યાદિક, વૈશ્વદેવ દોમ-સ્વાધ્યાય, તપ, જપ, ધ્યાન ધારણા, પાક પૂજા, વ્રત, તીર્થ, દાન, સિદ્ધાંતશ્રવણ, ચરિત્રશ્રવણ, સત્સંગ, વૈરાગ્ય પાલણ એ સદ્ગુણમાં લોકની અધિકાર સ્થિતિ જોતાં સામાન્યતઃ આપેનું ઔકચ રાખવાને પ્રવૃત્ત કર્મ યજ્ઞને અભાવે મૂર્તિપૂજન વિના ખીજું કોઈ નથી.

એ વિષય ઉપર ચર્ચા ચલાવવી ને વળી વિષય કાળમાં એ મૂર્ખાઈ છે. એ વિષયમાં સુધારો કરવો, એ વિષય ફેરવવો એની પહેલાં ઉપદેશ-કની ને લોકની સ્વધર્મ ઉપર આરથા થવી જોઈએ ને પછી યોગ્ય સમયે તેની ચર્ચા થવી. વેદની સંહિતામાંના મંત્રમાં મૂર્તિપૂજનના આશય છે, ને વૈદિક કર્મમાં કટલોક કંઠાણે તે ખુલ્લા પડે છે, એ વિષે કોઈ પ્રસંગે વળી બોલાવો.

આર્યલોક ભક્તિપ્રધાનધર્મ માનતા હોય ને તેમા પ્રધાન કર્મ મૂર્તિપૂજનનું હોય તોપણ તેઓને હાનિ નહિ—યૂરોપમા ક્રાન્સ, સ્પેન, આસ્ટ્રિયા, ઇટલી ને બીજા કેટલાક રાજ્ય કાથલિક ખ્રિસ્તી હોઇને પોતાની સ્ત્રિના ઉચ્ચા સુધારા કરે છે.

પડિત દયાનંદ જે ઉચ્છેદક સુધારાને વેદધર્મનું સ્વરૂપ આપે, વેદના દેવતાને ન માને, અધિનારપરત્વે ધર્મબોધ ન માને તે મૂર્તિને કેમ માને? પણ પુત્રા નિકળે કે પદાર્થનિદાના શોધકાર્ય અમણા છે તે બધા વેદમા કહેલા છે એમ તે કહે. તે મૂર્તિપૂજનો વિષય વેદમા કેમ નહિ? પણ ખડને કે મટને? વળી મૂર્તિપૂજ નહિ ત્યારે બીજા કર્મની એકા શા માટે? આસ-પાણી-બરફ એ ત્રણ રિચતિ જળની, માનસિક, વાચિક, કાયિક એ ત્રણ પ્રકાર કર્મના, તેમ સકલપરસ્પર, છાયાસ્વરૂપ ને પ્રગટસ્વરૂપ કેમ નહિ? આત્મતત્ત્વ ને યોગ ન માને તે તે પણ ન માને. ઉપરનું સર્વવ્યાપીપણુ, મનદૈવત ને પ્રાણપ્રતિષ્ઠા, ભક્તિભાવનાની સિદ્ધિ માને તે મૂર્તિ પૂજને ખોટી નહિ કહે. જપબ્યાનની પૂર્વેકર્મ—મૂર્તિપૂજન અવશ્ય સાધન છે ધણાકને મતે. ન્યોતિલેખ સ્વરૂપ શિવ, લક્ષ્મી સાથે સાધુધ ઉભેરો વિષ્ણુ, સાધુધ ઉભેલી દેવી ઇટેલી બોધ જૈન મૂર્તિ, સુરૂપ કુરૂપ મૂર્તિ એ વિષય પણ નિબંધસ્વરૂપે લખાવે યોગ્ય છે.

૨૯ પવિત્રાર્થ તથા સ્વચ્છતાથી આરોગ્ય સખધી મોટા સુધારા આર્ય પોતાનો રાખી રહ્યો છેજ. જ્ઞાતિવિષયમાં ધણાક કારણથી પ્રતિબંધ થયેલા તેમા ફેરફાર કેટલોક થવો જોઇએ, પણ વળી પરધર્મના સહવાસથી કેટલો બગાડો થાય છે.* તેનો અને ધર્મકર્મ તથા ધર્માપરત્વે જે મર્યાદા બેઠ રાખવો જોઇએ, તેનો પણ ઘટતો વિચાર થવો જોઇએ. આપદર્મ છેજ, પેશવાધર્મ બાહ્યે મુસલમાન સાથે રહી મુસલમાન ને ખ્રિસ્તી સામાં લડાઇયો કીધી છે, આજે પણ હિંદુસ્તાનના બાહ્યે ક્ષત્રી બ્રિટિશ સરકારની જાતિઓના બેળવાળી ફાજમાં છે ને યૂરોપ આફ્રિકા જઈ લડાઇયો કરે છે પણ તેઓએ પોતાનો આચાર છોડ્યો નથી, ઉદ્યોગને અર્થે પરદેશ જવાની બધી નથી—હાલ અમુક અમુકને કુખ પડે છે તેનાં કારણ જુદાં છે. અભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિષે ને ધર્મકર્મ કરવાને બહાર પણ શુભિ રાખવી, એ વિષે સર્વે આર્ય સાવધ રહેશે.

૩૦. માતપિતાના ઋણમાથી છૂટવાને બહુ જન્મ લાગે એટલું તેઓએ વેઠલું હોય છે—આજકાલ ઊંઝાઓ પોતાનો ધર્મ છેક જ ઉત્તરવન કાઢે છે,

* એ આપણે સારીચેટો જાણ્યું છે કે, દલે સુધારવાના પરધર્મ વિચારથી કેટલો બગાડો થયો છે તે પરાયા વિચારે લો ને સસથી પ્રભિત પ્રધા. તેને પાગ કેણે આણવાને કેટલો જમ પડ્યો છે અને મોઢને કામે પિંકાર આણવાતા ઇટલી વાર લાગ્યો?—એમ થયા વિના સ્વધર્મનું તેજજન વધનાર નથી. (એ વિષયમા પૂર્વજેની કેવી પુષ્ટ જુદિ!)

એ આર્યકુળમાં જન્મ લીધાનું સાર્થક નથી—ઘટિત કે અઘટિત આત્મા માખાપની છોકરાંએ પાળવી જ—પરશુરામ, રામ, યુધિષ્ઠિરનું સ્મરણ કરીને. લક્ષવિષયમાં મુધારાવાળા કહે છે કે, બાળલક્ષ કરવાથી પ્રત્યેત્પત્તિ બળવાન થતી નથી. અમે આ પ્રમાણે કહીશું—સ્વસ્થાની પૂર્વે કહેલા સમયમાંના છેલ્લામાં કન્યાદાન થાય, પણ છોકરાંએ તો મોટી વયે જ પરણવું—કન્યાની વયથી બમણી વયે એવું સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં છે ને અમણાનું જોતાં અઢાર વીસની વય આજમાં આછી તે યોગ્ય જણાય છે; એમ થાય, વળી પરણ્યો પુરુષ વ્યભિચારની વૃત્તિ ન રાખે, સાચોક્ત કાળને નિયમે સંભોગ રાખે, વળી સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યાને બેએક માસ થયા પછી સંભોગ વર્જે, (અમણા તો કેટલાક મૂર્ખ પ્રસવકાળ લગી બંધ પડતા નથી.) બાળકને બહુ સ્વાદિષ્ટ કરતાં પૌષ્ટિક પદાર્થ અવશ્ય ખવરાવે તો આર્યપ્રજાં સારી ધામ—બાળકોએને સારી સંગતિ હોય તો તેઓને રક્ષકાલ પણ મોડો આવે. વિધવાના લક્ષ્મીનો વિષય બ્રાહ્મણ પંડિતોએ વાદમાં લીધો છે, બ્રાહ્મણ, વાણિયા ને સ્વપૂત એને માટે તે ચાલ કાઢવો છે. નાતરાનાં ચાલવાળી શાંતિઓમાં પણ પોતાને જોયાં કહેવડાવનારાં કુળ નાતરાં કરતાં નથી. બ્રહ્મચર્ય એ વિધવાનો નિલ ધર્મ છે ને આ સમયના કેટલાક સમજીકનો વિચાર પુનર્લક્ષને માટે છે, અમણા ચર્ચા બંધ પડી છે—હવે સમય જે કરે તે.*

ત્રીકિંજવણી વિષયમાં થોડુંક આ પ્રમાણે જણી રાખવાનું કે, અનેક વર્ષના મિશ્રણવાળી નિશાળોમાં જોય વર્ષની બાળકોએએ અભ્યાસ કરવો એથી લાભ નથી. અમણાની નિશાળોમાં ચાલતું બહુતર કન્યાઓને પછી નકામું તથા ભુદિ બગાડે તેવું છે; ત્રીકિંજવણીના હેતુ સ્વધર્મ અવશ્યે જણવો એ છે—એ વિષે ધર્મજિજ્ઞાસા ગ્રંથમાં કેટલુંક લખ્યું છે, એટલે અહીં અટકીશું.

૩૧. સ્વધર્મ ઉપર આસ્થા, નિતેન્દ્રિયપણું સમદમે, શાંતિ સંતોષ, મહાત્મતા આદર્શ, શૌર્ય ક્ષમા, સત્ય પ્રામાણિકપણું, દયા પરોપકાર ગુણ-

* કુત્રાણીએ પતિને મરણે સતી થવું એવું પારંપરિક માટું કૃત ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; બ્રાહ્મણીએ તો બ્રહ્મચર્ય જ પાળવું. કાળે કરીને સતી થવાનો ચાલ સ્વપૂતોમાં વિશેષે ચાલ્યો ને તે છેક અતિપર આવી રહ્યો. તેવામાં બ્રિટિશ રાજ્ય થયું જે સ્ત્રીમતિની અવશ્યે દાઢ જણનારું, અને ગવરનાર જેનસ બેટિકની કાસ્ટીઈમાં સતી થવાનો ચાલ બંધ પાડવાનો ધારો થયો. (ડિસેમ્બર, ૧૮૨૯). સતી થવું એ નિલ ધર્મ પણ સતી ન થવું એ સમયનો ધર્મ થયો. એ ધારો કરવામાં બંગાલાના પંડિતોને પૂછ્યામાં આવ્યું હતું. વિધવાનું બાળ્ય પંડિતો કે સરકાર કે દાઢ જણનારી આવે પ્રજા કે વિધવા પોતે જ પોતાના કલોચ્ચી ફેરવશે કે તે છે તેમ રહેશે, એ અમણા કહેવાય નહિ.

રૂપાર્થ એ મનુષ્યમાત્રના ઉચ્ચ સદ્ગુણ તે આ સમયે આર્પણનમાં કેવળ નિરતેજ છે. બહારની સંકડામણમાં મન પણ દુકાં ઘર્ષ ગયાં છે. કેવળ સંસારી સ્વાર્થ, સંશય બ્રમ, જૂઠું, કપટ, અપ્રામાણિકપણું, અસંતોષ, આશા, તૃષ્ણા, લોભ, ધનવંત કે કામદાર કે મિત્રના આશ્રયથી ઉલ્લસ જોળવો-સ્નાશ્રયનો વિચારજ નહિ, બીજાનું સારું ખમાય નહિ, સીવિપયમાં લલુતા, કામચોરી, કાળચોરી, વચનચોરી, ધનચોરી એ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. જ્યાંલગી સદ્ગુણ પાળવાજ એવી ભક્તિ નહિ થાય, ત્યાંલગી ધર્મ, અર્થ કે કામ કોઈ પણ વિષયમાં ખરું મોટું ઉજળું કાર્ય પોતાના આ લોકના કે પરલોકના કલ્યાણને અર્થે કે આ લોકના સર્વેના કલ્યાણને અર્થે થવાનું નથી. અનેક પ્રકારની અન્યવસ્થા હવે પણ ધીરજ રાખવી, દુઃખને ખમવું પણ નીતિનું ઉત્સાહન કરવું નહિ, એવી નિશ્ચય શુદ્ધિ થયેથી જ લાભ છે.

૩૨. (હવે શીલી બદલીને) આર્થમંધુ! * (અમ નહિ,) બો આર્પાં† ને તું જાણતાન, તપ, વિદ્યા, સ્થિતિ, વય, સમપણ રતેહ એણે જ્યેષ્ઠ છે તો અમે આર્થ મર્યાદાથી હિયે, પણ જો તું મોહાદિકે અસાવધ છે તો અમે તુને સાવધ કરીશું પછી સામે કે દંડે, ને અમ કરવાને અમે અધિકારી છિયે; જો તું સમાન છે તો કરીસે વિચાર ને યા સાથી કે રહે અજગો; અને કનિષ્ઠ છે તો સહુ ને આજ્ઞા પાળ. અમણા તારી સ્થિતિ ધર્મ અર્થ કામ વિષયમાં બ્રહ્મ જુડી દયામણી છે પણ તું તેમ પોતાને નથી જોતો-તું તારા તોરમાં છે પણ દહ સમય છે વિચારી વર્તવાને.

૩૩. જાણ, પશ્ચાદિ પ્રાણી ને મનુષ્ય પ્રાણી એ બંનેમાં પ્રાણીરૂપે કેટલોક સરખા સ્વભાવ છે; પણ મને સંકલ્પવિકલ્પ કરવો ને શુદ્ધિ અનિશ્ચયે વર્તવું એ મનુષ્યમાં વિશેષ છે-નિયમનું પાલન, એજ મનુષ્યપણું ને પુરુષાર્થ છે.

૩૪. જાણ, મનુષ્યરૂપે કેટલુંક નિયમપાલણ સર્વે જશુ રાખે છે પણ સ્વભાવ વિવેક જન્મથીજ લુપ્ત હોવાથી નિયમપાલણ પણ જુદું હોય

* કેવળ સમાનતા તથા મનુષ્યજંતુત્વભાવ એ આજ્ઞાકાલ પુરોપચય કેટલાક પંડિ-તોના સર્વોપદિ ઉચ્ચ માનેલા વિચાર છે અને આર્વજન અધિકારક્રમ ને પ્રાણીમાત્રના દયા એને પરંપરાથી ઉચ્ચ માની પાળતા આપ્યા છે. બ્રાહ્મચારે રહેવું તથા બાઈ કદી બોલાવવું, એ આર્ષની વ્યવહારનીવિરુદ્ધિ છે. મૈત્રીના સમાનભાવમાં તથા કનિષ્ઠ પ્રત્યે પ્રેમભાવમાં.

† આ દેશમાં વેદોક્ત ધર્મ પાળનારાના કુળમાં દત્તત્રય થયેલો.

છે.* અમુક સ્વભાવ ને તેને યોગ્ય નિયમનું પાલણુ હોય તો જ તે મનુષ્યનું ખરું કલ્યાણ થાય; અમુક સ્વભાવ સાથે બીજા સ્વભાવનું નિયમ પાલણુ હોય તો કલ્યાણ દીસે. કદાપિ પણ તે વહેલું જ દીસતું રહે, એમ આર્યનું નિયમપાલણુ છે.

૩૫. જાણુ, અનેક નિયમપાલણુમાં જે આ મનુષ્યસંસારનાં તેના કરતાં પરલોકનાં તે જ ઉત્તમ છે. જે બુદ્ધિ આ સંસારના જ અર્થકામમાં મગ્ન તે અધમ પછી ગમે તેવી તે દેખીતી બળવાળી રાક્ષસી હોય; જે બુદ્ધિ આ સંસારને જોઈ ઉઠાસી રહી ઈશ્વરભણી લક્ષ રાખે ને સંસારી અર્થ-કામમાં શુભનિયમે માત્ર કર્તવ્ય કરે તે મધ્યમ, પછી ગમે તેવી નબળી દેખાતી રિયતિમાં મનુષ્યને દાખવે તોપણ; અને જે બુદ્ધિ સંસારથી અલગ કરી ઈશ્વરપ્રાપ્તિના નિલ ઉદ્યોગમાં રાખે તે ઉત્તમ છે. આ સંસાર આધિ ઉપાધિએ દુઃખ દેનારો, ભોગને માટે લલચાવી પછી શેગ આણનારો એવો છે. વિદ્યા પણ તે જ ઉત્તમ કે જે ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કરાવે.†

૩૬. જાણુ, કેવળ ઇલ્લૌકિક સુખની ઇચ્છાએ ને તેના જ સાધનને ઉદ્યોગે મનુષ્ય સંતોષે રહેતો નથી; તે જ-મનુષ્યથી જ કંઈ કંઈ પરલોક સંબંધી વિચાર કરે છે ને શિષ્યોએ આપેલા બોધને વિશ્વાસ શ્રદ્ધાએ પાળે છે. પ્રસાદધર્મ મંડળ મંડળનો તે તેણે પાળવો ને તેમાં મનુષ્યના ઇલ્લૌકિક ધર્મ પણ ઉત્તમ હોય.

૩૭. જાણુ, તું આર્ય છે ને તારો ધર્મ વેદાક્ષત છે ને એના બોધને પાળવો, એ જ તારો ધર્મ છે. મારું ખરું સ્વરૂપ શું છે, હું ક્યાંથી આવ્યો ને ક્યાં જવાનો છું, આ લોક અને પરલોક બીજા એને સંબંધ શા છે, મારે અહીં કર્તવ્ય શું છે, મારું ઉત્તમ કલ્યાણ શું ને શાથી છે એ વિષે પૂછા કર, વિચાર કર, એનાં સાધન હુંક, શિષ્ટોની સિક્ષા બાંચ. એ વિચાર કરવાને તું અધિકારી ન હોય તો ઈશ્વર પ્રીતિથી નિષ્કામ કર્મ કર કે ચિત્ત-શુદ્ધિ થાય. નિષ્કામ કર્મ કરવાં ન ગમે, તેમ કરવાને ધીરજ ન રહે, તો સકામ કર્મ કર સાત્ત્વમાં કહેલાં સાધને.

* જન્માંતર ને એક જન્મનાં કર્મોના ફલભોગ બીજે કેઈ જન્મે એ વિચારે મનુષ્યની બુદ્ધિ જુદી જુદી છે એમ આર્ય માને છે. જન્માંતર ન માનનારા બીજા લોક ધણુક તે કંઈકથી બુદ્ધિ જુદી એમ માને છે; માત્ર યુરોપના કેટલાક પંડિત તે તરી માનતા, માને તો સમાનતાના વિચારને બાંધ આવે.

† પદાર્થશાસ્ત્ર ને બીજા લૌકિક વિદ્યા સંસારી સુખભોક્તા રૂઢિએ પાપ કરાવે ને રૂઢિ પછી પાછો ક્ષય છે માટે તેવી વિધાનો અસ્થાસ કાર્ય પ્રતો કરવો, એની આસક્તિ ન રાખવી.

૩૮. જાણુ, કે ધર્મ કર્મ કરવાથી પણ સંસારી લાભ છે; સંસારનું ભરણપોષણ ઈશ્વર જ કરે છે; એમ ધીરજ ન રહે તો ઈશ્વરનું ચિંતન મનમાં રાખી સાચવટે સંસારી ઉદ્ધમ કર; ઈશ્વરને ન માનતાં કેવળ અભિમાને જ ઉદ્યોગ કરીશ તો વેળાએ ફાળીશ પણ પછી પાછું વેઠવું પડશે, માટે નિરભિમાન રહી કર્તવ્ય ઉદ્યોગ કર.

૩૯. જાણુ સિદ્ધાંત કે 'સ્વયં ભવતિ યથા ભવતિ તથા નાન્યથા' જે જે પ્રકારે થવાનું છે તે તે પ્રકારે થશે, બીજો પ્રકાર નહિ. માટે ધીરો પડ ને ધીરજ ન રહે અને ભોમની જ ઇચ્છા છે તો સત્કર્મનું અનુદાન કર; ભાગ્ય દર્શે તો આ જન્મે ફળ પામીશ, તે નહિ તો બીજો જન્મે, પણ શુભ કર્મનું ફળ શુભ તે પામીશ જ—કર્મ પ્રમાણે ફળ ને કર્મ પ્રમાણે બુદ્ધિ (જન્મ જન્મના સંબંધમાં) એમ છે, તોપણ ઠી બુદ્ધિએ વિચારી ક્રિયામાણ કર.

૪૦. જાણુ, નીતિ કે કાઈનું કંઈ દરણુ કરવું નહિ, કાઈનું મર્મ ઉધાડવું નહિ, સદાચારે રહેવું ને પરમેશ્વરનું સ્મરણ પૂજન કરવું. પ્રાતઃકાળે ચાર વાગે ઉઠવાની ટેવ રાખ, પ્રહર દહોડેક તો ઈશ્વરપ્રીત્યર્થ ધર્મ કર્મ અવશ્ય કર, પછી છેક સાંજ સુધી સંસારી અર્થમાં મગ્નો રહે ને પછી રાત્રે કુટુંબ મિત્ર સાથે સુખભોગ કર અથવા ધર્મસિદ્ધાંત કે કથા પ્રસંગ જો, ઉપાસ આવે ત્યાં સુધી.

૪૧. જાણુ વિષમ કાળ છે; તો ધર્મ કર્મ આજા કર, પણ જોટલાં કરે તેટલાં શ્રદ્ધાએ કર. કાઈ સૈવ કાઈ ધૈર્યુવ એમ અનેક ધર્મ મત દેખી મનને સંશયી મા કર. સ્વભાવ રુચિએદે એક ઈશ્વરના અનેક ગુણ સ્વરૂપમાંથી કાઈ તે કાઈને વધારે સેવે. આચાર આજો પગાય તો આજો પાગ પણ પાગ. બાહ્યજી ને બીજા ધર્મધિકારીઓએ સ્વધર્મ પોતે જાણુવો ન લોકને બોધવો, પોતે પાળવો ન બીજા પાસે પળાવવો. આજકાલ લોકમાં પૃથ્વી વધી છે માટે કર્મનાં કારણ પણ દેખાડવાં ને પૂર્વ કર્મના વિપાકના અંધોનો વિપવ લોકની જાણમાં અવશ્ય આણવો.

૪૨. જાણુ, તું સંસારી અર્થને માટે ટક ટક કરે છે અને ઉદ્યોગ તથા સરીરજીની નીતિની બક બક કરે છે પણ ક્યાં છે તારી એક વાત અને દરેકપણું તથા નિયમ? ક્યાં છે તારો અનુદક્ષ કે નિયમિત અભ્યાસ? અમુક ઉદ્દેશને માટે સ્નેહ કે લોભ કે કર્તવ્ય બુદ્ધિ પ્રેરક લેધો તે ક્યાં છે? એ ત્રણમાં છેલ્લી તે ઉત્તમ બુદ્ધિ છે. તે તું કેમ વિસરી ગયો? એ જ ધર્મ બુદ્ધિ પછી ઈશ્વરી વિષયમાં કે સંસાર વિષયમાં. કર્તવ્ય શું છે નમ્રી સમજ ને પછી નિયમે અભ્યાસ કર.

૪૩. જાણુ, અર્ધર્થ લાં નખજાઈ તથા અલક્ષ્મી અને ધર્મ લાં જ સખજાઈ તથા લક્ષ્મી છે. સંસારી ધર્મ શુદ્ધિ સારું ફળ આપશે, પારલૌકિક તે વધારે વધારે સારાં ફળ આપશે પણ ફળની ઇચ્છા ન રાખતાં કર્તવ્ય માટે જ કરેલું ને તો વધુ માગ્યું ઉત્તમ કલ્યાણ કરશે, ઈશ્વર સ્મરણાદિ કર્મમાં કાળ ગાળવાથી સંસારી અર્થ કેમ સધાશે, એવો કુતર્ક મા કર. પૂર્વના પુણ્યથી સંસારી લાભ છે ને અમણનાં પુણ્યથી હવે પછી લાભ થશે.*

૪૪. જાણુ, ધર્મના જય અદ્વિત છે. જેમ ભય, વિસ્મય એ રોગ કરનાર કે કાઢનાર થાય છે તેમ ધર્મભાવના પણ આંધળાંને દેખતાં કરે, દરિદ્રીને ધનવાન કરે ને તે પથ્થરનો ચૂરો કરે. ધર્મ બકિતના ઉત્સાહે ઘટિત સાધન વિના પણ મોટાં મોટાં રાજ્યોનો અંત આણી નવાં સ્થાપ્યાં છે. એના જેવી પ્રલક્ષ ફળસિદ્ધિ બીજી કઈ છે? જગત્માં જે ગર્ભશ્રી-મંત્રો છે તે પૂર્વના અમુક પુણ્યથી જ છે. સ્નેહભાવ કે અર્થભાવનાં બહિષ્કાર્ય કરતાં ધર્મભાવનાં કાર્ય વધારે બહિષ્કાર્ય છે. કેમ કે પહેલાં એના હેતુ સ્વાર્થ છે ને ત્રીજાનો તો પરાર્થ કે પરમાર્થ છે.

૪૫. બો આર્ય! પરાયા વિચાર કાઢી શુદ્ધ થા, નિઃસંદેહ થા, આસ્થાવાન થા ને કર્તવ્ય કર. પારલૌકિક ઉદ્દેશને તારી સાત્વિકશુદ્ધિએ નિષ્કામ કર્મને અભ્યાસે એકચિત્તે બો. આ સંસારી અર્થકામનાં જે તુચ્છ ફળ (પામતાં દુઃખ ને પામીને દુઃખ એવું) તેની તું ઇચ્છા કરીશ નહિ (બાગ્ય પ્રમાણે મળશે જ,) અને અમણાં તું તેને માટે અતિલલુપ્તાવાળો થયો છે પણ

* પરલોક ન માનનારો તે સંસારી ઉદ્યોગને જ ઇચ્છાફળનું પ્રધાન સાધન માને. પણ આર્ય સમજે છે કે આ જન્મનો ઉદ્યોગ તે પૂર્વજન્મનાં કર્મનાં ફળને મદિ નિમિત્ત સાધન છે અને વળી બીજે જન્મે પામવાના ફળનું કારણસાધન છે. આ જન્મના દેવળ ઉદ્યોગથી સિદ્ધિ ન જ નહિ—બાગ્ય, ઉદ્યોગ, સ્વભાવ, સમય દત્તાદિના સંયોગથી ફળસિદ્ધિ ભેવામાં આવે છે, વળી, બાગ્યકર્મફળ તે સ્વેચ્છ, પરેચ્છ ને અનિચ્છ હોય. અર્થાત્ અભિમાન મૂકી પોતાનો જે કર્તવ્ય ઉદ્યોગ તે જ કર્યો કરવો. (ચંત્રન્ય-ધર્મે ભેતાં) પ્રવૃત્તિનો ઉદ્યોગ પ્રપંચના મળવાળો તેથી ચિત્તશુદ્ધિ નહિ ને તેથી વાસના ઓછી દૃઢ. અભિમાન સાથે હોય એટલે બહાવરો તથા ભૂલ કરનારો એટલે ઇચ્છાના ઉમતપમાં (વિરોધ કરનારો) તો તેના ઉદ્યોગની સિદ્ધિ વહેલી કેમ થાય? (કર્મ નીતિ ભેતાં) પૂર્વ કર્મનો વિપાક થયો સત્ય છે તો શુદ્ધિ તથા ઉદ્યોગ તેના સંબંધમાં છે જ. (સ્વસ્થ ભેતાં) આત્મા મૂળે પૂર્ણ સ્વતંત્ર છે ને પરસ્પર નિયમ ઉપરાંત અન્યથ કરવાને સમર્થ તે આજ્ઞાનમય આત્મા-મનુષ્યશબ્દ દેહરૂપકાચામદ ભોગવતો છતો—એ કર્મ કરતો છતો પણ નહું કર્મ ચેજે ને કાંઈ કાંઈ કરે. અર્થાત્ અનુભવી શિષ્ટાના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી સારી નરસી સમજી પડવા કરી વર્તવું.

પાછળથી તેને તું ધિક્કારીશ ને ધિક્કારીશ તોપણ તે સિદ્ધિ તુંને થશે. (તારી વાસના રહેશે માટે.) તું સ્વધર્મ પાળ, અનાર્થ તથા આસુરીબુદ્ધિનો લાગ કર ને આર્થ તથા દેવી બુદ્ધિનો આદર કર.

૪૬. ભો આર્થ! ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન, ઉત્તમ રાજનીતિ, ઉત્તમ સંસાર-નીતિ—મહાત્મતા, ઔદાર્ય, લાગ, તપ, ધૈર્ય, પરાક્રમ એ તારાં જ છે, પણ અમણા તું કાળવશાત્ મોહવશાત્ પચાધીન પતિત છે, તેથી તુંને વિશ્વમરણ છે. તું પાછો સખળ સતેજ યદ્દશ પણ હવે જાગ. ઉઠ, શુદ્ધ યર્ષ નિઘ્રે તથા નિયમે કર્તવ્ય કર.

૪૭. ભો આર્થ! સ્મરણ કર, અનેક જન્માંતરનો પ્રવાસ કરી તારે મૂળ ધામે જવું છે; સ્મરણ કર, તે ધામે જવાને આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન ધામવું અવશ્ય છે; સ્મરણ કર, તે જ્ઞાન ધામવાને વેદવિદિત નિત્ય તૈમિ-તિક કર્મ તારે કરવાં છે. સંસારી અર્થકામનામાં તારું કલ્યાણ નથી, પણ સ્વધર્મવિધયમાં ને સ્વધર્મપાલણે જ છે; વૈરાગ્ય, ભક્તિ, કર્મ, ઉપાસના ને જ્ઞાન એ સાધને છે; પ્રવૃત્તિની અશાંતિમાં નહિ, પણ નિવૃત્તિની શાંતિમાં જ પરમ કલ્યાણ છે.

૪૮, પૂર્વાર્દમાં સર્વાત્મા, જીવાત્મા, પરલોક આ લોક, યોગ ભોગ, ધર્મ કર્મ એ વિધયમાં વેદધર્મી લોકના તત્ત્વરૂપ વિચાર આગળ પાડી જણાવ્યા—જણાવ્યું કે સર્વે મનુષ્યમંડળના તત્ત્વર્થી તથા ધર્મપ્રવર્તક શિક્ષજન એક મતે આમ જ શિક્ષા આપે છે કે, આ સંસારનું ધાની લીધેલું સુખ ક્ષણિક, મલીન ને દુઃખદ છે માટે દૈર્ઘ્ય ન મારતાં તેમાં મત ન થતાં પરમેશ્વર-પ્રાપ્તિ—પરલોકકુખભોગ એને અર્થે રહેણી કરણી રાખવી; જણાવ્યું કે આર્થ-લોકનો સ્વભાવ સંસારની ખટપટથી દૂર રહેવાય તેવા આનંદ અવશ્ય ઝાળનારો છે, અને જણાવ્યું કે આર્થની વૃત્તિ આ સમયે સંસારસુખની અતિ લલુતાવાળી યર્ષ છે કે જે નળળી સ્થિતિને સખળી કરવાને બદલે ઉલટી વધારે નળળી કરશે, માટે સાવધ યર્ષ ઉઘમી યર્ષ પરાયા વિચારના ઉપરથી મોહ ખસેડી સ્વધર્મોક્તા કર્તવ્ય તેજ કરવાં.

સને ૧૮૫૦ પહેલાં આર્થ પ્રજાની સ્વધર્મ ઉપર જે સ્થિર ભક્તિ હતી, તે સમાજોનાં ઉદ્ધૂંકળપણથી ચંચળ બાવરી યર્ષ. (અમણાં વળી પાછી ફરીકામ પડવા બહુ વળે છે.) સધળી સમાજોએ પ્રવૃત્તિ દેવીની પૂજનું માહાત્મ્ય વધાર્યું ને તે એટલે લગી કે તે દેવીના પ્રસાદરૂપ સુખની પ્રાપ્તિને કાળે જેથી આ જગતપ્રવૃત્તિ છે ને પરમેશ્વરનું સત્ત્વનધ્યાન લે માત્ર ગીચ

સાધનરૂપ ગણ્યું. ઈસુખ્રિસ્તને તારકચરુ માનવો, એ ખ્રિસ્તી પાદરીઓના ઉપદેશને જીવાનીઆ લેખવતા નથી. ને એમ ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રસાર થતો અટક્યો છે એટલું સમાજે કીધું. પણ વળી તે ધર્મના તથા તે ધર્મમંડળ-માંના નારિતક વિદ્વાનોના ઘણાક વિચાર આર્યગ્રન્થમાં ધુસાડવાનું પણ કીધું. જગદીશ્વર અને અનંત જગત્ એ વિષયના સ્વધર્મોક્ત જ્ઞાન વિષે નિઃસ્પૃહ રહી અને ખોટું કહી, જગતના-મનુષ્યના સ્વભાવ તથા ધર્મ ન સમજતાં, અધિકારી ગુરુ હોય એવે દંભે મનુષ્યના સામાન્ય ધર્મનો ઘોષ કરવે સમા-જના અગ્રેસર બહાર પડ્યા-એઓએ સર્વે ધર્મમાં કહેલા પરલોક, પ્રસાદ-ધર્મ, ધર્મ કર્મને નિંદ્યાં; આર્ય સમાજે તો સુધારાના વિચારને એટલું બધું માન આપ્યું કે તે સર્વ વેદમાં છે, રે વેદ તો તેનો જ ઘોષ કરે છે!-એમ આર્યના સનાતન ધર્મનું સ્વરૂપ બદલાવવાને તેણે શુંકું સાહસ કીધું.

૪૯. હવે સંસારપ્રવૃત્તિ વિષય. સમાજેએ સંસારસુખને ઇવિત-વ્યનો પ્રધાન અવશ્ય હેતુ માન્યો છે. ગૃહસુખ ને રાજ્યસુખ એ બે મોટા ઉદ્દેશ રાખી સકળ સંસારસુખનો સમાવેશ જેમાં થાય, સર્વ સુખની પ્રાપ્તિ જેણે કરી સર્વેને ને એકકને થાય, અને વળી ખીજા દેશના લોકના સંબં-ધમાં પોતાના દેશના લોકનો-આર્યનો વિશેષ થાય, એવો સ્વદેશાભિમાનનો વિચાર પ્રવર્તીવ્યો. (પ્રવૃત્તિ, દેશાભિમાન, ધરસંસાર, રાજ્ય એ વિષયમાં ગયે વર્ષ આ પત્રમાં છે, પુષ્કળ લખ્યું છે ને વળી થોડુંક હવે લખીશું.)

પ્રવૃત્તિ-કર્મની શક્તિને અર્થે સુધારાએ બહુ બરાડા પાડ્યા. તત્ત્વજ્ઞાન (પૈરાગ્ય ચાતિવાણું), પરલોક જ્ઞાન (આ સંસારનું અભિમાન મૂકાવતું), સ્વધર્મ કર્મ (સાત્ત્વિક), ખોટાં કર્તાં કે જેથી તે વિષે ભાવ ધટે અને આ સંસારી કર્મ વિષે સારી પેઠે શ્રદ્ધા વધે: ચાતિબેદ જે જગતમાં વેદધર્મી લોકનો જ ને પરંપરાની સ્વધર્મરક્ષણાર્થે વ્યવસ્થાનીતિ તેને અતિ દુઃખદ બંધન કરી વગોવ્યું; આરબ્ધ ખોટું-અહીંના કર્મનું ફળ અહીંઆં જ; યથા-લાલ સંતુષ્ટ રહી સહન પણ કરી કર્તવ્યની ધર્મજીવિએ પોતપોતાનાં કાર્ય કર્યાં, એ નીતિને નબળા માની અસંતુષ્ટપણે અર્થકામજીવિએ ઇચ્છિત કર્મ જેમ કાવતું આવે તેમ, ભેદપરંપરે પણ કર્યાં કરવું, એ નીતિને વખાણી; વળી આર્યસમાજના સુધારાએ તો મનુષ્ય એ જ ઉત્તમ લોક છે એ પરાયા વિચારને સત્ય સ્થાપી મનુષ્યોન્નતિ ને દેશોન્નતિ ને આર્થોન્નતિ ને સામ્રાજ્ય સુખ તે જ મોક્ષ ને વીર્યબળને અર્થે અહ્યર્ચ્ય ને આરોગ્યને માટે યત્ન પ્રેર્યા-દિકને ઢમઢાલ મહિ પોય તેવા શબ્દે અને નિંદા તથા દ્વેષની રીતિએ આર્યનું કલ્યાણ બોધ્યું.

એ બોધનો લોકે આદર કીધો નથી; સમાજેના અગ્રેસર સંસ્થા છે ને એઓ તથા સાથી બોલવા પ્રમાણે કરી દેખાડવાની હિંમત ધરી શક્યા નથી. મુધારો પોતાના ઉદ્દેશમાં કાવતો નથી બેઠે તેને છાપચંદ્ર સહાય છે ને પ્રાંત પ્રાંતમાં બહુ બહુ પ્રકારે વિપયો ચરચાય છે. પ્રજાની હજારો વર્ષની નીતિ ફેરવવાને બહુ કાળ જોઈએ અને અમલમાં નથી કાવતો પણ ધીમે ધીમે ઉઘોમ જારી રહેથી કાવશે એમ બોલી બસે આ દેશના મુધારાવાળા પોતાનો કક્કો ખરો કરવામાં પોતાનો કાળ કાઢે પણ અમારા પક્ષે વિચારે તો તેઓ પોતાના ને પ્રજામંડળમાં દિલનો નાશ કરનારા છે.

૫૦. સર્વેશ્વરને આધારે સંસારપ્રવૃત્તિ છે; વળી સંસારભણી ચિત્ત દોહતું એ વૃત્તિની સાથે સંસારમાંથી ચિત્ત ખસેડી સંસારકર્તા બણી વાળતું, એ વૃત્તિ પણ મનુષ્યના સ્વભાવમાં જ છે. વળી વિશ્રાંતિરહિત કર્મ ક્રયાં કરવાં, એમ જીવને નિર્માણ નથી; કર્મને સખળાં કરવાને વ્યર્થમાં વ્યર્થમાં વિશ્રાંતિની ગરજ પડે છે; આદિની સ્થિરતા ને મધ્યની ધૃતિ પ્રમાણે કર્મ-દોડ હોયને તે પ્રમાણે અંતનું કર્મ બદલિ શકે છે; જેમ વિવેકશુદ્ધિ વધારે તેમ કાર્ય વધારે ટકતું તથા વધારે સારું થાય છે. વળી અનુકૂળ સંયોગ પણ સાધનરૂપ હોય છે.—અર્થાત્ સંસારી અર્થક્રમને ઉદ્દેશે પ્રવૃત્તિ તે સ્વતંત્ર બદલિ નથી પણ પરતંત્ર નબળી છે, રૂપાંતર પામતી ને ગરજુ છે, રોગથી ભરેલી ને ચેપથી રોગી કરનારી છે, લોભક્રોડની તૃપ્ત્યુદયે અનીતિનાં સાધન પણ કામે લગાડે છે કે જ્યાં પછી દુઃખ ભોગવવું પડે ને કાર્ય આઝીવાર ટકે નહિ,—અને એટલા જ માટે પ્રવૃત્તિની દોડ અતિનિહિત બણી છે. દેવી સ્વભાવની પ્રવૃત્તિ તે આમુરી સ્વભાવની પ્રવૃત્તિથી બહુ પ્રકારે વધારે સખળી તથા શ્રેષ્ઠ છે.* સર્વે લોકનાં તત્ત્વધર્મચાત્રના સિદ્ધાંત તે ચાંતિને જ સખળ તથા મુખદેણુ સ્થાપી તે જ ઉદ્દેશનો બોધ આગળ પાડે છે. પૂરોપની મોટી પ્રવૃત્તિવાળાં રાજ્યો પણ મુખે સ્વસ્થતાને વખાણે છે. સ્વસ્થતામાં ધયેલાં કામ અસ્વસ્થતાનાં કામથી વધારે સારાં હોય છે;—પછી આગસને સ્વસ્થતા માની ઉઘોગ ન કરે, તેની દશાં જુડી થાય જ.

૫૧. કોઈ પણ જન કે મંડળની પ્રવૃત્તિ છેક બગડીત હોય તો તેને

* જોવા બગવદ્ગીતાનો અધ્યાય ૧૬ જો.

† બગવદ્ગીતામાં કામનું પૂર્વજન્મમાં-કાળમાં માનવા છે કે નહીં તે સારી રીતે કહેવા સહન કરવાં પોરબથી નહીં. ને તે પૂર્વજન્મને ન માનવામાં કાળ દત્તિદાસને તે પોતપોતાની ચંચળ બુદ્ધિએ બગવદ્ગીતામાં કામનું પૂરકાર્થ બુદ્ધિવા

મુદારવાના ઉપાય આ છે: (૧) અભિમાન-મમત્વ મૂકી પરમેશ્વરનું-ઇષ્ટ દેવતાનું ચિંતન સ્મરણ નિત્ય રાખવું અને ઈશ્વરેન્દ્રજ-અનિવાર ભાવી એને વિચારે ધૈર્ય ધરી શોકમોહને દૂર કરવા; (૨) પોતાના સ્વભાવ ગુણને અનુસરતાં યથાશક્તિ યથાસાધન પણ પૂર્ણ શ્રદ્ધાએ સ્વધર્મ કર્મ કરવા;* (૩) સંસારી ઉદ્યોગ નિશ્ચય નિયમપૂર્વક કર્યા કરવો. અથવા (૧) પરધર્મના વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલા મોહનો ધિક્કાર કરવો ને સ્વધર્મના વિચાર જે હૃદયે વર્ષના અનુભવે દૃઢ થયેલા, તેના ઉપર ભક્તિ રાખવી; (૨) પોતાની ભુંડી સ્થિતિનો શોક તથા તેનું બાવરાપણું કાઢી નાખી ધૈર્ય રાખી ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ તથા સધર્મ સંસાર પ્રવૃત્તિ નિયમવાળી રાખવી; (૩) ક્રિયામાંથી ઉદ્યોગ કર્તવ્ય બુદ્ધિએ કરવો અને પ્રાપ્તિને અર્થે કે ભોગને ટાકે કરવો, એ ત્રણ પ્રકાર ઉતરતે અનુક્રમે બક્ષિષ્ઠ છે-જેમ જેને કાંઈ તેમ તે કરે, પણ ત્રણેમાં નિયમપૂર્વક અભ્યાસ અવશ્ય છે. અથવા (૧) નિત્યાનિત્યનો વિવેક રાખવો. (૨) નિત્યને તો ધર્મેજ સંરક્ષવું અને નિત્યને સાવધપણે સમયની નીતિએ પાળવું; (૩) શાંતિનો ઉદ્દેશ રાખી કરી બુદ્ધિએ કર્મ કરવાં.

પર, એશિયાના કેટલાક લોક કાઈ કાળે યુરોપમાં ગયલા તો કાઈ કાળે યુરોપના કેટલાક તે એશિયામાં આવેલા છે;† અને ખંડના લોક મનુ-

ઉપાયે કાર્ય ખરું કરી બતાવે તોપણ તે કારણ પૂરાં સાચાં નહીં જ ને કાર્ય દુઃખદ;—કાર્યવંટાળને દુષ્ટાદુષ્ટ બને કારણ હોય છે તો દુષ્ટ ને એ પણ થોડાંક તે પૂરાં કેમ ગણાય? અને જે ઉપાય પરિણામે ચોખ્ખી સિદ્ધિ ન આપે કે અપાયજન્ય થાય તે શ્રેષ્ઠ છે, એમ કેમ કહેવાય?

* સત્ય, શીય, દયા, દાન એના ધર્મનિયમનું પાલણું અને તપભયશૂન્યતાદિક કર્મ.

† એશિયાના કેટલાકે યુરોપમાં જઈ વસેલી કીધી હતી ત્યાર પછી-યુરોપના મી. ઈ. સ. ૫૬૬ ક્રી. પાંચમી ઈસાવીના સંજ્ઞામાં આવતા થયલા તે ઈ. સ. પુ. ૩૩૧ માં પશ્ચિમ એશિયા તથા ઈરાનમાં સત્તા ધારી થઈ રહ્યા; પાર્થિયન (એશિયાના) જેઓએ ઈ. સ. પુ. ૨૫૬ માં સ્વરાજ્ય કરેલું તેઓએ ગ્રીકની સામે થઈ ઈરાન પોતાનામાં જોડ્યું. ગ્રીકે બાકિટ્ર્યાનો અંત આણ્યો, અને પછી પશ્ચિમ એશિયાના રોમન સત્તાધારીને દરાવી આગળ વધતા અરકાત્યા હતા, ઈ. સ. ૫૬ ૫૩ માં.

એશિયાના આરબે ઈ. સ. ૭૧૧ માં સ્પેનની છૂત કરી ૧૪૯૨ સુધી ત્યાં પૂરી સત્તા બળતી હતી, ને પછી રો. વર્ષમાં ત્યાંથી તેઓને ખ્રિસ્તીઓએ કાઢ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૨૨૩ માં મોગલ રશિયામાં ફરી વળ્યા ને ત્યાં તેઓ ૧૪૬૨ સુધી કામ, કામ સત્તાધારી હતા. પછી સ્લોવના સૈકામાં તેઓને રશિયનોએ કાઢ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૪૫૩ માં તુરકોએ કોન્સ્ટેન્ટીનોપલનાં ખ્રિસ્તી રાજ્યનો અંત આણ્યો હતા.

પના સામાન્ય સ્વભાવ ગુણવાળા છતે સરીરરંજ, ધર્મ, રીતભાત સિય
તિમાં ઘણી ઘણી વાતે (યુરોપના રાજકીય ઇતિહાસના ઉદ્વેગાળથી તે
અમણા લગી) વિશેષે જૂદા જ જણાયા છે.* સાસારિક કર્મ ઇતિમાં ચિત
બુદ્ધિ પ્રયત્ન એ જોટલું જેવું યુરોપ રાજે છે તેટલું તેવું એશિયા રાખતું
નથી; અભિમાન તથા સાસારિક અર્થકામબુદ્ધિ એ નિલદર્શન યુરોપનું છે
અને નિરભિમાનપણું તથા ધર્મબુદ્ધિ એ નિલદર્શન એશિયાનું છે.† યુરોપમાં
ગ્રીસનો સુધારો ને પછી રોમનો સુધારો એ હતા, પોર્ટુગલ, સ્પેન, આસ્ટ્રિયા,
હાન્ડ એના હતા, ને હાલ ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, રશિયા એના સતેજ
સુધારા છે. એશિયામાં બાબીયોનીઅનનો, યાહુદીનો, ઇસાનીનો, આર્યનો,
ચીનાનો એ હતા, અરબનો ને મુગલનો એ હતા; અને અમણા ચીના
એના, મુસલમાનોનો, ને આર્યનો એ સુધારા છે પણ નિસ્તેજ છે. ઉઠ
યાસ્ત ને અસ્તોદય એ મહા નિયમનું લેખું કાળમાને કરવામાં આવે છે
કાળે કાળે બનનારા બનાવોને માટે તે તે કાળના મનુષ્યનાં કર્મ, સાધનરૂપ
હોય છે, કે જેમાં અગ્રીવેળા ઉપર અણુધાર્યા અદૃષ્ટ કારણ પણ અકસ્માત
દરેક થઈ પ્રધાન બલિષ્ઠ થાય છે—અર્થાત્ કર્મ દૃષ્ટાદૃષ્ટ બને કાર્યસિદ્ધિ કરે
છે. યુરોપનું પ્રગટ મથન ને એશિયાનું પ્રગટ સહનતપન બંનેમાં ઉદ્યોગ
છે, ને શિષ્ટોને મતે સહનતપનનું અમુક સમયનું પ્રગટ કર્મ, તે અતિ મોટું
હોઈને અધિક મોટું પરિણામ દાખવે છે.

૫૩ એશિયામાં પરદેશી લોકના નર્મધથી જેમ બને તેમ દૂર રહેતું,
એ મમતવાળા પાર્યાબિન ને ચીનાઓ દેખાયા. સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવાના
મમતવાળા યાહુદી ને આર્ય એ દેખાયા. સ્વધર્મના પ્રસારને અર્થે આગ્રહ-
વાળા અરબ તથા બીજા કેટલાક મુસલમાનો દેખાયા.

૫૪. ખંડ તથા દેશની પ્રકૃતિ ભિન્ના નહીં થાય છે કે, આ દેશના

યુરોપના પોર્ટુગીઝ ઈ સ ૧૪૯૮ થી એશિયામાં દેખાયા ને સોનમા સૈકામાં
તેઓ ઘણા બંદરો સાથે એટલા વેપાર ચલાવતા અને દિલ્હિસ્થાનમાં તથા કેટલાક ટાપુઓમાં
કદી કદી રાજકીય સત્તા સખી રણા હતા. એમોનું જોર બમ્બેઈ તથા વલ્હાએ તોડ્યું
ને એમો સત્તરમાં સૈકામાં જળતા વેપારી દેખાયા ઈ સ ૧૮૫૧ માં રશિયાએ બાલ્ટા
ખાત તથા સૈબીરિયા પોતાતામાં લેઈયા તેણે ચાલતા સૈકામાં મ ૧ એશિયાનો દરેક
મુઘળ મેળવ્યો. હાલમાં બ્રિટિશ તે દિલ્હિસ્થાનનું રાજ્ય કરે અને સ્વેચ્છ તથા દીક્ષા
લિપ્ત તે સિયામ, બ્રહ્મદેશ, ને એ તરફના ટાપુઓમાં વગ સત્તા વધારતા જાય છે

* લેખું રાજ્યરંજ બા. ૧ બી. ૧૮૧૫ ૫૮ ૧૮૧૫

† સર્વે ધર્મોનો પ્રાદુર્ભાવ એશિયામાં જ યુરો છે

લોકમાં યુરોપના લોકનું અભિમાન ઉત્પન્ન થનારું નથી. જે આર્ય હમરો વર્ષ થયાં એક ઠેકાણે કુટુંબ સાથે પડેલા છે, જે આર્ય ભરતખંડમાં જન્મ પામવાથી જ પોતાને હિંચા ભાગ્યશાળી સમજે છે,* જે આર્ય અનેક પરદેશી પરધર્મી રાજ્યના સંબંધમાં આભ્યા છતે, અસહ્ય દુઃખ પણ વેઠ્યાં છતે, સત્તાધારીથી અળગા જ રહ્યા છે, જે આર્ય સંસારને સ્વપ્રવૃત્ત ગણી ધર્માચરણે રહી† સંસારસુખનો ઘટ્ટો ભોગ કરે છે, તે આર્યમાં યુરોપનું દેશાભિમાન ઉત્પન્ન કરવું તે નિરર્થક છે—આર્યની દેવીપ્રકૃતિ બદલાઈ દેસ પ્રકૃતિઓ યથે ન નિહિત કળિ પ્રળય થયો જણાશે, તેને હજી વિલંબ થશે.

૫૫. દેશાભિમાનનો વિચાર આર્યમંડળમાં ન હોવો જોઈએ. તે કાળ-વશાત્ મોહવશાત્ થયો (ને હવે પાછો કાળવશાત્ વિવેકવશાત્ નાથ છે ને જશે.) સુધારાએ પ્રવૃત્તિ સજળી કરવાને સનાતન ધર્મને નિંદ્યો, એ તેણે મહાપાપવાળી ભૂલ કીધી અને મનુષ્ય માત્રના સામાન્ય ધર્મનો ઘોષ ભણ્યો, એ તેણે જ બીજી ભૂલ કીધી. એક ને એક્ય વિષયો જોડી નીતિમાં તે હારી યામ્યો. યોગદર્શને ને તત્વદર્શને નિરૂપેલા એકને ન માનવો પણ કર્તા જગદીશ્વર એક તેનું સ્તવન કરવું, એને જ ધર્મ કહી ઘોઘ્યો; પણ તે આર્યો નહિ—સ્વધર્મ ઉપરથી બાવ ઉઠાવી લોકનું એક્ય સુધારો કરાવી શક્યો નહિ.† સ્વધર્મને વગોળ્યા વિના કેવળ સંસારી વિષય જેવા કે યુરોપનાં પદાર્થશાસ્ત્ર-રસાયન યંત્રાદિ વિદ્યાની વૃદ્ધિ, યુરોપના વૈદ્યની વૃદ્ધિ, યુરોપની રાજનીતિ-

* ધર્મકૃત્યનું કળ શીઘ્ર મળે તેવો આ દેસ છે ને એટલા મદિ તે “કર્મભૂમિ” કહેવાય છે—કાળાં મુખ સ્વચ્છંદે આ જ દેશમાં ફરે છે. નિષ્કામ દેવપૂજન, લાગ ને યોગ ને બ્રહ્મજ્ઞાન એ અધ્યાપિ છે દેશમાં.

“અભિમાન રાજરાવણનાં રહ્યાં નથી,” “કંસ, શિશુપાળ ને કૌરવ એ દુષ્ટ હતા” એવી લોકને સતેજ સ્મૃતિ છે.

† દેવપૂજન, દાન, બ્રાહ્મણસેવન એ આદિ ધણુંક ધર્મકૃત્યમાં સંકેદપત્રી પછી “ન મત” એમ કહેવામાં આવે છે; દેવકને યાચતાં “સકલું સારું કરજે” એમ યોદાય છે, “રાત્રનું પણ સારું યાચો,” “મળ્યું તેને રહી જુદ્ધિ આપો” “કરો તે ભોગવશે” એવાં ક્ષમા વચન બણાય છે; “હું જાણું ને તારો ધર્મ જાણું” “આપનો જોલ પાળવો” એ વ્યવહારવાણી હજી છે.

‡ દેશમાં આર્ય ઘણાં છે પણ વળી મુસલમાન થોડા નથી—આર્યના તીવ્ર ભાગથી વધારે છે ને પ્રવૃત્તિમાં પૂમનાતા છે તેઓ પણ સામાન્ય ધર્મમાં આવ્યા નહીં. પછી વળી સમાજવાળાએ દેશાભિમાન ઘણી નિંદેલા ધર્મને ઓઠાર લઈ આર્યનું અભિમાન ઔઝ્ય-બણ્યું પણ વળી “વતસત્” લઈ જૈનને દૂર કીધા. મંડળનો ધર્મ ફેરવાયો નહીં ને પોતેજ સ્વધર્મનિંદક નારિસક પતિત જાટ એવે રાખે અપકીર્તિ પામી મંડળબદ્ધાર જેવા મનાયા.

ઓળી જાણ, યુરોપનાં સાહસિક પુરુષોનાં ચારિત્ર, યુરોપના લોકની અર્થ-
પ્રાપ્તિની ને કર્મ કરવાની નીતિ, યુરોપનાં સૈન્યસાધન એ વિરે ઉપરાઉપરી
બાપ લોકખાયામાં યથો હોત તો તીસ વર્ષમાં પ્રગટિ દેદલીક રીતે સગળી
મર્ઝ દનઃ પણ નેમ કરતુ સૂઝતુ નહિ. સ્વધર્મના દોષ જોવા ઉપર દાઢ ને
બીજી પાસથી યુરોપના સંસારરુપ ઉપર મોહ તેથી તેવું સંસારરુપ મેળ-
વવાને પ્રયત્ન ચલાવ્યો. સ્ત્રીગતિની સ્થિતિ ચોન્વતા વિરે એધિયા ને યુરોપ
જુદા વિચાર રાખે છે તે જાણા છે. દેશના આર્થ મુસલમાન તે જાણેને
ઉતરતે પહે રાખે છે માટે તે મૂર્ખ છે, સમાનતા એ જ ઉત્તમ રુપનું કારણ
છે—એમ સમજી દેવા સ્વયંવરે મંડળમાં પરાક્રમ દાખવી પરણું એવો પણ
સ્વયંવર પસંદ ન હોય. લગ કરવા વિરે વિચાર જણાવ્યા. બાળકાની
ચિન્ત ને વિધવાનાં સમના પશુમાં બાપજી લખાણુ પ્રવર્ત્યાં. દેશની કારી-
ગીરી યોગ્ય વગે તેવો ઉદ્યોગ ચલાવ્યો. સરકાર તરફથી દેવને સુખ મળે
તેને આર્થ મળત મારું. લોકની સ્થિતિપાત્રતા વિચાર્યો વિના પુખ્ત બોલ-
નારા ગુજ ને ખનગટ કરનારા કોડીલા બધા, સપડા જ સંસારી, બીજ ને
મામ રી દેખાવવા ઉપર દૂર જઈ મેસનારા એવાઓએ અનેક વિવિધ ઉપર
જાગે પકારની મંચગતા રાખ્યા. વળી એટલું પણ બોલનારા મુંજર્ઝલા-
રાખા વખારે. તેથી એવાજ બંગાળમાં ને તેથી એવાજ મરાઠમાં જણાયા અને
૨૬ જાણે મોરેશને લેવાં સવા કુંડી પણ ન થાય ને એમાં પણ દેદલાક
મરેશ, ૨૬ જાણે મોરેશ ને સર્વે સ્વધર્મથી અગળ દોષને પરદાવ વિચાર

રાવાળા મોટા પુરુષનું માન આપે છે, પણ એઓ નથી જાણતા કે આર્થ-મંડળમાં આજે પણ કેટલાક મહાબુદ્ધિમંત પુરુષો છે કે, જે દેશકાળ વિચારી આગળ પડતા નથી. પણ હવે અમે કાળનો મોહમદિમા માની સુધારાની ચંચળતા તે આર્થ મંડળની સ્થિતિ બદલાવાનું પૂર્યવિહ છે એમ જાણી આર્થની સંસાર ઉત્પત્તિને કાળે પણ કહીએ છીએ કે (૧) તેઓએ ભગવદ્ગીતા-માંના શ્રેયાન્ સ્વધર્મોં એના નિર્દિવ્યાસ રાખવો, કે જેથી મોહ ખમ્મે. (૨) સ્વધર્મનું જ્ઞાન કરવું સભ્ય માનીને કે આં દેશનો વિશેષ મદિમા છે કે ધર્મ કર્મ કરવાથી ફળસિદ્ધિ વહેલું દર્શન દે છે.* (૩) બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી વૈશ્ય એ જ્ઞાતિકુળોએ પોતપોતાનાં ધર્મ કર્મ રાખવાં.† (૪) સંસારી ઉદ્યોગને માટે સૌ પોતપોતાને ક્ષવતાં કરે પણ સ્થિર બુદ્ધિયે. (૫) રાજકીય વિચારમાં થોડાક સમજુક પુકત જનો એ જ આગળ પડે.

૫૭. આર્થજને દેશાભિમાનનો વિચાર કાઢી જ નાખવો ને તેને બદલે સ્વધર્મસંરક્ષણના વિચાર દૃઢ કરવા. મુસલમાનને દેશાભિમાનનો વિચાર છે જ નહિ પણ સ્વધર્મસંરક્ષણનો છે જ. ધર્મ ને સંસાર એ વિષય આર્થ મુસલમાન ને બીજા સઉના જૂદા જૂદા છે માટે તે તે લોક પોતપોતાને માટે પોતાનામાં ભલે ચરચે. પણ વળી એને માટે પણ આ સમય નથી. આર્થ-લોકે ધર્મ તથા સંસારસુધારાની ચર્ચા સારી સ્થિતિમાં આંખ્યા પછી કરવાની છે; અમણાં તો દેશની દોલત વધે, દેશમાં વિદ્યાકળા વધે અને સરકાર તે પ્રગળે ઘટનું સુખ કરે, એને માટે સધળી જાતના લોકમાંના થોડા કર્મિષ્ઠ પુરુષો સંપે રહી હિત્સાહે વિચાર કરે—એમ દેશનું કલ્યાણ જીવાને સમયોચિત ઉપાય કરે તે જ ખરી દેશભક્તિ છે. જેમાં દેશના કોઈ લોકને બાધ નહિ એવા એ ઉદ્યોગ પ્રથમથી ચાલ્યો હોત તો દેશને મોટો લાભ થયો હોત. અનેક વિષય ઉપર બજાડાટ કરવાથી લાભ થયો નથી ને ચનાર નથી. દેશકાળ વિચારી બાવરાપણું ટાળી અમુક ઉદ્દેશને પાર પાડવા ભણી ચિત્ત કરવું કરી બુદ્ધિયે, એથી જ લાભ છે.

૫૮. દેશ બહુ મોટો હોવાથી, બહુ જાત ધર્મના લોક હોવાથી ને

* ઉચ્ચતા દેખાતી નથી પણ અસર કરે છે તેમ પુણ્યપાપની અસર પણ દ્રષ્ટી દિવાએ પ્રગટ કાર્ય દેખાડે છે.

† અંગ્રેજ સૈન્યમાંના હિંદુઓ પરદેશમાં પણ પોતાનો આચાર રાખે છે, મુસલમાની રાજ્યમાં કેટલાક બ્રાહ્મણ મુસલમાની વેશ રાખતા પણ ધરમાં વેદોક્ત કર્મ કરતા. અમણાના કેટલાક બ્રાહ્મણ કચ્છ વિના પાટવન પેદેરે, અભ્યાસક્રમ કરે ને એની બુદ્ધિ મંડળમાં વધારવાને ઉદ્યમી રહે.

એની બધી, યુરોપનાં સાહસિક પુરુષોનાં ચરિત્ર, યુરોપના લોકની અર્થ-પ્રાપ્તિની ને કર્મ કરવાની નીતિ, યુરોપનાં સૈન્યસાધન એ વિષે ઉપરાઉપરી બોધ લોકભાષામાં થયો હોત તો તોસ વર્ષમાં પ્રવૃત્તિ કેટલીક રીતે સખળી થઈ હત; પણ તેમ કરવું સૂઝતું નહિ. સ્વધર્મના દોષ એવા ઉપર દાઢ ને બીજી પાસથી યુરોપના સંસારસુખ ઉપર મોહ તેથી તેનું સંસારસુખ મેળવવાને પ્રયત્ન ચલાવ્યો. સ્ત્રીબલિની સ્થિતિ યોગ્યતા વિષે એશિયા ને યુરોપ બૃહદ વિચાર રાખે છે તે ખોટા છે. દેશના આર્ય મુસલમાન તે જાતિને ઉતરતે પહે રાખે જી માટે તે મૂર્ખ છે, સમાનતા એ જ ઉત્તમ સુખનું કારણ છે—એમ સમજી ઇચ્છા સ્વયંવરે મંડળમાં પરાક્રમ દાખવી પરણવું એવો પણ સ્વયંવર પસંદ ન કરીશો. લગ્ન કરવા વિષે વિચાર જણાવ્યા. બાળલક્ષ્મી વિરહ ને વિધવાનાં લક્ષ્મીના પક્ષમાં ભાપણુ લખાણુ પ્રવર્તીયાં. દેશની કારી-ગીરી દોશત વધે તેવો ઉલ્લેખ ચલાવ્યો. સરકાર તરફથી રૈયતને સુખ મળે તેને અર્થે મથન માંજું. લોકની સ્થિતિપાત્રતા વિચાર્યા વિના પુખ્ત બોલનારા જુગ ને ખખડાટ કરનારા કોડીલા ધણી, સધળા જ સંસારી, ભીરુ ને કામ કરી દેખડાવવા ઉપર દૂર જઈ બેસનારા એવાએએ અનેક વિષય ઉપર અનેક પ્રકારની ચંચળતા દાખવી. વળી એટલું પણ બોલનારા મુંબઈ ઈલાકામાં વધારે, તેથી એાછા બંગાળામાં ને તેથી એાછા મદ્રાસમાં જણાયા અને એ સર્વેના મોટેરાને લેતાં સવા કુંડી પણ ન થાય ને એમાં પણ કેટલાક અર્થસાધુ, કીર્તિના કોડીલા ને સર્વે સ્વધર્મથી અભણ હોઈને પરકીય વિચાર ઉપર મોહિત હતા. એ સ્થિતિમાં દેશાભિમાન એ સજ્જ પોતાનું રજસ્તમસી પ્રચંડપણું રાખી શક્યો નહિ ને ‘દેશના સહિનું સારું થાઓ’ એ શુભેચ્છાવાળો સાધારણુ અર્થ રાખતો થયો કે, જે ‘પ્રાણીમાત્રનું સારું થાઓ’ એ સાત્ત્વિક શુભેચ્છા આગળ શૂદ્ર છે. એક દ્રવ્યના પ્રગટ સ્વાર્થ તથા ધૂષી ઇર્ષ્યાયુક્ત છે ને બીજી તે પરાર્થ તથા ઔદાર્યની છે; તો બીજી જ મોટી બળવાળી છે. સકામશુદ્ધિ કરતાં નિષ્કામ શુદ્ધિ જ શ્રેષ્ઠ છે. કેમ કે એ આસક્તિરહિત હોવાથી એક નિષ્કાએ કર્તવ્ય કરવાવાળી હોવાથી શોક મોહ સંશય વિનાની હોવાથી વિશેષ બળ ધારણુ કરે છે. અંતે જય નિરસિમાનતો જ છે. અર્થાત્ દેશાભિમાન આર્યને યોગ્ય નથી. તોપણ વળી ધર્મભૂમિ ભરતખંડમાં આર્ય છે માટે દેશભક્તિ-કીર્તિનો વિચાર સમચરિયતિ જોઈ આર્યકર્મિષ્ઠ તે વર્તમાનમાં આદરપૂર્વક લાલે રાખે.

૫૬. સુધારાએ બોધેલું દેશાભિમાન સિદ્ધિને પારખું નહિ; કદાપિ નાનો દેશ હોય તો તેના કંઈ પણ સત્કાર થયો હોત. સુધારાના અગ્રેસરને સુધા-

રાવાળા મોટા પુરુષનું માન આપે છે, પણ એઓ નથી જાણતા કે આર્થ-
મંડળમાં આજે પણ કેટલાક મહાશુદ્ધિમંત પુરુષો છે કે, જે દેશકાળ વિચારી
આગળ પડતા નથી. પણ હવે અમે કાળનો મોહમદિમા માની સુધારાની
ચંચળતા તે આર્થ મંડળની સ્થિતિ જણાવાનું પૂર્વચિન્ન છે એમ જાણી આર્થની
સંસાર ઉન્નતિને કાજે પણ કહીએ છીએ કે (૧) તેઓએ ભગવદ્ગીતા-
માંના શ્રેયાન્ સ્વર્ગર્થોઽ એનો નિર્દિધ્યાસ રાખવો, કે જેથી મોહ ખસે. (૨)
સ્વધર્મનુદાન કરવું સસ માનીને કે આ દેશનો વિશેષ મદિમા છે કે ધર્મ
કર્મ કરવાથી ફળસિદ્ધિ વહેલું દર્શન દે છે.* (૩) બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી વૈશ્ય
એ શાંતિકુળોએ પોતપોતાનાં ધર્મ કર્મ રાખવાં.† (૪) સંસારી ઉદ્યોગને
માટે સૌ પોતપોતાને ફલતાં કરે પણ સ્થિર શુદ્ધિયે. (૫) રાજકીય વિચા-
રમાં ઘોડાક સમલોક પુક્ત જનો એ જ આગળ પડે.

૫૭. આર્થજને દેશભિમાનનો વિચાર કાઢીજ નાખવો ને તેને બદલે
સ્વધર્મસંરક્ષણના વિચાર દબ કરવા. સુસલમાનને દેશભિમાનનો વિચાર છેજ
નહિ પણ સ્વધર્મસંરક્ષણનો છેજ. ધર્મ ને સંસાર એ વિષય આર્થ સુસલ-
માન ને ખીળ સહિના જૂદા જૂદા છે માટે તે તે લોક પોતપોતાને માટે
પોતાનામાં ભલે ચરચે. પણ વળી એને માટે પણ આ સમય નથી. આર્થ-
લોકે ધર્મ તથા સંસારસુધારાની ચર્ચા સારી સ્થિતિમાં આગળ પડી
કરવાની છે; અમણાં તો દેશની દોષત વધે, દેશમાં વિદ્યાકળા વધે અને
સરકાર તે પ્રજાને ઘટતું સુખ કરે, એને માટે સધળી જાતના લોકમાંના
યોગ્ય કમિષ્ટ પુરુષો સંપે રહી ઉત્સાહે વિચાર કરે-એમ દેશનું કલ્યાણ
જેવાને સમયોચિત ઉપાય કરે તેજ ખરી દેશભક્તિ છે. જેમાં દેશના કોઈ
લોકને બાધ નહિ એવો એ ઉદ્યોગ પ્રથમથી ચાલ્યો હોત તો દેશને મોટો
લાભ થયો હોત. અનેક વિષય ઉપર જગડાટ કરવાથી લાભ થયો નથી ને
ચનાર નથી. દેશકાળ વિચારી આવરાપણું ટાળી અમુક ઉદ્દેશને પાર પાડવા
ભણી ચિત્ત કરવું કરી શુદ્ધિયે, એથીજ લાભ છે.

૫૮. દેશ જહુ મોટો હોવાથી, જહુ જાત ધર્મના લોક હોવાથી ને

* ઉચ્ચતા દેખાતી નથી પણ અસર કરે છે તેમ પુણ્યપાપની અસર પણ છપી
ક્રિયાએ પ્રગટ કાર્ય દેખાડે છે.

† જંગેજ સૈન્યમાંના હિંદુઓ પરદેશમાં પણ પોતાનો આચાર રાખે છે, સુસ-
લમાની રાજ્યમાં કેટલાક બ્રાહ્મણ સુસલમાની વેશ રાખતા પણ ધર્મમાં વેદોક્ત કર્મ
કરતા. અમણાના કેટલાક બ્રાહ્મણ કર્મ વિના પાટલુન પેઢેરે, અજ્ઞાનમય નરે ને
એવી શુદ્ધિ મંડળમાં વધારાને ઉદ્યમી રહે.

જૂનાં નવાં રાજકુળ થોડાં ઘણાં પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં રાખી રહેલાં તેથી આખો દેશ એક જ રાજકુળને એકસરખો જ આધીન, એવું કાંઈ કાળે નહોતું. ઘણાંક નાનાં મોટાં રાજ્ય ને એમાં પ્રત્યેક મોટાંનાં મંડળિક રાજ્ય હતાં; અને મોટામાં મોટું તે બ્યારે ઘણાંક મોટાં નાનાં રાજ્યો પાસે પોતાની સર્વોપરિ સત્તા મનાવતું હારે તેનો અધીશ તે રાજધિરાજ ચક્રવર્તી કહેવાતો.*

મહારાજ્ય તટવાથી છૂટાં પડતાં તથા તે હંગામમાં દેટલાંક નવાં મંડાતાં એમ જૂઠાં જૂઠાં સ્વાધીન રાજ્ય ચતાં અને વળી દેટલોંક કાળ પીલા પછી નવું કાંઈ મહારાજ્ય થતું.

પદ કલિયુગના આરંભ લગી તો સૂર્ય ચંદ્રવંશી ક્ષત્રીઓનાં જ રાજ્ય હતાં ને તેની પ્રકૃતિ એક સરખી જ હતી. વંશપરંપરાનો પ્રુચ્ચ રાજ, (જીને રાજપદનો અધિકાર નહિ,) ધર્મયોજક-અવસ્થા કરનારું-ધારા બાંધનારું શિક્ષ બ્રાહ્મણોનું મંડળ, પ્રધાન મંડળ અને કાર્યભારના અધિકારીઓનો સમૂહ એમ હતાં; વળી નગરગ્રામના ધંધાના સ્થાપિત મુખીઓને કાર્યપરતે પૂછવામાં આવતું. જનમેજયના કાળ પછી ધારા બાંધનારું મંડળ નિસને માટે કાંઈ રાષ્ટ્રમાં નહોતું-પૂર્વકાળની સ્મૃતિયો, પરંપરાનો વહીવટ ને સમયની સમજ એને આધારે નવી કાંઈ અવસ્થા રચાતી.

રજપૂત રાજ્યની પ્રકૃતિ ક્ષાત્ર રાજ્યની પ્રકૃતિથી જુદી; મુસલમાન આઘ્યા તેની અગાઉના રજપૂતોની ને પછીના રાજપૂતોની જુદી; રાજકાર્ય

* સાચ, ત્રેતા દ્વાપરાના ચક્રવર્તી (વરે બીજે કાંઈ પ્રસંગે બોલાશે. કલિયુગના આરંભમાં પહેલો યુધિષ્ઠિર મનાયો. રાજધિરાજનો પર્ચાય સખ ચક્રવર્તી કલિયુગને માટે કહિયે તે ચક્રવર્તીમાં જેણે પરધર્મી રાજ્યોને અને સ્વધર્મી રાક્ષસોને હણી ધર્મનું સંરચાપન દેશમાં કરી શકે વર્તાવ્યો તે રાક્ષર્તી. યુધિષ્ઠિરે ઉદ્રપ્રસ્થમાં રાજસુયજ્ઞ કરી શકે વર્તાવ્યો; કૌરવને પાટી હસ્તિનાપુર ચેઈ ચક્રવર્તીથી હાખતી. પાંડવ પછી દેશમાં જે ઘણાંક રાજ્યો હતાં તેમાં મગધનું મહારાજ્ય હતું; એને મોરીવંશના અરોઝે ઠાંતિ-મંત કીધું ને એ બૌદ્ધ ચક્રવર્તી મહારાજ્ય કહેવાયો. એની પછી બૌદ્ધધર્મી રાજ્ય વડવા માઝ્યાં ને કબાઈ રહેલાં બ્રાહ્મણધર્મી રાજ્ય હધમી થયાં. તેવામાં બીનાં ઘણાંક પરદેશી પરધર્મી રાજ્યો પણ હતાં. પછી વળી અશ્વિનકુળ જેનું એવા રજપૂત લડપંથા લોક નવા દેખાયા ને એમાંના એક ઉચ્છવળના વિક્રમે પરદેશી રાજકુળ સઘળાને કાઢયાં, બૌદ્ધ-રાજ્યોને તોડ્યાં, બ્રાહ્મણધર્મને પુષ્ટિ આપી ને શકે પ્રવર્તાવ્યો. એકસો પાંતરીસ વર્ષ પછી દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં શાલિવાહને મોટું રાજ્ય કરી પરધર્મીની સત્તા કાઢી શકે ચલાવ્યો પણ તે પોતાનો જ્ય નર્મદાની ઉત્તરે આણી શક્યો નહિ. પછી દેશમાં સર્વત્ર રજપૂત રાજ્ય હતાં ને તેમાં કોનો તથા દિલ્લીનાં મહારાજ્ય બીજા બધામાં સર્વોપરિ હતાં ને પહેલું તે પોતાને ચક્રવર્તી સમજ તેમ મનાવવાને હથમી હતું.

વિપયમાં પ્રથમના રજપૂતોમાં બ્રાહ્મણનું ચલણ અત્યંત હનુ પછી લાટાનું, પછી વાણિયાનું એમ દેખાયું છે; મરેડી રાજ્ય તથા પેશવાઈની પ્રકૃતિ, મુસલમાની ને બ્રિટીશ બાદશાહીની પ્રકૃતિ એમ જૂદી જૂદી જણાઈ છે. એ વિષે પ્રસંગે બોલાશે.

૬૦ રાજ્યની પ્રજા એ રૂપે સ્વદેશી સ્વધર્મી પરદેશી પરધર્મી કાઈ પણ સત્તા તળે આવે નિત્યને માટે સર્વત્ર સુશીલપણ જ દર્શાવ્યું છે. ધર્મ-નિંદક-ઝેદક તથા પ્રજાપીડકહિંસક રાજપુરુષ જ્યારે અતિ અધર્મી ને આત્મકર થતા ત્યારે (વળી પણ કેટલુંક સહન કીધા પછી) પ્રજામાંના અધિક ધર્મિષ્ઠ બળિયા* તે અથવા થોડાક ધર્મિષ્ઠ રાજપુરુષ સ્વસૈન્યવાળા તે અધર્મી તથા તેના સંગી સાથે યુદ્ધ કરી તેઓનો સંહાર કરતા. પણ અમ કરવાને એક કે સર્વે રાજ્યની રાજ્ય લેઈ શકે તેવી પ્રજાના થોડાક લાગે પણ ધણે કાળ મથન કીધું કે એક કરવાનો ઉદ્દેશ ચલાવે, એનું દેશમાં દેખાયું નથી. આર્થ પ્રજા રાજપુરુષને દેવતાના તેજશવાળો સમજી પૂજ્ય ગણે છે.† ધર્મશિક્ષકના બોધને પરમ આસ્થાથી પાળે છે અને પ્રવૃત્તિના કલહથી ને યુદ્ધના વ્યસનથી છેટે અજગીજ રહે છે કે જેનું મંગળ પરિણામ આ કે આર્થમંડળ હજારો વર્ષ થયાં પોતાની સ્થિતિ રાખી રહ્યું છે. સમય સમયના ત્રાસદ રાક્ષસ સમય સમયના અવતરણ સ્વરૂપોનાં અભયજનને નાશ પામ્યા ॥ ને પ્રજા વ્યવસ્થિત સ્થિત રહી છે.‡ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે:—

* અગરત્યાદિ રાક્ષસધારી ઋષિઓએ રાક્ષસોને હણ્યા હતા. પરશુરામે ક્ષત્રીઓ સામાં યુદ્ધ કીધું હતું. કેટલાક ઋષિઓએ કેટલાક રાજાઓને સિંહાસનેથી ઉઠાડી મુક્યા હતા. દ્રોણ, કૃપ, અશ્વત્થામા એ યુદ્ધમાં ધુમ્પા હતા. યુદ્ધકર્મ નિત્યને માટે બ્રાહ્મણનું નહિ પણ ધર્મરક્ષણને અર્થે સમયે સમયે થોડાક બળીયા તે ક્ષાત્રકર્મ કરતા. બૌદ્ધરાજ પ્રજાનો સંહાર રિષ્ટ બ્રાહ્મણોએ રજપૂત રાજાઓને સમજતી એઓ પાસે કરાવેા હતા. મોગલ ફોજમાં થોડાક બ્રાહ્મણ હતા, પેશવાની તથા મરેડાની ફોજમાં હતા, હાલ રજપૂત તથા મુસલમાન રાજાઓની ને બ્રિટિશ ફોજમાં છે, બ્રાહ્મણોએ સમય ઉપર પોતાના ગામનાં રક્ષણ કીધાં છે—તે પણ દેશના બ્રાહ્મણ વર્ણના બહુ બહુ થોડા જણે જ રાજ્ય લીધાં છે.

† રાજ અન્યાયે વર્તેનાં થયેા કે દેવતાએ પોતાનું તેજ લેઈ લીધું એમ સમજી પછી તેને પૂજ્ય ગણતા નથી પણ દેવ કે રાક્ષસ પ્રિકાર પાત્ર નાશપાત્ર સમજી તેના પુણ્યના ક્ષયકાળની વાટ જીવે છે અને સમય ઉપર લડવૈયો વર્ગ લડાઈ કરે છે.

‡ જૂમિ ઉપર અધર્મનો બાર વધેથી તે ગાયનું રૂપ લેઈ જમ્ના પાસે ગઈ ને પછી દેવતાએ પોતાના અંશાવતરણ કરી અધર્મને સંહારવા એવી કથા છે. ધર્મ-મર્યાદાએ સુશીલ રહેલી પ્રજાનું ચિત્ત અધર્મને ત્રાસે વ્યાકુળ ને પછી મદમદ થઈ

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંમત્તામિ યુગે યુગે ॥

૬૧. નિત્યને માટે સામાન્ય નિયમ આ છે કે, પ્રગતને સ્વદેશી સ્વ-ધર્મી રાજ્યમાં ઉત્તમ, પરધર્મી સ્વદેશી રાજ્યમાં મધ્યમ ને પરધર્મી પરદેશી રાજ્યમાં કનિષ્ઠ એમ સુખ હોય-પછી કાર્ષ્ણ કાળે પહેલામાં બહુ દુઃખ ને ત્રીજામાં સુખ પણ હોય. સ્પષ્ટ છે કે પરધર્મી સ્વદેશી રાજ્ય તે ધર્મ તથા ન્યાય ઉપર પ્રહાર કરે પણ એ થોડેક કાળે બંધ પડે ને દેશનું દ્રવ્ય તો દેશમાં જ રહે; પરધર્મી પરદેશી હોય તો તે ધર્મ તથા ન્યાયને બહારથી કે ક્ષિતરથી છેદે ને વળી દ્રવ્યને તો લેઈ જ નાય; અને દેશી સ્વધર્મી બગડે તો પાછું વહેલું ઢંકણે આવે.* એ નિયમ આર્યના સંબંધમાં તો યથાતથ્ય છે; કેમ કે ધર્મને કારણે તેઓ બહુ કાળથી અલગ જ રહ્યા છે ને ધર્મના બંધારણવાળી પોતાની નીતિ રીતિને વળગી રહ્યા છે. પણ વળી રાજ્યનાં સુખદુઃખ વિષે નિઃસ્પૃહ રહેવું, એમાં જ આર્યે પોતાનું ઉત્તમ જ્ઞાનસુખ માન્યું છે તેથી સંપદામાં ઉન્મત્ત થતા નથી ને આપદામાં ધીરજ મુકતા નથી. પોતાનું ધર્મચરણ ને પોતાનો કુળ ઉદ્યોગ કર્યા જ કરે છે.

૬૨. વિક્રમથી પૃથીરાજ સુધી સ્વદેશી સ્વધર્મી રજપૂત રાજા હતા. પછી આર્ય કાર્ષ્ણ તે પરધર્મી સત્તાધીશની ને કાર્ષ્ણ તે સ્વધર્મી સત્તાધીશની

ઈશ્વર બાણી વળે છે ને પરાબાણીએ વહે છે કે દેવ તું જ અસરણ સરણ છે-તરત જ પછી ઈશ્વર કરણા કરે છે-બ્રાહ્મણ કે વેશ્યા કોઈ ક્ષત્રિકર્મ કરનારાને બોલે છે ને એ ધુલ્લને અર્થે બહાર પડે છે. શકિને વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્રાદિક હતા; રજપૂતોને બ્રાહ્મણ ને બાઠ હતા; શિવાઈને રામદાસ સ્વામી હતા.

કોઈને કપદ્રવ ન કરવો, મળે તેથી સંતુષ્ટ રહેવું, ધણીનો કોપ ખમવો, ધણીને કપડોની વસ્તુઓ આપવી એ આદિ સાત્ત્વિક શુભ ગાયના છે ને તેવા જ શુભ આર્ય-મનના છે. અને સાધુજન એટલે સ્વધર્મ રહેતા, નિરુપદ્રવ, સત્ય તથા ન્યાયવાળી રહેલુના, સુધા પ્રપંચરહિત તે

ગૃહોપનાં કોઈ પણ રાજ્યની પ્રભુમાંથી ફોજદારી ચૂનાઈ કરનારાની સંખ્યા લેઈયે ને આ દેશના તેટલા જ પ્રદેશના ચૂનેલગારોની સંખ્યા લેઈયે તો અહીંની સંખ્યા ઘણી જ ઓછી નજીશે.

* એ વિષય, રાજકીય વિચાર કરનારા અમણાના અચેસરોએ સારી જેઠે શિખવાનો છે કે જ્યેથી તરતના રૂઢા દેખાતા સુધારા દાખલ કરવાં બાવીમાં તે બારે ન પડે તેવી સમજ રહે.

અમને સ્મરે છે કે મુસલમાની હાકમી ને ખ્રિસ્તિ હાકમી એ બેના મુકાબલાની ચોપડીઓ છપાઈ હતી ને તેવામાં અંગેજ અધિકારીઓએ પણ વિચાર નહોતો હતા

પ્રજારૂપે હતા; પછી મોટો લાગ તે મોગલ બાદશાહીના તાબામાં હતો; પછી વળી દક્ષિણમાં મરેહાનું રાજ થયું ને એની પેશવાઈએ બાદશાહીને કમલેર કીધી; પછી વળી દેશમાં રજપૂત તથા મરેઠા ને મુસલમાન ને અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ એ સર્વેએ ધમસાણુ મચાવ્યું કે જેનો અંત અંગ્રેજ કંપનીના જયમાં જોવામાં આવ્યો.*

પછી વળી કંપનીનું રાજ્ય તેની પાસેથી રાણીએ લેઈ લીધું ને પોતાને નામે ચલાવ્યું. પછી વળી રાણીએ કચસરેહિંદ એ મોટે ઇલકાને બ્રિટિશ રાજ્યનો આ દેશમાં પૂરો ઉત્કર્ષ લાખ્યો ને તે અમલું પોતાના સરદાર અમીરરૂપ ધણાક દેશી રામસહિત વિરાજે છે.†

૬૩. ત્રુટતી મુગલાઈમાં આર્યપ્રજા સ્વસ્થ નહોતી; પેશવાઈ ગઈ ને પિડારા વિખરાઈ ગયા પછી અંગ્રેજ રાજ્યમાં પ્રજા સ્વસ્થ થઈ; પણ તેટલે બ્રિટિશ સરકારે દેશના લોકની માઠી સ્થિતિની દયા ખાઈ સારી સ્થિતિ કરવાને રાજકીય પ્રયોગ ચલાવ્યા. ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ લોકોને ધર્મનીતિસંસાર વિષયમાં મૂર્ખ દયામણા કહી લોકમાં પોતાની તરફના પ્રયોગ ચલાવ્યા. સમાજવાળાએ પોતાના જ મહામંડળને ધર્મમૂઢ કહી પોતાના પ્રયોગ ચલાવ્યા. યુરોપ અમેરિકાના કેટલાક લોક વિસ્મય ભણે છે કે, મોટી સંખ્યા એક જ એ જાતે પ્રજા બાપડી પરાધીન કેમ? દેશી રાજ્યો નિર્માલ્યપણામાં ઉપરી સરકારના દોર્યા દોરાય છે. ખાલસાની પ્રજા ધંધાવિના તથા કરવેરાના ભારથી તથા વારેવારે બદલાતા કાયદાથી મુઝાય છે;—અને એમાંના જુજ તે દેવી સમસ્તના રાજકીય સુખને અર્થે સરકારને દીનતાએ જાય છે: પવિત્ર ગૌચર ખેડામાં પણ દેશ દારિદ્ર્યમાં છે અને દેશી સર્વે તનમનદ્રને સ્થિતિબ્રષ્ટ નીતિમક્ષિન છે. દામણો દેશ ને દામણા દેશીઓ! દૈન્ય, દૈન્ય સર્વત્ર આર્યભૂમીમાં દૃષ્ટિગોચર છે!

૬૪. કંપની સરકારની કારકીરદીમાં એની પોતાની પ્રજા દિવાની ફાજલદારી ઇનસાફથી ને નિરાળોની સ્થાપનાથી રાજ હતી અને જો કે ૧૮૫૦ પછી જાગીરદારોના હકના પિંખણાંની તથા એ રાજ્યને ખાલસા કીધાની તેને થોડી ઘણી જાણ હતી, તોપણ તે વિષે તે નિઃસ્પૃહ હતી; ને ૫૭ ના બળવાથી સરકારને આપત્તિ તથા દેશમાં અસ્વસ્થતા જોઈ શોક ભયમાં હતી. મોટા દેશી રાજ્યોને જો કે નાગપુરનું (૫૩) તથા અયો-

* (૧૬મી તે અમલુ સુધીના કાળની આર્ય પ્રજાના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસને માટે સ્વદેશવત્સલ માસિક ગ્રંથમાં આર્યદર્શન જોવું.

† જોવો રાજ્ય રગ ભાગ બીજો, પૃષ્ઠ ૭૫ મું.

ધાનું (૫૬) રાજ્ય આવસા કરવામાં આવેથી મોટી ફાળ પડેલી ને પછી કંપની સરકારની પોતાનીજ ફાળના હિદ્દુ મુસલમાન સીપાઇઓએ દિલ્હી તથા પુનાનાં રાજકુળની હિમાયતે અંગ્રેજોને દેશમાંથી કાઢવાને માટે બંડ ઉઠાવેલું ને સરકારનું પાસું નખળું પડેલું તો પણ તેઓ ખ્રિષ્ટિય રાજ્યને મદદમાં હતાં ને એ મદદ તેના જ્યના સાધનમાં મોટી ગણાઈ છે.

રાણી સરકારની કારકીરદમાં એની પોતાની પ્રજાએ અધિક સુખની આશા રાખેલી, પણ બનાવો ઉત્તરોત્તર ગમતા અણગમતા એવા બન્યા કે જેમાં અણગમતા આગળ પડ્યા—(૧) ઉપરાઉપરી ધારા નિકળ્યા, તેમાંના કેટલાક અમલમાં આવ્યા પછી થોડી મુદતમાં થોડા કે ઝાઝા કે પૂરા રદ થયા; કેટલાકનો હેતુ અદાલત એવતાં બહુ ખરચ તથા મોટી મુદતે નિકાલ થાય તેવો તથા કેટલાક જમીનદારનાં ધણીપણીનાં હક ઉદાય તેવો જણાયો; અને ઇનસાફના અલણનું તેજ ઘટાડી અમલદારીનું તેજ વધારવાનો ઉદ્દેશ છે, એમ ખુલ્લું દેખાયું. અમલદાર કામિય પણ ઉછળતા, મતીઆ ને કરડા જણાયા. બારીસ્ટરી અને વકીલાઈ બહુ બહુ રીતે કાયદાને સમજાવતી જણાઈ; વળી ફાજદારી ગુનાહ ખાજવામાં ને સાખીત કરવામાં પોલીસની ચખરાઈ વિશેષ દેખાઈ. કમાઈ, ધંધા, અશીષ, આખકારી, મીઠું, જંગલ, નરક વગેરે ઉપર કરબાર ચૂકાવો. દેશી બગર મદો રહી ઘટે તેવી ચોજના વેપાર પ્રકરણમાં દેખાઈ. કેટલાંક ખાતામાં એટલી બધી અવ્યવસ્થા વડી સરકારને ખુદને જ લાગી કે ખરાં કારણ જાણવાને ધણીક કમીશનો ને કમીટીઓ તેણે નીમી. પણ એથી એટલું કે સરકાર કાળજી રાખે છે એમ લોકે જાણ્યું, પણ શેવટ થયું સારે ઠીકાડીક.*

(૨) પ્રજાને ગમતા બનાવ આ હતા—સીવિલ સરવિસને માટે દેશીને પણ પાત્ર ઠરવેલા. તે કાઈ કાઈ વગિયાને જામી નોકરી આપે છે; લેજલ લેટીવ કૌસલમાં પોતાના પસંદ કરેલાં દેશીઓને બેસાડે છે ને જલ્લદારમાં આસેસર છે; મ્યુનિસિપલ કમીશનરોમાં થોડાક નગરજનને પણ પોતે ખાજી નીમે છે અને ઘણે કાષ્ટને ખિતાબ આપી લોકમાં રુઝું મનાવે છે. ડગવણીની વ્યવસ્થા એવી રાખવામાં આવી કે, ધણીક છોકરા અંગ્રેજી તથા દેશી ભાષામાં બહુતા થયા ને કેટલાક તો યુનિવર્સિટીનાં સ્થાપિત પદને પામ્યા. (૩) લેકીપયોગી કામ રસ્તા, રેલવે, દવાખાનાં, પોસ્ટઆરીસ, ડકા, પુલ, ઇમારતો એ વખ્યાં છે ને હામકામના લોકનો સંબંધ વહેવાર

* પ્રથમ દુકાળે વાલ્યા ધણી ને પત્ની ખોરાકની તાજી સરતે પાકી હતવાળ ને પત્ની સરકારને ફાળ; ફાળેનો ઉત્પાદ ને સરકારને દમ્યાદ, એમ પણ હતું.

તથા તેમની સમગ્ર વધી છે. દેશી રાજ્યમાં મોટાં તે સર્વોપરી રાજ્યનું કાડ પૂરું પાડનાં પોતાનું માન આપું થયું એમ માનતાં હોય, વડોદરાની ખટપટે તેઓ લખ પામ્યા હોય અને રેસીડન્ટ તથા એજન્ટની સાથેના વહેવારમાં તેઓને કેટલુંક ન પાલવતું પણ હોય:—તોપણ, તેઓએ રાણીના પુત્રોને બહુ માન આપ્યાં છે; અને દિલ્હીના મોટા મેળાવડામાં મુજરા લખ્યાં છે. વળી સરકાર પણ પોતાની તરફથી જેને જેટલું ઘટિત તેને તેટલું માન આપે છેજ. અજમેરમાં રાજપુત્રો માટે શાળા રાખી છે. નાના રજવાડામાં એજન્ટ અધિકારીઓ અંકેશ રાખે છે ને રાજ્ય માંહેની વ્યવસ્થા પણ ચલાવે છે ને મુલખ સુધારા કરાવે છે. રાજકોટમાં રાજકુમાર કોલેજ છે ને બાપાત કોરટ છે.

૬૫. સમય સમયની રાજ્યનીતિ ને પ્રજાસ્થિતિ જૂદી જૂદી દેખાઈ છે ને દેખાશે. પણ નીતિ સામાન્યતઃ નિલને માટે તો દેશી બણી ઉદાર થવાની નહિજ. હિંદુસ્થાનની સમૃદ્ધિનો યથેચ્છ ભોગ શ્રિદનના લોક કરે છે ને કરશે ને અહીંના લોક દુઃખે દહાડ કાઢશે. પરદેશી સત્તાધારી જે આ દેશના રહીશ યાચ* તો વળી ‘ખાદશાહ લાં બજાર’ એ નીતિયે દેશ પાછો દોલતમંદ યાય. જેટલા મુલને માલ બહાર જાય છે તેથી વધારે મુલને અહીં આવે છે એ દેખીતું સારું છે પણ જે આવે છે તે ટકાઈ નહિ ને મોજમઝાનો. દેશી કારીગીરીને ઉત્તેજન મળતું નથી ને જોઈયે તેટલું તો કદાપિ મળનારું નહિ. મુગલાઈમાં ખેડુતોને મુખાકારીમાં રાખી રેવીન્યુ લેવાતું ને હાલની સરકાર ધારે તેટલું લે છે. પછી ખેડુતો પાસે હોય કે ન હોય—કરજમાં પીલાય કે ખેતી છોડે; બહુ કાળની ને ટોડરમલે તાજ દેખાડેલી નીતિ કે અનાજ ખણીમાં આવેથી સરકારે પોતાનો હિસ્સો લેવો, પણ હાલ તેમ નથી. કુદરતી કાયદો ખેડુતને મળે તેમાંથી પણ સરકાર લે છે. આમળની રીતથી ખેડુતો કોઈ દહાડો અજની તાણમાં ન હોતા, ને અમણા કેટલાક રહે છે પણ ખરા† સરકાર કેટલાક જણને માન આપી લુખ્યાં લાડ કરે છે, જમીનની બક્ષિશ કોષ્ટને કરતી નથી. (સરકાર તરફથી દેશને સંધન કરવાની તબવીજ ચતી નથી ને દેશીઓએ દેશી માલજ વાપરવો, એ વિષે બહુ બોલાયું લખાયું છેજ.)

* બ્રિટીશ રાજકુળ, લોક, ને સરકાર શું વિચારતા હશે; અને અહીંના લોકને દ્રવ્ય ઉપરાંત ખીન્ને કશોયે કે ગેરકાયદો; એ વિષય બહુવાલોગ છે.

† ખળી બસવાળા ને કહોલાં મંડાવાળા સમયની નત્રા ને ખેડુતની ઉદારતા જે ચતી, તેની રમણ નોંધ અહીં રાખીશું.

બ્રિટિશ ખાલસાની પ્રજા અંગ્રેજ કેલવણીથી ને ન્યુસપેપરથી જાણ મેળવતાં રાજ્ય વહેવારમાં સમજ વધારતી જાય છે. પૂર્વનાં આર્ય રાજ્યમાં રાજધર્મ એ શબ્દ સર્વત્ર સંભળાતો. રજપૂત રાજ્યમાં ગાદીપતિ તે બાપજી એ શબ્દે ઓળખાતો ને ઓળખાય છે, અને આ રાજ્યમાં પ્રજાના હક્ક* એ શબ્દ અને “સરકાર આપતી નથી” એ ધ્વનિ સંભળાય છે. આર્ય રાજ્યમાં શિષ્ટ બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રી રાજ્યોને પ્રજા સર્વ પ્રકારે સુખી રાખવા વિષે પોતાના સારા દાખસાથી પ્રજાની નીતિ સંરક્ષિત રાખવા વિષે બોધ વચન કહ્યાં હતાં; અને અમણા આ દેશની સઘળા ધર્મની પ્રજાના મુખમાં હક શબ્દ છે કે, જે હાલ યુરોપના સખળ અર્થ ન રાખતાં માત્ર સ્થિતિના રક્ષા નિર્વાહને માટે જરૂર જોઈએ એવી પ્રસાદી વાણ છે. કંપની સરકારની કારકીર્દિમાં પ્રજામાંના ફક્ત જમીનદારો હક શબ્દ વાપરતા, અને રાણી સરકારની કારકીર્દિમાં સર્વ પ્રજામાં તે વપરાવા લાગ્યો છે. સરકારે આપેલી છુટની મેઢેરે પ્રજા હકતી માંગણી કરે છે. એ છુટ કંપની સરકારે આપી. બળવાના વખતથી સત્તાધારી વર્ગને એમજ લાગ્યું કે, હવે દેશીઓ ભરોસા રાખવા જેવા નથી; દબતા નહોં રાખીએ તો માથે ચડી બેસશે. પણ એમ વર્તવામાં અપકીર્તિ ન મળે એવી પણ તજવીજ રાખવી ને વેળાએ વેળાએ ધટતું દાન પણ કરવું, એ વિચારે રાણીની સરકાર વરતી ને બ્રિટિશ ખાલસામાં સરદારરૂપ અધિકારીઓની સત્તા પ્રમળ થઈ; કે જે રાણીના ક્યસરોહિંદ ચવાધી નિરંકુશ જેવી છે; પણ વળી બ્રિટિશ રાજ્ય પોતાની મ્હોટી હાક હતે પોતાની ભાવિ સ્થિતિને માટે અતિ સાવધ પણ રહે છે; ને તેણે સંસ્થા ન રાખવાનો ધાગે કીધો છે; કાંઈ કાંઈ વેળા પ્રજાને બોલતી બંધ કરે છે ને કાંઈ કાંઈ વેળા કાંઈ કાંઈ આપે છે. કંપનીની કારકીર્દિમાં લાઈ બેરીક હતો તેમ મહા-

* યુરોપમાં નર્મની તથા રસિયાએ રાજની સત્તાને એક રવાપી છે અને હવે કાન્સે પ્રજાની સત્તાને એક માની છે—પૂર્વે રાજ્યોના વધ પણ કીધો છે; પણ વળી પડી છે—રાજ્યને સર્વોપરી સ્થાપી, સરદાર વર્તનાં માન પદને માની, રાજપ્રધાન મંડળનાં કામ ઉપર અંકાર દેખાડતી એવી પ્રજાની પ્રતિનિધિ સત્તા રાખી છે.

યુરોપમાં રાજ્ય ને પ્રજાના હક એ વિષે થોડુંક રાજ્યરંજ બાગ ખીલમાં લેડું નગર પ્રજારાજ્ય ગ્રીસ રોમનાંને વારસે રાજ્યરંજ બાગ પહેલો (નર્મગધમાં) લેવો. પ્રજામાંના વડીલની સલાહી અર્પણિત રાજપ્રધાન મંડળ, એ વ્યવસ્થા આર્યરાજ્યની હતી; નગરની વ્યવસ્થા નગરના મુખીઓ ને ક્ષત્રિની તે વડીલ કે દુગવંતા રાખે. અમણાની અર્દાની એકચી તે વસ્તુતઃ રસિયાની કરી નીતિ રાખે છે પણ દેશી રાજ્યોના સમયમાં ક્યંતુ ક્યુલ્ક સોવરેનની દાખે છે ને ખુદની પ્રજાના સંમયમાં બ્રિટીશ રાજ્યની

નાણીની કારકીર્દીમાં દાવ લાઈ રીપન છે. એ નામનરે પ્રગ્નને ઘોડાકે હક આપનાને મતિ ચનાવી છે ને પ્રગ્ન દરખ દેખાડે છે એ મતિનું નસન, સાની મતિનું ચકન-ચકન ને પ્રગ્નનું વર્તન એ હવે જોવાશે. એમ પ્રગ્નને હક મળેા ને પછી વળી કાઈ સમે ટ્રિટિય પાર્લામેન્ટમાં કે અહીં રથપા-યની પાર્લામેન્ટમાં દેખાવેા વિરાજે! તોપણ જ્યાં ને જિતમાં ૧૮૨૫૨ વિચા-સપૂર્વક સ્નેહ ચર્ચ પ્રકાશે, એવો સભવ અમને બાસતો નથી જ. તત્તાનું અભિ-નાન સર્વ પ્રકારે બગનાનું સર્વ છે ને પ્રગ્નમાના ઘોડાકનું તે પણ સર્વ પ્રકારે નિર્બળ છે, બને અભિમાન હજી રહી ગયા છે, પણ અભિમાનનું પરિત્રામ વેત મોડે કલહ છે જ, ને એ ઉઘણી જવો એ નુમાગ્ય કહેવાય

દેશી રાજ્યના નવધર્માં ટ્રિટિય સત્તા માનપૂર્વક રિવેકે વર્તે છે, પણ તેની ધડીધડીની પ્રકૃતિ જોવે તથા તે પ્રમાણે ઉપાય લેવે ખતિ રહે છે. ટ્રિટિય સરકારને રાજ્યઓનો તેટલો નહિ પણ તેઓના પદાવત-ભાવાત સ દાર-અમીર એઓનું રજો જૂથ નધાય તેનો કર ગહે છે ખરો ને તેટલા નાટો તેન ન થવા વિશે તેનો રાજકીય યુક્તિ પ્રયુક્તિસાજો ઉઘમ છે જ અકબરથી તે શાહજહા સૂધીની મુગલાઈએ રજપૂતોને તેઓની દયાના નની સ્થિતિમાં ગળી તેઓની પ્રીતિ મેળવી બાદલાવીની રખનાળીના જન આપતા કાપા દતા અન્ને તે દેશી રાજ્યોને રેસ્મમાનની સ્થિતિનાં ગળા બરોગો ન કરતા ને સામો ન મેળવતા દમેશ અન્ને જની નદમા રહેવાના કાપદા ખતાવે છે ને બાભમધુ કર છે. એ સધળું મોટા રજવાડાં અનજો છે ને ટ્રિટિય રાજ્યની પ્રકૃતિ તથા કરણી જૂલ વર્તમાનની સારી પેઠ જાણે છે વળી ચાંતી પડીના અનુભવી છે તેથી પ્રકૃતિનચાત્ સમય કાન-નચાત્ સદનધીટ રહે છે-પણ મોટા નાના રજવાડામાં “જીન જોરે જોરડી, નહિ જોરે તે આરકી એમ જોવની ગમ્પુતી,” “હર હર ને રવ-ગભ્ય” એનું કોડ ગમ્પતી નરેવી ને “બા-ચાલી વખત” ને યાદ કરતી નુ-નાની આજે પણ છે અર્થાત્ સરોપરિ રાજ્યશ્રી પ્રીતિપ્રસાદે કે અર્ધ પ્રસાદે કે ન્યાયપ્રસાદે હજી દેશી રાજ્યોને ખરેખગ પોતાના કળી રીધા નથી-ફક્ત દાકને જોરે દમનાં ગમ્પ્યા છે

૧૬. રવ-ગભ્ય દૂર દોનાથી નુનકી રોજને અહીં આરતાં વાગે ને અહીંની રાજમાં પણ અરારાજ્યના માલ પચાનેકે દમર સીપાર્થ દેવી સિધ્ધિ છે ને રાજ્યવત્તાની અવરયાચાની દાક દેશના સર્વ ને. હિનાવપથી ને નારી વની ને નદાયુના તથા નાજથી તે સિધ્ધ તથા સાનગ રી

લોકને જનમાલની ખરેખરી સલામતી છે, એ બ્રિટિશ રાજ્યનો લક્ષરી જસ છે; અને બ્રિટન તથા હિંદુસ્તાન એ બેનો વેપાર મુક્તિ સાથે ચલાવે છે અને દેશીઓ લાખો રૂપિયા ત્રિટી* ઉપર ધારે છે, એ તેનો વણિક જસ છે. પોતે જાત ધર્મે જુદું તેથી સઘળી દેશી પ્રજા ન્યાયતુલનામાં સમાન છે;† ધર્મ તથા સંસાર વિષયમાં સૌ લોક પોતપોતાની ઇચ્છાએ નિર્ભય નિરંકુશ પડે છે; સઘળી જાતના લોકમાંના કેટલાએક સરકારી નોકરીમાં ગુજરો કરે છે ને મજૂરી કરનારી જાતીઓને ધંધા મળે છે. સૌને પત્રગ્રંથદ્વારા વિચાર પ્રસિદ્ધ કરવાની છુટ છે, વગેરે વગેરે એ રજા વાનાં છે.

પણ રાજ્ય પોતાની જ રચાનિક સત્તાઓને અવશ્ય જોટલી પણ સ્વ-તંત્રે ન રાખતાં કેંદ્રાભિગામી જ રાખે છે; જિલ્લાના નગરગામનું ઉત્પન્ન લાંના રહીશના ખર્ચ ઉપરાંત બહાર જાય, એમ મર્યાદા કરતી નથી; દેશની સંપત્તિ વધે તેવું કરવે નિઃસ્પૃહ છે; કરબાર મુકવે દક્ષ છે; હક આપવે કૃપણ છે—એ રજા વાનાં નથી. એ કારણોથી પ્રજા ઇચ્છાય છે. આર્યપ્રજા-ગૌને માત્ર ગાળિયું જ ઘટે છે, પણ ગેહોરી ને વળી કદી હરામી થાય માટે આગળથી જ રણુ એ તો ન જોઈયે. દેશની ને દેશીની માઠી સ્થિતિ સરકારની અર્થબુદ્ધિએ જોટલી થયલી છે, તેટલીને માટે ઉપાય પણ સરકારની વિવેકબુદ્ધિ કરી શકે તેવું છે ને તેમ કરવાથી સરકારને જ લાભ છે. એ વિષે દેશીઓ સૂચના કરે છે પણ અહીંની સરકાર તે વિચારમાં લેતી નથી ને બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટમાં કોઈ કોઈ બોલે છે, તેને બીજા ઉપાડી લેતા નથી. પરિણામ આ ધારી શકાય કે, સરકાર ને પ્રજા એ બેઉ વહેલાં મર્યાદાબદાર

* ગ્રેમીસરી નોટ. એ વિષે અને સરકાર પ્રજાનું હેલુ કરે તે પ્રજાનું (National debt) કેવી કેવી રીતનું હોય તે વિષે નિબંધ લખાઓ.

† યુરોપીઅનને મોટા પગાર એ તો જાણે હોય પણ અમલદારનો અપરાધનો ન્યાય અપરાધી દેશીના ન્યાયથી જુદો પડે; બ્રિટીશ પાદરી અપરાધીને ધીરજથી ન્યાય સમજાવવામાં આવે ને એાછી સજા થાય પણ દેગી ઉપદેસક અપરાધીને તરત જ મોટી સજા થાય સેલર છાકરાને પણ દેશી પોલીસ પકડે નહીં. બ્રિટિશ ફોજમાંના દેશી તથા યુરોપીઅન સીપાઇઓ તરફ ઇતિ બેદવાજી કેટલીક રીતે તો હોય પણ તેમણે તેથી વધારે કેટલી ઉપમારના આંકમાં, દરજ્જે અસાવવામાં, લડાઇમાં આગળપાછળ રાખવામાં, મુલેલાંની દરકારમાં, ઇનામ પેનશન આપવામાં એ અને લડાઇમાં અકલ બદાહુરીના મુકાબલામાં કેણુ ચડીયાતા છે, એ બંધી બાબત જાણવા ભગ છે.

જાય, અને પછી પ્રજામાના કાર્ષ લોકની રાજભક્તિ* તે ઉપતકિયા દેખાડવાની, બળાકારની કે ખુશામતની થાય.

(૧) સરકાર અગ્રેજ કોંગ્રેસીને ઉત્તેજન આપે છે.† પોતાની નોકરીમાં કેટલાક અગ્રેજ ભણેલા બેઠકે ને અગ્રેજ વિદ્યાના પ્રસારથી (સ્વદેશી વિદ્યા ઉપરથી લાભ ઘટવાથી) ને તેથી ચતા લાભથી પ્રજાને રાજ્ય ઉપર રોષે બાંધે, એ હેતુ સમજાય છે યુનીવર્સીટીની ઉચી કોંગ્રેસીનું આરંભો માટી સાખાતું વૃક્ષ જો કે વિદ્યાર્થીઓને માટી નાકરીને માટે પાત્ર ફરવે છે તોપણ તેમ અવસ્ય અમલમાં આવતું નથી ને ધણાક રખડતા છે પણ ખગ-એ ગમે તેમ હોય પણ તે વૃક્ષના ફળને સારરસ સસારી-રાજકીય સુખની તૃષ્ણા વધારનારો છે. એ સુખ બેઠકે તેટલું પણ દેવી એને મળતું નથી ‡ એ તરત મળવાના પ્રત્યક્ષ સુખની ગરજ તથા લડુતામાં કેટલાકે પોતાના ધર્મશાતિનાં સુખ ઉપરથી આસ્થા ઉઠાડી છે ને અગ્રેજ બહુતરની અસર એટલી તો થઈ છે કે, ધર્મમાત્ર ઓઠા છે-અર્થાત્ ધર્મને અકુશ ન માનેથી તેઓ રાજકીય સુખને માટે અતિ અધીર થાય છે અને જ્યારે રાજ્યની તરફથી નિરાશ ચતા જાય છે ત્યારે તમોચુભાં સ્વદેશાભિમાનને જગાવે છે કે જેનું પરિણામ રાજ્યની સામા ચવાના સભવમાં

* અમણા વળી રાજભક્તિના ગીત બેડાવવાનો છુટો લડનમાં ઉડ્યો છે

† દેશી વિદ્યાને ઉત્તેજન આપતું કે અગ્રેજ વિદ્યાને, અગ્રેજ વિદ્યાને પ્રસાર અગ્રેજ બાબદ્વારા કરવો કે દેશી બાબદ્વારા, રાજ્યને લાભ સાથી એ વિષે બહુ બહુ વિચાર કરી સરકારે છેલ્લે અગ્રેજમાં યુરોપની ઉચી કોંગ્રેસી આપવાનું રાખ્યું છે અને ૧૭૭૪ મા હોરિટગ્સ પહેલો ગવર્નર બેનર થયો તેણે જ્યારૂં ખાત કાઢી સરકાર ફારસી વગેરે બહુવિધ રાખ્યું હતું એટલે (૧૮૨૮ પછી) અગ્રેજ બાબાની જ્યારૂં આપવાનું કીધું એટલે (૧૮૩૫) અગ્રેજ ને દેશી પ્રાકૃત બનેમાં કેડવણી આપવાનું રાખ્યું હાલુસીની કારકીર્દીમાં (૧૮૫૩) યુનીવર્સીટી સ્થાપવાનો કસાવ થયો. (યુનાની સરકાર પાઠશાળા બંધ કરવામાં આવી છે અને કનકતા મશી-સુખમાં સરકાર અગ્રેજની સાથે બહુવિધ રાખી રાખી છે)

‡ ઇન્જનેરી, ડાકતરી, લા ને આરટ (સરકાર તથા ફારસી ને લલિન એને અગ્રેજ પદ્ધતિયે શીખવવાનો પણ વર્ગ છે)

§ રાજ્ય એક પાસથી કોંગ્રેસી આપી રાજકીય સુખ દેખાડે ને બીજી પાસથી હા આપે નહીં ત્યારે પ્રજા રોષે “આર્થહીન”માં લપ્સ્ય છે કે “અગ્રેજ રાજને લેહો” પોતાના દુખ જાણવતા શીખાયુ, અગ્રેજ રાજ્યે એકની વૃત્તિ બદલાવી ને ઇન્જ અતિરો વધારવી, એઓની પરપરાની નિવૃત્તિનાથી ખમેલી પ્રવૃત્તિના મોડપાલ નાખ્યા અને હવે અગ્રેજ રાજ્ય તેઓને માટે કાર્ષ કરી સમ્પત્તી નથી

દેખાય. દેશી બાપામાં જે કેળવણી આપવામાં આવે છે, તે થોડી ને સાધારણ છે ને તેના છટા સાતમાં ધોરણે પસાર થાય તે મહેતાજી કે સરકારની ગુજરાતી કચેરીમાં કારકુનની જગાને પાત્ર હરે છે—અભ્યાસના વિષય ઇતિહાસ ભૂગોળ એનું બહુતર ઝાઝું છતે દેશીને સંસારી ઉપયોગમાં થોડું જ આવે છે; દેશી નિશાળનું થોડું બહુતર ધંધાર્થીને બહુ જ ઉપયોગનું હતું. (૨) શરીર સંબંધી કેળવણી મૂળગી નથી, ધણીક ચોપડીઓ એક જ વખતે શિખવાની પદ્ધતિ, શિખનારા ધણા ને ધોરણ બારે ને તેથી બહુ મહેનત કરવાની કાળજી કે જ્યેથી શરીર તુટી જાય છે. રાજકુમારોને માટે કેટલીક કસરત રાખી છે પણ લસ્કરી હુનર તેમને પણ શિખવવામાં આવતો નથી. (૩) સમજશક્તિની કેળવણીમાં અનેક વિષયની થોડી થોડી જાણ એ સાધન છે, પણ ઠીને વિચારવાને વિદ્યાર્થીઓને કાળ મળતો નથી. (૪) ઉચી કે સાધારણ કેળવણીનું વલણ સ્વાર્થ તથા અરીશ્પા વધારવા તરફ, મર્યાદા બટાડવા તરફ ને ઉપાધિની ચિંતામાં ઉદ્યોગ અધટતો પણ કરાવવા તરફ છે—નીતિની કેળવણી કહિયે તે એ જ;* નિયમે અભ્યાસ કરવાની નીતિ તો દેશી શાળામાં પણ હતી.

રાજ્યે દેશમાં નહું દાખલ કીધું તે આ છે. યુરોપની રાજ્યનીતિયો; બ્રિટિશ મુલખમાં ડિમોક્રસીના સમાનતાના વિચાર ને વિશેષાનુમતે નિર્ણય કરવાની નીતિ; કંપની યોર્ડ સાસાયટી આસેસીએશન કમીટી એટલે અનેક કામ નામની મંડળી સભાઓ કરી વિચાર કરવાની રીતિ; છાપ ધંત્ર ને વર્તમાનપત્ર. જમીનદારીનાં માન ઉતર્યાં ને નોકરી નફા તે માનીતી મનાઈ. કાવદાની લાએરી ને નાદારીની દીવાળી. યુરોપનું શૌર્ય દાખલ ન થયું, પણ વિલાસ દાખલ થયો; દારુ માંસનો ઉપયોગ દેશીઓ પણ વિશેષે કરતા થયા; શિકાર-હિંસાની શુદ્ધિ આર્યબ્રાહ્મણોને પણ થઈ. સ્વાર્થ, કપટ, ઉપરથી સભ્ય ને માંહે પ્રપંચ એવી સફાઈની વાણી કરણી ધસાદિ. (સ્વધર્મ-નીતિ રીતિ વિષયમાં હાનિ થઈ છે, તે ધણેક પ્રસંગે જણાવ્યું છે જ.)

* અંગ્રેજ કેળવણીના ઉચા પંકાતા ધંધા વણીલાત્રને રાકતરી તે બે આજકાલ તો દેશીઓમાં અતિ સહતાવાળા છે કે 'શ્રી મુક પછી વાત.' એમ ગરજતુ દરદીની ગમે તેવી હાલત હોય તેની દરકાર નહિ. દયા, પરચર્ચ, સભ્ય, વિવેક, સંતોષ એ નીતિ પાળનારી પ્રજાનામાં રાકતા, સ્વાર્થ, પ્રપંચ, અવિવેક અસંતોષ એ અનીતિ વધતી જાય છે—શૌર્ય, મહાત્મતા, સ્વાર્થહુ, દાન એ મોટી નીતિનાં તો અમણાં સમણાં છે. દેશમાં અંગ્રેજ કેળવણી વિનાના લોક ઘણા ઘણા છે; તેઓની રિયતિ તે અંગ્રેજ બહેલાની રિયતિ, એ વિષે વળી પ્રસંગે જોવાશે.

સરકારને આ દેશ વિશે જાણીતા કરી રાજ્યપ્રકરણમાં ઘટિત વર્તાવો ક તેની યાચ, તેટલા માટે કેટલાક દેશી ગૃહસ્થોએ વિદ્વત્તાવાળા વિચાર જણાવ્યા છે ને જણાવે છે પણ તેના ઉપયોગ સરકાર કરે સારે-અંગાળામાં જમીનદારોનું લાભ હું કે કારનવાલિસ ગવર્નર જનરલે હંમેશને માટે તેઓને પટા કરી આપ્યા છે પણ મુખર્ષ ધલાકામાં જમીનના સંબંધવાળાને અનેક વિટંબણા છે. અંગાળાના લખનારાઓએ જમીનનાં ધણીપણાં ને તેના ઉપર કર વગેરે બાબતમાં વિશેષ લખ્યું છે; મુખર્ષ તરફના લખનારાઓએ ન્યાય ધારાની બાબતમાં વિશેષ લખ્યું છે. ધારા બાંધનારી સભામાંના દેશી ગૃહસ્થોમાંના જુજ જણે પણ ઉત્તમ વિચાર દેખાયા છે. સરકાર દેશી છુદ્દને તુરંત ગણી પોતાનો જ મમત ચલાવવે નિશ્ચયવાળી તેને લોકની દાઝ છે, એમ કહેવાય જ નહિ-સરકાર દેશીઓનાં દુઃખથી પોતે દિલમાં દાઝતી નથી પણ દેશીઓને વધારે વધારે દઝાડે છે. સરકારે પોતાની તથા લોકની સગવડ માટે રેલવે પોસ્ટ વગેરેની વૃદ્ધિ કરી છે ને કેટલાક બહારના સુધારાને ઉત્તેજન આપ્યું છે તો પણ દેશીની સ્થિતિ સારી યાચ, તેને માટે રાજ ધર્મ કે દયાળુ ધર્મ ઉપાય લીધા નથી ને જો કદાપિ સ્વાર્થે લીધા છે તો તે પંજુ થોડી મુદત વીતે બુલબરેલા સમજાયા છે. જૂઓ, લોઈ હાર્ટિગ્ટનનો તાબે દાખલો.

૬૭. ખ્રિસ્તી પાદરીઓ પોતાના ધીરા ખતીલા ઉદ્યોગમાં ફાવતા નથી. શેના ફાવે? અંગ્રેજ બલેલાની વૃત્તિ કાઈ પણ ધર્મ પાળવાની નહિ તો ખ્રિસ્તી તરફ ધર્મ કેમ વળે અને અંગ્રેજ ન બલેલા તે તો સ્વધર્મ રાખી રહેવામાં આર્થ જ છે. કાચી ઉમરના, ઉતરતી બાલિના, ગરીબ એવા જુજનો શિકાર તેઓ કરી શક્યા છે. સઘળાં મિશન હારી બેઠાં સારે હવે તારણસૈન્ય (Salvation Army) નામનું મિશન વિચિત્ર વેપે દેશીઓને ખ્રિસ્તી કરવાને આવ્યું છે. આર્થ પારસી મુસલમાન તે ખ્રિસ્તને તારકથુર માને, એને માટે પાદરીઓનો ઉદ્યોગ તે મિથ્યા છે.*

૬૮. જે યુરોપીઅન અમેરિકન દેશીઓની નમજાઈ કહે છે, તેઓ દેશી પ્રજાની પ્રકૃતિનીતિ તથા સહનધર્મશક્તિ વિશે અજાણ છે. થવાના કાર્યને તેના અમુક કાળ હોય છે તે તેઓ ચડતી દશાના અભિમાનમાં બૂઝી જાય છે, ને બ્રિટિશ રાજ્યના સંપત્તિભોગના અદેખા પણ હોય.

* સાંભરે છે કે ઘડિત માકસમુલ્લે મિશનરી ને નોન મિશનરી ધર્મ ઉપર વિચાર જણાવતાં નોન મિશનરી ધર્મ પાળનારા લોક જગતમાં વેહેલા અરીક યાચ છે એવું કાંઈ કહું હજુ બહુ જુના આર્થની આજ પણ મોટી સંખ્યા છે, બહુ જુના યાદુદી અને પારસી એઓની થોડી સંખ્યા છે પણ હજી જ્ઞાતિબીજ છે ન

૬૯. દેશી રાજ્યોમાં ધણાકની પ્રજા સ્વધર્મશીલ, સંતોષી, યથાર્થકિ ઉદ્યોગ કરનારી ને શાંતિ તથા ધરસંસારમાં હેતાળ પ્રસન્ન છે. જે રાજ્યોમાં એજંટની સત્તાનું પૂરું ચલણ, રાજ્ય નબળા, એજંટના પસંદ કરેલા કારભારી, જનાનાની ખટપટ, લાપાતની ખટપટ, કારભારી એજંટની મરહ રાખે, પછી વળી રાજાની રાખે, નવા નવા બહારના સુધારા થાય, તે રાજ્યોની પ્રજા ન્યાયે તથા ધંધે સુખી નથી.

૭૦. દેશિયો તનમનધને સ્થિતિવ્રષ્ટ છે, તે પાછા સારી સ્થિતિમાં આવે તેને માટે જે નીતિ વિચાર બહાર પડ્યા છે તે આ છે: કેટલાક સામાન્ય કે જેનું ફળ લાંબે કાળે થાય ને કેટલાક વિશેષ કે જેનાં તરત ફળને માટે આશા રાખવામાં આવે. સામાન્યમાં ધણીક નીતિનો હિદેશ આ કે દાર્ઢ કાળે પણ સ્વદેશી રાજ્ય થાઓ ને વિશેષમાં થોડીક તેમ સુચવે ખરી. સંસારપ્રવૃત્તિમાં રાજકીય સુખ એજ દુર્લભ શ્રેષ્ઠ છે કે, જેથી ખીન્ન સુલભ થાય છે. એ નીતિયોને પ્રસિદ્ધ કરનારા વિશેષ કરીને બ્રિટિશ ખાસસા મુલકની જ પ્રજામાંના જન છે, જેમાં ધણાક આર્ય, થોડાક મુસલમાન ને જુજ પારસી છે.

૭૧. સામાન્યનીતિ. (૧) સુધારાવાળા સમાજવાળાએ સંસારી સુખના વિષયમાં ધર્મ અર્થ કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થમાં ધર્મને ગોલુ રાખી અર્થ ને કામ એને જ આગળ પાડ્યા-માત્ર સમયને માટે નહિ પણ નિલને માટે. સુરોપના લોકના અર્થકામ ઉપર મોહિત થઈ તેઓની નીતિરીતિયે તે પ્રાપ્ત કરવાને બોધ દેતા થયા. (૨) આર્યસમાજ સ્થાપનારાએ તે સામાજ્યની પ્રાપ્તિ તેજ મોક્ષ, એમ ખુલ્લું કહી ચારીરસંપત્તિ વધારવાનો ને દેશાભિમાન આર્યાભિમાન રાખવાનો બોધ કીધો. (૩) સ્વધર્મનું સરક્ષણ ને ન્યાયનીતિનું પાલણુ-આલણુશુદ્ધિનું માહાત્મ્ય ને ક્ષાત્ર શુદ્ધિનું બોધાર્ય, એ અમારું મત છે.

વિશેષનીતિ-વર્તમાન રાજ્યના સંબંધમાં આવી: (૧) અમારું અમને બહુ સારું જ લાગે છે, અમારી નીતિરીતિનો સરકારે તિરસ્કાર કર્યો નહી ને સરકાર ગેરા કાળાના ન્યાયમાં ફેર રાખે છે એ બહુ ખોટું કરે છે તે જગત બજો. (૨) સરકારના ધારાને માન આપનાં રદી પ્રજાના હક સરકાર પાસે માગવા જ અને લોકના મુખત્યારોની સલાઓએ તે કામ કરવું. (૩) કરભારથી દુઃખ થાય, તેને માટે પોકાર કરી કરીને સરકારને જણાવવું. (૪) સરકાર પ્રજાનું દુઃખ સાંભળતી નથી, પણ ઇંગ્લંડમાં થોડાક અંગ્રેજ આ દેશનું દિન ઇચ્છનારા છે; તેથી આશા રખાય છે કે, જે પ્રજા-

માંના અગ્રેસર પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ કરી શ્રમ લે તો અહીંના લોક પશુ કેટલાક હક મેળવે ને દેશમાંથી ધન જતું રહે છે તેના અટકાવ થાય. (૫) લોક દેશી કારીગરીને વધારવાનું ને સરકાર જે હક આપે તેની રૂડી વ્યવસ્થાએ ભોગવટો કરવાનું કામ પોતાના જબજા ઉપર રાખવું. (૬) અમલદારો મતલબ વેળા શ્રીમંત તથા લોકમાન્ય આગળ પડેલાને સમજાવે છે એ પશુ ખુશામત છે. શ્રીમંત લોક સરકારના ખુશામતિયા છે ને ખીજા તેઓની ખુશામત કરે તેવું ઇચ્છે છે, એથી સઘળી ખરાબી છે. માટે પોતાનામાંથી ખુશામતની શુલામી કાઢવી ને પછી સરકારની શુલામીમાંથી છુટવું. (૭) પ્રજામાં જ નિઘ્રય નિયમે કામ કરવાની ટેવ નથી ને વડાધનો બબડાટ કરવો તે નકામો છે, માટે સરકાર જે કરે તે જોવું ને આપે તે લેવું. ઇત્યાદિ.

૭૨. સામાન્યનીતિ-ત્રણ ગણાવી તેમાં પહેલીએ આર્થમંડળનું સર્વસ્વ બદલાઈ જઈ એનું નવા પ્રકારનું એક્ય થાય તેમ ઇચ્છું; પશુ પ્રયોગ કરતાં તે અટકી ને ત્રુટિત થઈ પડી-એક્ય થયું નહિ. બીજી નીતિયે પહેલીના વિપયને પ્રસન્નતાથી માન્ય રાખી વેદને નામે એક્ય કરાવવું યોગ્યું. પશુ વેદાંત ને વેદાંતી, આચાર્ય ને સંપ્રદાય, દેવતા ને પિતર, યોગસિદ્ધિ ને મંત્રસિદ્ધિ, અવતાર ને મૂર્તિ, બ્રાહ્મણ ને વેરાગી એ સર્વેના તિરસ્કાર કીધા ને મંડળે ડોળા ઉઠ્યા કીધા-એક્ય વિષે તો બોલવું જ શું? પશુ વળી અંગ્રેજી ભણેલા કેટલાક તથા તેઓના સાથીઓએ તે નીતિનો (પ્રવૃત્તિને પુષ્ટ આપતો) બોધ વખાણ્યો ને કોઈ કોઈએ આ સમજ્યો કે એ બહાને રાજકીય વિપયમાં ધણાકનું એક્ય થશે. (પંડિત દયાનંદે આ વર્ષમાં મંડળના ધર્મ ઉપર કરડાકીનું બોલવું બંધ રાખી, ધણાંક અભિમાન ને શારીરબળ એને સારી પેટે આગળ આણ્યાં.) ત્રીજી નીતિનો ઉદ્દેશ પરધર્મનીતિ ઉપરથી મોઢ ખમ્મેડાવીને સ્વધર્મનીતિ ઉપર આરથા બેસાડાવી પ્રવૃત્તિની આસક્તિવાળાને મહામંડળમાં ભેળવા; ને આર્થસમસ્ત ને સ્વધર્મ વિષે સબળ સતેજ કરવા કે પછી એ એક્ય નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિના કોઈ પશુ મોટા ઉદ્દેશને સઘસિદ્ધ જોય.*

* પ્રથમ અમે પહેલી નીતિનો બોધ કરતા (૧૮૫૧-૬૯). પછી સાત વધે સ્વધર્મ પરધર્મ નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિના તે બોળવામાં બહુવામાં વિચારવામાં ને પોતાને માટે તથા પોતાના દેશને માટે નક્કી કરવાને હતા; ને ૧૮૭૬-૭૭ થી ત્રીજી નીતિનો બોધ કરીએ છીએ. પંડિત દયાનંદની નીતિ ૧૮૭૫ થી છે. તેનો અમલનો દેશાભિમાનનો બોધ આવો “પ્રણીત કાળનું એ પોતાનું છે તે અડધું કરવું, પરદેશી ગમે તેવું

એક નીતિનો ઉદ્દેશ નિલસને માટે* આ લોક સુખનો છે અને ખીજનો પરલોક સુખનો તથા એના સાધન માટે આ લોક સુખનો પણ છે—નિરુપદ્રવ સ્થિતિમાં નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિનાં કર્તવ્ય કરવાને, એકનો ઉદ્દેશ અર્થ કામ અને ખીજનો ધર્મ તથા ધર્મસહિત અર્થકામ.† એકનો ઉદ્દેશ આર્થને અનાર્થ કરવાનો ને ખીજનો આર્થને આર્થજ રાખવાનો છે. તેપણ, વર્તમાન સમયમાં જાનેના પહેલો મોટો ઉદ્દેશ પરાધીનતાથી મુક્ત થવાનો છે; અને એ મુક્તિના ઉપાયમાં પહેલો અવસ્ય જ તે પરાઈ નીતિ ઉપરથી બાવ ખસવો, એ છે કે જેને પંડિત હમાનંદ દેશાભિમાન કહે છે ને અમે સ્વધર્મરક્ષણનું એક સાધનજૂત અંગ કહીએ છીએ.

ખીજે ઉપાય પંડિત પોતાના ઉદ્દેશને અનુસરતો શારીરમળવૃદ્ધિનો અતિશય મહત્વનો દાખવે છે; અમારે મતે તે પણ અગત્યનો છે પણ વળી અમણાં સાધ્ય નથી.‡ અન્યાયનો ધિક્કાર ને સન્ધાયતી ભક્તિ એની લાગણી સારુ હોય તો પણ તે કામનું નહીં ને દેશી ગમે તેટલું ઉતરત હોય તો તે એક છે.” બહેલાઓ પશ્ચિમના જમ્મકામાં અંબલ ગયા છે; ધર્મનિયમ ભણતા નથી. “ભરવા-ભર્યનો વિચાર કરતા નથી ને ભતિ વર્ણાશ્રમના ધર્મને તોડે છે એ બહુ ખોટું કંઈ છે.”—(એ વિષે ૧૮૭૫ માં જુદું મત હતું.)

* હયાનંદની નીતિ સમયને માટે કે નિલસને માટે છે એ વિષે અમે બહુ કાગ ખોટી રીતે નહીં કીધું ■ કે નિલસને જ માટે; મહેજ ભૂંડી.

† કહ્યું કે રાજનીતિ કહી છે કે ધર્મ પાળવો તે એવી રીતે કે અર્થ તથા સુખનો નાશ થાય નહિ, ધન એવી રીતે મેળવવું કે ધર્મ તથા સુખનો નાશ થાય નહિ, ને સુખ પણ એવી રીતે મેળવવું કે ધર્મ તથા ધનનો અંત થાય નહિ,” “કોઈ પણ પ્રકારે સંપત્તિ મેળવવી પણ મળ્યા પછી સર્વ કષ્ટ હોયી કેવળ ધર્મનું જ આચરણ કરવું.” પ્રત્યક્ષીતિમાં અમારું મત કે અર્થની તાલુમાં પણ કષ્ટે અર્થ સાધી લેવો નહિ,—અર્થ મળ્યા પછી ધર્મનું આચરણ કરવા સમય ને સુમતિ રહેશે એની શી પ્રતીતિ? રાજનીતિમાં કષ્ટી સંતુષ્ટી સામાં કષ્ટ કરવું ને નીતિ કહી છે પણ તે ઉત્તમ તો નહિ જ, રામની ઉલ્લાસ, કૃષ્ણની નહિ. શુકે રાજનીતિ કરી છે કે “શ્રી કૃષ્ણના સુરખી કંઈ નીતિ કોઈ પણ નૃપે રાખવી નહિ,” પ્રત્યક્ષીતિમાં અમારું મત કે અર્થની તાલુમાં કામ-સુખની લાલસા તો રાખવી જ નહિ; ધર્મોક્ત અનુશાન કરવું કે સાધુ ઉપાયે વ્યાપક હારિક ઉદ્ધોગ કર્યા કરવો.

‡ અલ્પચર્ચ, ઋતુચર્ચાપણું એનો પરલોક ઉદ્દેશ ન હોવાથી, માત્ર તન મનની શક્તિની વૃદ્ધિને જ ઉદ્દેશી, પ્રભને ઉત્પન્ન કરવા પંડિત હાથે છે—ચીરે જળથી નીતિ વધશે ને નીતિવિવેકે ઉન્નતાર્થ અંતરિય રહેશે એ વાદ નિર્બળ છે. અમણાં શારીર નિર્વાહ કહિયું રીતે ચાહે છે તો પુછિયાં દ્વય કયાથી ગમે. ચિંતાવાળી સ્થિતિમાં હોયી બને કે વને, નિયમબદ્ધ વિવાસીજન અલ્પચર્ચ ને ઋતુચર્ચાપણું કેમ રાખે?

જે આર્થપ્રગતી પ્રકૃતિમાં જ છે તે બહાર પડી સારી પેઠે પ્રકાશવી જોઈએ. ન્યાય એ પ્રકૃતિવિષયમાં પૂરી મહત્તાવાળો જોયો ધર્મ છે. કાષ્ઠપણુ લોકને તો સન્યાસ પારલૌકિક ઇલૌકિક બંને તેજ બળવાળો તે આર્થને કેમ ન હોય ?

આર્થપ્રગતને વિષય સ્થિતિમાંથી કાઢનારી તેની બ્રાહ્મણુબુદ્ધિ તથા ક્ષત્રબુદ્ધિ છે; સુધારાની બુદ્ધિ નહિ. સુધારાની બુદ્ધિ ધર્મસંશયી કે ધર્મ-રહિત છે; સ્વાર્થસુખની લાલસાવાળી છે, વળી બાવરી અધીરી હોઇને કાડમાં અર્થકામને વાણીદારા હુંદે છે તેથી તે બહુ પ્રકારે નબળી છે. પણ જિંવી બ્રાહ્મણુક્ષત્રબુદ્ધિ જે સ્વધર્મ દૃઢ સ્વધર્મશીલ છે, ધર્મઅર્થની દાનિમાં પણ નિત્ય તત્ત્વજ્ઞાને શાંતિમાં રહે છે, જે એક નિશ્ચયવાળી ગહી ધીરી હોઇને સહનતપ કરે છે, ને જે એમ બહુ પ્રકારે સખળી છે તેજ સમયની પ્રેરણાએ કર્મદ્વારા અર્થ સાધી આપશે. અભિમાની સુધારો જે મંડળમાંથી છુટો પડી પોતાનું કાર્ય કરી ચક્રો કે ચક્રો નથી ને જે મંડળમાં બરાઈ રહી મંડળને બગાડે છે, તેણે અભિમાન મૂકી પોતાના પરંપરાના કુળધર્મનેજ સત્ય માનવો. આર્થ પ્રગતિ દેશાભિમાન રાખવું એમ સુધારો કહે છે પણ નામનું નીર તો ક્યારે કે જ્યારે તે પોતેજ આર્થપ્રગતના ધર્મમાં મળી રહે પારે.* શુદ્ધ રાજનીતિમાં લખ્યું છે કે;—

“વિના સ્વપર્માન્ન સુત્ત સ્વધર્મો દિ પરતપઃ

તપઃ સ્વધર્મસ્ય ચત્ વર્દિતં ચેન વૈ સદા

વેવાસુ તત્ત્વ ચિક્રરાઃ કિં પુનર્મનુજા ભુવિ ?”

જોગ પાછળ રોગ છે માટે વિહારી શક્તિ કાઢવી, વિહારથી પાપ ને એથી પરણેકમાં બચ છે, વૈરાગ્યથી પુણ્ય લાભ છે. પરલોકનાં સાધનને માટે શારીરબળ જોઈએ, દેહ-કષ્ટથી દેહબળ ત્રણે છે—જે વિચારથીજ શારીરબળ વધે, નિર્ધન સ્થિતિમાં પણ પંડિત અર્થની સાથે કામ પણ રાખે છે એટલે પોતે જ શારીરબળ વધે તેવું મુશ્કેલ છે ને જોડે છે ત્યારે બીજું શું ? લોક મળસકે હડી ઉપાડે શરીર નહી તળાવે નાહવા જતા ને બળિયા હતા-જેમાં કાર્તિકમાધસ્નાન કરતાં; તત પાળતાં તેથી તેઓનામાં શારીરબળ હતાં કે જે અમણુનાં જૈરામાં નથી. ધર્મબળથી નીતિબળ ને નીતિબળે શારીરબળ—માટે ધર્મપતિજ દૃઢ યતી. અમણુ રાજકીય લાભને અર્થે પણ ધર્મસંસ્કારના ઉદ્દેશો રાજ્યાદિ સદ્ગુણો ઉપયોગ અવરય છે—ધર્મને અર્થે મરવાથી પુણ્ય લાભ છે, યુદ્ધમાં મરવાથી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ છે હમ્મદિ લ્યાગબુદ્ધિથી, કર્તવ્યબુદ્ધિથી, શારીરબળ વધે છે ને અર્થપ્રાપ્તિ થયા પછી પૈટૃષ્ઠિક દ્રવ્ય ને વ્યાયામ અગત્યનાં છે. વળી શારીરબળ માટે વિહારી સુધારાવાળા જુમ પારો પણ દેશની પ્રજામાં તે બળ હજી બહુ છે, નિસ્તેજ છે એ વાત ખરી.

* આર્થ પ્રગતી નિશ્ચિતપ્રકૃતિના આચાર તથા કર્મની વ્યવસ્થા આદિથી બ્રાહ્મ-ણુબુદ્ધિ કરતી જ આવી છે. કેટલાક મોહિત લોકો બ્રાહ્મણુએ સદાય રહી બૌદ્ધ ધર્મની

અર્થ—સ્વધર્મ વિના સુખ નથી, સ્વધર્મ એ જ મોડું તપ છે, જેણે સદા સ્વધર્મપાલનરૂપ તપ વધાર્યું તેને દેવતાઓ ક્રિંકર છે તો પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય હોય એ કહેવું જ શુદ્ધ

વિશેષનીતિનાં પ્રકરણુમાથી સાર આટલો નિકળે છે કે, બ્રિટિશ ખાલસાની પ્રજાનું મત સરકારની ન્યાય-દાન-કરસગ્રહબુદ્ધિ વિષે રુઝું નથી ને સ્પષ્ટ કહીએ કે મોડું છે (ભુકું નથી) સરકાર વિચારમા ભેતી નથી પણ પ્રજા આવડત પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે તેને સમજાવે છે જ.

પણ બેઠાએ કે પ્રજા નિલ સુખમા રહે તેવી બ્રિટિશ રાજનીતિ છે? ઇંગ્લેન્ડના લોકો સ્વરાજ્યમા રાજ તથા પ્રજાના દંડામા, પ્રધાનમંડળ તથા પ્રજાસમાજના વાદવિવાદમા, ન્યુસપેપરોની ચર્ચામા, બીજા રાજ્યોના સંબંધમાં જે સ્વાર્થબુદ્ધિ દેખાડી છે અને આ દેશમાં વેપારી રૂપે ને રાજ્ય મેળવતાં ને પછી જે દેખાડી છે તે તો પ્રાણુ ને પ્રકૃતિ સાથે જ એમ નિલ રહેવાની. બ્રિટિશ સરકારની નીતિ સંસ્થાનોમાં ચાલિલાના સંબંધમાં જે દેખાઈ છે ને દેખાય છે, જે પોતાના જીતેલા ઐરિશોના સંબંધમા દેખાતી આવી છે, (એઓ પાર્લામેન્ટમાં બેસે છે તો પણ) તે નીતિ આ દેશની કાળી પ્રજાના સંબંધમાં રાજધર્મથી કે સ્નેહથી કે દયાથી કે કીર્તિના કાડથી પ્રજાનું હિત કરનારી થાય નહિ. પ્રજા બહુ બોલશે ત્યારે દેવ પડી છે કહી તુકડે નાખશે ને થોડી વાર પછી નવી યોજનાએ એવું કરશે કે, આપેલાથી અધિકગણુ પાછું લેઈ લેશે. વાઇસરાયની ને ગવર્નરોની કાઉન્સિલમાં બ્રિટિશ મેમ્બરનો મોટો ભાગ પ્રજાને હક આપવાના વિચારમાં પ્રસન્નતાએ સમત થનારો નહિ જ, અને એક વાઇસરાય કે ગવર્નર આમ કરે તો બીજો વળી તેમ કરે. બ્રિટિશ સત્તા (૧) સ્વાર્થને જ જોય છે (પ્રજાનું કંઈ સાર

શુદ્ધિ કરી હતી અને બૌદ્ધ ધર્મને દેતમાથી કાઢનારી પણ હતી) બ્રાહ્મણબુદ્ધિજન હતી, પાછી દેશની ચંદતી બ્રાહ્મણબુદ્ધિએ જ કીધી, બધા પમાડતી મુસલમાનીમા ધર્મરક્ષાનું તેજ બુદ્ધિયે કીધું હતું ને મોઢ પમાડતી અંગ્રેજમા પણ તેજ કરે છે—પછી રાજસત્તા ક્ષત્રી, વૈત્ત્ય, તંત્ર, રાજપુત, મુસલમાન, મરેઠા કાઢતી પણ હતી ને અંગ્રેજ જ ને વળી 'કાઢતી' થાય. એ બ્રાહ્મણબુદ્ધિને પુજનારી આર્યપ્રજાની કોઈ પણ વર્ણના પુરો ધર્મને નર્થે કરાડે પ્રાણુ આપવાની બુદ્ધિ કરનારા સમયે સમયે નિમ્નયા છે ને નિકળશે બ્રહ્મજ્ઞાન, વૈશ ય યુક્ત ધર્મ કર્મ, નિર્બોધપણે મન્વલ્કયાણુ એ આદિ લક્ષણવાળી તે બ્રાહ્મણબુદ્ધિ અને એના અસવાળી પણ વિશેષે બહુબળે આબાદાનને માટે ઉદાર ક્ષત્રી (દયાનંદનો) બ્રાહ્મણ તે કોઈ વિરોધે વિદ્વાન અને ક્ષત્રી એટલે લડવૈયો પણ તંત્ર મેન્ડે કે રાક્ષસ હોય)

કરે તેમાં વિશેષ પોતાનું હોય જ.) (૨) જ્યોત્સ્ના અભિમાનમાં પ્રજા તે સેવા કરનારી દાસીરૂપે હંમેશા રહે તેમ ઇચ્છે છે. (૩) પ્રજા વિશ્વાસપાત્ર નથી ને ઉંચી સ્થિતિમાં આણી તો કોઈ સમે સામી થશે, એવું બિતરમાં રાખે છે. (૪) પ્રજા અતિ કઠલે સારે વળી રખેને કહીં હુલ્લુક થાય માટે કાંઈક ઝાંસે છે. (૫) અને ભય જેવું કહીં જણાયું તો ચીદાર્ધ જઈ વિકરાળ થઈ ધુમે છે ને સમાધાની આણી રહે છે. અર્થાત્ પ્રજાની તરફથી માની લીધેલું ભય ને પોતાનું વિવેકચાતુર્ય એ જો જ, સત્તા પામે પ્રજાનું હિત કરાવે તેવાં છે અને તેમાં ભય કોઈ સમે તેને ફૂર કરી છક્કડ ખવડાવે પણ વિવેક ચાતુર્ય જે પણ અિદિશ પ્રકૃતિમાં મોડું છે, તે પ્રજાના હિત તરફ નિલ્લ વલ્યાં કરવાનું એ તો ખરું.

પ્રજાએ કઈ નીતિ રાખવી? એ લોભી નથી પણ સંતોષી છે; રનેહાળ છે; સત્તાની આશુર્મા ભક્તિએ તત્પર રહી સેવા કરનારી છે; સ્વામીને અન્યાયે મ્હરાય છે ને કદા પામતાં કર આપે છે. જમીનદાર રહે છે, ધંધાર્થી રખડે છે, ભણેલા તે નોકરીની ભીખ માંગે છે એવી સ્થિતિમાં પણ આર્યપ્રજા જાણે છે કે, પરાધીનપણું એ હીણું ભાગ્ય છે પણ વળી ચીદાતી નથી; તે કહે છે કે જ્ઞાંસુધી તેનું પુણ્ય છે ત્યાં સુધી તે રહેશે; અર્થાત્ સત્તાની સામે થવાને તે ઉદ્વેગી નથી-ઉદ્વેગું ઇચ્છે છે કે, રાજ્ય ખડુ કાળ રહે! (ધર્મ ને જ્ઞાનમાલ ઉપર ધાડ પડતી નથી), પણ ત્રણ વાના આપો. (૧) ન્યાય ચોખ્ખો, થોડે ખરચે વહેલો મળે ને ધારા વારે વારે બદલાય નહિ. (૨) કરભાર આછો કરો-દેવસ્થાન શ્રાદ્ધણુ સાધુની જમીન ઉપરથી કર કાઢો, ગાયર રાખી ઢોર તથા ખેડુતોને સંતોષો, મીઠાં જેવી વસ્તુ ઉપર કર ન રાખો. (૩) (નોકરી તો કરીએ છીએ, હથિયારનાં ધારાથી દાસપણુનો ક્હામ લીધો છે હવે મિથ્યા છે માનપદ તોપણ) યોગ્ય જનની ને રાંકની સંભાળ લો તો સારું. સરકારનું પોતાનું દેશી સેન ને દેશી રાજા એના વિચાર સરકાર તરફ ગમે તેવા હોય પણ ખાલસાની આર્યપ્રજાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ઉપર પ્રમાણે છે ને ખુંદાં ખમવાં એ નીતિ પાળે છે. પણ વળી,—

આર્ય તથા બીજી બધી પ્રજામાંનો કેટલોક ભાગ જે અંગ્રેજી બહુતરે અંગ્રેજીરાજનીતિથી જાણીતો થયેલો ને જે રાજકીય સુધારો દેશમાં વર્ધેલો જોવાને ઉદ્વેગી છે તે ‘માગ્યા વિના મા પણ ન પીરસે,’ ‘બોલે તેનાં બોર વેચાય’ ‘જેવાં ભાષનાં મોસાળાં તેવાં બેનનાં ગીત’ ‘યાય તેવા યજ્ઞએ ન ચકલા વચ્ચે રહીએ’ એવે ભાવે “શ્લેષ શઠ્ય” એ નીતિએ અંગ્રેસર થઈ વર્તે છે.

એ નીતિ સઘળી જાતની પ્રજામાં પેડી કે પછી સરકાર ને પ્રજા વચ્ચે યુરોપના રાજ્યની જેમ નિત્ય કલહ ચાલવાનો ને તેનું પરિણામ મોડેથી પણ સરકાર વિરુદ્ધ જવાનું—સરકાર ઐરીશ પ્રજા સામા ફાવે છે, અહીં પણ ફાવી છે પણ ઉપની નીતિનું જળ વધેથી ફાવનાર નથી, એમ પ્રજાની મોગી સખ્યા જોતાં જણાય છે.

યુરોપની રાજકીય વ્યવસ્થા નીતિ બ્રિટિશ સરકારે પ્રજાને આપી છે એ નીતિ ચનાવવા વિષે સરકારને સશય હોતો ને પ્રજા પણ તે વિષે ઝાંઝુ જાણતી નહિ, એ નીતિનો પ્રસાર પ્રજામાં સારી જેમ થાય તેવો સમય અમલ્યા સરકારે આણ્યો છે પ્રધાન ડિઝરાએલી તથા તેના સમયના વૈસ ગણની કરડી કારકીર્દી પૂરી થઈ ને પ્રધાન પ્લાઝ્ટન તથા લોર્ડ રિપનની નહેરબરી કારકીર્દી દેખાઈ છે, એ પણ ફેટલીક રીતે પરવશ છે.

સને ૧૮૮૦ ના જુનથી આજ લગીમાં ઉત્તરજીદિ લોર્ડ રિપન જે ટીપુ છે તેની ટુકા નોધ નીચે ટીપી છે.* તેમાંથી રચાનિક રતતતતા સમઘી કષ્ટક અહીં જણાવીશું.

અગ્રેજી જણેના જે આગળ પડી કામ કરે છે માટે તે જ પ્રજાની સાતી જીદિ છે એમ નવી અગ્રેજી ન જણેની એવી મોગી સખ્યાની પ્રજામાં અગ્રેજી વિના ઉઠા રહે છે સમર્થ જીદિના કરેન પુરુષો છે પણ નજી અગ્રેજી જણેલામાં નિપુણજીદિ તે સરકારી નોકરીના બધનમાં છે એટલે તે ઉપયોગના નથી વડીલોમાં જે મોટા તથા કામવાળા તેઓથી જોઈએ તેટલું મન રાજપ્રકરણમાં વધાય નહીં—એમાંના યોગાક ને બીજા વખત, યોગાક ફેળવાળીખાતાના ને અગ્રેજી ન જણેના એવા ફેટનાક એમાંથી અધિકારીઓની નેમપૂક થવાની, નિમપૂકનું કામ પણ કઠિન છે,

* (૧) ધારા—આજકારિ, શિકારી, વર્તમાનપત્ર એ સજબીના તો રદ કરવામાં આવ્યા છે ને હથિયાર સજરીનો તેનું જોર નરમ રાખ્યું છે, કસવ—આવા કે લેનિસ લેટીવ કોન્સિંગમાં ચાલતી વાત દેશી જાતા મારફત પ્રજામાં દેશનવી ને પ્રજામન તેડે પછી વારા કરવા, રાક ઉપરથી જીનેલગારને જોડી ન પહેસવરી, વગેરે (૨) રૂઢવ ન ખાતામાં સુધારો કરવાને કમીશન કીધું (૩) ધધા તથા નાનાની બી મટાડવા ખાતન ખેડૂતોને માટે ખેડ, ધધાથી મઈ પણ મળી દેડવે જાધી રાક નેડી પોડવલુ બવી, દેશી દુતરને ઉત્તેજન આપ્યું—જે વરતુની પેદાશ અહીં તેની કારી ધરી પા. અડીલ થવી. (૪) પ્રાજ વાતુખને ડમલી નીતિ—દરેક પ્રાજ પોતાની ઉપજનાથી અમુક ખરવ કરે, ન્યુનિસિપન ને લેકલ રૂ.ખાતાથી ચલા કામમાં પ્રજાને મેટોક દક આપવે. (૫) દેગને નાની નીતિ—ઈંગ્લેડે ઇજીપ્તની લાજના ખરચમાં મેટોક દિરસો આ દેન ઉપર નાખ્યો તેની સાના વૈસરાને પ્રેમરટ કીરો વગેરે, વગેરે

સરકાર પોતાની તરફના અધિકારી નિમવાની અને તે સભા જે કામ કરશે, તે પ્રજામત કહેવાશે.

૭૩. સ્વદેશી નીતિ ને પરદેશી રાજનીતિ—એ બેને હજો જ નહિ. દેશી તે પરદેશીમાં કે પરદેશી તે દેશીમાં બળે. એટલે એમ નવું સ્વદેશી એકય થાય સારે જ રાજરંગ વિરાજે.* આર્ય, પરધર્મીસત્તાથી અળગા જ રહ્યા છે. સ્પેનના ને રુસિયાના ખ્રિસ્તી પોતપોતાના પરધર્મી સત્તાધારીથી જેટલા જૂદા રહેતા તેના કરતાં ઘણા જ વધારે (સ્વધર્મીઆર તથા સ્વસંસાર નીતિને લીધે) જૂદા રહ્યા છે; વળી ખ્રિસ્તીઓ પોતાના સત્તાધારીને નિત્ય અરિશ્યાએ જોતા ને બહુ દુઃખ પામતા પણ આર્ય પ્રજા પ્રારબ્ધભોગને વિચારે ને સંતોષવૃત્તિયે (રાજ્યપ્રકરણની પ્રવૃત્તિમાં ન પડવાથી) થોડું દુઃખ પામતી—સમય સમયના ત્રાસમાં અગ્રેસર રજપૂત સરદારો સામે કે યુદ્ધે સત્તાધારીને સમજાવતા ને પ્રજા પાછી સ્વસ્થ થઈ રહેતી† ખ્રિષ્ટિય-સત્તાતળે આર્યપ્રજા સ્વધર્મીઆરનાં રક્ષણ વિષે નિર્ભય છે ને રાજકીય વહેવારમાં માન મપાંદાએ રૂડી વર્તે છે, પણ ઉપરાઉપરી પડતી કારભારની બેખડ ને ઉપરાઉપરી પથરાતી કામદાની જાળ એથી સઘળી જાતની પ્રજાનું મન બહુ જ ખાદું થઈ ગયું છે.

૭૪. રાજનીતિ ને પ્રજાનીતિ. રાજનીતિ વિષયના ઘણાક ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં જી તેનો સાર આટલો કે રાજ્યે પ્રજાનું ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષણ પાલણ કરવું ને પોતાના આચરણથી તેને સદાચારી રાખવી.‡

* જેમકે રોમનો ટયુટનમાં, ઇરાનીઓ મુઘલમાં અને માંચુતાર્દર ચીનાઓમાં, નેર્મીન દેશ-અંગ્લો સાકસનમાં મળ્યા.

† મુસલમાની હાકમીના વખતની વચારીઓ જોવી. એ પ્રકરણ સંક્ષેપે આર્ય-દર્શનમાં દર્શાવ્યું છે.

‡ ઈન્દ્ર, વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, કુબેર ને ચંદ્ર એ સાત દેવતા અંશ રાજનમાં હોય છે. રુકનીતિમાં સુલભેદે રાજને આ પ્રમાણે ઓળખાવ્યા છે—“સ્વ-ધર્મેનિષ્ઠ, પ્રજાપાળક; સર્વયજ્ઞો યાજ્ઞિક, શત્રુસયુદ્ધાયને શિક્ષા કરનારો, બહુ દાનશીલ, ક્ષમાવાન, શૂર, ભોગસામગ્રીવિષે નિરપ્રહ, વિરક્ત, સાત્વિક તે અતિ મોક્ષને પામે છે. એથી વિપરીત તામસ તે નરકે જનારો નિર્દય, મદોન્મત્ત, દ્વિસક ને સત્ત્વવર્જિત હોય, રાજસ તે દાંભિક, લોભી, વિપવી, વંચક, રાક, મનમાં કંઈ વાણીમાં કંઈ એવો, કલહપ્રિય, નીચપ્રિય, સ્વેચ્છાચારી, નીતિહીન ને જળમાં પૂરો. સાત્વિક તે દેવતા અંશ ભોગવે. તામસ તે રક્ષસના ને રાજસ તે માનવના; મળે સત્ત્વને વિષે જ મન રાખવું.”

બીજા ગ્રંથોમાંથી—શત્રુ દુર્બળની પણ ઉપેક્ષા ન કરવી; પણ સાથે સંધિ કરવી

ક્ષત્રિયોની નીતિ વખણાઈ છે પણ સર્વોત્તમ તે રામની હતી; યુધિષ્ઠિરની પણ કીર્તિમાં છે. રજપુત રામની નીતિ પણ પ્રગ્ગરક્ષણ વિષે-ગોપાલકીની પ્રતિપાલના વિષે ખંતીથી જણાઈ છે. આ દેશની બાદશાહીમાં અકબર-શાહની ને પેશવાઈમાં મોટા માધવરાવની રાજનીતિ સારી કહેવાઈ છે. બ્રિટિશ રાજનીતિ આ દેશની પ્રગ્ગને સુખી કરે તથા પોતાને અનુકૂળ કરી રાખે, એને માટે હિંદુસ્થાન તથા બ્રિટનના અધિકારી પુરુષો વિચાર ને પ્રયોગ ઉપરાઉપરી કરે છે જ.

પ્રજાનીતિ આજે આફ્રિકાથી તે આજ સુધી એક સરખી ઉત્તમ દેખાડી છે. રાજા કૂર કપટી હોય પણ તેની આગામાં રહેવું-માન મર્યાદાએ રહેવું-તન મન ધને કદ પામતાં પણ રહેવું, ને અમજ કરવું એ ધર્મ છે. એ સમજથી રહેવું એ ઉત્તમ ગુણ તે આર્યપ્રજાના જ છે. રાજભક્તિમાં આર્યપ્રજા વખણાઈ છે અને અંગ્રેસર યોધાઓએ પ્રાણદાન કીધાના દાખલા ધણા છે. કુટુંબમાં જેમ વડીલ પૂજ્ય તેમ રાજ્યરૂપી મોટા કુટુંબમાં રાજા પૂજ્ય છે ને એ વડીલરૂપે અધર્મે વર્તે તો તેની વ્યવસ્થા પ્રજામાંના વડીલ તે યથાધર્મ કરે. રાજનીતિના અંથોમાં પ્રજાએ પોતપોતાને કુળધર્મે સદાચારી રહેવું. એથી વિશેષ જોવામાં આવતું નથી પણ રાજ્યએ તેના આચારની વ્યવસ્થા રાખવી ને તેનું મન દુભવવું નહીં. પ્રજાની આંતરડી કકળે કે રાજ પડે એવું ધણું છે.

એ સાત્વિક નીતિ અમણા બગડવા માંડી છે કેમકે બ્રિટિશ રાજ્યની પ્રકૃતિ નીતિ અથી, બ્રિટિશ લોકના સહવાસ વહેવારથી ને અંગ્રેજી વિદ્યાએ યુરોપના લોકની નીતિ રીતિ ઉપર પ્રજાને મોહ વધવાથી, સ્વધર્મ શિક્ષક સમયના વેગને વિપરીત જોઈ નિઃસ્પૃહ રહેવાથી, ઉન્નતપણું, વિકાસ ને પ્રપંચ દેશમાં વધે છે-ધર્માચાર, ગૃહસંસાર ને વ્યવહારનીતિ એ ખાલસાની પ્રજામાં કેટલેક લગી બગડ્યાં છે જ-મોટા રજવાડાના ને બ્રિટિશ સેનના આર્ય હજી સુધી સાવધ ■ ખરા.

નહિ; સેનામિત્રોગ, પ્રસ્થાન બળસંખ્યા ઇં બળથી પછી ચાલ કરવું કે દુર્ગસંગ્રહ કરવો; બળવાન મદોન્મત્ત શત્રુ દેશને પીડા કરતો હોય ને શરને ધર્મે ન જતાય તેવો હોય તો તેને મોહ પમાડી છળકપટ કરીને પણ જીતવો.” “ઉત્તરવાને બધા દાખવતાં રહેવું, બરોબરીઆને પરાક્રમ દાખવ્યાં કરવું, વધારે બળવાનને પોતાની ખામીઓ દેખાડવી નહીં; શત્રુનો નાશ કરવો તો પૂરેપૂરે-વિશ્વાસ આપી પોતીકો કરી લઈ મારવો. રાજ્યે પુત્ર, ભાતા, સખા, ગુરુ એ જો શત્રુ પ્રમાણે વર્તે તો તેઓને પણ મારવા,” “બધા નથી ત્યાં સુધી ખીટું પણ બધા આવે નિર્ભય થઈ; કામ કરવું તે એવી રીતે કે, કીધા પછી મિત્ર કે શત્રુ બાણે,” ઇવાદિ.

સત્તાએ સૈનિક જનને માટે સૈનિક કરડી નીતિ રાખી છે; દેશી રાજ્યો સાથે વર્તવાને યુક્તિ દક્ષતાની રાખી છે; અને પોતાની પ્રજા સાથે વર્તવાને ધારાન્યાયનીતિ રાખી છે. એ ત્રીજામાં પ્રજાને રાજકીય હક આપવા સંબંધી પણ છે. (૧) પ્રજા પોતાનાં દુઃખ અને સરકારનાં કામ ઉપર સ્વતંત્ર વિચાર (અટકાવ યતાં સુધી) નિર્ભયપણે જણાવે. (૨) યોગ્ય દેશીઓને પણ સરકારી ઉચી નોકરી મળે. (૩) મ્યુનિસિપાલિટી કોલેજ ફંડ જેવાં ખાતાં ચલાવવામાં પ્રજાએ જ આગળ પડી કારભાર કરવો. — એ નીતિ પ્રજામાં વહેલી દાખલ થયલી જોવાને લોડ રિપન ખંતી જણાયું છે. એ પ્રસાદરૂપ નીતિઓનો હેતુ કે હક મળેથી પ્રજા રાજ યાય તથા રાજ્ય ભણી પ્રીતિ વધારે અને સરકાર તથા પ્રજાનું એક્ય ધર્મ રાજ્ય સમજું શોભે. ઈંગ્લંડની રાજ્યનીતિ તે પ્રજાનીતિએ અંકુશિત છે, પણ અહીંની તે સદા સરકાર નીતિએ અંકુશિત જ રહેવાની, પછી થોડે મલુ ઉતેજને તે મોટી વહેલી પુષ્ટિ પામે.

આર્યપ્રજામાં થોડાક વડિલજનનો વિચાર તે જ પ્રજાને વિચાર એ નીતિ પરંપરાથી છે, ગ્રામ-ધર્મ-રાજ્ય-રાતિ-ગૃહવ્યવસ્થામાં. એ નીતિ અને મતપ્રદાને નક્કી થયલા અમુક પ્રતિનિધિઓના બહુમતે જે વિચાર તે જ પ્રજાને વિચાર એ નીતિ એ બે એક નથી ને એકમેકમાં ભળે તેવી નથી. એકમાં મર્યાદા ને બીજામાં સમાનતા એ બીજ છે. બંનેને માટે તેના

* ૧૮૬૦ પછી તો માગ્યો લાભ મળ્યો નથી, પણ સરકારે વધારે કરદાહી રાખી છે.

† જુજ જણને સિવિલ સરવિસ મળી છે અને હોકોશમાં કોઈ કોઇને જડ જાની જગા મળી છે.

‡ પ્રેસીડેનસીની મ્યુનિસિપાલિટીનો વહીવટ ચાલે તે રૂડો તો નહીં કહેવાય.

§ પ્રજાએ મતપ્રદાને પોતાના પ્રતિનિધિ ઠરવવા ને એઓની સભા ધર્મ સભા સદા વિરોધાનુમતે નિર્ણય કરી કામ કરે. (એ નવી રીતે કામ કરવાને પ્રજા યોગ્ય જણાયો ત્યાં સુધી સરકાર પોતાની વરફા કટલાકને સદાયમાં આપશે એમ અમાણા સરકારનું કહેવું છે.)

અંગ્રેજ રાજ્ય થયા પછી મતપ્રદાને કારભારી નિમવાની ને વિરોધાનુમતે નિર્ણય કરવાની નીતિને અનુસરી દેશીઓ સાંચાખાતાં, ધર્મખાતાં, ટ્રસ્ટીખાતાં, વિધાખાતાં ચલાવે છે તે યથારિયત નથી ચાલતાં ને તે તો વળી અજ્ઞાસુધી સારાં ચાલે અને રાજકીય પ્રકરણમાં સરકાર જે નીતિ દાખલ કરે છે તે પણ અજ્ઞાસે રૂડી થાય અને પુનાસાર્વજનિક સભાનું બેઈ તેવી બીજ સભાઓ દેશમાં ચાલે એમ સંભવ માની શકાય; પણ ક્રિસ્ટિય સત્તા સળળી રહે ત્યાં સુધી ન.

પાળનારા જૂદી જૂદી પ્રકૃતિના લોક છે. પહેલી તે એશિયાખંડના સઘળા લોકમાં જુના કાળથી મનાતી આવી છે ને બીજી તે યુરોપ અમેરિકાના લોકની છે.*

૭૫. ઉપસંહાર. (૧) કાઈ પણ દેશના લોક જંગમી કે સુધરેલા પરદેશી સત્તા તળે જતાં પહેલાં ન જવાને મથે છે-પરદેશીને શત્રુ કહે છે. આ દેશમાં રજપૂતો આક્રમણ સામાં લડ્યા હતા, રજપૂત તથા આક્રમણ તે મોઝલ સામા લડ્યા હતા અને મુસલમાન તથા મરેઠા તે અગ્રેજ સામા લડ્યા હતા. દેશી સત્તાની હાર યદ્યપે ને અગ્રેજ સત્તા સ્થપાઈ ને પૂરી સ્થપાઈ, (૧૮૧૮.)†

(૨) નિયમ જ છે કે નવી સત્તા યેસ્તાવારને તરત તે લોકની પ્રીતિ મેળવવાને તેની ચાલતી નીતિરીતિમાં વધારે હાથ નજ ધાલે. એ નીતિને અનુસરી કંપનીસરકાર વર્તી.

(૩) સને ૧૮૫૦ પછી બ્રિટિશ સત્તાએ લોભ ને મમત જી જને પ્રધાન કીધાં અને એઓ ૧૮૫૭ પછી પૌતાનો પ્રતાપ વધારતા બબ્બપણે પ્રકાશે છે

* એ નીતિ બીજે સ્વરૂપે પ્રગળા હક વધારનારી તે પ્રાચીન કાળમાં ગ્રીસ દેશમાં નગરરાજ્યની હતી અર્વાચીન કાળમાં સ્વરાજ્યના સુધારાને માટે તે ઇંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સની છે, પરદેશી રાજ્યથી મુક્ત થવાને અમેરિકાના સંસ્થાનેની ને ઈટલીના લોકની ઐક્ય કરવાના ઉદ્દેશમાં હતી અને જમતમાં વંશપરપરાની રાજસત્તા ન જ નોંધએ એ મતના પ્રસારને અર્થે ઉઘમી તે યુરોપ અમેરિકાના સર્વે રાજ્યોમાંના થોડા ઘણા લોકની ‡

રાજના ને રાજવર્ગના હક તોડવા-અકુશિત રાજના-કાદી નાખવા અને રાજ કીચ હકને માટે સર્વ પ્રભુ સમાન હક ધરાવે છે માટે તે મળવા એ હેતુ યુરોપની પ્રગતિનીતિના છે ઉન્નત લોકમાં રાજ વિશેષ ઉન્નત હોય, તેને લીધે તે લોકમાં તેની નીતિ નિકળી છે

† નવી સત્તા અમારુ સર્વસ્વ (ધર્મનીતિરીતિ) અસ્ત-વ્યસ્ત કરી નાખશે, પૌતાના લોભને વર્તાવશે ને અમને નિત્ય દુઃખ દેશે એ વિચારે રાત્ર કહે છે, શુ પારકા અમારી સત્તા લેઈ લેશે? નહિ લેવા દેઈએ, લડાઈ કરી જોઈ જાયાસો તેટલુ જાયાવીશું, શુ પરદેશી અમને કાયદા આપશે? નહિ લેઈએ, એ વિચારે રાજવર્ગ રાત્ર સામા લડવા ઉભા રહે છે પછી જીને કે હાથે (જે લેઈ સત્રુ તે આપણા સત્તાધારી રૂપે દેશીનુ હિત જવા ઉઘમી છે અને દેશીઓ પૂર્વના શત્રુની જ નીતિરીતિનો પ્રેમથી આદર કરે છે-એમ જ કાળ પ્રવર્તાવે છે મોહા!)

‡ સમયોચિત સાહસ, જીકપટ, સખસીશીઅરી સીસ્ટમ નામની પ્રપચ નીતિ ને બરોસાદાર ક્વાયતી લગ્નર સામથ ચતુર ગેરા સરદારવાળુ એ કારણબળ હતા.

(૪) સને ૧૮૫૦ પછી કલકત્તા તથા મુંબઈના અંગ્રેજી બહુલાઓએ પરધર્મનીતિના બેઠા અભિમાને પ્રવર્તવ્યો કે જેની ધાંધલે ધંધાની સાંકડે, આગગાડી વગેરેની સગવડે, સરકારની ધામધુમે તે પ્રેસીડેન્સીના લોક કેટલીક રીતે મોહિત થયા; તેપણુ મંડળનો મોટો ભાગ સ્વધર્મગીત જ રહ્યો છે. દેશી રાજ્યો તો સ્વધર્મથી જ છે જ. અર્થાત્ આર્યપ્રજા સમસ્ત સ્વધર્મ-ગીત જ છે એમ કહેવાય; માત્ર તેના રક્ષણને માટે આગ્રહ બજારહિત છે. દેશી રાજ્યો પોતાના મર્યાદાવાળાં ચોખ્ખાં માનને સામું માન સ્વાર્થ-સાધક મળે છે જોઈ, વળી અહીં તહીં દોરાવાથી પોતાનું માન જાય છે તથા ખરચ થાય છે એ જોઈ મનમાં અપ્રસન્ન રહેતા; વડોદરાના મામલાથી અમકયા ને કચસરેહિદના ઉત્સવથી છેક નિરભિમાન બેઠા છે ને રાજ્યરૂપી જાગીરો સમાધ્યાં કરે છે. દેશી રાજ્ય ને ખાલસા અર્થિના સધળા લોકનું મત સરકારની નીતિવૃત્તિવિરુદ્ધ થયું છે. (પણુ વળી સરકાર પોતાની બહુલી ખાલસાની પ્રજાની રાજભક્તિ વધે તેમ કરે છે ને પ્રજામાંનું મોહિત ટોળું રાજકીય હક મળવાના કાડમાં ઉલમી છે.)

(૫) સુધારાએ અનેક ઐક્ય થોળ્યાં પણુ ઐક સાધ્યું નહિ ને તેનું અભિમાન લક્ષિત થઈ હવે ગળે છે. મોહ તે સંમોહ થવા પામ્યો નહિ. સમજ પડવા માંડી છે તેથી, ને દુઃખ પડવા માંડ્યું છે તેથી, ને સરકારની વૃત્તિ જાણવામાં આવી છે તેથી મુધરેલતુ વલણુ સ્વધર્મ નીતિરીતિ બહુ પાછું વળતું જોવામાં આવે છે. સંસ્કૃત પુસ્તકોનાં બાપાંતર થઈ છપાય છે તેથી લોકને સ્વધર્મનીતિ ઉપર ભાવ એસતો ને દૃઢ થતો જાય છે. વળી દેશ અતિ નિર્ધન થઈ જવાથી પણુ સો પ્રારબ્ધ ને પરમેશ્વરનો વિચાર કરતા થયા છે. દેશી રાજ્યો પોતપોતાના જગ્યામાં ઐક્ય કરે છે. એ સધળું રાજ તથા પ્રજાના નિમિત્તરૂપ કર્મદ્વારા કાળ કરે છે; અંતે રાજના કે પ્રજાના લાભમાં તે, તે પોતે જ જાણે છે.

૭૬. (હવે સેલી બદલીને) બો આર્ય! પરમેશ્વરને જાણવો, પોતાનો તથા તેનો સંબંધ જાણવો, પોતાની ઉત્તમ ગતિ તથા એને અર્થે પોતાના કર્તવ્ય એ જાણવાં. એને માટે મનુષ્યદેહ છે એ તું જાણે છે. સંસાર અસાર છે, એમ જાણતાં ને પૂરું જાણવાને મનુષ્યકર્મ છે એ તું જાણે છે. જાણવા છતાં કર્તવ્ય બહુ તારી મનોવૃત્તિ રિચર ચતી નથી, એ માહું ભાગ્ય છે, એ તું જાણે છે. ભાગ્યને આધીન હવે પણુ કર્તવ્ય કરવાની વૃત્તિ રાખવી, એ તારું પુરુષાર્થ છે એ તું જાણે છે. એ પુરુષાર્થ પણુ જો નિષ્કામ શુદ્ધિનું

તો જ તે ઉત્તમ એ પણ તું જાણે છે. એ સધળું તું જાણે છે, પણ કર્ત-
વ્ય કરવા બાણી મનોવૃત્તિ વળતી નથી એ કેમ? એ જ કર્મલીલા; એને
વિચારે સ્વકર્મ ને સ્વપ્રકૃતિને યોગ્ય એવાં સત્કર્મને અર્થે સ્વધર્મ ઉપર
આસ્થા હોય. મોહાભિમાન દાળ, વેરાગ્ય ધૈર્ય લાળ ને સ્વધર્મકર્મ પાળ કે
કાળ તુને ઉત્તમ સ્થિતિ ગતિયે પહોંચાડે-અસન્ન રહે સ્વરૂપનાં યાનમાં,
પણી કોઈ પણ સ્થિતિમાં.

૭૭. બો આર્ય! સ્વધર્મપાલન અનુકૂળ નિરુપદ્રવ સ્થિતિમાં થાય
પણુ ભાગ્યવશાત્ પ્રતિકૂળ સ્થિતિ (મુસલમાન) આવી ને આવી કે પાલન
ગયું ને રક્ષણની ચિંતાએ તુને સપડાવ્યો. પણ એને જ તે તારો સમયનો
પ્રધાનધર્મ માની સ્વધર્મનું તે યથાશક્તિ રક્ષણ કીધું. પણ હવે વળી એવી
મોહિત સ્થિતિમાં તું છે કે રક્ષણ વિષે પણ નિઃસ્પૃહ છે ને નિઃસ્પૃહ એટલું જ
નહિ પણ પરધર્મનો આદર કરતો થયો છે. આર્ય! એ તો તું બહુ જ ખાતું
કરે છે-હુંકું, હુંકું! યા સાવધ ને કહે અર્જુનની પટે કે-

નષ્ટો મોહઃસ્મૃતિર્લેન્ધ્યાત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ।

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિષ્યે વચનં તથ ॥

અર્થ-અચ્યુત! તારે પ્રસાદે મારો મોહ નાશ પામ્યો ને મને મારા
સ્વરૂપની સ્મૃતિ ધર્મ; હવે હું ચંચળ અધીર બાવરો નથી પણ સ્થિતિમાં
હું, સંદેહ મારો ગયો છે, તારા કહેવા પ્રમાણે કરીશ.*

૭૮. બો આર્ય! રૂડી અનુકૂળ સ્થિતિ તો સ્વરાજ્ય થાય ત્યારે જ
આવે ને નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિના ધર્મનો ઉત્કર્ષ ત્યારે જ પૂરો પ્રકાશે. મધ્યમ ઉત્કર્ષ
તે કેટલાંક આર્યનાં તથા કેટલાંક બીજા દેશીઓનાં એમ જૂદાં જૂદાં સ્વતંત્ર
રાજ્યો હોય ને દેશના સામાન્ય લાભમાં સંપે રહેતાં હોય ત્યારે જોવામાં આવે.†
પણ એવા બાવિ ઉદ્દેશનો વિચાર કરવો ને ઉપાય યોજવા ને મયન કરવા,
એને માટે તારી પ્રૃત્તશુદ્ધિ નથી.

વર્તમાનનો વિચાર ને અવશ્યે સ્વધર્મરક્ષણનો તથા એને અર્થે રાજ-
કીય સુખનો વિચાર કરવો એટલા જ માટે તારી પ્રૃત્તશુદ્ધિ છે, ને એ તારી
સાત્વિકશુદ્ધિને બલિષ્ઠ પ્રકાશતી કરવી, એ તારો ઉદ્દેશ છે એમ તું જાણ.

૭૯. બો આર્ય! અમણાની બવરિયત સારી સ્થિતિ જોતાં ચિટિશ

* કીલ્વ સાથે શુદ્ધ કરીશ એમ અર્જુનને કહ્યું હતું પણ આર્ય તું કહે કે પરધ-
ર્મપ્રવૃત્તિથી છટ રહીશ ને એમ કરવામાં અશ્વત્થ પડ્યો તો તેની સામા શુચીશ.

† એક કાળ ઇ. સ. ૧૧૬૩ સુધી દેશો ને બીજો ચોદમા સેકાની આખરથી
તે સોળમાના પા બાજ લગીના તે ઠીક દેશો.

ઈ ઉદાર બુદ્ધિયે ઉલ્લોગમાં ઝુઝ ને પછી તુને જાણારો ક્યાં સુધી આવી પહોંચ્યો તે

૮૨. ભો આર્ય! (સાત્વિક) તું સ્વધર્મ કર્મ પાળે છે પણ સંશય સાથે નથી ગમતું પણ અમણાંના અસલ વહેવારમાં સામેલ રહે છે ને પેટ ભરવાને ચિંતાતુર રહે છે;—નોકરી કરે છે, કાલાવાલા કરે છે, પ્રપંચ કરે છે ને વળી અર્કાતમાં ધ્રુવરને સંભારે છે; સમય જોમ લસડે છે તેમ લસડાય છે; દયામણી સ્થિતિ છે તારી. પણ હવે તું સ્વધર્મ વિષે સંશય રહિત થા, ધર્મને ઘેર ધાડ ને કસાધને ઘેર કુશળ એવો સમય હોય છે જ, પણ અંતે ધર્મના જ્ય છે એ વિશ્વાસે ધીરજથી દુઃખ પડે તે ખમ ને ધર્મકર્મ વધારે પાળ.

૮૩. ભો આર્ય! તું તારી પ્રકૃત નીતિને પાછો વળગ-સાચાઈ, સાદાઈ ને નમ્રતા; રવેજાચાર નહિ, મર્યાદાચાર; લોભ નહિ, સંતોષ; અધીરતા નહિ, ધીરજ; આળસ નહિ, ઉદ્યોગ; હડાઉપણું નહિ, મિતવ્યય; દાખો રંગ નહિ, ડાહ્યો રંગ; એને જ વળગી રહે. રાજપ્રકરણની પ્રવૃત્તિમાં મા પડ, પણ તારા કુળના ધંધામાં જ કુશળ રહે. રાજવહેવારમાં તારો જ્યેષ્ઠ ભાઈ અક્ષર કે રાજ પ્રયોગમાં કુશળ પણ સમયને જાણનારો ડાલો, બુદ્ધિશાળી નીતિમાન ને ઉદાર છે; ને તે અમણાં જો કે નિર્માત્ર છે તોપણ અનુકૂળ સમયની આકાંક્ષામાં પરમેશ્વરને પૂજે છે જ; અને જો કે તારો વડીલ ગુન્હાઈ સ્વધર્મકર્મના અનુક્રાંતી નથી તોપણ તે હવે સદા જ કરતો થશે ને પ્રજાના સ્વધર્મતેજની વૃદ્ધિ કરશે.

૮૪. ભો આર્ય! પ્રાકૃત વિદ્યા વધી છે, પદાર્થશાસ્ત્ર ઠળા વધ્યાં છે; સામાન્ય જ્ઞાન સારું થયું છે; બુદ્ધિમાં આંચકા આવ્યું છે પણ તે કેવળ બહિર્મુખ છે—નિવૃત્તિના ધર્મ તો લજા જ ભગવા છે. કહ્યું છે, કે “અધર્મનાં આચરણથી પૃથ્વી ખેંચાય છે જેમ અગ્નિમાં આમકું તેમ.” વળી કહ્યું છે કે “રાજથી પ્રજા પીડા પામે છે સારે એવો કાર્ષ્ણિક ઉઠે છે કે, તેનાં પ્રાણ કુળ સંપત્તિને ભસ્મ કીધા વિના તે થંડો પડતો જ નથી.” વળી કહ્યું છે કે “સમય સમય બલવાન છે, નહીં પુરુષ બલવાન” — “કાળે તુણ તે વચ્ચનું કામ કરે છે.” માટે ચંચળતા ઘટાડી બુદ્ધિનું અંતર્મુખ સ્વધર્મ ભણી વાળ.

૮૫. ભો આર્ય! તારો ઉત્કર્ષ કેવળ નિજ પુરુષાર્થે છે—નથી મળવાની કાર્ષ્ણિક પડોસનાં રાજ્યની સહાય કે યુરોપ અમેરિકાના સ્વતંત્રતાના દિમાયતી આવવાના સહાય થવાને. તારો ઉત્કર્ષ મયન પ્રયોગે નથી પણ સદનસીલતામાં ને અંતે કાળના અવતરણ પુરુષના કર્મદ્વારા છે. તારો ઉત્કર્ષ સ્વધર્મરક્ષણને આગ્રહ ધરવાથી છે અને એને માટે, પરધર્મપ્રવૃત્તિ જે તારા દેશમાથી તારી પરંપરાની નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિને કાઢવાનું કરે છે ને જેને તારા જ કેટલાક મોહિત

માઈએ સહાય કરે છે, તેની સામા હઠે જુઝવાથી છે. તારો ઉત્કર્ષ અભિમાને સંસારબુદ્ધિ તથા શારીરબળ વધારવાથી નથી પણ નિરભિમાનપણે ધર્મબુદ્ધિ તથા નીતિબળ વધારવાથી છે. તારો ઉત્કર્ષ, પ્રગ્ન પોતપોતાની વર્ણના અને પુરુષ સ્ત્રીના વિશેષ ધર્મ અવસ્થા પાળે તેમાં જ છે. (ખીન્ન ધર્મની પ્રગ્ન જેમ એક વર્ણરૂપે પુરુષ સ્ત્રી સમાન ધર્મ પાળે છે તેમ નહિ જ.) તારો ઉત્કર્ષ સંસારી અર્થ કામ માટે પણ સ્વધર્મ પાલણથી છે—એનું જ ન દેખાતું પુણ્ય તુને તારો ઉદ્ધોગ દ્વયે દેખાડશે. તારો ઉત્કર્ષ રજસ્તમસી બુદ્ધિની ભક્તિથી નથી પણ સાત્ત્વિક બુદ્ધિને વિશ્વાસે ને સત્ચરજસીની શ્રદ્ધાએ સત્કર્મ કરવાથી છે.

૮૬. ભો આર્ય! તારી પ્રકૃતિ સમજીને કામ કરવાની છે. તેને જ તું વળગી રહે—મોહથી વગર વિચારે કામ કરવા ન મંડી પડ. ભો આર્ય! અમણા તુ નિયમરહિત થયો છે તે તું ધર્મકર્મના નિયમ પાળવાથી જ સંસારી કામને માટે પણ નિયમ પાળતો થઇશ માટે નિયમપાળણ અવસ્થા રાખ. ભો આર્ય! સર્વત્ર અનાચાર દુરાચારનું મહિન અમંગળપણું પસરી રહ્યું છે તે જાણ અને પવિત્ર સદાચાર પાછો લેજાવે જથી થાય તેને માટે તું તારી કુળદેવી દુર્ગાતું ચિંતન નિત્ય ચિંતમાં રાખજે. પણ કર આ દાણે તો સ્તવન અમારી સાથે—

“મહામૌહ્ય મગવતી મહાદેવી મહાસુરો । પ્રકૃતિસ્ત્વં ચ સર્વસ્ય ગુણવ્યવિભાવિની ॥

દુર્ગે સ્મૃતા હરસિ મીતિમલોપજંતોઃ સ્વરયૈઃ સ્મૃતા મતિમતીવ શુભાં દદાસિ ॥

દારિદ્ર્યદુઃસ્વમયદ્વારોણિ કા ત્વદન્યા સર્વોપકારકરણાય સદાર્શચિન્તા ॥

દેવી પ્રસાદ પરિપાલય નોરિમીતે નિશ્ચં યથાસુરવથાદધુનૈવ સઘઃ ।

પાપાનિ સર્વ જગતા પ્રશ્નમ્ નયાન્તુ ડગાતપાકજનિતાંશ્ચ મહોપસર્ગાન્ ॥

“લોકાનાં વરદા મવ.”*

જયતુ

મુક્તિ તંત્ર

૧. પ્રાણી માત્રને સુખદુઃખની લાગણી તેના મૂળ સ્વભાવથી જ છે. મનુષ્યમાં તે લાગણી તેના મનના મળાવડાથી વિશેષ છે. તે સુખની ઇચ્છા

* અર્થ—મોટા મોહ કરનારી, એકધર્મવાળી મોટી દેવી, મોટી આસુરી, તણુ ગુણને મગટ કરવાવાળી પ્રકૃતિ તું છે. હે દુર્ગે! સ્મરણ કરેલી ॥ સર્વ જીવોનાં બચને મદાટે છે, સ્વસ્થ જોગે સ્મરેલી તું અર્થવ શુભ મતિ આપે છે. દરિદ્રપણનાં દુઃખનું ભય ટાળનારી તારા વિના ખીજ દાણુ શક્તિ છે ને સર્વને ઉપકાર કરવાવાળી કામળ ચિન્તાની? હે દેવી પ્રસાદ દે, જેમ અસુરવધથી અમણા સઘ રક્ષણ કીધું તેમ નિશ્ચ અમારા રાતુના બચ થકી સર્વ રીતે પાળ; સર્વ જગતનાં પાપ અને ઉત્પાતને પરિણામે ઉપ-જેલા જે ખુંડા ઉપદ્રવ, તેને વહેલી શમ પમાડ. લોકને વર દેનારી યા

પાટી કરે છે, ઇચ્છા પાર પાડવાને પ્રયત્ન થોજે છે ને ઇચ્છા તથા યત્ન કરવામાં લાભાલાભ, શુભાશુભ, વિધિનિવેધનો વિવેક રાખે છે.

૨. મનુષ્ય સુખ ઇચ્છે એાળવે શ્વભાવથી સ્વનંત્ર છે, પણ વળી આયુષ્ય, આરોગ્ય, સાધનરૂપ દ્રવ્ય તથા ક્રિયા, પ્રયત્નનું પરિપક્વ થવું, સમયનું સંધાન, પ્રકૃત નીતિ શક્તિની જોઈતી છત, પોતાની સ્વસ્થિતિની યોગ્યતા ને પારકાનો આશ્રય, અણુધાત્મા યોગ ઇત્યાદિ વાતે તે જન્મથીજ પરવશ છે કે જ્યાં તેને જોઈતું સુખ મળતું નથી.

૩. સુખેચ્છા એવી તો હિત હોય છે કે, તે પ્રતિકૂળ સ્થિતિની સ્પૃહાન રાખતાં તેની સામાં મથન કરે છે; અને મરણ પછી પણ ધણે કાળે મળવાની હિતમ સ્થિતિઅભિલાષે આ સંસારમાં પણ વર્તે છે. નડતા બંધનનાં પરતંત્રપણાથી છૂટી સ્વતંત્રે સુખ ભોગવવું એટલે મુક્તિ પામવી એ તેનો ઉદ્દેશ છે.

૪. સુખની ઇચ્છા સર્વ મનુષ્યમાં છે પણ તે એક સરખી નથી; સુખને અર્થે યત્નક્રિયાઓ એક સરખી નથી ને સિદ્ધિસ્વરૂપ પણ એક સરખાં નથી. વિવેકબેદ, દેશકાળબેદ, અમુક કોડ-અર્થ-વિવેકના અંશ સ્વભાવમાંજ એાળા વધતા હોવાથી, સંગત તથા અભ્યાસથી એકક મનુષ્ય પોતપોતાને માટે અમુક પ્રકારનું સુખ હિતમ માને છે;—જૂદા જૂદા જન્મમંડળનાં જાંચાં માનેલાં સુખ જૂદાં જૂદાં પ્રકારનાં હોય છે;—પણ વળી એક મંડળના સર્વે જણાતું સર્વોપરિ માનેલું સુખ સામાન્યતઃ સરખું હોય છે. અર્થાત્ મુક્તિનાં સ્વરૂપ મંડળ મંડળે પોતપોતાના વિશેષ નક્કી કીધાં છે.

૫. મનુષ્ય સંસારસાગરમાં સ્વેચ્છારૂપ નાવ ચલાવે છે પણ તેમાં તે અમુક નીતિ રાખે છે કે જે તેણે પોતાના પૂર્વકર્મના અનુભવની નીતિ અને પૂર્વજના અનુભવની નીતિ અને સંગતિથી પ્રાપ્ત કરેલી નીતિ અને ધારણે નક્કી કીધી હોય છે. મંડળ મંડળના મહાત્માઓએ પોતપોતાના જનના સર્વોત્તમ કલ્યાણને અર્થે ઉદ્દેશ તથા પ્રાપ્તિનાં સાધન વિષે બોધ શિક્ષા આપી છે તેને તેઓ સારી માને છે. મુક્તિનું સ્વરૂપ, તેને માટે આચરણ તથા ક્રિયા તથા જ્ઞાન અને વળી તેના વિધાન, એ સર્વેની જે એક રચના તેને મુક્તિતંત્ર એ સંજ્ઞાએ એાળખીએ.

૬. મુક્તિતંત્રમાં ધર્મનું અવશ્ય પ્રધાન દર્શન છે. અમુક સુખની ઇચ્છા તો કીધી પણ તે સુખ પછીથી દુઃખરૂપ થાય તેવું છે કે કેમ તેના વિવેક કરવો, સાધનમાં અમુકથીજ લાભ, એ એનો વિવેક કરવો ઇત્યાદિ વિષે બોધિત થવાને મનુષ્ય ઇચ્છે છે અને તેટલા સારુ અમુક નિયમને દૃઢ ધરી રાખવા વિષે તથા શ્રદ્ધાએ કર્મ કરવા વિષે તેને ધર્મબોધની અગત્ય છેજ.

૭. મનુષ્યને મનુષ્યમતિના સામાન્ય ધર્મના અને નિજમંડળકુળના વિશેષ ધર્મના આચરણથી લાભ છે અને મર્યાદારહિત મનસ્વી આચરણે તથા પરધર્મને સ્વીકારે હાનિ છે. એ સત્યરિપે વિવેકશીલ મનુષ્ય નિઃશંક છે-પછી તરતને માટે કદાપિ દુરાચરણે લાભ થયો તો સું થયું-સુખરૂપ માનેલા તે લાભનું પરિણામ દુઃખજ છે.

વિના ધર્મ મનુષ્યાણાં, જાયતે ન શુભં ક્વચિત્;

યત્નતો ધારયેત્તસ્માત્, પુરુષો ધર્મમેવ હિ.—૧

અર્થ-ધર્મ વિના મનુષ્યનું કદી કલ્યાણ થતું નથી; માટે પુરુષે ધર્મને યત્નથી પાળવો જ.

૮. મનુષ્યને આ સંસારમાં ઇચ્છા પ્રમાણે પૂરું સુખ નહિ, તેથી મરણ પછી પણ તે મળે અને અહીંના દુઃખ ભય ધણું ઓછાં થાય તેને સારુ તે ધર્મના આસરે લે છે. દેશકુળ પરત્વે કેટલાક મનુષ્યની પ્રકૃતિ કેટલીક રીતે સરખી હોય છે અને તે જ પ્રકૃતિના પણ ઉત્તમ પ્રકારે ઓધિત થયેલા એવા શિષ્ટો પોતાના મંડળને માટે ધર્મ સ્થાપે છે. અમુક જાણુની પ્રકૃતિમાં રહેલી સુખેચ્છા તે તેની જ પ્રકૃતિના સર્વોપરિ સુખને જુએ છે. અર્થાત્ મનુષ્યનું ઇચ્છિત સુખ તે તેના સ્વધર્મમાં જ હોય-સ્વધર્મ જ પૂરું અને ખરું સુખ તથા તેના યોગ્ય સાધન હેખડાવે.

૯. સસંયુગના આરંભથી તે દ્વારપરના અંત લગી આર્યજનની સર્વોત્તમ સુખેચ્છા એ પ્રકારે જણાઈ છે-આત્માએ, ઉપનિષદ્વાને કે સાત્વિક યોગે આનંદમય સર્વત્રમા ધર્મ રહેતું કે ઇચ્છિત વેદોક્ત સ્વર્ગોદિ લોકમાં બહુ કાળ વાસ કરવો. આ કસિયુગમાં રાજા જનમેજય થકી તે શંકરાચાર્ય લગીના કાળમાં લોકમાં વિધવિધ પ્રકારની સુખેચ્છા હતી:-કેમકે તત્ત્વદર્શન જૂદાં જૂદાં હતાં; અગ્નિઈદ્રાદિ દેવતાને યજ્ઞાદિક કર્મ ઓછાં ધર્મ ગયાં હતાં, શિવ અને વિષ્ણુ સર્વોપરિ પૂજ્ય મનાતા થયા હતા ને તંત્રોક્ત શક્તિ ભૈરવાદિની ઉપાસના વધી ગઈ હતી. (વળી બૌદ્ધ, જૈન ને ચાર્વાકના મતની જૂદી જૂદી મુક્તિ હતી.) તેપણ, તત્ત્વજ્ઞાને મૂળ સ્વરૂપ જોતું ને દેવતાઓની અંત પામવી, એવી સર્વ લોકની ઇચ્છા હતી. પછી રામાનુજચાર્યના કાળ લગી લોકના મોટા ભાગની સુખેચ્છા અદૈત તત્ત્વમાં મળી જવામાં કે તેના ચિત્તસ્વરૂપ સરખું થવાની કે તેના લોકમાં વસવાની હતી. પછીના કાળમાં દૈત્યસિદ્ધાંત ને વિષ્ણુની કે તેના અંશાવતાર રામકૃષ્ણની અનેક પ્રકારની ભક્તિ ને નિર્ગુણ પરમેશ્વરનું લજ્જન ને શુરુભક્તિ ને સાધુઓનાં તપ એ આગળ પડ્યાં. (દિગંધર ને રોનાંધર એ જૈન મત પણ હતાં.)

૧૦. અમણાના કાળમાં જો કે એક પાસથી ખીસતી પાદરીઓ ને ખીજી પાસથી પોતાનામાંના જ પરધર્મમોહિતજનો મથન કરે છે, તોપણ મંડળ હજી તો સ્વધર્મ રાખી રહ્યું છે—આજે પણ દુર્ગા, કાળિકા, વિધ્ય-વાસિની હિંમળા, મહાલક્ષ્મી ને અંગા શક્તિસ્તરૂપો પૂજાય છે; શિવ વિધ્યનાં પૂજન છે; વામન, ત્રિસિંહ, રામ, કૃષ્ણ એ અંશાવતારની ભક્તિ છે; સાધુઓ દેહકષ્ટ તપ કરે છે; કોઈ વ્રતાદિ કરે છે ને કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનમાં રાગે છે. જો કે વૈરાગ્યવૃત્તિ ધરી છે, આચારવિચાર વિશ્લેષમાં છે ને નિષ્ઠા બળિષ્ઠ સતેજ નથી તોપણ મંડળ આ સંસારના જ મુખ્યભોગની તૃપ્તિવાળું થયું નથી.

૧૧. વેદધર્મી શિષ્ટોના તત્ત્વવિચાર કાળે કાળે જે થયા છે, તે સર્વે નિર્ગુણ સગુણ-અદૈતદૈત* એ બે મુખ્ય સિદ્ધાંતમાં સમાય છે, અને બંને સિદ્ધાંતે મૂળવસ્તુ એક છે—પરમાત્મેતત્ત્વ કે પુરુષોત્તમ; પહેલું મોક્ષપદ વિશેષે બ્રાહ્મણને ને બીજું તે વિશેષે ક્ષત્રી વૈશ્યને ધટે છે.

૧૨. મુક્તિ પાંચ પ્રકારની છે. કેવલ્ય એટલે મૂળતત્ત્વ—બ્રહ્મ—સદાશિવજ ધર્મ રહેલું; સાયુજ્ય એટલે શિવ કે વિષ્ણુ કે દેવી કે માનેલા કોઈપણ સર્વેશ્વરના સ્વરૂપમાં ભળવું; સાધ્ય એટલે તેના સરખા સામર્થ્ય પ્રભાવવાળું થવું; સાર્થ એટલે તેના સરખું સ્વરૂપ મેળવવું ને સાલોક્ય એટલે તેના લોકમાં વાસ કરવો. વૈષ્ણવ આચાર્યોમાં કોઈએ કેવલ્ય લીધું નથી અને એક રામાનુજ વિના બીજા કોઈએ સાયુજ્ય લીધું નથી. શંકરાચાર્યે કેવલ્યને પરમ મુક્તિ ને સાયુજ્યને ઉત્તમ મુક્તિ જાણી છે.

* વિશ્વ તે વસ્તુતઃ સત્ય નથી પણ આકાશમાં જેમ મંધર્વનગરનો બાસ તેમ આત્મસૂત્રાને વિશે વિશ્વનો બાસ છે. એ બાસ દેખાડનારી શક્તિ તે આત્માનું જ્ઞાન ને અજ્ઞાન એ બેએ યુક્ત એવી ને અવશ્યે અજ્ઞાનને લીધે ત્રણ શુદ્ધ ધારણ કરનારી અનાદિ કાળથી કલિપત થયેલી છે ને તે વિશ્વની લીલા દાખવે છે. વળી, પોતાના ને પોતાનામાં રાખેલા અચાર્ય જીવોનાં અજ્ઞાનને નાશ કરનારો તે પણ તેજ છે—અર્થાત્ તે સર્વકાળ સમાન નથી; એવો તો એ એક આત્મા જ છે—જ્ઞાનમય આનંદમય.

દૈવતાદી જગતને સત્ય માને છે ને પરમેશ્વરને સાકાર માને છે. ચૈતન્યશક્તિ ને જડશક્તિ એ બેએ યુક્ત એવો તત્ત્વરૂપ કર્તારૂપ ને લોકારૂપ પરમેશ્વર છે ને તે સ્વેચ્છાએ જગત રચે છે. કોઈ કહે છે કે જડ વસ્તુ પણ પરમેશ્વરસ્વરૂપે છે. કોઈ કહે છે કે પરમેશ્વર તત્ત્વ ને જીવતત્ત્વ એ બે જુદાં જ છે.

ઉપર કહી તે શક્તિ શુદ્ધ સત્ત્વગુણવાળી તેમાં આત્માનું જે પૂર્ણ પ્રતિબિંબ ને જ્યેષ્ઠ સર્વજ્ઞ સર્વેશ્વર છે ને એ પોતાના સંકલ્પથી નિયમપુરસ્કર જગત રચે છે, પાળે છે ને સંહારે છે. મહિન સત્ત્વગુણવાળી તે શક્તિમાં આત્માનાં ક્રિયત્વ પ્રતિબિંબવાળા તે અલ્પજ્ઞ જીવ છે. દેવધિતર તે મોટી શક્તિ ધરાવનારા અંશી પ્રાણી છે.

૧૩. સુક્રિતસ્થિતિ ક્યારે થાય કે જ્યારે જીવ જન્માંતરની આવૃત્તિથી છુટે ત્યારે. જન્માંતરથી છુટવાને ધર્મ છે. પરલોકસુખને માટે ધર્મ છે. મનુષ્યજીવને દેહથી છુટ્યા પછી કુઃખમાં સહાય કરવાને કોઈ સચું કે વહાલું તેની સાથે રહેતું નથી પણ ધર્મજ રહે છે ને સંસારમાં વર્તવાને પણ ધર્મ છે માટે સુખને અર્થે ધર્મરૂપ સાધન ચોડામાં કહીશું; પણ તેની પહેલાં જે સામાન્ય તત્ત્વ સધળા સંપ્રદાય તથા માર્ગ માન્યાં છે પણ જે સાંપ્રત નિસ્તેજ જેવાં છે તે સતેજ યવાં ભેધે.

૧૪. (૧) વેદ એ આર્યને સ્વધર્મનું મૂળ છે; સર્વ વિદ્યાનો સાગર છે; વંદનીય પવિત્ર કલ્પવૃક્ષ છે. (૨) વેદને આધારે રચાયેલા ગ્રંથ સર્વમાન્ય છે. (૩) એક, અરૂપ, વ્યાપક, તેજોમય થઈને આકાર કર્તા થઈને અથવા પરમેશ્વર મૂળેજ સાકાર હોઈને બહુ રૂપે બહુ ભાવ ધારણ કરે છે. (૪) જીવ શુભાશુભ સ્વકૃત કર્મનાં ફળને ભોગવે છે. (૫) એ ભોગ પૂરા કરવાને તેને જન્માંતરો લેવા પડે છે. (૬) પૂર્વજન્મના કર્મપરત્વે જીવને પ્રકૃતિવૈચિત્ર્ય ને જૂદાં જૂદાં ભાગ્ય હોય છે. (૭) સદાચાર-વિદિતકર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનથી પાપનો નાશ થાય છે. (૮) યોગસિદ્ધિ ને મંત્ર-સિદ્ધિ. (૯) આચાર વિચાર. (૧૦) વર્ણાશ્રમ. (૧૧) દેવપિતરનું નિલ-યજન; વ્રત નિયમ ને તીર્થયાત્રા; દાન દક્ષિણા; આજ્ઞાજનું પૂજન ને તેને ભોજન; સત્સંગ ને વૈરાગ્ય. (૧૨) ગુરુ ને માતૃપિતાની ભક્તિ; વડીલની મર્ષાદા. (૧૩) સત્ત્વ વ્યવહાર. (૧૪) પતિની સેવા. (૧૫) રાજભક્તિ. (૧૬) દયા, પરોપકાર ને શાંતિ સંતોષ આદિ સદ્ગુણ.

૧૫. પરલોકસુખનાં સાધન ધણાંક છે પણ તે સધળાંનો કર્મ ભક્તિ ને જ્ઞાન એ ત્રણમાં સમાવેશ થાય છે. એ સાધન અહીંયાં સુખને માટે પણ છે.

(૧) કર્મ. કર્મને લીધે દેહી ને દેહીરૂપે વળી કર્મ કરનારો એવો જીવ તે કર્મથીજ શુદ્ધ થાય છે; ને પછી કર્મથી અજગો રહી વિદેહીરૂપ કે વિદેહી થાય છે. જીવનાં કર્મ સારાં નહારાં એમ ભેળાં હોય છે અને ન દેખાતી એવી કર્મની અસરોની રસાયનક્રિયાએ પરિણામરૂપ કાર્ય ધડાય છે-સ્થૂલ દેહ યામ છે. પૂર્વ જન્મના અમુક પુણ્યકર્મથી મનુષ્યદેહ થાય છે ને એમાં પણ અમુક ફળસ્થિતિ ને અમુક ભુદ્ધિ ગુણવિશેષ હોય છે. મનુષ્યરૂપે કેટલુંક કર્મ સર્વમાં સરખું ને સ્થિતિગુણપરત્વે કેટલુંક જૂદું હોય. એ ઉપરથી સામાન્ય ને વિશેષ ધર્મનું નિરૂપણ છે. ધર્મ કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં કલાં છે-નિલ, નૈમિત્તિક ને કામ્ય. સંસ્કારે દ્વિજ એવાને સંધ્યા,

જપ, સ્વાધ્યાય, દેવપૂજન, ઋષિ તથા પિતરનાં તર્પણ, હોમ, ખીજાં પ્રાણીને ખસિ ને અતિથિને ભોજન એ નિત્ય કરવાનાં છે; જપ પૂજન એ દિન નહિ તેવાએ કરવાનાં છે; સંસ્કાર, પ્રાપચિત્ત, આહ્વાદિ કર્મ તે નૈમિત્તિક છે; અને અમુક જણે અમુક કામનાની સિદ્ધિસાર જે અમુક યત્ન, વ્રત, દાનાદિક કરવાં તે કામ્ય. રૂઝાની ઇચ્છાં રાખ્યા વિના પાંચ ઋણ (દેવ, પિતર, ઋષિ, મનુષ્ય ખીજાં પ્રાણી નિમિત્તનાં) અવસ્ય આપવાનાં તે આપવાથી અને પૂર્વ જન્મનાં કર્મથી ઉપજેલા લલા ભુંડા ભોગને સમાનવૃત્તિએ તથા ધૈર્ય ભોગવવાથી પાપનો નાશ થાય છે, ચિત્તશુદ્ધિ તથા વૈરાગ્યવૃદ્ધિ થાય છે ને તત્ત્વજ્ઞાનમાં રૂઝો પ્રવેશ કરાય છે.

(૨) ભક્તિ. એ કર્મ કરતાં દૈવીક રીતે સુલભ છે; એમાં કાયા તથા મનશુદ્ધિને ઝાઝું કદ નહિ ને દ્રવ્યસામગ્રીનો ઝાઝો ખર્ચ નહિ; એ અવસ્યે મનોવૃત્તિયે સંપાદન થાય છે. પરમેશ્વર કે તેના કોઈ સ્વરૂપ ઉપર પ્રેમ ભાવ રાખવો ને તે નિમિત્ત કર્મ કરવાં એવ વિશ્વાસ કે પાપ ભયનો નાશ ને પુણ્યસુખની વૃદ્ધિ તેની રૂપાએ થશે એ ભક્તિ. શુભનું શ્રવણ ને સ્મરણ, પ્રતિમાપૂજા ને સેવા, નામકીર્તન ને તીર્થોદિ, દેવ સાધુનું દર્શન, વ્રત ઓચ્છવ એ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનાં ને દૃઢ કરવાનાં સાધન છે. ભક્તિ શુભમેદે ત્રણ પ્રકારની છે—ખીજાને પીડા થાએ, એ ઉદ્દેશે દંભને આગળ કરી મત્સર કોધયુક્ત થઈ દેવને ભજે તે ભક્તિ તામસી; નિલ પોતાના યશસંપત્તિભોગને માટે ભજે તે રાજસી; અને અહંકાર તથા દુર્લેખાદિહિત અનન્ય ભાવે ભજે તે સાત્વિકી. એ ભક્તિ પ્રારબ્ધાધીન સર્વ જાણીને પરમેશ્વરમાંજ ચિત્ત રાખવાની ચિંતા વિના ખીજા કોઈ ચિંતા રાખે નહિ કે જેથી કોધા પાપનો નાશ થાય, નર્વા થાય નહિ ને પ્રભુ-પ્રસાદ મોટો થાય.

(૩) યોગ. અધિકારી* સુમુખએ સ્વાત્મા ને સર્વાત્મા-અણનું ઐક્ય કરવું તે યોગ. એ સાધન બે પ્રકારનાં છે—હઠયોગ ને રાજયોગ. પહેલામાં યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિ

* જેણે નિરાનિત્ય વિષે થોડા ધણા વિચાર કાઢ્યા હોય, અહીંના કે પરલોકના ભોગની ઇચ્છાને ત્યાગ કાઢ્યા હોય, જેની પ્રીતિ આત્મા વિષે જાણવા ઉપર લાગી હોય, બાહ્યમાંહેની ઇન્દ્રિયો ઉપર તેના અંકુશ હોય, શીત જલ દુઃખ સહન કરવાની જેને ટેવ હોય અને નિશ્ચય તથા શ્રદ્ધા હોય તે દંભથી કે ક્રિયાના મોહથી કે સિદ્ધિના લોભથી કે પરમેશ્વર વહેલો મળે તેવી, અધીરી સમજથી જે યોગાભ્યાસ કરે, તે સુમુખ નહિ.

એ વિષય છે. એનો અભ્યાસ ગુરુ કરાવે તેવી રીતે શિષ્યે બ્રહ્મચર્ય પાળી કરવાનો છે. સમાધિના અભ્યાસથી અંતઃકરણમાં સમાતું ચિત્ત ચિત્તનીય તત્વ સાથે એકતાર રહે ને પછી નિર્વિકલ્પ સમાધિયે આત્મા તે સર્વાત્મા થાય. કહ્યું છે કે, “તત્વબીજ, હંકાર, ઉદારીનપણું એ જળ ને ઉન્મત્ત સ્થિતિ એ કલ્પલતિકા.” રાજયોગ આવો કે એક પાસથી “સર્વ સત્ત્વિદં બ્રહ્મ,” “સત્યં જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ,” “પ્રજ્ઞાનમાનંદં બ્રહ્મ,” અહં બ્રહ્માસ્મિ,” “તત્ત્વમસિ,” “અયમાત્મા બ્રહ્મ” ઇત્યાદિ વિષય સમજવાનો અભ્યાસ કરવો ને બીજી પાસથી સ્વભાવ, જ્ઞાન, આનંદ ઇત્યાદિનો એકકના મૂળનો લક્ષ્ય કરી સર્વનાં મૂળ-તત્વ તે હું છું એવા ભાવમાં જ રહેવાનો અભ્યાસ કરવો; ‘હંસ’ની ઉપાસના કરવી. રાજયોગના આરંભમાં ક્ષમા, વિવેક, વૈરાગ્ય, શાંતિ, સંતોષ, નિઃસ્પૃહતા એને દહાડે દહાડે વધારવાનો અને કપટ, હિંસા, તૃષ્ણા, મત્સર, રોષ, લજ્જા, અશુચિપણું, રાગદ્વેષ, આજ્ઞા, પાપંડ, બ્રીહત્, લોભમોહ એમાં કરવાનો અભ્યાસ કરવો અવશ્ય છે.

(૪) વળી આત્માર જેમાં અનેક પ્રકારની ચોખ્ખાઈ રાખવાની તે અવશ્ય પાળવો. શરીરસંબંધી, રસોઈ સંબંધી, ખાવાપીવાની વસ્તુસંબંધી, સૂતકસંબંધી, રજસ્વલા સુવાવડીસંબંધી વગેરે. અને સદાચાર સદ્ગુણ જેવા કે શ્રવમાત્રને દુઃખ ન દેવું, સત્ય, શાંતિ, સહનશીલતા, ધૈર્ય એ રાખવા અને વિષયનું લપટપાણું, અતિ ચંચળતા, દંભ, મોટાઈ, પરદારગમન એ ન રાખવાં, કાંઈનું મર્મ ઉઘાડવું નહિ વગેરે.

૧૬. અમુક આત્માએ સર્વાત્મા-બ્રહ્મ-તત્ત્વરૂપ થઈ રહેવું એ કેવલ્ય મુકિતને માટે તો આત્મજ્ઞાન એ જ યોગ અવશ્ય સાધન છે; સાકાર પરમેશ્વરના પૂર્ણ સાદર્યને માટે નિષ્કામ કર્મ કે લક્ષિત એ પ્રધાન સાધન છે, પણ તેની સાથે તેથી ઉપજેલું પૂર્ણવૈરાગ્ય તથા ઈશ્વરસ્વરૂપનું જ્ઞાન એ પણ હોય; અને સકામ કર્મ કે લક્ષિત એ જેવા પ્રકારનાં હોય, તે તે પ્રમાણે જૂઠા જૂઠા લોકને પમાય ને પછી સદોક્તતા સમીપતા એ મુકિત પણ સધાય.

૧૭. પૂર્વે કહેલાં સાધનમાંથી કાંયું કાણું રાખવું, એ વિષે સામાન્ય ધારી નીતિ આ કે ચોતાના કુળનું ધર્માચરણ પાળવું ને ચઢતાં ચઢતાં તેમાં જ જે ઉત્તમ તે સાધવું. કાળેકાળે આચાર્ય તે લોકની પ્રકૃતિ તથા સ્થિતિ જોઈ સાધનના વિધાનમાં ફેરફાર કરે, તેથી કુળધર્મ બદલાય તો પ્રભાએ તેમ વર્તવું.

૧૮. મુકિત એટલે બહુ કાળના દુઃખમાંથી છુટવું, ને સદા સુખમાં રહેવું, એવું કહેવામાં આવ્યું છે; પણ હવે સુખ દુઃખને વિચારિયે. મૂળ

સ્વભાવે કે ક્રીડેલે વિચારે દેહધારી આત્માને વિપયના સંબંધ અનુકૂળ આવેથી જે પ્રિય લાગવું તે સુખ અને સંબંધ અતિકૂળ આવેથી જે અપ્રિય લાગવું તે દુઃખ. મનુષ્યની વૃત્તિ સત્વાદિ ગુણભેદે જૂદી જૂદી, વિપય જૂદા જૂદા, વૃત્તિઓનો વિષયો સાથે સંબંધ જૂદો જૂદો તેથી સુખ દુઃખ જૂદા જૂદા પ્રકારનાં હોય છે; અને કેટલાંક વળી કેટલી રીતે સરખાં પણ હોય. જેણે અમુક સ્થિતિમાં જેને સુખ માનેલું, તે પોતાની અમુક સ્થિતિમાં તે સુખને ઇછતો નથી; જે વિપયથી સુખ માનેલું તે વિપયના દોષ જાણ્યા પછી તે વિપયથી દૂર રહેવામાં પણ તે સુખ માને છે; અને સંબંધ પણ કાંઈવાર થોડો ને કાંઈવાર ઘણો ગમે છે અથવા બીલકુલ ગમતો નથી. ઇચ્છા, ક્રિયા ને વિવેકનાં સુખ પણ વિધવિધ હોય છે. એમ છે તથાપિ હું નિત્ય સુખમાં રહું એ ઇચ્છા આત્માને નિત્ય રહે છે ને સમજ પ્રમાણે માની લીધેલાં સુખને માટે સમજ પ્રમાણે મથન કરે છે.

૧૯. સુખવિષે મનુષ્યની સમજ જૂદી જૂદી છે પણ આટલું તો સર્વમાન્ય છે કે જે સુખ, દુઃખનું કારણ થાય તે સુખ ખરું નહિ; જે સુખ દુઃખના ભેગવાળું હોય તે પણ રહું નહિ—સુખ નિર્મળ તે જ ખરું સુખ. જે સુખ ધણીવાર રહે તે મોટું સુખ; અને ઘણા વિપયના સંબંધમાં જે સુખ, તેના કરતાં થોડા વિપયના સંબંધનું સુખ તે જ આત્માને સ્વભાવે વધારે ગમતું છે.

શાંતિમાં, સ્થિરતામાં, સંતોષમાં જે ખરું સુખ તેવું ઉન્નત્તાઈ, ચંચળતા, લોભમાં, નથી; જેવું નિઃસંગ કે ત્યાગમાં, તેવું સંગ કે રાગમાં નથી; જેવું નિરિચ્છપણામાં તેવું ઇચ્છામાં નથી; ધર્મ કર્મનું તેવું વ્યવહાર કર્મનું નથી; અને પરાંપકારણહિનું તે સ્વાર્થશુદ્ધિના સુખથી શ્રેષ્ઠ છે; પણ વળી પરમાર્થ વિપયમાં સ્વાર્થશુદ્ધિનું તે જ સર્વોપરિ છે.

૨૦. વેદ, વિરકતને માટે એકાંતસેવન, આત્માનું ચિંતન, વેદાંતશ્રવણ અને કર્મ કરવાની વૃત્તિથી પાછાં હટી પૂર્ણ શાંત સ્થિતિભણી આવી રહેવા અભ્યાસ કરવાનો બોધ કરે છે. સંસારીને માટે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ ને સદાચારનો બોધ કરે છે; દેવને અરાગે અહંકારરહિત ક્રીડેલું અર્પણ તે જ ઉત્તમ છે. ધર્મકર્મનું ફળ તરત દેખાતું નથી ને મોટું પણ થાય તેથી ભોગપ્રિય અધીર જનોને માટે કામ્ય કર્મનાં વિધાન પણ વેદે દાખવ્યાં છે.

૨૧. શુભાત્મા નિર્મળ સુખને ઇચ્છે છે ને ઇચ્છે, કેમકે તે પોતે અમર છે પણ ત્યારે તેવાં સુખનો વિપય પણ નાશરહિત નિર્મળ બ્રહ્મને ને વૃત્તિનો સંભોગ પણ એકસરખો બ્રહ્મને ને બંધ કે મોક્ષનું કારણ

મન છે માટે તે પણ જિતેદ્રિય તથા વાસનાબળરહિત નિર્મળ બ્રહ્મે. સંસારવિષય સદૌષ, રૂપાંતર પામતો ને દુઃખદ છે અને અવિનાશી પ્રભુરૂપ વિષય અદૌષ, દૌષને હણનારો, નિત્ય ને સુખદ છે. માટે, જીવે સંસારી બોગ લલુપ્ત ઉપરથી પ્રીતિ ખસેડી સાત્વિકશુદ્ધિ વધારી એક અક્ષર, પૂર્ણકામ, પુરુષોત્તમના નિકટ સંબંધમાં રહેવું તે નિત્ય સુખ છે. રાજસ કે તામસ જીવો જિમ તપથી જંગી સદ્રવિ પામે પણ પછી સત્વશુદ્ધિ થયે આત્મજ્ઞાને મોક્ષ-પાત્ર થાય. જ્યારે દેવાત્મા કે જીવાત્મા તત્ત્વરૂપ વિષયનું ધ્યાન કરતાં પોતાના અહંને ટાળે ત્યારે વિષયરૂપ તે પોતે થાય છે ને ભ્રમવૃત્તિ તે પોતાનું મૂળ જે આત્મામાં રહેલું છે (આત્મા જ મૂળ પ્રેમાસ્પદ છે) તેમાં લય પામે છે અને ત્યારે તે પૂર્ણાનંદ જ થઈ રહે છે.

આત્મજ્ઞાનં મુક્તિં નિત્યમનિત્યં ભોગજં સ્મૃતં ।

નાશાત્મકં તુ તત્ત્યાજ્યં વેદશાસ્ત્રાર્થચિંતકૈઃ ॥

इति प्रथमोऽङ्कः

પ્રત્યેક જીવનું પરલોકવિષયમાં સુક્રિતસુખ કલ્પું; હવે આર્યજનો અમ-જ્ઞાની અવ્યવસ્થાના દુઃખમાંથી છૂટે ને સારી સ્થિતિ ભોગવે, તે સંસારી સુક્રિતવિષે બોલીશું.

૧. ક્ષુદ્ર જીવે અનંત ઐશ્વર્યના ભોક્તા થવું-પરમેશ્વર થવું, તેને માટે ઉદ્યોગ કરવાનું વેદ કહે છે. એ ઉદ્યમભોધ શું વેદે સ્વપ્રતરંગ જેવો ચળે છે ? ના; મોક્ષપદની પાસેનાં પદ પામેલાને તેણે દેખાયા છે કે, જેઓ પોતાને શુદ્ધ સત્વશુદ્ધે મનુષ્યસંસારમાં જ પોતાના ઐશ્વર્ય પ્રસિદ્ધ કીર્ધા છે એવા, ચૈતન્યપૂજક ઉદ્યમવાદીઓની આગળ જડપૂજક ઉદ્યોગી જન જે આ સંસારનાં ક્ષણભંચુર સુખને સારુ તૃષ્ણા રાખે છે ને તેમાં દૈવકાળવ-શાત્ કદાપિ ફાવે છે તો નિજ પ્રયત્નને મોટું પુરુષાર્થ માની લે છે તે ક્ષુદ્ર કેમ નહિ ? જીવ પોતાની મૂળ પ્રકૃતિ (સત્વાદિ શુદ્ધ પ્રધાન એવી), પોતાનાં કર્મ ને પૂર્વકર્મના વિપાક એને વશ છે; તે અનેક દેહે અનેક પ્રકારે સુખ દુઃખ ભોગવે છે પણ તેમાં દુઃખ જ વધારે છે;—એ પરતંત્રપણાંએ આર્ય-જીવ સંસારમાંથી ઉદાસીન રહે છે; પણ વળી પરલોકમાં અધિક સુખ કે લોકરહિત અદગ પદ હુંદવે ઉદ્યમી છે. ઉદાસીન ને ઉદ્યમી એ એ એકથી ઉલટી એવી વૃત્તિવાળો આર્ય તત્ત્વવિવેક, શાંતિ, વૈરાગ્ય, શમ, દમ, તપ, ધ્યાન, શ્રદ્ધા, ભક્તિ બધી જુએ છે; સત્ય, શુચિ, દયા, દાન, અહિંસા, ક્ષમા, નિર્મળતા, નિર્મોહત્વ, ધૈર્ય, સંતોષને રાખે છે; ભાગ્યને માનનારો તે ઉત્સાહ-હૃદયથી ખંતે કર્મ કરે છે અને સ્નેહ તથા અર્થનાં ધર્મયુક્ત કાડમાં પ્રવ્ર

રહે છે. વારેવારે આશાભંગ ને આશાતુર થતો એવાને માટે, પરલોકને માટે ને આ લોકને માટે વેદ એક જ શિક્ષા આપી છે કે નિયમે સત્ક્રિયા કર, નિયમે જ્ઞાનાભ્યાસ કર; તેભણે છે કે મારા મંત્રો પણ “નિયમે ફલપ્રદા.” છે. કર્મ પ્રમાણે સ્થિતિ માટે શુભ સ્થિતિસાર સત્કર્મ-પુણ્ય કર; ને કર્તવ્ય બુદ્ધિથી કરીશ તો ઉત્તમ પુણ્ય છે ને રાગી વૃત્તિયે કરીશ તો થોડું પુણ્ય છે પણ આરંભે તારે પોતે ને સંબંધીજને શુદ્ધ તથા શ્રદ્ધાળુ થવું ને દ્રવ્યસામગ્રીને શુદ્ધ કરવી. કેમકે પવિત્રતાનું આકર તેજ મહાખળિયા મહિન રાક્ષસોને હણનારું ને તારું કાર્ય સઘ સિદ્ધ કરનારું થશે. એમ ને ખંતે ધણું પુણ્ય કર્મ થાય તો તેનું ફળ શીઘ્ર જ થાય-અલ્પપ્રણયપાપનાં ફલમિદેવમશ્નુતે”-અતિ ઉગ્ર પુણ્ય કે પાપનું ફળ અહીં જ પ્રમાય છે.

૨. મંડળનો મોટો ભાગ સ્વધર્મ રાખી રહ્યો છે પણ નિયમ પાલનમાં દૃઢ નથી; ધર્મશિક્ષક તે સ્વધર્મ વિષે અભણ, ધનાર્થી તે વિપયાસક્ત છે; ભાગી તે ફંભી, મમતી ને જીભ તથા ઉપસ્થના રસમાં મગ્ન છે; અંગ્રેજી બણેલા તથા બણુતા ને તેના સંબંધી તે સ્વધર્મનિષેધ, પરધર્મ વિષે મોહિત પણ વળી સ્વેચ્છ ધર્મ પ્રવર્તાવવાને ઠાડીલા, પરલોક વિષે સંશયી અને ધનમાનસીઓને માટે ફાર્શ મારતા છે અર્થાત્ ધર્મપરાયણ છે અને તેથી અવ્યવસ્થિત છે. એઓના મનોરથ પૂર્ણ પડવાને પ્રયત્ન તો સ્વધર્મવિષે ભક્તિ દૃઢ થવી જોઈએ. પણ અર્થકાળની ઉન્નમતાધર્મ તે ભક્તિ સતેજ કેમ થાય? ન જ થાય. અસહ્ય દુઃખ ભોગવવું પડે ને પશ્ચાત્તાપ થાય ત્યારે તે ભક્તિ થાય અથવા તો સુમાગ્યે પુણ્યના વિપાકકાળે પૂર્વજનાં જ્ઞાનધર્મની સ્મૃતિ થાય ને મોહ ખસે ત્યારે થાય. ધર્મના જ વિચાર સાથે છે. તથા તેજ બળવંત છે એ જ જ્યારે પ્રજા માનસે ત્યારેજ તે સુવ્યવસ્થિત થશે. પરધર્મના વિચારથી આર્યમંડળ ત્રુટિત ને અનીતિયે અવ્યવસ્થિત છે તે પાહું સ્વધર્મના વિચારથી જ એકથ યર્ષ વ્યવસ્થિત થશે. આર્યની પ્રકૃતિમાં ધર્મ જ પ્રધાન છે, તેજ મોહને ખસેડશે ને તે વહેલો ખસે, તેને માટે આપણે પ્રયત્ન કરવો એ સમજાવું કર્તવ્ય છે. સંસારી અર્થકાળના યશને માટે નીતિનિયમ અવશ્ય જોઈએ. તે પણ અમણા આર્યમાં નથી ને મનોરથ તો મોટા કરે છે તો તે સિદ્ધિ કેમ પામે? અર્થકાળની નીતિને માટે પણ આર્યે સ્વધર્મ જોવો જોઈએ અને સ્વધર્મથી જ તે નીતિઓ પળાશે; અર્થાત્ આર્યને સ્વધર્મે જ શ્રેય છે, અન્યથા નહિ.

૩. અંગ્રેજી બણેલાઓએ દેસદાસમાં સંસારી અર્થકાળના વિચાર આગળ પાડ્યા; પ્રથમ નિકળેલા ઉઠેદેક સુધારાવાળો બોધ નીચે પ્રમાણે દેના;-

પ્રગ્મની સ્થિતિ ઉત્તમ કરે; સ્વદેશનું અભિમાન રાખે. એટલે:-

(૧). યૂરોપના દેશોની વિલાકળો સ્વદેશમાં આણે; ત્રેણી તરફ જવામાં સંકોચ ન રાખે.

(૨). વેપારધંધો વધારે; કારખાનાં કાઢે; દેશીકારીગીરીને ઉત્તેજન આપે.

(૩). શારીરબળ વધારે; સાહસિક થાવે.

(૪). રાજ્યનીતિ બાણે; પ્રગ્મના હક સમજે ને તે સરકાર પાસે માંગે.

(૫). મંડળીઓ મેળવી ઉલ્લેખ ચલાવે.

સ્ત્રી જાતિની સ્થિતિ રૂડી કરે; તેઓને છૂટ આપે.

(૧) તેઓને લણાવે. (૨) તેઓ માટી થઈ સ્વેચ્છાવર કરે. (૩)

વિધવા પણ ખીજવાર પરણે.

એક સર્વ શક્તિમાન નિરાકાર જગત્કર્તાની લક્ષિત કરે, સ્તુતિપ્રાર્થનાએ કે તે મનોરથના ઉદયમાં સહાય થાય; માનવધર્મ પાળે.

વેદને ન માને; દેવપિતર ખાટા; મંત્રકર્મ ચોર્યા; જન્મમાતર જૂઠાં; મૂર્તિપૂજા મૂર્ખાઈ; ધર્મશુરુ હીણા; બ્રાહ્મણ બુદ્ધ.

જાતિભેદ ન રાખતાં એક વર્ણ કરે કે એકયજ્ઞ વધે.

પછી સમાજે યર્ષ; તેણે પોતપોતાનાં ધર્મમત સ્થાપિત કીધાં પણ તે બધીનો ઉદ્દેશ (પ્રગટ કે પ્રચ્છન) કેવળ આ સંસારનાજ સુખભોગનો હતો ને છે.

(૪). સુધારાનાં ધર્મમત વિષે બહુ લખ્યું છે; અહીં આટલું જણાવીશું કે તેમાં પણ બહુ ભેદ છે, સ્વમત પ્રમાણે તેઓ ચાલતા નથી ને જોમ જોમ વધે જાણે વધારે સમજતા જાય છે, તેમ તેમ તેઓ પોતાના પૂર્વજના ધર્મ બણી પાછું વલણ કરે છે; તે મનસ્વી મત, મંડળમાં ઢાખણ મનાર નથી; તો પછી તેથી સંસારી અર્થની વૃદ્ધિ થવા વિષે બોલવું નિરર્થક છે. તે સંશયી અતોબ્રહ્મતોબ્રહ્મને માટે, અને સ્વધર્મને વળગી રહેનારાને માટે કહીશું કે આર્યપુત્રે તો નીચે લખેલાં તત્ત્વ સલજ માનવાં.

(૧) વેદ, સર્વે પ્રાણીઓનાં પરલોક આલોક સંબંધી કલ્યાણને સારુ સાધનસામગ્રીરૂપ જ્ઞાનકર્મની બાધવાણી છે-ઉત્તમ પુરુષાર્થદર્શન ને પરમ પરમાર્થદર્શન છે. જગતના આરંભમાં મહાતપસ્વી દેવાત્માએ અંતરપ્રેરણાએ પ્રગટ કરેલી આદિ વાણી પરમપવિત્ર છે. મંત્રક્રિયાનો વિધિ તે બ્રાહ્મણને વેદનો સાર વેદાંત તે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે.

(૨) આત્મા (બ્રહ્મ; તત્ત્વતઃ) સકળ વિશ્વમાં વ્યાપીરસ છે, એજ એક નિરામય નિલ દેવ છે. ૧

(૩) આત્મશક્તિ. નિરાકાર આત્માનું સામર્થ્યપરમૈશ્વર્ય પ્રગટ કરનારી સર્વ ચૈતન્યરૂપ શક્તિ; ઓંકારરૂપે આત્માના આશ્રયમાં રહી ધ્વજા, ક્રિયા, જ્ઞાન, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વય એના મહા નિયમોને પ્રવર્તાવે છે. આત્મજ્ઞાને આત્મા ને તે જ્ઞાનને વિસ્મરણે-જગત દેખાડે છે. એ જ શક્તિમાં નિર્ગુણ આત્મા અનેક અંશે પ્રતિબિંબિત થઈ દેવાત્મા, જીવાત્મા-રૂપે સગુણદેહ ધારણ કરે છે. ૨

(૪) દેહાંતરને વશ છે પ્રાણી માત્ર પોતપોતાના કર્મને લીધે. તે દેવ-દૈત્ય, પિતર-પ્રેત, મનુષ્ય-મૃત થાય; પશુ પક્ષી કીટ થાય; વૃક્ષ કે પાપાણ થાય. વળી સ્થિતિયે રાજા કે રાંક થાય, બ્રાહ્મણ કે અંસજ થાય ને લાંબે ટુંકે આવરદે કૃતકર્મનો ફળભોજ કરે.

(૫) મોક્ષ. દેહાંતરના બંધનથી છુટી જીવે (નિર્ગુણ) શિવ કે નરે (સગુણ) નારાયણ થઈ રહેવું સદાકાળ તે.

(૬) ધર્મ. વેદોક્ત યોધનું વિધિયે ને ત્રદાયે જે પાલણુ તે. જીવાત્માએ શુદ્ધ થઈ, સ્થિર થઈ પરમાત્મા સાથે યોગ કરવો તે સંબંધી દૈદ્ધ ધરી રાખેલું આચરણ. વિશેષ ધર્મ તે વર્ણના, આશ્રમના, રાજાના, સ્ત્રીના ઇત્યાદિ. ૩

(૭) આચાર. સત્ત્વ, રુદ્ધિ ને મર્યાદા; અહિંસા, દયા ને દાન ઇત્યાદિ. વિશેષ તે ગ્રામાચાર, કુળાચાર. આચાર નિવૃત્તિમાં ને પ્રવૃત્તિમાં. ૪.

૧. અંગ્રેજી પહેલી ચોપડીમાં “ગાયને આત્મા નથી” એ વાક્ય છે તે વિચાર આર્ય બાળકાએ સાચો માનવાનો નથી.

૨. આર્ય તે અનાત્મ શક્તિના નહિ પણ આત્મશક્તિના જ પૂજક છે. હાલ અનાત્મશક્તિયે આર્યનાં મન દરણુ કીધાં છે પણ તે મોહયકી તેઓએ ખસવું જોઈયે. જડશક્તિના સેવક અંગ્રેજી ભણેલાને શુદ્ધિમાં આણવાને મેડમ બ્લાવાટસ્કીનો શ્રમ રડો છે, જો કે એની થીઓસોફી આર્યની શુદ્ધત્વસ્વરૂપિણી ચૈતન્યશક્તિને સ્વચ્છ સમજતી ના પણ હોય. વેદે સ્તવેલાં આત્મયોગસામર્થ્યને આગળ ન પાડતાં સ્વામી દયાનંદે રજ-મ્તમસીમજા, શારીરબળ પદાર્થજળનું માહાત્મ્ય કથું એ ઠીક ન કીધું, પણ તેમ કરી કેટલાક મુધારાવાળાને વેદ માનતા કીધા એ તેણે ઠીક કીધું.

૩. અમાલ પૂર્ણ આત્માનું દુર્વિજ્ઞ જ્ઞાન પામતાં પહેલાં અંદી દેવાત્માનું યજ્ઞન અવસ્ય છે. પ્રત્યેક જણ પોતપોતાની પ્રવૃત્તિને ગમતા ઇદ દેવતાને સાધે કે તેની પ્રસાદીએ જ્ઞાન પામવાની યોગ્યતા વહેલી મળે. નમન, પૂજન, જપ, ધ્યાન, એમ ધણી પ્રકારનાં કર્મ છે. પ્રતિમા તે સ્થિર થવાને ઝોડું પણ અગત્યનું છે.

૪. અભિમાન રહિત—નમ્રપણું રાખવું એ મોટો સદાચાર છે. હાલ મધપાન ને વ્યભિચાર એ બહુ વધ્યાં છે; મહાપાતક છે માટે તે તજવાં.

૫. મંડળના સંસારી અર્થલાભને સારુ ઉપાય જે પ્રકારના છે—ધર્મ કર્મ કરવાં ને વ્યવહારકર્મ કરવાં. પૂરી આસ્થાવાળો ધીર તે ધર્મકર્મ જ કરે ને અલિત અધીર તે વ્યવહારકર્મ કરે ને ધર્મકર્મ પણ કરે. અને નારિતક તે વ્યવહારકર્મ જ કરે. લાભ તો દૈવ તથા તેના ઉદયકાળને અધીન છે અને કર્મ તે દૈવને સહાયબૂત થાય અથવા ન થાય. પ્રયત્ન ઉપરાંત અણુધાર્યા અનુકૂળ યોગ વચમાં આવી પહોંચે તે દૈવવશાત્ હોય અથવા ધર્મકર્મથી મળતી ઈશ્વરકૃપાએ પણ હોય. ધર્મકર્મથી દોષવાળાં કેટલાંક કર્મ નાશ પામે કે જેથી ઇચ્છિત યોગ વહેણે આવે. વળી તે કર્મથી વ્યાવહારિક કર્મમાં ભૂલ ન થાય, શુદ્ધિ દઢ થાય, યુક્તિ સૂઝે ને કર્મબળ વધે. ધર્મકર્મમાં કાળ ગાળવાથી વ્યવહારકર્મમાં ખસેલ થાય છે એ વિચાર મોટો છે.

આર્યજને નિલ સવારના પહોર સુધી ધર્મનું, પછી સાંજ સુધી અર્થનું ને રાતે કામનું (કુટુંબ મિત્રમાં) સેવન કરવું. અમણા છોકરાઓ ઉઠતાંવારને નિશાળના પાઠ ગોખવા માટે છે તેમ ન થવું જોઈએ પણ એક કલાક તેઓ સ્વધર્મવિષયનું ભણે ને પછી નિશાળના પાઠ કરે. જેને જેવો લાભ જોઈએ તેણે તે પ્રકારનું અનુદાન કરવું કે કરાવવું. મંડળ દુઃખી હોય તો તેમાંના કેટલાક જણે પ્રસાદિક કરવાં—મહામારીની શાંતિને માટે કે જોઈતી વૃદ્ધિને માટે યજ્ઞ કરે છેજ. મહારાણી કે તેનું કુટુંબ સંકટમાંથી ઉગરવા નિમિત્ત આર્યપ્રજા પાસે સરકાર પ્રભુસત્વન કરાવે છે. આર્યપ્રજાએ પોતાના દુઃખનિવારણુ પ્રજાને ધર્મકર્મથી વિનવવો. પ્રજાની દાઝ જાણનારો પોતાના ધરમાં નિલકર્મને કીધા પછી પ્રજાનાં કલ્યાણને અર્થે પોતાના ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરે. માંદાને સારું કરવાને વેધનું આસડ હોય ને ધર્મકર્મ પણ હોય, તેમ નિર્બળ પ્રજાએ સ્થિતિ સારી કરવાને બંને પ્રકારના ઉપાય યોજવા જોઈએ.

૬. સંસારી ઉપાય. નિયમ તો આ રાખવાનો કે આર્યોએ પોતા-પોતાનાં કુળકર્મ કરવાં, પછી કુળને ઉઘોગે કુટુંબનિર્વાહ ન થતો હોય તો ઉઘોગ બદલવો પણ તેમ કરતાં ઉતાવળ ન કરવી ને નવો ઉઘોગ લીધા પછી તેને જ વળગી રહેવું. થોડે ઉઘોગે થોડા કાળમાં બહુ લાભની તૃપ્તિ રાખવી નહિ. ખંતી ઉઘોગ, ધીરજ સાથે નિયમિત ખરચ રાખતાં, કરવાથી લાભ થાય. મોટાં લાભને માટે—મોટા કામને માટે ફાંફાં ન મારવાં પણ ધીરજે ઉઘોગ કરવો. મોટાકામાં મોટો ખરચ ન રાખવો કે પ્રસંગે પ્રસંગે

તરતના જસને સારુ ઘાતાળ થઈ ખરચ ન કરવો. કુટુંબનું ભરણપોષણ થાય, ધર્મકર્મ થાય તેને માટે ઉદ્યોગ કરવો પણ વૈભવ વધારવાના હેતુથી ઉદ્યોગ કરવો નહિ.

મંડળની અમલ્લાની સ્થિતિ સારી કરવાને પ્રયત્ન તો જનોએ પોતાની નીતિ સારી કરવી જોઈએ; અને દેશકાળનો વિચાર કરતાં નીચે લખેલી નીતિ સૌએ રાખવાની છે.

(૧) વિલાસ ઉપરથી આસક્તિ ઉઠાડવી-વૈભવસામગ્રીની લલુના ન રાખવી; વિલાસથી તનમનધનબળ ઘટે ને અર્થસાધનમાં તો બળનું કામ છે.

(૨) “દેહ પાતયામિ” કે “અર્થ સાધયામિ” એવે નિશ્ચયે પોતપોતાનો ઉદ્યોગ નિયમે કર્યા કરવો ને સિદ્ધિને સારુ અધીન ન થવું.

(૩) ઉદ્યોગના માર્ગમાં આવતાં વિદ્ય સંકટ લગ્યાં હિં હુઃખોને ધીર થઈ સહન કરવાં ને તેને નિવારવાને વધારે ઉત્સુક થઈ સમયોચિત વધારે શૌર્ય દાખવવું.

(૪) સંબંધી જનનાં અનેક મત સાંભળી મનને સંશયી ન કરવું; પણ તેના સારને ઉપયોગમાં લેવો; અને આરંભેલુ વચમાંથી મૂકી દેવું નહિ.

(૫) મોટાઈ, લજ્જા ન રાખતાં આશ્રય પણ મેળવવો, પણ આશ્રયથી જ કાર્ય સિદ્ધિ ઇચ્છી નહીં. ‘આપ સમાન બળ નહીં’ એ નીતિનું સ્મરણ રાખવું.

(૬) માન જસનો વિચાર ન રાખતાં કર્તવ્યનો જ લક્ષ્ય રાખવો.

(૭) અધીરતાએ-દીનતાએ, અસાધુપણે પુરાયારે એટલે અધર્મે અર્થ સાધવો નહિ. તે પૂરો સધાય નહિ, સધાય તો ભોગવાય નહિ ને બુંડી સ્થિતિમાં આવે.

૭. મંડળના સામાન્ય અર્થનાં મુખ્ય ત્રણ પ્રકરણ છે. વિદ્યા, સત્તા-ધિકાર ને દ્રવ્ય. પ્રથમ વિદ્યા વિશે મંડળના મોટા ભાગની સ્વભાવરુચિ પદાર્થવિદ્યાકળામણી નથી. પણ પરલોકસાધનવિદ્યા લણી છે; તોપણ તે વિદ્યાઓનો અભ્યાસ સંસારી લાભને માટે કરવાને તેઓ તત્પર છે જ. પણ બ્રહ્મ સ્થિતિમાં, ઉદ્યોગઆશ્રયની આછતમાં તેઓ તે વિદ્યામાં પોતાના જસ શું બતાવે? મુરોપની અમલ્લાની વિદ્યાકળાની ઝલ્યુ માટે અગ્રેજી ભાષા સારી શીખવી જોઈએ ને દ્રવ્યનો ખરચ કરવો જોઈએ; પણ તે અનુદાનતા દેશીએને નથી. અમલ્લા કાલેજામાં રસાયન, ઉદ્દમિજ્જ, પેદક, સિદ્ધ વગેરે શીખવવામાં આવે છે પણ વિદ્યાર્થીઓ ધંધેલાઓ પછી તે વિદ્યામાં વધારો કરી ચકતા નથી. યંત્રથી ચાલતાં કારખાનામાં કામ કરનારા દેશીઓ

મળીતા થયા છે પણ યંત્ર કેમ જનાવવાં ને સમારવાના વિષયમાં તેઓ અગ્નિ છે. દેશી કારીગીરીને ઉત્તેજન નથી. પરત્રત્ર સ્થિતમાં અમજ હોય, સંધાય તેટલું સાધવું. આ કરીએ કે તે કરીએ ન ઇચ્છા તો આ છે પણ પેટનું પ્રથમ કરવાનું છે; શ્રીમંત મૂર્ખ છે ને કામદાર ધૂર્ત છે; તોપણ વિદ્યાર્થીએ ગુજરાન જેટલું મળેથી સંતોષે રહી પોતાની રચિની વિદ્યામાં વધારો કરવાની ખેંત રાખવી.

ધર્મવિષયના ગ્રંથોનાં ભાષાંતર થવા લાગ્યાં છે એ ઠીક થાય છે, પણ કેવળ સંસારી વિષયના જેવા કે વૈદક, શિલ્પ તથા બીજી કારીગીરીના, ગણિત ને જ્યોતિષના, ઇતિહાસ ને રાજનીતિના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિમાં આણવાને પંડિતોએ પરિશ્રમ કરવો. અંગ્રેજી ભણેલાઓએ યૂરોપની પદાર્થવિદ્યા ને તેમાં આવશ્યક યંત્ર, શિલ્પ ને રસાયન એ ત્રણનો, નૌકાસાત્ર ને યુદ્ધકળાનો પર-દેશ જન્મને ને તેણી તરફની ઇતિહાસકથા તથા રાજનીતિનો ને વૈદકમાંની વાદકાપની કળાનો અભ્યાસ કરવો. (૨) સત્તાધિકાર, નોકરીમાં ને રાજ-સત્તાઓમાં દેશીઓને માટે તે વિષે લખાયું છે ને વળી લખાશે;—પણ એ વિષયમાં ઉચ્ચ વિચારની પ્રજા અતિશય દુઃખી છે ને સરકારની સ્વરૂપ રૂપાને માટે ભારે આશીઆળી દીન છે. (૩) રાજકુટુંબ ઇંગ્લંડમાં રહે છે, ત્યાંથી આવતા કારભારી મુદત ભરાયે પાછા ત્યાં જાય છે, તેથી દ્રવ્ય અહીં રહેતું નથી; દેશી વેપારીઓ અંગ્રેજી ભણેલા નહિ તેથી અંગ્રેજ આડતીઆ મારફત વેપાર કરે છે ને તે આડતીઆ કેવી રીતે સોદા કરે છે, કેવી રીતે નાણાં પાછાં વાળે છે, એ વિષે બેદરકાર છે કે જેથી દેશીઓને જોઇએ તેટલો લાભ નથી; ઇંગ્લંડથી આવતા માલનું તકલ્લીપણું ને તેથી વારંવાર ખરચ કરવાનો; વગેરે કારણથી દેશમાં ધન રહેતું નથી. દેશી વેપારીઓ અહીં તહીં સાંમાનાં કારખાનાં કાઢવાને તજવીજો અસાધ્ય છે. દેશનું દળદર જાય ને દોલત વધે, તેના ઉપાયમાં બાધક કારણ કેટલાંક સરકાર તરફનાં છે કે જે ખસે તેવાં નથી, પણ દેશીઓએ પોતાની તરફથી જેટલું બને તેટલું કરવું.

૮. પ્રજાને પોતાના ધર્મઅર્થ કામને માટે રાજ્યસત્તા અનુકૂળ જોઇએ. તે અનુકૂળતા પ્રજા અને સત્તા એ બેના દેશ-ઝાતિ-સ્વભાવ-નીતિના નિકટ દૂરના સંબંધ પ્રમાણે વધતી ઓછી હોય; અને સ્વદેશી સ્વધર્મી સત્તા-થી જ પ્રજાને ઉત્તમ સુખ હોય છે. તેવું સુખ આર્થ પ્રજાએ ભોગવ્યું છે ને તેવું સુખ પાછું મળે તેવી ઇચ્છા કાષ્ટને ચતી પણ હોય પણ લાંબે કાળે સંધાય તેવો તે સીધો ઉદ્દેશ મનમાં રાખનારા કાર્મી નથી; તો તે

વિષે અમારે અવશ્યે વધારે બોલવું શું? માત્ર અમણાની અવ્યવસ્થાનું કેટલુંક દુઃખ બોલું થાય તે વિષે બોલીશું.

૯. પ્રજામાં અવ્યવસ્થા પ્રજાની પોતાની તરફની ને સરકાર તરફની એમ બે પ્રકારની છે. પહેલી વિષે સરકાર નથી કહેતી કે કારટમાં કણ આ લેઈ આવો પણ બાપ દિકરા, ધણી ધણીઆણી, સગા ભાઈઓ, હેત પ્રીતે ચપલા લાગીઆઓ કારટ ચઢે છે; જાતિઓમાં તથા કુટુંબોમાં કલેશ છે; અરીખા ને મમત, ગળ ઉપરાંત વ્યથ ને બ્યસનબંધપણું, ધનવંત મઠે ભર્યા ને 'દળદરીને સુસ્તી ધણી,' ભણેલ સઘાઈ હુઆઈ કરે ને અભણ તે બુંગાઈ ધરે,—સર્વ પ્રકારની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ને મેલું સ્વચ્છંદી આચરણ જોવામાં આવે છે. નક્કી, પ્રજામાં સદાચાર નથી ત્યાં સૂધી તેને રાજકીય લાભ પણ થનારો નહિ. પ્રજાએ સદ્ગુણી થવું, એ અર્થ પ્રથમ સાધવો જોઈએ કે જેના બજાથી બીજા અર્થની પ્રાપ્તિને માટે વધારે બળ આવે.

ઉપાયમાં (૧) સ્વધર્મ વિષે ભક્તિ સતેજ થવી જોઈએ કે જેથી પરલોક આલોકનું ખરું સુખ તે સમજે ને સમજે કે દુર્ગુણથી થતાં પાપની સુવા પછી શિક્ષા ભોગવવી પડશે ને અહીં પણ દુર્દશા થશે;—દુર્દશાને અનુભવે જોટલું સમજશે તેટલું બોધથી નહિ, તોપણ ધર્મશિક્ષાએ સ્વધર્મે રહી ખંતથી બોધ આપ્યા કરવો. (૨) મોટા જનોએ પોતાનાં સારા આચરણથી બીજાઓને દાખલો મળે તેમ કરવું ને એમ કરી ઉડી ગયેલાં જનમતને પાછું પ્રતિષ્ઠિત કરવું. (૩) વાદરી દારુ પીધથી હોય, વીધુઓ ડંખ દેના હોય ને વળી જૂત ભરાયું હોય, તેની જનમતિ છે પણ તેને અનુબંધના વિવેકવાળી કરવી જોઈએ; ઠરેલપણું, સંતોષ ને સંપ એથી જે લાભ છે, તે અંગતતા અસંતોષ ને કુસંપમાં નથી.

૧૦. સરકાર તરફની અવ્યવસ્થા ત્રણ પ્રકારની છે:—અંગ્રેજ લોકની નીતિ, અંગ્રેજ રાજ્યની નીતિ ને અહીંની અંગ્રેજ સરકારની નીતિ કેટલીક તે પ્રજાને પરવડતી, કેટલીક ન પરવડતી છે ને કેટલીક વિષે તે નિઃસ્પૃહ છે. જોઈએ:

(૧) અંગ્રેજ લોક યૂરોપખંડવાસી છે તથા ધર્મ ખિસ્તી છે; યૂરોપવાસીની નીતિ સામાન્યતઃ વિરોધ આ સંસારના અર્થભોગની છે ને મોટું ને ઉત્તમ રાજ્ય કરવું એનેમાટે તેઓ પ્રયત્ન છે; રાજનીતિના પ્રકાર જાળવા પ્રયોજવા એમાં તે ઉદ્વેગી છે; જર્મન ખિસ્તી શાહનુ છે, ફ્રેંચ ખિસ્તી શાહી છે અંગ્રેજ ખિસ્તી વૈરન છે ને રૂઝવિન દરે પડી પૂરા જણાશે; જર્મને રાજસત્તાને, ફ્રેંચે પ્રજાસત્તાને ને અંગ્રેજે તે બે બેળી સત્તાને એક સ્થાપી

છે; સ્વદેશી સ્વાધીન રાજ્ય કરવું ને રાખવું એ વિષે યુરોપના લોકની ખંત છે. પ્રત્યક્ષ તે જ સત્ય, પદાર્થવિદ્યાથી લાલ છે, તે પ્રત્યક્ષ છે, ભોગસામગ્રીની વૃદ્ધિ કરવી ને મનુષ્યે ખંધુત્વ રાખવું, એ વિચાર શ્રેષ્ઠ મનાય છે.*

આર્યપ્રજા એશિયા ખંડવાસી છે ને વેદધર્મી છે; એશિયાવાસી સર્વ લોકની સામાન્ય નીતિ આ સંસારી અર્થભોગને અવશ્યે તુચ્છ માનનારી ને પરલોકના વિચારવાળી છે. તેથી રાજ્ય મેળવવા કે સ્વાધીન કરવા વિષે તેનો ખંતી ઉદ્ધોગ નથી; એશિયાના સર્વ લોકે રાજસત્તાને જ શ્રેષ્ઠ સ્થાપી છે. આર્યપ્રજા પોતાની ચૈતન્યશુદ્ધિ તથા ઈશ્વરગ્લાનનગળની વૃદ્ધિ ને મનુષ્યથી ઉત્તમ લોકની સ્થિતિ મેળવવાને ઇચ્છે છે—યુરોપના વૃદ્ધિવિચારનું પરિણામ દારિદ્ર્ય ને શાઠ્ય છે ને તે પ્રત્યક્ષ છે. આણી માત્રની દ્રવ્ય, એ આર્યવિચાર છે.

અર્થાત્ અંગ્રેજ ને આર્ય એ બેને હળે નહીં ને હળતુ નથી, પણ પ્રજાના ધર્મ ઉપર કાઈ રીતની જબરદસ્તી નથી; તેથી પ્રજા તે લોકના સંબંધમાં ઝાઝી નથી. અંગ્રેજે આ દેશમાં થોડા છે તેથી પ્રજાને અંગ્રેજની ત્રાસદ સત્તાની પીડા નથી. પછી ‘યથા રાજ તથા પ્રજા’ તેમ સહવાસ સંગતિએ દેશીઓ સ્વધર્મ જૂલે ને પછી દુઃખી થાય, એ અલાભ થોડો ધણો તો રહેવાનો જ. આ દેશના દ્રવ્ય ઉપર અંગ્રેજોની મેલી દૃષ્ટિ છે ને કેવળ અર્થશુદ્ધિની ન્યાયનીતિયે વ્યવહારમાં વર્તે છે એટલું જાણું છે ને તેઓના ઉદ્દેશ ગમે તેવો હોય, તે વિષે લક્ષ ન આપતાં ખંતી ઉદ્ધોગ ને નિયમ-પાલણ, એને આર્યપ્રજા શિક્ષણીય માની વખાણે છે.

(૨). ઇંગ્લંડના રાજ્યની નીતિને અનુસરવું અહીંનું અંગ્રેજી રાજ્ય છે; ઇંગ્લંડના ધારા લઘુક સ્થાપિત છે ને અહીંના થોડી થોડી મુદતે બદલાતા છે તેથી પ્રજાને ગુચવાવું પડે છે. ઇંગ્લંડનું રાજ્ય પોતાના આ દેશનાં ઉપરાજ્યને પોતાનાથી ધૂંડું પાડવાને ઇચ્છતુ નથી. કારણ કે તેમ થવાથી તેને દ્રવ્ય, માનયોગ્યતા વગેરેમાં હાનિ થાય; એટલે ‘બાદશાહ લાં બગર’ની નીતિયે આ દેશનું દ્રવ્ય અહીં રહે એમ જોવું દુર્લભ છે. વળી આ દેશની સમૃદ્ધિ તે ઇંગ્લંડના લોકને સારુ ને અહીંના લોક તંગીમાં રહે, એ નીતિ દેશી પ્રજાને અનુકૂળ નથી. દેશમાં મકાનો, કારખાનાં, રેલ્વે, તાર વગેરેથી, રસ્તાઓની સુધરાઈથી, પોસ્ટ વગેરેની સગવડથી દેશીઓને સુખ છે. રાજ્ય પોતાની અંગ્રેજ પ્રજાને અને દેશી પ્રજાને ન્યાય ભેદશુદ્ધિયે કરે ને તેમ

* એમાંના ધણક વિચાર અંગ્રેજી બોલેલાઓએ આર્યપ્રજા પાસે મનાવવાને

.. યત્ન કીધો તેથી પણ અવ્યવસ્થા મંડળમાં ધણીક રીતે ઘર્ષ, પણ તે અવ્યવસ્થા ટાળવાને ઉપલા વિચાર ટાળવા જોઈએ.

સ્વભાવે ને સ્થિતિની મોટાછયે હોય પણ સમાનતાને દંભે વિષમનીતિ તે દેશીઓને અણુમમતી છે.

(૩). અહીંની સરકારના વડા ઇંગ્લંડની રાષ્ટ્રી સરકારથી નીમાય છે; તેઓ થોડે થોડે વર્ષે બદલાય છે ને પોતપોતાની મતિયે ધારા કરે છે અભ્યાસ વિનાના દેશીઓને ધડી ધડી બદલાતી મંચળ નીતિ અસાવધ ને અલાભ કરનારી છે. દેશી બધી પ્રજાને સમાન ન્યાય આપે છે, કોમી કુળવણી આપે છે પણ જાયા દરજ્જાની નોકરી નહિ; અહીંની સરકાર વેપાર પ્રકરણમાં પણ ઇંગ્લંડનાં કારખાનાનો લાભ વધારે જોય છે; ઇંગ્લંડને વાસ્તે અહીંથી ફોજ જાય તેના ખર્ચમાં અહીંની સરકાર ભાગ આપે; કરવેરાથી ને નોકરી ધંધાની અછતથી પ્રજા હેરાન છે. મ્યુનિસિપાલિટીઓને ફેટલોક હક આપ્યો છે, લોકની તરફથી ને સરકાર તરફથી નીમાયલા એવાની સહા તે વિશેષમતે કારભાર કરે; *ધારા કરનારી સહામાં પણ થોડાક દેશીઓની નામગણના યાય છે, પણ તેથી હવે પછી ફેટલું સારું પરિણામ પ્રજાના હકમાં થશે, તે સમય ઉપર આધાર રાખે છે. સરકાર વર્ગમાંના થોડાકનું મત છે કે, દેશીઓને પછી તેના હક જાણી કે પોતાની મહેરબાનીએ જાયા ચઢાવવા ને તેઓની બકિતએ રાજ્યને સજળ કરવું; ફેટલાકનું મત છે કે આંગળી આપતાં પોંચે પકડશે ને રોજ સતાબ્યાં કરશે, માટે સાવધ રહી આપવું. અને ધણાકનું મત છે કે, પ્રજા વિશ્વાસને પાતળ નથી. તેને યજ્ઞે કે દંડજો દાખીજ રાખવી જોઈએ. અર્થાત્ સરકારનીતિ કાષ્ઠસમે અનુકૂળ ને કાષ્ઠસમે પ્રતિકૂળ યાય છે.

૧૧. એ વિવેચન ઉપરથી દેશી પ્રજાના રાજકીય મુખ વિષે સમજવાનું છે. જન માલની સલામતી, ધર્મ તથા સંસાર વહેવાર પ્રકરણમાં યથેચ્છ વર્તવા વિષે અટકાવ ન હોવો, મુસીબતે પણ હેસ્તીવારે ધણુંખરું ખરો ઇનસાફ મળવો અને હુખ્યાં પણ માનમાં લાડ એ જાણુ જેવાં મુખ ઉપરાંત જે મુખ તેને માટે વીસ વર્ષને માટે પણ નહીં કહેવાય નહિ; સમય જે કરે તે ખરું, કેમકે રાજનીતિ સમય સમયની જૂદી એટલે મંચળ હોય.

લાઈ રિપનની ઉદાર નીતિયે ફેટલીક રૂડી યોજનાઓ કાધી છે, પણ

* લોકના પ્રતિનિધિઓની મંડળીઓ ને તેમાં વિશેષાલમબને ધીમ્મે કામ કરવું. એ નીતિ દેશીઓને પોતાની નીતિ તથા સિધ્ધિમાં દબિ કરનારી છે; ને કે તેથી ફેટલાક મુખાચવાગા સજ મથા છે ને તે આટલાજ માટે કે, સરકાર કોઈ પણ રીતે દેશીઓની યોગ્યતા જાણે.

નવો વૈસરાય તે નહિ ફેરવે ન તેમાં વધારો કરશે એની શી ખાત્રી? તેણે કરવેરાની બાબતમાં ફેટલાંક ખીલ રદ કીધાં છે, દેશી છાપાને ફેટલીક અશુદ્ધિત બંધી હતી તે કાઢી નાંખી; કળવણીની હાલત જાણવાને કમી-ચન કીધું; દેશી કારીગીરીને કાંઈએક ઉત્તેજન આપ્યું; દેશીએને સ્થાનિક કારભાર કરવાનો હક આપ્યો અને તે જ્યુરીસડિક્શન ખીલ પસાર કરવાને બહુ મથ્યો.

ઉપાય. હક શા માટે ન આપે, ન આપે તો સત્તાની પશુ લેવા, એવી ઐરીશ પ્રજા જેવી આ દેશની પ્રજાની નીતિ નથી; એ રાજ્ય પ્રકરણની જાણની ખટપટથી કાયર છે. અંગ્રેસોએ પત્ર કે પુસ્તકદ્વારા વિવેક કહેવાની રીત રાખી છે તેજ ચાલુ રાખવી-કે ન્યાય ચોખ્ખો થવાથી, કારભાર ઓછા થવાથી, રાજીને સારુ ધણાંક જણ કહ્યો છે તે બંધ થવાથી ને જોયા કારભારમાં સામેલ કરવાથી પ્રજાની પ્રીતિ રાજ્ય તરફ વધશે ને તેજ અહીંવળાએ સરકારને ખરી મદદ કરશે. અંગ્રેસો કહેલ ક્ષત્રીની વૃત્તિ રાખીને સ્પષ્ટવકતાપણું કરે; તેઓ પોતાના અર્થ ન જ્ઞેતાં પ્રજા સમસ્તના અર્થનો ને સમયની સરકાર નીતિનો અર્થ વિચારી પ્રીતપણે વર્તે. ગોરી પ્રજાનો પશુ ઇનસાફ યોગ્યતાવાળો દેશી કરે, એ વિષયમાં ગોરી પ્રજાએ સરકાર ઉપર પશુ ડાખ ચલાવ્યો ને દેશી પ્રજાને લાડી તેવા ઉત્પાતમાં અંગ્રેસોએ પોતાનું જાગ્યાપણું દાખી જોયી બલિષ્ઠ રાજનીતિ આગળ પાડવી.

૧૨. પરવિચારભેદિત સુધારો કહે છે કે, મંડળના ધણા જનનું રાજ-પ્રકરણમાં મન હોય તો તેથી ધણો ને વહેલો લાભ થાય; મંડળ અદૃષ્ટને માને ને પ્રયત્ન કરતું નથી તેથી, તેને સુખ મળતું નથી; ખંતી ઉઘોગે સરકાર પશુ ડરીને હક આપે. જે જ્ઞાનધર્મે નખોદ વાળ્યું છે તેને હણવો; અહીંના સુખ, સારુ પ્રયત્ન, તેજ પુરુષાર્થ છે.

પરંપરા કહે છે કે, રાજા દેશી વિદેશી કાંઈ પશુ હોય ન ગમે તેમ તે રાજ્ય કરે, અમારા જાગ્ય પ્રમાણે અમને સુખદુઃખ મળશે. પ્રપંચની જાળમાં ગુંચવાયાથી ધર્મશેવનમાં ખલેલ પહોંચે; ધર્મને સારુ મનુષ્યજન્મ છે. પરંતંત્રતા સ્વતંત્રતા એ કાળને અધીન છે. સરકારની મતિ અતિ વિપરીત થશે, એટલે તે પાપે પડશે; વળી યોગ આવેથી પ્રજા શક્તિ પ્રગટી, દેશમાં સ્વચ્છતા આણશે. જુદા સમયનું પશુ દુઃખ સહેતું તથા લાભ સંતોષે રહેતું ને જોયી આશાએ ધર્મપાલન કરતું.

પૂજ્ય ઊ પ્રજાનો નિયમ કે, ચડતી પડતી સર્વને છે; જરા તથા નાચને અધીન થવા વિના કંઈ પશુ રહેતું નથી; અભિમાની આસુરી સત્તા મોટી

સમૃદ્ધિ સાથે વહેલી પડે છે ને અંતે જ્યાં દેવી સત્તા હોઈને એ ધણા કાળ રહે છે. સ્થિર થઈ વિવેક જોવા જેની દષ્ટિ ટુંકી, તે અદૃષ્ટને ન માને; મંડળને કાળકાળના ઉત્પાતના ક્ષેમ રાખનાર જ્ઞાન ધર્મ છે; નબોદ વાળવાને તો સુધારો પોતે મથે છે; આર્થધર્મ હણાયજ નહિ, કેમકે તે અમર આત્માનો ધર્મ છે. પરતંત્રપણાની પીડાનો મળાવડો અમને નથી; એકલપેટે વૈભવ કરશે તે મહાદળદરી યશે ને સાધુને જે દાસ ગણુશે, તે પોતાની સઘળી આશા ખોશે. ધીરવીરની યોગ્યતા ઉન્મત્તશૂરથી અધિક જ છે વિપત્તિમાં ધૈર્ય, સંપત્તિમાં ક્ષમા ને સર્વ કાળ ધર્મ, એ જ આર્થ પુરુષાર્થ છે, અહીંના સુખને માટે પણ.

પરતંત્રપણામાં સ્વધર્મનું રક્ષણ અવશ્ય કરવું. તત્વસભ્યાર્થ, તે ઉપરથી સ્થાપિત થયેલા ધર્મ ને એને આધારે રચાયેલી સંસાર વહેવારની નીતિરીતિ એ સર્વેને ખને તેટલે પ્રપન્ને ક્ષેમ રાખવાં, પછી કાળેકાળે ધસારો થાય તેને તો અધીન થયા વિના છૂટકો નહી. પરધર્મી વિચારોના સહવાસથી મતિસ્થિતિ બ્રહ્મ થાય જ. દેશાભિમાનની નીતિયે મમે તેવું નહારું પણ. તે આપણું ને વિપમ કાળમાં તેવું પણ અભિમાન રાખવું તો આપણું સારું છે તેને કેમ વગોવવું. રાજ્યપ્રકરણમાં મન રમવાથી વાદવિવાદ, લોભ, સંક્રામ, શકતા એ વધે છે, માટે મંડળે તેથી દૂર રહેવું, પણ વળી કાર્યપરવે તેના પ્રતિનિધિરક્ષક જે ક્ષત્રી ને એને અભાવે અમણા મુસદ્દીઓએ રાજપ્રકરણમાં મચવું.

આર્થમહાત્માનો બોધ છે કે, ભોમતી લલુતા ન કરવી; પણ અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલો સુખ ભોગ ભોગવવો. ગીતાઓનું ગાન છે કે ફળેચ્છા રાખ્યા વિના કર્તવ્ય કરવાં પણ અમણાના ચંચળ આર્થને માટે ભર્તૃહરિની શિખામણ અહીં લખીશું કે—“પ્રચ્છિત ક્ષણ ભોગવવાને સત્ક્રિયા ભગવતીને આરાધ કે જે ખળને સાધુ કરે, મૂર્ખને પંડિત કરે, શત્રુને મિત્ર કરે, પરાક્ષને પ્રત્યક્ષ કરે, વિપને અમૃત કરે ને તત્ક્ષણ, તેવી છે; હે સાધુ, ધણા શુશ્રુને વિષે પ્રીતિ કરી મિથ્યા આસ્થા કરીશ નહિ.” સત્ક્રિયા તે ધર્મ વ્યવહાર, અભિલાષ વિષયમાં—

‘યા સાધૂંધ સત્ત્વન્કરોતિ વિદુષો મૂર્ઝાન્ હિતાન્ દ્રેષિણઃ ।

પ્રત્યક્ષં કુરુતે પરોક્ષમમૃતં દાલ્પદલં તત્સજ્જાત્ ॥

તાનારાયણ સત્ક્રિયાં મગવર્તી મોક્તું ફલં વાંછિત ।

હે સાધો વ્યસનગુણેષુ વિપુલેષ્વાસ્યાં ટયા મા કૃયાઃ” ॥ ૧ ॥

इति द्वितीयोदासः

ધર્મ તથા અર્થ વિષે કલ્પુ; હવે કામ (પ્રેમ-અભિલાષ-ક્રોડ) વિષયમાં થોડું બોલીશું.

ગૃહસ્થાશ્રમ

(૧) યોગમાયા પરમાત્માને આધારે છે ને એને આશ્રયે હોવાનું પાલન કરે છે. સગુણ સર્વેશ્વરના દર્શનમાં દક્ષિણાર્ધ અંગ તે પુર્ણિંગ ને વામાર્ધ અંગ તે શ્રીલિંગ સ્વરૂપે છે; દેવની મૂર્તિની ડાબી પાસે તેની શક્તિની મૂર્તિ હોય છે.

પુરુષ સ્ત્રીનો આધાર છે; સ્ત્રીને સૌભાગ્ય તે પુરુષથી છે—‘અખંડ હેવાતન’ એ આપિસૂ તેનો સ્વામી હોવો રહે ને તેના આશ્રયમાં તે ધર્માર્થકામ પામે. શુભે કર્મ કરવાના પ્રસંગમાં સ્ત્રી પુરુષની ડાબી પાસે છે

એ વિચારો હજારો વર્ષ થયાં પગાતા આવેલા, તેને મંડળમાંથી કઢાવી નાખવાનો સુધારાએ સ્વતંત્રતા ને સમાનતા બોલી બતાવી !

(૨) દેવપિતર મનુષ્ય સંબંધી દેણુ આપવાં ને પ્રભાતી ઉત્પત્તિયે પરલોકમાં સદ્ગતિની આશા રાખવી, એ આર્ય ગૃહસ્થના શ્રમનો ઉદ્દેશ છે. ધર્મને ઉદ્દેશે, વિધિયે લગ્ન કરવાં ને ધર્માચારે રહેવું. ધર્મ રાખવાને અર્થ સાધન છે પણ સંસારી અર્થ સાધવો પણ ધર્મ; અને ધર્મને બાધ ન આવે તેમ સંસારી વિલાસ ભોગ પણ કરવો. પુરુષ સ્ત્રીનો સહવાસ કરે, પણ વળી પાછો તેનાથી અજગો થાય અને સ્ત્રી પોતાના બંને લોકના હિતને માટે આશ્રયરૂપ પુરુષને વળગતી જાય, પણ વળી પછી પોતે પણ સાગ ધરે. બ્રાહ્મણી; ક્ષત્રીયણી, વૈશ્યાણી પતિના વાનપ્રસ્થમાં સાથે જતી, પણ સંસારી ભોગ રહિત રહેતી અથવા પતિને પરણે સંસારમાં દેવ યજ્ઞ-નથી ને દેહકષ્ટવાળાં વ્રતથી વૈરાગ્ય વધારતી.

બૌદ્ધજૈનની આરજાઓ લાગતો બોધ કરનારી છે, પણ દેવજ સંસારી અર્થકાળને ઉદ્દેશે ગૃહસ્થાશ્રમ અને આર્ય સ્ત્રીની સ્થિતિ નરસી માની લઈ તેને સારી કરવાની દાઝ અને સ્ત્રીની પ્રસન્નતામાં પોતે પ્રસન્ન રહેવું,—સ્ત્રી-જિતપણામાં—સ્ત્રી સેવામાં રાજી રહેવું, એ ક્રોડ સુધારાએ જણાવ્યાં !

(૩) કુમારીકાન્તાં પૂજન, કન્યાદાન, કન્યાએ સંધવા યર્ષ સદ્વાસનાએ સ્વામીને સેવવો ને વિધવા સ્ત્રીએ મુવા ભર્તારની સદ્ગતિ ને પોતાની પર-લોકમાં સારી સ્થિતિ એને માટે બ્રહ્મચર્ય ધર્માચરણ કરવું. પુરુષ પોતાના ધર્માર્થ કામમાં સ્ત્રીને સહાયરૂપે—સેવકરૂપે—પ્રિયારૂપે રાખે, તેના અર્થ નામને સંતોષે, પણ વળી તેની ચંચળવૃત્તિને શિક્ષા પણ કરે.

સુધારો ધર્મોક્ત શુદ્ધિ, દાન પરલોકને માનવો નથી. સ્ત્રી પુરુષે એક-મેકની ધૃત્યજ્ઞે લગ્ન કરવાં એમ તે કહેતો, પણ વળી અમણા તે ચાલતી રીત રાખે છે. બાળલગ્નથી પ્રભ નળણી થાય માટે રજસ્વલા થયા પછી પણ લગ્ન કરવાં એમ કહે છે અને વર્ણભેદ પ્રમાણે વિધવાનાં લગ્ન થાય, તેને સારુ વિદ્યમી છે.*

(૪) આર્ય સ્ત્રીઓ પોતપોતાના ધરના ધર્મમાર્ગ પાળે છે; આદિ ચૈતનશક્તિ તથા તેનાં સ્વરૂપોનાં વ્રત કરે છે; જીવને જન્મ-માતરો ને પુણ્ય પાપે સ્વર્ગ નર્ક સુખદુઃખ ભોગવવાનાં છે, એ વિચાર રાખે છે; ધર્માદિ ધરની તથા પ્રભની બ્યવસ્થા આચાર સાથે રાખે. ને કુટુંબ જાતિના વહેવાર પણ ચોખ્ખા રાખે છે ને એ કામમાં તે સ્વતંત્ર જેવી છે. ગરીબ ધર સારી રીતે ચલાવી જાણે છે, કુછંદી સ્વામીનું પણ સહન કરે છે, ને સંતોષે રહે છે, વડીલની મર્યાદા પાળે છે, ધણીને જમાણા વિના પોતે જન્મતી નથી, રસોઈ કરતાં, સીવતાં બરતાં જાણે છે, ઉચ્ચ ધરની કટલીકને વાંચતાં લખતાં આવડે છે ને બણેલી નહિ તે પણ પોતાના ધંધાના લેણ-દેણના હિસાબ સારી રીતે સમજે છે.

સુધારો સ્ત્રીઓને બણાવવા વિષે બોધે છે તે કાંઈ ઉદ્દેશ ? બણ્યા પછી સ્ત્રીઓએ જે કરવાનું, તે તો બણ્યા વિના પણ આર્યસ્ત્રીઓ કરે છે; સંસારી વિદ્યા કળામાં જાણીતી થાય, સ્વતંત્રપણે ઉદ્યોગ કરતી થાય, ટુંકમાં યુરોપના દેશની સ્ત્રીઓ જેવી વૈભવી થાય એ હેતુ હશે !!

(૫). હાલ પુરુષ ઉદરનિર્વાહની ચિંતાએ અબ્યવસ્થિત છે; પુરુષ સ્ત્રી બન્નેનું મન કાળે આણેલા વૈભવ તરફ છે ને તેથી અસંતોષી છે ને તેથી નીતિએ બ્રષ્ટ છે. નીરાંત દાહ લોહીનું સખું સુખ આર્ય ધરોમાંથી આપું થાય છે પણ એવી સ્થિતિમાં ગૃહસ્થાશ્રમનો બાર જોયોને શિર રહ્યો છે એવી જે આર્ય સ્ત્રીઓ તેઓએ ધણીની અબ્યવસ્થામાં વૈભવની આસક્તિ તથા વ્રતાદિ ધર્માચરણ પાળવાં.

“વેદોક્ત વચન પાળવું કે નારીને પોતાનો પતિ તે જ દેવ છે. માટે કહી કાઠ વાર ને કાઠ પણ પ્રકારે તે વિના બીજાને વિરે બાવ કરવો નહીં.” “પતિની સેવામાં રહેવું, એ જ સ્ત્રીનો સનાતન ધર્મ છે, શુભ ધૃત્યજ્ઞ-વાણીએ તે જોવો હોય તેવો સર્વ પ્રકારે સેવવો.” અનસૂયાનું કહેવું છે કે,

*અમારું મત હવે આ છે કે, ધર્મવિચારે પોતાની ઉચી માનનારી જ્ઞાતિઓમાં વિધવાલગ્ન ન થવાં. પ્રથમ આપેલાં મતમાં દયા ને આ લોકસુખના વિચાર આબળ પડતા હતા ને અમણના મતમાં શુચિ ને પરલોક તથા આ લોકહિતના આગળ પડતા છે.

“માત્ર સ્વામીસેવાથી જ સ્ત્રી ધર્મિષ્ઠ લોકને પામે છે; જેનું ચિત્ત સ્વામીને પ્રસન્ન કરવામાં છે, તે તેના પુણ્યનું અર્ધ ફળ પતિસેવાથી ભોગવે છે.” સ્ત્રીને તેનું શીલ જ પાપચક્રી સદા રક્ષણ કરે છે.” પુરુષે સ્વકીયામાં જ પોતાનું પ્રેમસુખ જોવું, હિતમ સંબંધ તે સ્વકીયાનો, મધ્યમ તે સામાન્યાનો ને કનિષ્ઠ તે પરકીયાનો છે. વ્યભિચાર તે પુણ્યનો ને આયુષ્યનો ક્ષય કરનારો છે.

શૌર્યના અખ્યાડો

મોટા દેશમાં ૨૭ વર્ષ થયાં કોઈ રણઅખ્યાડો થયો નથી; તે સરકારનો જસ કહેવાય, પણ પ્રજા પાસે શસ્ત્ર હોત ન એટલો કાળ રણઅખ્યાડો ન થયો હોત તો તે બહુ મોટો જસ દેશ વિદેશમાં મનાત. સરકારી ફોજમાંના થોડાક દેશી સીપાઈઓ આફગાનીસ્તાન ને હજીમાં પોતાના કામથી વખાણ પામ્યા છે. આર્ય પ્રજાનો મોટો ભાગ રણથી છેટે રહેનારો છે ને તેની લડનારી ભૂતિઓના જન કોઈ દેશી રાજ્યની ફોજમાં છે, કોઈ ખેતી કરે છે ને કોઈ ખીજા ધંધા કરે છે. મમત મોટાઈના વાદમાં ને સુધારાના બરાડામાં પ્રજાનું શૌર્યદર્શન છે.

મંડળનું અમંગળપણું

દેશમાં બખ્ષેડા નહિ તે છતાં પ્રજા સુખમાં નથી—સુખના ઉદ્ધમમાં નથી, દુઃખી છે. તે પોતાની રિયતિ સુધારવાના વિચારમાં રૂંધાં ભારતી છે. સંશયનો ધુંધવાટ, નિર્વાહનો ઉચ્ચાટ, આશા ભંગનો ઉકળાટ તથા ધુમરાટ; સંકોચ ને શોચ: ક્ષુદ્ર કોડ ને ખંધી હોડ, મમતનો વાદ ને ઇર્શ્યાનો સ્વાદ, નાગપાથી નીતિ ને વિલાસી ભક્તિ, વધતો દુરાચાર ને ઘટતો સદાચાર, લઘુતા બ્રહ્મવિદ્યાની ને શુરતા ભ્રમવિદ્યાની એ અમંગળપણું સર્વત્ર છે.

ઉપાય

અધીર પ્રજા મથન કરો, ધીર પ્રજા તપન કરો ને સર્વ પ્રજા સહન કરો. પણ શાંતિસુખનો યોગ તે દેવકાળે યાય. એ મર્યાદા ધર્મીરી પશુ અતિ પીડિતને માટે તે યોગ વહેલો આવવો ને લાવીને માટે રૂડો આવવો તે કૃપા ધર્મીરપ્રસાદે યાય, એ પણ ધર્મીરી નીતિ છે. સર્વ પ્રજાએ અભિમાન મૂકી પોતપોતાના ઇદેવતાદ્વારા સર્વેશ્વરનું નિત્ય સ્મરણ કર્યું કરવું, અને અમે આ હિંદુસની સમાપ્તિએ સર્વ અશુભની બીડ ભાંજનાર ને સર્વ શુભને આપનાર જાતનાં માતપિતાનું શરણુ ધરીએ છીએ.

“શરણં તરણંદુષેશ્વરઃ, શરણં મે ગિરિરાજકન્યકા

શરણં પુનરેવ તાડમૌ, શરણં નાન્યદુપૈતિ દૈવતમ્”॥

इति तृतीयोऽङ्कः

વળી મિત્રોની ધુચ્છાએ એવો ઉદ્ધાસ કરી ગૃહસ્થાશ્રમ વિષે વિશેષ વદીશું.

૩. સ્ત્રી પુરુષનો અંધાપદો ને નિલ સંબંધ પોતાનો વિસ્તાર કરવાને તે ગૃહ; અને તે સંબંધરૂપ ધરમાં ને પુરુષ તથા સ્ત્રી તે ગૃહસ્થ તથા ગૃહિણી એ શબ્દે ઓળખાય છે. પરંતુ સ્ત્રી પુરુષે સાથે રહી ધર ચલાવવું, એ તેઓની સ્થિતિ તે ગૃહસ્થાશ્રમ.

મંડળમાં સ્ત્રી પુરુષની સંખ્યા એકમેકના પ્રમાણમાં હોય તેના ઉપર પશુતરો ને તેના પ્રકારપર આધાર રાખે છે; મંડળમાં પરણેલા જન ધણી હોય તે કે થોડાં હોય તે સારં; સારા સૈનિકજન વાંઘ કે પરણેલા નીકળે; છડાં છુટાં રહેવામાં સુખ કે પરણી પશુતરના બન્ધનમાં રહેવાથી સુખ; પપ્પા પુરુષે સાસરાના આશ્રયમાં નવું ઘર માંડવું કે સ્ત્રીએ પુરુષને ઘેર જઈ રહેવું કે એ બન્નોએ નવું સ્વતંત્ર ઘર માંડવું, એ વિષય મંડળીઓમાં ચરચાઓ.

૨. સ્ત્રી પુરુષે સ્વેચ્છાએ પરણવું કે વડીલની ધુચ્છાએ લગ્ન થવું, એમાં વધારે સારું કાંઈ? પશુતરનો સંબંધ અખંડ સતેજ રહે, એ ઉદ્દેશ નીતિ બંને મતે માન્ય રાખી છે. હિપલ્લા બે મતમાં બીજું બલિષ્ઠ છે; કેમકે તેમાં પિંડના સુખ કરતાં ધરને કોમ રાખવા ઉપર બંનેનો લક્ષ વિશેષ હોય છે, મર્યાદાને વિચારે.

સ્વેચ્છિત લગ્નમાં પ્રેમ, કારણ તથા સાધન હોય છે. પણ પ્રેમ પતંગીઆનો કે દીવામાં ઝંપાવે, પ્રેમ માછલાંનો કે ગલથકી કે જળથકી વહેલાં મોડાં મરે, પ્રેમ લમરનો કે હામડામ રસ લે પણ તેને એક હામ વધારે વહાઈ હોય. પરસ્પર બંને અને ધર-પ્રજા-બવદારની વ્યવસ્થા સારી રહે એને માટે સ્વતંત્ર મૂળ પ્રેમ કાઈ રીતે સાધન નથી. તેના બગાડાનું યોગ્ય કારણ થાય ખરો. લગ્ન પછી થોડે કાળે સ્ત્રીપુરુષનો પ્રેમ ટાટો પડે, ધર ચલાવવામાં તેઓનું મન રોકાય કે પ્રજા થાય કે બંને પ્રેમ તે ઉપર ઠરે, એટલે પ્રથમનો પ્રેમ કદાપિ હોય તો તે અપ્રગટ જેવો થઈ રહે છે. વળી સ્વતંત્ર પ્રેમ બ્યારે સારે કોષમાં ભરાય તે ધર કે પ્રજાની દરકાર ન કરે. ને પ્રેમ ચંડાળપણું છોડી ફરીને ચળકે તે ઉત્તમ; પ્રિય પ્રિયામાં ને એક બીજાને માટે પોતાના સુખની હાનિ કરે, પોતે દુઃખ પામી તેની સેવા કરે તે ઉત્તમ પ્રેમ. એવો પ્રેમ સ્વતંત્ર પ્રેમવાળાં પશુતરોમાં જુજ કાઈ હામે હોય; વડિલ વિવેકે પરણેલામાં ઘણું ઘેર હોય. વડીલ પરણાવે ત્યાર પછી વહુવરમાં પ્રેમલાગણી હિપજે છે; વડીલની મર્યાદાએ અંકુશમાં રહેતાં તે લાગણી અધીરી થાય છે, પણ વળી મર્યાદાએ ધીરી થાય છે; ને એ

રીતે પ્રેમ સુધઝ ને ઠરેલ યાય છે. કદાપિ એકમેકને ન બન્યુ તો પણ બંને, કુળની લાજ રાખવાના વિચારથી નિભાવે છે ને ધરને બાળવાનું સાહસ કરતાં નથી. સ્વતંત્ર પ્રેમમાં સમાનતાને વિચારે અણખનાવનો સંભવ વધારે છે. વડીલો સતાનના બાવિ મુખનો વિચાર કરી પરણાવે છે તેમાં ભૂલ પણ થાય, પણ તરુણ જનો પોતાના મોહિતપણામાં જે ભૂલો કરે તે ઘણી હોય. સ્વતંત્ર પ્રેમવાળાં ઇચ્છામાં આવે સારે પરણે ને વડીલ જનો રૂઢિ ને સમય સ્થિતિનો વિચાર કરી પરણાવે.

૩. ધર જે કે પુરુષ સ્ત્રી બંનેથી મંડાય છે ન બંનેથી ચાલે છે તો પણ તેમાં પુરુષનું સ્થિતિપદ મોટું છે. તેની બુદ્ધિનીતિ ઉપર ધરનું મોટપણુ તથા સુખ અવશ્ય આધાર રાખે છે; તેને નામે ધરવ્યવહાર ચાલે છે. તે ધરરાખ્યનો રાજા છે. સ્ત્રીએ પુરુષની ઇચ્છાને અનુસરતાં રહી તેના આશ્રયમાં ધરવ્યવસ્થાનું, ખીજાં ધરો સાથે વહેવાર ચલાવવાનું ને પ્રજા ઉછેરવાનું કામ જે પોતેજ કરવાનું તે કરવું ને પુરુષના કામમાં પણ સહાય રહેવું.

પ્રેમસ્વભાવમાં પુરુષ મોહક ને સ્ત્રી મોહિત છે—કદિયું સુંદરતા કામળ સુંદરતાને પોતા તરફ ખેંચે છે; પણ કેટલાંક મંડળમાં સ્ત્રી મોહકપણે વર્તે છે ને પુરુષ મોહિતપણે ને એમ મૂળસ્વભાવથી વિપરીત વર્તણૂકે બનાવ રહે નહીં ને તેથી પણ સમાનતાને વિચારે બંનેએ પોતપોતાનું સમાધાન થવું—માની લીધું છે. પુરુષસ્ત્રીની 'બુદ્ધિનીતિ' જન્મથી સરખી છે. તેનામાં સ્વાભાવિક દોષ વિશેષ નથી એમ કહેનારા તે પોતાના અનુભવના સહને પણ અસહ્ય કહેનારા છે; મોહિતપણાને પણ મમત ધરીને સ્ત્રીબુદ્ધિ ઉપર પુરુષબુદ્ધિનો અંકુશ હોય તોજ ધર સારું ચાલે; જે ધરમાં સ્ત્રીનું ચલણુ, તે ધર પોતાનો જસ વધારે તો નહિ પણ ઘણોજ ઘટાડે.

૪. વડીલ વિવેક લમ, મર્યાદા વિવેકવાળો વહુતરનો પ્રેમ, અને પુરુષની ઇચ્છાને અધીન રહેવું એ સ્ત્રીનો તથા સ્ત્રીપ્રગ્મને સરક્ષિત રાખવાં એ પુરુષનો વિવેક—એ તત્વ એશિયાના ધણાખરા લોકના ગૃહસ્થાશ્રમમાં ધણા કાળથી જ ને તેમ આર્યપ્રગ્મનો ગૃહસ્થાશ્રમ છે. (પરલોક સંબંધી તત્વ અમણાં દૂરજ રાખ્યાં છે.)

લુના કાળમાં ક્ષત્રીઓમાં કાઈ કાઈ તે પ્રેમેચ્છાએ પરણતા ને તે ગાંધર્વવિવાહ કહેનાયો છે. ત્રણ પ્રકારની સ્વયંવરની રૂઢિ હતી. વડીલ, રાજકુળોને પોતાને સાં બાલાવે ન તેમાંથી એકને કુમારી પસંદ કરી પરણે; વડીલ કે કન્યા અમુક પ્રતિજ્ઞા કરે ને જે કાઈ તે પૂર્ણ કરે, તેની સાથે

પરણે; અને કન્યાનું હરણ કરી લઈ જવાનો રાક્ષસવિવાહ હતો, જેમાં કોઈ કન્યાને ગમતું ને કોઈને અણગમતું થતું.

૫. વળી શુચિ, મર્યાદા ને અવિભક્તપણું એ આર્ય ગૃહસ્થાશ્રમનાં તત્ત્વ છે; તેનું પ્રગટ દર્શન શુભાશુભ પ્રસંગે કુટુંબોના પરસ્પર વહેવારમાં છે; અને તેનું ગ્રીહ દર્શન વર્ણવ્યવહારમાં છે. અથવા, વર્ણગાતિ-ગૃહ એ ત્રણેનું બંધારણ ઉપલાં તત્ત્વોથી છે.

એ પ્રકરણુ ગ્રંથ વિસ્તારને પામેથી આર્યદર્શન ચોખ્ખું થશે. જુદી જુદી જાતના લોક એક ઠેકાણે આવી રહી અને એક જાતના લોક એક ઠેકાણે આવી રહી કુટુંબોની વ્યવસ્થા કરે તે બે નીતિ જુદી હોય ને તેમાં ખીજી તે આર્યની છે. ઉપર લખ્યા સાત્ત્વિક સદ્ગુણ તે જુની ખાણના હીરા જેવા છે કે જેને સરાણે ચઢાવેથી જ આર્યનું ખરું કલ્યાણ થશે. તે હીરા સુધારાને પસંદ નથી; તે નવી ખાણના પાસાદાર બનાવેલા હીરા તરફ મંડળનો રાગ કરાવે છે પણ તેમાં તે ભૂલ કરે છે; કેમકે આર્યના સ્વભાવમાં સંસાર તે અસાર જ છે. વિપરીત પ્રકૃતિ થઈ કે પ્રાણુ રહે નહિ; જ્યારે આર્ય તે સંસારને જ સાર માનતો થશે ત્યારે તે આર્ય જ નહિ.

સુધારો એકવર્ણુ કરવા મગ્ગે છે પણ સુધટિત બંધારણુ જોતાં તેમ થવાનો સંભવ નથી. તે ગાતિનાં બન્ધન તોડવા મથે છે પણ તે હડીલી છે; યુરોપનાં સંસારબન્ધન ધણા છુંડાં છે. તે બાળકમ કાઢવાનું કહે છે પણ નથી જોતો કે તે આલ ધણા કાળની છતે પ્રભાએ વીરશ્રી દાખવી છે; ને આજે પણ ધણાક પ્રાંતની પ્રજા શરીર બાધામાં સખળી જ છે. તે વિધવાની દાઝ આણે છે? પણ તેથી થવાની જે અવ્યવસ્થા ને અશુચિ, તેના વિચાર કરે છે? ઊંચોને ભોગલલુતાવાળી સ્વચ્છંદી કરવામાં લાભ છે? એ સવાલની જરૂર નથી;—યુરોપમાં જેમ થાય છે તેમ અહીં થશે, એમ તેનું કહેવું છે. તે જડચક્રિતની સંપત્તિ મંડળને આપવા કરે છે પણ મંડળે તો જીવચક્રિતની સંપત્તિને શ્રેષ્ઠ માની છે.

૬. આર્ય પુરુષનું સૌર્ય ધર્મોર્થમાં હતું; બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણમાં ને, ગૌ-બ્રાહ્મણપ્રતિપાળ ક્ષત્રીમાં; તે પોતાની ધીરવીરશ્રીએ ને ધર્મદાનશ્રીએ આદિ સંપદિમાં પ્રસન્ન રહેતો. આર્ય ઊંચો સર્વોપરિ યજ્ઞ તે તેના સતીપણામાં—પતિવ્રતમાં—કુળવધૂપણામાં—શીલમાં હતો. તેણે સર્વસ્વ પતિને અર્પણ કીધું હતું. આર્યનું પ્રેમસૌર્ય સ્વધર્મવિધયમાં.

તેમાંનું આજે કેટલું છે? બહુ થોડું, પણ તે છે; ને સ્મૃતિમાં તો સઘળું છે. પણ વળી સુધારો યુરોપના સૌર્ય પ્રેમ દાખી તેની ભક્તિ કરા-

વવા નિકળ્યો છે । પણ વળી આર્ય સ્ત્રીએ પ્રેમની ઉત્તમ નીતિએ પોતાના સધળા હક સ્વામીને આપી દીધા છે તેનું કેમ ?

અમણાની સ્થિતિ; કાઈ ખાવા લઈ ઊઠીને પરણાવે છે—ધરડાને કે રાગીને; કાઈ સામા આપનારની ઊઠી સાથે ઊઠીને પરણાવે છે; કહી કહી કળેડાં છે. કેટલેક ઘેર એકથી વધારે વહુ હોય છે. ને ત્યાં શોધના કલહ હોય છે; સાસુ નણંદ ને વહુવારના અણુજનાવ; સાવકાં સધઆરાના ટંટા હોય છે. કેટલેક ઘેર સ્ત્રીઓને ઘરકામની સૂઝ નહિ, કાઈ ઊઠરાંને રકતાં રજળતાં રાખનારી કે અતીસે લાડ કરનારી છે, ને કેટલીક તે હુગડાં ધરણાની વધી બચ્ચી ઇચ્છામાં કાઈ પણ રીતે તે મેળવવાની, જુક્તિ કરે છે. યાતયાતની કેટલીક રીતિ નઠારી છે જેવી કે ફટાણાની, રડવા કુટવાની વગેરે. ઉંચી યાતિઓમાં ધણીકને લખતાં વાંચતાં આવડે છે, કાઈ સંસ્કૃત ગીતાભાગવતનો પાઠ કરે છે, જુજ કાઈ તે સંસ્કૃત વિદ્યાનો અભ્યાસ કરે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ ગીત ગાવામાં ને કેટલીક ઢોલક સાથે ગાવામાં સારી માહિતી ધરાવે છે; સીવડું, બરડું, રાંધડું તો ધણીખરીને આવડે છે. ખેતી, કારીગરી, મજુરી કરનારી યાતિમાં જૈસાં ધણીનાં કામથી જાણીતાં થઈને તેને મદદ કરે છે. કાઈ દેવદર્શનના, કાઈ માળાપૂજના નિયમવાળી ને ધણું કરીને સધળી વ્રત પાળનારી હોય છે, ઊઠીઓ પણ એ પ્રમાણે છે; જે નરસું છે તે કાઢવું ને સારું છે તે વધારવું, એને માટે અનુકૂળ સ્થિતિ આપવી પુરુષ ને સ્ત્રી ઉત્તમ યોગ્યતાવાળાં યશો—સુધારાની યોજનાએ નહિ, પણ સ્વધર્મ શિક્ષકના બોધથી.

૭.* ન્યાં સત્તાધારી ને પ્રજા જુદી જાતનાં હોય, ન્યાં પ્રજા ધર્મ-વિચારની સામસામી હોય ત્યાં ગૃહસ્થાશ્રમ વ્યવસ્થિત સુંદર હોય નહિ ને યાય નહિ; તોપણ બને તેટલો તેને વ્યવસ્થિત રાખવા તથા કરવા ઉપાય

* બીજવારનું આર્યસભ્ય રત્નપૂતના દેરાથી ને મુસલમાનની જાતથી વટણું હવું મુસલમાની સત્તામાં આચાર્યોએ તથા જ્ઞાતિઓએ આચાર્યને સાધુઓએ ઈશ્વરજ્ઞાનનું રક્ષણ કાઢ્યું; રત્નપૂતેએ તથા મુસલમાનોએ રાજમકરણમાં બન્યું તેટલું પ્રજાલાભમાં કાઢ્યું અને સ્ત્રીઓ ઉપર બળાકાર થવા લાગ્યો ત્યારે સંકેતે રત્નપૂતાણી ને બીજાઓએ રાજનું રક્ષણ કરવાને ચિંતા પેટની કે સમજી કે વિચારી આપઘાત કીધા હતા.

અંગ્રેજ સનાતને પ્રજા નિર્ભય ને સ્વતંત્ર છે, પણ અંગ્રેજ વિદ્યા નીતિ વૈભવે પ્રજાને મોહિત કીધી છે; અતિમોહિત તે પ્રજાનું સર્વસ્વ વખોડતાં મંડળમાં પરદેશી પરધર્મી તત્વ ધુસાડવાને મથે છે ને પ્રજા અવ્યવસ્થિત છે; પુરુષ કેણીલા તેમજ સ્ત્રીઓ પણ કેણીલી થઈને બ્યભિચારમાં ઉતરી છે; દેશ નિર્ધન છે ને દેશ નીતિ નબળી છે; અંગ્રેજ ભણેલા રાજકીય લાભ સરકાર પાસે માગે છે.

આ છે કે, પુરુષોએ પોતાની ઉચ્ચશક્તિ વધારવી, વિચાર પાકા કરવા ને સખળી નીતિ આચરવી.

સુધારો કહે છે કે (૧) આર્ય ગૃહસ્થાશ્રમ સારો નથી; (૨) તેને સારો કરવાને પ્રથમ સ્ત્રીઓની રિતિ સારી કરવી; (૩) ને એને માટે તેઓને બાણાવવી.

(૧) કેટલીક નીતિરીતિ નરસી છે તે ઉપરથી માત્ર નહિ પણ આર્ય સંસારનાં તત્ત્વ પરલોક વિચારથી બળેલાં છે ને કેટલાંક સંસારી બંધન ધણાં સખત છે માટે તે નકારો છે એમ તે કહે છે. તે જુના વિચાર ભણી લેવાને ઇચ્છતો નથી, પોતાનો વિચાર મહામંડળમાં કેટલો ચલાવી શકશે, તેનો વિચાર કરતો નથી પણ પોતાનો કશો મનાવવાને મથે છે.

(૨) પ્રથમ સ્ત્રીને સુધારવી. સુધારાને યુરોપની વાત ગમતી છે તેા અમે પુછીશું કે સાંના કીઆ લોકની રાજસ્થાપના સ્ત્રીસુધારાથી થઈ છે? ને કીઆ લોકે પરતંત્રપણામાંથી નીકળવાને પ્રથમ સ્ત્રીસુધારો કીધો હતો? કાંઈએ નહિ, એ જ ઉત્તર તેને દેવાનો છે. યુરોપના લોક પોતપોતાની રાજકીય પરાધીનતાથી છુટવા અને પછી ધર્મ તથા રાજ્યવિવિધતા યુદ્ધોથી પરવાર્યો લારે જ (સ્વસ્થતામાં) તેઓએ સ્ત્રીસુધારાના વિચાર કરવા માંડ્યા હતા. સ્ત્રી સુધરશે, તેની પ્રજા પરાક્રમ કરશે ને રાજ્યને સ્વાધીન કરશે ને પછી જે ગૃહસ્થાશ્રમ થશે, તેનું સુદર દર્શન થશે; અચ્છી દીર્ઘદષ્ટિ!

(૩) સ્ત્રીને બાણાવવી. તેનો ઉદ્દેશ મંડળની પરંપરાની નીતિ ઉચ્છેદવાની છે, તો, હવે પોતાની નીતિને અનુસરવું બાણતર કીયું તે બાણાવશે? યુરોપના સ્ત્રીસુધારો ચાર સ્વરૂપે દેખાય છે—અમેરિકાની કહેશે કે, અમે પુરુષ જસનના કામને લાયક છીએ ને તે આ જોઈ લો; અંગ્રેજી કહેશે કે આપણા હક આપણને મળવા તો જોઈએ ખરા; ફ્રેન્ચે કહેશે કે, સમાન હકનો વિચાર તો અમારું જીવન છે; અને જર્મન કહેશે કે અમારા હક વિષે અમારા પુરુષ સમજે છે;—કીઆ મંડળના સુધારાનાં ધારણ ઉપર સુધારો નવી રચના કરવા ઇચ્છે છે? જે પ્રજા સ્વભાવે તથા કેળવણીએ રજું ખટપટે રાચનારી, જેમાં સંસારી માનનો વિચાર આગળ પડતો ને સ્ત્રીઓને માનમાં રાખવાની પરંપરા તે પ્રજાની નીતિરીતિ આ દેશની પ્રજામાં દાખલ કરવા વિષે શી યોજના કીધી છે? આ દેશની સ્ત્રીઓને કેટલે લગી છુટ આપવાના વિચાર તેણે કીધો છે? સુધારાને સહાયરૂપ ધર્મ આપવાનો તે વળી કીધો? એ વિચાર તેણે કીધો જ નથી; ને એ નક્કી થયા વિના સ્ત્રીઓને કાંઈ વિદ્યા શીખવવી, એ વિષે પણ નક્કી શું હોય? ઉચ્છેદક સુધારો તો

આમ જ કહેશે કે, પુરુષની પેઠે જિવ્યો બહુ-ધ્વજામાં આવે તે બહુ-રૂપ કાલેજમાં ચાલતું બહુતર બહુ, પુરુષની પેઠે ઉદ્યોગ લે ને શક્તિનીતિના જશ જગતને દેખાડે!

પાંતરીસ વર્ષ યયા નિશાળો આવે છે; તેની સ્થિતિનું અવલોકન અવ-સ્થ કરવાનું છે. છોકરીઓ પરણ્યા પછી-૧૧ વર્ષની વય પછી નિશાળમાં રહેતી નથી; સ્ત્રીશિક્ષકો છતાં પણ રહેતી નથી ને વિધવા છોકરીઓ પણ આવતી નથી. નિશાળે બહુલી છોકરીમાંથી મોટી યયા પછી કોઈ વિદ્યા કે ગુણે નામ ગણાવામાં જણાઈ નથી. લાંબી મુદત યયા શિક્ષકાનો વિચાર અમે જાણી લીધા છે કે, ધણીક છોકરીઓએ પોતાના લખવા વાંચવાને આડે રસ્તે વાપર્યું છે ને છોકરીઓને લાયકનું બહુતર શીખવવામાં આવતું નથી. ટ્રેનિંગ કાલેજવાળી જે શિક્ષકની નોકરીએ ગુજરાત કરે છે, તેમાંથી પણ કોઈ બહાર આવેલી નથી.

દેવલાક સુધારાવાળા પોતાની સગીઓને બહુલીનું માન અપાવે છે. દેવલાક પુરુષ બહુલી જિવ્યો ઉપર આશ્ચર્યથી જોય છે. કોઈ કોઈ તરુણીઓ પોતાને સુધરેલી કહેવડાવતી હશે પણ તે સ્વરૂપ કરેલું નહિ ને સુધરેલી માતા એવું સ્વરૂપ તો હજી હવે દેખાય સારે.

અમારું મત જિવ્યો બહુ તેને માટે છે પણ તેઓએ કંઈ કંઈ વિદ્યા બહુવી, તેઓને કેવે પ્રકારે બહુવવી ને જાણાઓ કેવી જોઈએ, એ વિષે યોજના અમે કાઢી નથી.

૮. મૂળતત્ત્વ જનાર નથી, નવો રંગ વધતો આંછો બળે, રૂપાંતર પામતી સ્થિતિમાં ધારણ બંધાય નહિ, માટે છે તેનું રક્ષણ કરવું ને રક્ષણ કરતાં તેને સખજ કરવું એ જ દેશજનતાને-દેશાભિમાનને-આર્થાભિમાનને-સ્વધર્મને ધ્વજનારા આર્યપુત્રોનો ધર્મ છે. નિસ્તેજ પણ અમારું; અમે અમારું ગૃહસ્થાશ્રમસ્વરૂપ અદર્શ થયલું ને તેને જાહેર નું સ્વરૂપ જોવાને ધ્વજતા નથી. યૂરોપની વિદ્યાનીતિને અમે માન આપીયું પણ પૂછ્યું તો અમા-રી જ વિદ્યાનીતિને; કાળી બેરીઓ સાથે લગાડવાથી ને વસ્ત્રાલંકારથી ગોરી થનારી નથી પણ તે બહારના કાળાપણમાં અંદરનું ગોરાપણ દેખાડે તેનું અમે ધ્વજીએ છીએ. અમે ચંચળ સુંદરતાને પણ જોઈને રાજ થઈએ પણ વસાવીયું તો કરેલ સુંદરતાને. અમે ધીના સવાદીઓ છીએ.^{*}

* યૂરોપીઓના માખણના સ્વાદ લની આવ્યા છે, ધીના અનાદર કરે છે પણ ધીની લેહનત લેતા થશે (ગાડપાનના ખોરાક ઉપર આવશે) ત્યારે જ તેઓ અલિસક થઈ આર્યનું સાત્વિક બળ સુંદરતા જોશે. આર્ય છેક પૂરીકાળથી ધીના ભોગી છે. યજ્ઞમાં ધી હોમી દેવતાને તે અપના.

મિત્રી ખાલદી આજે નથી; માલુદી ટાળું સ્વદેશરહિત અહીં તહીં
વેરાતું છે પણ મૂળ ધર્મ રાખી રહ્યું છે; જુના ગ્રીક રોમન આજે નથી;
જુના ઇરાનીતું રહેલું નાનકડું ટાળું આ દેશમાં વાસો કરે છે; પણ તેઓની
સ્વધર્મસ્થિતિ આજના આર્થ કરતાં વધારે હુંડી છે; ચીનાઓ પોતાની જુની
નીતિરીતિ રાખી રહ્યા છે અને આર્યજન તે એક મોટા જગ્યામાં એક ઠંકણે
અનેક ઉત્પાતોમાં પણ પોતાનો સ્વધર્મ રાખી રહ્યા છે—એ રક્ષણુખળ સુલભ
નથી, એમ કાણ કહેશે? અને અમે અમારા સંસારી ગૃહસ્થાશ્રમને પરમોક્ષ
વિચાર સાથે આજે પણ સનેજ જોષ્ઠએ છીએ.

૯. રાજ્યમાં ને ધરમાં સ્વસ્થતાનું સુખ જોષ્ઠએ. સ્થિતિ ઊંચ મિત્ર
છે; તેપણુ મૂળના બંધારણથી, પરંપરાની રહેણીકરણથી, પરમોક્ષ સુખની
આશાથી આર્યગૃહોમાં શાંતિનું ઊંચું સુખ દેખાય છે. એવા સુખને સારુ
મહા ઉદ્યમી સુરોપીઓ પણ તૃષ્ણા રાખે. આર્થ પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમને
આ પ્રમાણે ખતાવે છે:—આનંદયુક્ત ધર, સારી સુદ્ધિવાળા પુત્ર, કાંતા અગ્રિય
ભાવણુ કરનારી નહિ, સારા મિત્ર, ધનપણુ ખરું, પોતાની જ સ્ત્રીના સંભોગ,
આસાતપર સેવકો, મિષ્ટાન્નપાનનો ભોગ, નિત્ય આતિથ્ય—દાન, દેવપૂજન ને
સાધુનો સંગ ઉપાસવામાં આવે, તે ગૃહસ્થાશ્રમને ધન્ય છે.

આનંદં સરનં મુતાશ્ચ મુધિયઃ કાંતા તા કુર્માયિણી ।

સન્નિવ્રતં સપત્નં સ્વયોપિતિ રતિશ્રાજ્ઞાપરાઃ સેવકાઃ ॥

આતિથ્યં શિવપૂજનં પ્રતિદિનં મિષ્ટાન્નપાનં વદે ।

સાધોઃ સંગમુપાસતે દિ સતતં ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ” ॥ ૧ ॥

इति वदुर्भोजनः

—વધવધવધવધવધવ—

ધર્મજિજ્ઞાસા

પ્રશ્ન-ધર્મ શીટલે શું?

ઉત્તર-દેશદેશના મહાલુભાવ આત્માઓએ* અગ્નિનાં શ્રવેનાં કલ્યા-
ણને અર્થે જે નિશ્ચય, નિયમ ને કર્મવિધાન દેખાયાં હોય તે તથા તે ત્રણેનું
જે પાલણુ તે ધર્મ.

* મૂળધર્મના પ્રવર્તનનાર ચેતનને કે ધ્યાન ધારણાખળે પ્રકાશિત થયલા દોષ
છે-તેઓએ અંતરગેરિત થઈ પોતાના મંડળને ધર્મજોષ કરેલો ને મંડળે તેને વિદ્યાર્થે
સત્ય માનેલો તથા શ્રદ્ધાએ દૃઢ પાળેલો.

પ્ર.—એમ. તો દેશદેશના ધર્મ જૂદા પડે ને એક દેશમાં પણ અનેક ધર્મ હોય ને કાળકાળના. પણ, જૂદા થાય?

ઉ.—હા. પણ એક દેશમાંના જે અનેક તેમાં બધુંકે તે તેનું તે જ હોય; કાળકાળના જૂદા તેમાં પણ કેટલુંક તેનું તે જ હોય; અને દેશદેશના જૂદા તેમાં પણ માનવધર્મરૂપે કેટલુંક તેનું તે જ હોય.

પ્ર.—પણ ત્યારે અનેક ભેદ શું કરવા હોવા? સર્વકાળ સર્વ દેશમાં એક જ ધર્મ કેમ નહિ?

ઉ.—અનેક ભેદ થવા એવી મનુષ્યની પ્રકૃત બુદ્ધિ છે, એટલે તે અનિવાર છે.

પ્ર.—ત્યારે જગતના સર્વે મનુષ્યનો એક જ ધર્મ ન જ થાય એવું છે ત્યારે કેટલાક ધર્મના આચાર્ય તથા ઉપદેશક સર્વેનો એક ધર્મ કરવાને મથન શા માટે કરે છે?

ઉ.—મિત્થા;—અત્યંતે માની લીધેલાં કલ્યાણની બુદ્ધિયે, કાડની ઘેલા-ધ્યે કે કીર્તિને લોભે કે દયાને આવેશે.

પ્ર.—એક દેશમાં એક કાળના ધર્મ એક ખીમથી જૂદા પડે ને તેના કરતાં તે જ દેશના કાળકાળના ધર્મ વધારે જૂદા પડે, પણ ત્યારે તે જ દેશના સર્વકાળ એક જ ધર્મ એવું હોય કે નહિ?

ઉ.—હોય, ને છે જ; ને એમ જ કહેવાય છે. એક દેશના લોક બહુકી રીતે સ્વભાવ, બુદ્ધિ તથા નીતિરીતિમાં સરખા હોય છે; તેઓ પોતાના વૃદ્ધોએ પાળેલા ધર્મ ફેરફાર વિના કે થોડાક ફેરફાર કરી પાળે છે; અને એમ વંશપરંપરાના ધર્મ જોતાં તે સર્વે ધર્મોનું મૂળ કાઈ છેક જૂના કાળમાં હોય છે;—એટલે છેક જૂના કાળમાં જે ધર્મગ્રામી લોકને મળેલા, તે જ ઉત્તરોત્તર કાળમાં થોડા કે ઘણા ફેર સાથે દેશમાં પળાય છે;—એટલે દેશના સર્વલોકનો સર્વકાળને માટે નિત્યધર્મ તે એક જ છે. વળી એક દેશનો નિત્યધર્મ ખીમ દેશના નિત્યધર્મથી જૂદો હોય છે, માટે દેશદેશના ધર્મ જૂદા કહેવાય છે.

પ્ર.—શું બે ત્રણ દેશમાં એક જ ધર્મ નથી હોતો?

ઉ.—હિંદુસ્થાનના ઘણા લોકોનો એક જ ધર્મ છે, ચીનમાં સૌનો એક જ ધર્મ છે અને મધ્યમ તથા પશ્ચિમ એશિયા ખંડના ઘણાખરા દેશોનો એક જ ધર્મ છે અને યૂરોપખંડના સઘળા દેશોનો તથા અમેરિકા ખંડના ઘણાક દેશોનો એક જ ધર્મ છે એમ કહેવાય.

પ્ર.—ત્યારે વર્તમાનમાં આ પૃથ્વી ઉપર મુખ્ય ધર્મ કેટલા છે?

ઉ.-ઉપર કહેલા પ્રદેશ વિલાગ પ્રમાણે ચાર છે અને તે વેદોક્ત, બૌદ્ધ, મહંમદી ને ખ્રિસ્તી એ નામે ઓળખાય છે.

પ્ર.-એ ધર્મો કયારથી પ્રથમ પ્રવર્તમાન થયા?

ઉ.-મહંમદી તે સંવત્ ૬૭૮ માં, ખ્રિસ્તી તે સંવત્ ૮૨ માં, બૌદ્ધ તે વિક્રમ સંવત્ પૂર્વે ૪૮૭ વર્ષ ઉપર, અને વેદોક્ત તે અનાદિ છે.*

પ્ર.-જેમ જૂનો તેમ શું વધારે સારો ધર્મ સમજવો?

ઉ.-જે લોકમાં જે ધર્મ ચાલતો હોય, તે લોકમાં તે ધર્મનું મૂળ સ્વરૂપ સૌથી ઉત્તમ સમજવું.

પ્ર.-સારે તે પ્રમાણે સર્વ કાળ મૂળ ધર્મ કેમ નથી પાળતા?

ઉ.-કાળે કાળે લોકની ભુદ્ધિ તથા સ્થિતિ બદલાય છે, માટે મૂળ ધર્મને અનુસરતો એવા સમયનો જે ધર્મ, તે ધર્મ સમયના લોકોને માટે ઉત્તમ છે. વર્તમાનમાં મૂળ ધર્મ પ્રમાણે વર્તણૂક નહિ ને તેમ વર્તવા વિશે આગ્રહ લયો જે બોધ તે નિષ્ફળ છે.

પ્ર.-ધર્મ શ્રવણ કલ્યાણને અર્થે છે પણ તે મરણ પહેલાનાં કે પછીનાં કે સદાનાં કલ્યાણને અર્થે છે?

ઉ.-સદાનાં જ કલ્યાણને અર્થે છે અને એમ છે માટે મરણ પહેલાનાં કરતાં પછીનાં કલ્યાણને અર્થે અવસ્યે ધર્મગ્રાધ હોય છે. વળી એ ધર્મગ્રાધમાં મરણ પહેલાનાં કલ્યાણ વિશે પણ બોધ આવે છે જ.

પ્ર.-કશિર પ્રીત્યર્થ કર્મ વિધાન તે ધર્મ અને સંસારવિપયમાં જે નિયમ પાલણ તે નીતિ એમ બાજકાલ બેઠ પાડવામાં આવે છે, તે વિશે આપનું શું મત છે?

ઉ.-અવસ્યે બેઠ રાખવો એવું અમારું મત નથી. ધર્મ શબ્દમાં નીતિનો સમાસ થાય છે. પૂર્વ કાળમાં નીતિને ટેકાણે ધર્મ શબ્દ વપરાતો.

પ્ર.-ધર્મ વિપયમાં જગતકર્તા કાષ્ઠએક પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ માનવું અવસ્ય ખરું કે?

ઉ.-હા અવસ્ય ખરું. (બૌદ્ધ જૈન ધર્મમાં એક પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ

* મહંમદી ને ખ્રિસ્તી એ બે ધર્મનું મૂળ યાહૂદીધર્મમાં છે ને એ પ્રવર્તવેલા મુસાએ સંવત્ પૂર્વે ૧૪૩૫ વર્ષ ઉપર, મહંમદી ને ખ્રિસ્તીનાં મુખ્યતાવ મુસાઈ ધર્મમાં છે. બૌદ્ધધર્મ વેદોક્તધર્મથી જૂનો છે, પણ તેનાં કેટલાંક તત્ત્વો વેદોક્ત ધર્મમાંનાં જ છે. વળી જરથોસ્તીધર્મ જે દરિયા દેશમાં પ્રવર્તેલો, તેનાં તત્ત્વ પણ વેદોક્તધર્મમાં છે.

નથી, તોપણ તેમાં ઉત્તમ ગતિને પામેલા છવ પોતાના મહાસામર્થ્યવડે જગતની ઉત્પત્તિ વ્યવસ્થા કરે છે માટે તે ઈશ્વરો મનાય છે).

પ્ર.-વ્યાવહારિક ધર્મમાંના કેટલાક, સર્વ મનુષ્ય માટે સઘળાજ ધર્મમાં સરખાજ મોટા મનાવ્યા છે, પણ ઈશ્વરજ્ઞાનવિષયમાં તથા તેની પ્રીતિ મેળવવાનાં કર્મવિધાનમાં બહુજ અંતર છે એ શા માટે વારુ? .

ઉ.-પરોક્ષ વિષયમાં સ્વભાવ બુદ્ધિ પરત્વે લોકો જૂદા જૂદા વિચાર કર્યા છે.* જૂદે વિચારે જૂદા સિદ્ધાંત ને જૂદે સિદ્ધાંતે જૂદાં કર્મ થાય. જર-થોસ્તી, યાહુદી, ખ્રીસ્તી ને મહંમદી. એમાં અવશ્ય ભક્તિપ્રધાન મનાવી અને વેદોક્ત તથા બૌદ્ધમાં જ્ઞાનનેજ અવશ્ય પ્રધાન મનાવ્યું છે.

પ્ર.-અભિપ્રાય પ્રધાન ધર્મમાં શું કાંઈ પુરુષ જ્ઞાનધર્મનાં સિદ્ધાંતને માનનારો ન હોય ને હોય તો તેને એ ધર્મમાં લેવાય કે નહિ?

ઉ.-હોય પણ તેનાથી તે પળાવે કઠિણ છે, તેને લેવાય પણ જ્ઞાનધર્મને જેવી રીતે પાળવાને તે શક્તિમાન હોય તે પ્રતિનો ધર્મ તે પાળે.

પ્ર.-કાંઈ મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિ ઇચ્છાએ પોતાના પરંપરાનો મુખ્ય ધર્મ છોડી બીજે કાંઈ મુખ્ય ધર્મ પાળે તો તેથી તેનું કલ્યાણ છે કે નહિ? કાંઈ મોટો સમૂહ પોતાનો મુખ્ય ધર્મ બદલે તો કેમ?

ઉ.-સામાન્યતઃ આજ ખરું છે કે, એકનું કે સમૂહનું મુખ્ય ધર્મ બદલવાથી કલ્યાણ નથી જ. મુખ્ય ધર્મમાં રહીને જ કાંઈ પોતાના વૃદ્ધને ધર્મમાર્ગ ઠાળી બીજે ધર્મમાર્ગ સ્વીકારે તો તેથી કલ્યાણ થાય. પણ જો વળી તે ધર્મમાર્ગ પોતાના સ્વભાવ ગુણને અનુકૂળ હોય તો જ; પૂરતો વિચાર કર્યા વિના ઉદ્ધતપણે કે સ્વાર્થ બુદ્ધિએ સ્વીકારે તો અકલ્યાણ છે. સૌએ પોતપોતાની જાતિનો ધર્મ પાળવો.† “પારકો ધર્મ સારો વ્યવસ્થિત

* સ્વાર્થવિષયમાં-શરીર તથા મન શુદ્ધ રાખવાં, સહિષ્ણુએ ઉદય કરવો, સુખમાં કુલાહલું નહિ ને દુઃખે ચિડાહું નહિ, ચર્વ કરવો નહિ ને નિત્ય સમાધાન સંતોષમાં રહેવું. પરાર્થ વિષયમાં-પરોપકાર કરવો, સાચો વ્યવહાર રાખવો ને ન્યાયે વર્તવું, પરમાર્થ વિષયમાં-જગત્તાં એક છે ને સત્યસ્વરૂપ તથા મોટો ઐશ્વર્યવાન છે, માટે શ્રદ્ધાએ કર્મ કરી તેની પ્રીતિ મેળવવી. એ, સર્વ ધર્મમાં છે પણ ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિષે, જીવ વિષે ને તે બેના સંબંધ વિષે દેશ દેશના ધર્માધિકારીઓની સરખી પોંચ નથી, ભૂદી ભૂદી સમજ છે.

† છવ પોતાના પૂર્વનાં ગુણકર્મ પ્રમાણે અમુક દેશ લોકમાં જન્મ લે છે, જન્મ લીધા પછી તે સહવાસ સંગતિની બુદ્ધિ નીતિ પ્રમાણે ઘણું કરીને પોતાના જ લોકના જેવો ધરાય છે, તેમાં વળી જો તે વર્ણવ્યવસ્થાએ અમુક વર્ણમાં મુકાય તો તેનાં ગુણ-

હોય તોપણ તેના કરતાં અવ્યવસ્થિત સ્વધર્મ શ્રેયકારી છે; સ્વધર્મમાં મરણ પણુ શ્રેય છે ને પરધર્મ તે બધને આણનારો છે.”

થેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્મોત્ત્વ સ્વનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥ ૧ ॥

પ્રશ્ન-વેદોક્તધર્મમાં એક પરમેશ્વરનો વિચાર નહોતો કે અમણાં એ જ વિચાર અવશ્ય આમળ પાડવામાં આવ્યો છે ?

ઉત્તર-જ્યારથી વેદ સારથી જ તે વિચાર આવ્યો આવે છે; વેદધર્મી લોક એટલે પરમેશ્વર એક છે ને વળી આવે સ્વરૂપે છે એમ જાણનારા જે લોક તે. વેદના ઉપનિષદ્ ભાગમાં તે જ વિષય છે; સંહિતામાં તથા શ્વેતિપુરાણમાં એકનું જ જ્ઞાન વ્યાસ છે ને એકનું જ જ્ઞાન આપવા માટે અનેક વિષયની યોજના છે. આચાર્યોએ ને પંથના ગુરુઓએ એકનો જ બોધ કીધો છે. અર્થાત્ પરમેશ્વર એક છે, એ આપણા લોકે નવું જાણવા માનવાનું નથી. પણ તે એકના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવું દુર્લભ, માટે તેનાં લઘુ-સ્વરૂપોને કર્મઉપાસનામાં યોજ્યાં છે; એ અનેક સ્વરૂપ દેવના ઉપર અભ્યાસે આસક્તિ વધી જવાથી લોકને મૂળસ્વરૂપનું સમયે સમયે વિસ્મરણ થાય છે. મુસલમાનોએ આપણા ધર્મને નિંદો ત્યારે વૈષ્ણવ આચાર્યોએ અને કૃષ્ણીર નાનક વગેરેએ એક પરમેશ્વરનું જ્ઞાન સતેજ કરાવ્યું. અંગ્રેજી રાજ્ય થયા પછી ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ આપણા દેવોને નિંદી ચલાવ્યું કે, હિંદુઓને એક દેવનું જ્ઞાન નથી, ત્યારે અંગ્રેજી ભણેલા તરણો પણ તેમ જ સમજ્યા ને એઓએ વળી માની લીધું કે એ જ કારણ છે દેશની પડતીનું ને પછી દેશની ચઢતી કરવાને એકેશ્વરની ભક્તિનો બોધ કાઢ્યો. ધર્મસંબંધી ચર્ચાએ પરમેશ્વર એક છે એ જ્ઞાન તો પાછું સતેજ આર્ય સમસ્તને થયું છે.

પ્ર.-એક દેવ ને અનેક દેવ એ બધું શું ?

ઉ.-ધીરજ રાખ, અમણા એકની જ વાત કર.

પ્ર.-શ્રીજી ધર્મના લોક આદિદેવને માને છે ને આપણે પણ માનીએ છીએ તો હવે એ વિષયમાં કાંઈ વિશેષ જાણવાનું છે ?

કર્મ થઈ કરીને તો પછી નાજ બદલાય, માટે તેણે પોતાના ધર્મથી બાજ ઉઠાડવાનું સાદસ કર્યું નહિ. કાંઈ સમૂહ પોતાનો મુખ્ય ધર્મ બદલે કે તેને બદલવો પડે તો પણ તેની મૂળ ધર્મચુદ્ધિના અંકુર રહેવાના, પછી તે પરદેશમાં બીજાના સંસ્કારસમાં લઈ રહે તોપણ ધર્મ પાઠ્યાથી જીવની ઉત્તમ ગતિ થાય છે, ને સ્વધર્મ પાઠ્યાથી તે વહેલી થાય છે; સ્વધર્મનો ત્યાગ કરે તો તે સ્થિતિશ્રદ્ધ પતિન થઈ રહે ને ફરીથી ઉગે ચડતાં તેને વાર લાગે.

ઉ.-હા, બહુ જાણવાનું છે, અવશ્ય. તેઓનો આદિદેવ વ્યક્તિવાળો સગુણ છે ને આપણો અવ્યક્ત નિર્ગુણ છે.

પ્ર.-એ વળી શો ભેદ છે ?

ઉ.-હું છું-ધન્યું છું-કરું છું, એવું જ્ઞાન પોતાને હેવાથી જેનું આપો-પુંપોતાપણું સ્પષ્ટ છે તથા જે જગતની ખટપટ-મનુષ્યનાં કામ સાથે સંબંધ રાખે છે, તે તેઓનો આદિદેવ છે; અને આપણો આદિદેવ જગત્ સંબંધી જે હિપાધિ તે રહિત છે; હું સ્પુરણ (આપોપું) વિનાનું તથા એની પૂર્વની સ્થિતિમાં જે જ્ઞાન તે રૂપે છે. તે એક, અનાદ્યંત, અપ્રાકૃત, અચંચળ, સદ્ગત, નિત્ય, સર્વવ્યાપી, સદ્ગત, શાંત, તેજસ્, આનંદરૂપ, નિરાકાર, જ્ઞાનતત્વ છે.

પ્ર.-આદિદેવ વિષે સ્વચ્છ કેમ સમજાવું નથી ?

ઉ.-તે આપણી મનેન્દ્રિયને અગ્રાણ છે પણ યોગ્ય સાધને ગ્રાણ થઈ અનુભવાય છે; એ સમજવાને પાત્ર કરનાર તે માત્ર એક વેદધર્મ છે, બીજો કોઈ નથી.

પ્ર.-આદિદેવ વિષે સમજાવશો વળી ?

ઉ.-ના, અમણા નહિ; ઓળખાવી રાખીશું-“ સર્વ ઉત્પન્ન થયલાને વિષે ગૂઢ રહ્યો છે; સર્વવ્યાપી તથા સર્વ જગતનો અંતરાત્મા છે; પોતે કર્મ ન કરતો છતે જેનેવડે કર્મ થાય છે તથા જેને વિષે કર્મ લય પામે છે એવો અધ્યક્ષ છે સર્વ કર્મના; સર્વ જગત્ જેમાં મૂળે વાસો કરી રહ્યો છે તે છે; સાક્ષી, પ્રેરણા કરનારો, નિર્ગુણ, કેવળ એક દેવ છે.” “હૃદય કમળમાં સત્યસ્વરૂપ, સર્વ જગત્સ્વરૂપ, પરમાત્મા એ સંતાએ ઓળખાતો, વાણીએ અગમ્ય, નિત્ય, જ્ઞાનરૂપ એક પ્રમાણુપુરુષ છે, તેનું ધ્યાન કરું છું.”

एकोदेवःसर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतातरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेत्ता केवलोनिर्गुणश्च ॥ ૧ ॥

हृत्पद्ममध्ये पुरुषप्रमाणं न त्यात्मकं त्वર્जગત્સ્વરૂપम् ।

ધ્યાયામિનિત્યં પરમાત્મસંઘં ચિદ્રૂપમેર્વં વચસામગમ્યમ્ ॥ ૨ ॥

પ્ર.-અચળ, અકર્મ, નિરાકારત્વ એ કર્મસક્રિયવિના જગતને કેમ ઉત્પન્ન કરી શકે ? ને એ જગત્કર્તા કેમ કહેવાય ?

ઉ.-સત્તાધીશ રાજા પોતે કામ ન કરે પણ તેના નિમેશ પ્રધાના-દિગ્ગનો કરે તો પણ રાજા કર્તાદર્તા કહેવાય. તેમ સત્તાધીશ તત્ત્વદેવ તે

જગદીશ્વર જગતકર્તા કહેવાય પણ સાબળ, અચળતત્વ પણ જડતત્ત્વ નથી-જ્ઞાનતત્ત્વ છે, તે પોતાની યોગમાયામાં પ્રતિબિંબરૂપે ઉતરે છે* અને એ સ્વરૂપે તે સગુણ જગદીશ્વર છે, જેમ રાજા કોઈ સમયે પ્રધાન રૂપે થઈ કામ કરે તેમ. એ રીતે અકર્તા તે કર્તા થાય છે. એ કહે છે કે, હું બ્રહ્મરૂપે થાઉં “एकोह बहुधा स्या” ને એવો આ જગતની ઈચ્છા કરનારો દેવ નારાયણ છે, ને એ પછી ઉત્પત્તિસ્થિતિનયકર્તા થાય છે ને એમ આ જગતની ઉત્પત્તિ કરનારો દેવ તે બ્રહ્મા છે.

પ્ર.-ખરખર અદ્ભુત જઠન વિષય છે, એમાં પ્રવેશ કેમ થાય?

ઉ.-અનેક સાધન છે પણ તે ઉપરથી લોકનો ભાવ ખસી ગયો છે તે પાછો બેસવો બેઠેલો તું થોડો કાળ થોડો પણ વિચાસ રાખ, પોતાનાથી વધારે જાણીતા ઉપર, ધીરો થઈ સાંભળી લે ને પછી ફરીને વિચાર કરજે

પ્ર.-આપણા લોકમાં વર્તમાનમાં મનાતા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ એને આદિદેવ સર્વોચ્ચાપી અચળતત્ત્વના સળધમાં કેવી રીતે ઓળખવા?

ઉ.-અવતરણસ્વરૂપે આદિદેવ શુદ્ધ નિરાકાર છે પણ ચિત્રપુરુષે પ્રગટેલા દેવ તે સાકાર છે. (પછી કોઈ પણ પ્રકારની સફેદ દેહે ને એ દેવ તે પોતાના સકલ્પથી સ્થૂનદેહ પણ કરી શકે) સાકાર દેવમાં જ્ઞાન તત્ત્વનો મોટો અંશ હોય છે, તેથી આદિદેવે અવતરણ કરેલું જેમાં એવા તે મનાય છે પૂર્વકાળમાં અમિ, વાયુ, સૂર્ય એ દેવતા મનાતા દેવતા એને લોક અવતરણ સ્વરૂપે ને જ્ઞાનીઓ તત્ત્વાર્થ લક્ષણોએ જોય છે નામકૃષ્ણ એઓએ અસ્પષ્ટારણ અનૌકિક ઐશ્વર્ય દાખ્યું, માટે તે પણ અવતાર મનાયા

* જ્ઞાનતાન સર્વકાળ સ્વરૂપસ્થિતિમાં જ દોાય છે; અને યોગમાયાએ રુદ્રાનુ રાક્ષિ-નલા શૂન પાતલ કલારી મૂળમૂર્તિ-જગતની બીજી સ્વરૂપ જ-રાક્ષિ ને જ્ઞાનતત્ત્વને આશ્રયે રહી છે તે જો છે, રહે છે, લય થાય છે એમ સ્વપાત્રે દાખવ્યા જ કરે છે, ક્ષન થયા પછી પુનઃ રહે છે આદિતત્ત્વ-બ્રહ્માને એક દેસમાં, એમ પેટલામાં રહે છે પણ કેટલાક તો કહે છે કે પ્રકૃતિ એ કોઈ જાદૂી સાંજા નથી જ, નાન અજ્ઞાનનો સ્વરૂપ જાણ છે કે ને નોનું સનરે જાતો જ નથી અનેક રુદ્રાનુ ઉપર છે ને લય પામે છે, એકેકમાં મહદ્ભૂત ઐશ્વર્ય રહ્યું છે કોઈ જગતનો કર્તા તે જગત પુરુષનાં દુનો સત્ત્વ ગુણ, ક્રોધનો તે રોગગુણ, ને ક્રોધનો તે વનોડુ દોાય છે; આપણા જગતનો બ્રહ્મા તે નારાયણનાં દંત્ર એનેજ સ્વરૂપ છે નિરાકાર તે સાકાર, વ્યાપક તે મૂર્તિમાન એ કેમ, વિશ્વારૂપિણ દેવ ને અવિધારૂપિણના દેવ એ શું, અનેક દેવ-દેવ-જનુ એ લીનો એક જગત સાથે સળધ એકેકનો ને સમુદનો-ને સર્વ પ્રકરણની અહીં સૂચના થી સળધાનું પાત્ર કે વત્સલમ કેવર આપણો ધર્મ રચારો છે.

પ્ર.—ત્યારે સમાજોના દેવને કેવી રીતે ઓળખવો ?

ઉ.—તે દેવની પ્રતિષ્ઠા તત્વને દર્શાવે કે વિવેક થઈ નથી. તે જગતની ઉપાધિરહિત એવા આદિદેવ નથી કે તેનું અવતરણ સ્વરૂપ નથી કે તેનું તટસ્થલક્ષણસ્વરૂપ પણ નથી.

પ્ર.—તેઓ તેને અનંતગુણ વિશેષણોએ ઓળખાવે છે ને ?

ઉ.—ને શું આપણાં અવતરણસ્વરૂપોને તેમ ઓળખાવામાં નથી આવતાં ? વિષ્ણુ-શિવ-દેવી સહસ્રનામ પ્રસિદ્ધ છે; પરધર્મી લોક પણ પોતાના દેવને તેવાં વિશેષણ લગાડે છે જ. વળી સમાજોના દેવમાં કર્તૃત્વ, સત્ય, સામર્થ્ય, ન્યાય, કૃપા એ અવસ્ય જહાર પાડવામાં આવે છે તેમ આપણા અમુક અમુક સ્વરૂપમાં અમુક અમુક ગુણનું વિશેષ આરોપણ છે જ. સમાજોના દેવસંબંધી વિશેષ ઓળખ શી અપાય ?*

પ્ર.—અવતરણસ્વરૂપ કલિપત કે સત્ય હશે ?

ઉ.—કેવળ સત્ય તો એક અચળ યાનવત્ત્વ છે. સધળાં અવતરણ સ્વરૂપ અંતે લય પામે છે એટલે મિથ્યા છે. તોપણ જ્યાં લગી તે ભક્તના ભાવમાં છે ત્યાં લગી તે સત્ય ■ ને દૃઢ ભાવે તે સાક્ષાત્ દર્શન દે છે કે અદર્શ રહી કાર્ય કરી પોતાના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ આપે છે.†

પ્ર.—સ્વરૂપોની ઉપાસના શા માટે કરવી ?

ઉ.—નિર્ગુણ તત્વનું ચિંતન ચોખ્ખી રીતે યાત્રી કે યોગીથી જ થાય. કેટલાક વળી તટસ્થલક્ષણોએ કરે પણ પ્રપંચમાં પચેલા લોકથી તે થઈ શકે જ નહિ; વળી આ દેશના રસભર્તા લોકને શુદ્ધ ઉપાસના ગમે, નહિ માટે.‡

* આટલી અપાય કે કોઈ પણ ધર્મવાળા માન્ય ન કરે તેવો છાયાસ્વરૂપ ઉદ્યાગદેવ છે; પણ આર્યસમાજ સંહિતાનો, નવી બ્રહ્મસમાજ તથા માર્ચનાસમાજ હુદ્દિનો ભલે ભણે; ને વળી પોતપોતાનાં નિરાણ ઉઠાવી તે ઉપર દેખાડે યાંત્રિ; યાંત્રિ; કે તત્સત્ કે સત્યમેવ જયતે, ઓઝારને આગળ કરીને.

કબીરે નિર્ગુણની તત્વાર્થલક્ષણોએ એક સગુણ રામની ઉપાસના કરાવી હતી અને નાનકે નિર્ગુણને સપ્તલક્ષણોએ ઓળખાવી તેના બેધ ક્રોધો હતા.

† એકેકા સ્વરૂપમાં દૃઢ બ્રહ્મભાવ ધરીથી બ્રહ્મસ્વરૂપ થવાય છે. એ વિષય તે યોગમાયાવડે આત્માનાં અદ્ભુત કામ છે.

‡ વેદાંતી જયદ્રથે સંકરાચાર્યનાં સ્તોત્ર પોતાના મંડળને માટે ઉપાસ્યાં છે તેમજ કેટલાંકમાં નિર્ગુણની ઉપાસના છે. એની ઉપાસના સર્વ લોકને અનુદાન આવે તે સારું, પણ તેમ આવે જ નહિ હુદ્દિનેદે.

પ્ર.-પણ ધણીના શા માટે ?

ઉ.-સૌ પોતપોતાની પ્રકૃતિને પ્રિય એવાને જ શોધે; પ્રિય સ્વરૂપને બળતાં મનકામના વહેલી પાર પડે; વળી એક જણુ કાર્યવશાત્ ખીળને પણ સેવે.

પ્ર.-સર્વ લોક અમુક એક જ સ્વરૂપને બળે તો તે વધારે સારું કે નહિ ?

ઉ.-હા; ને લોક તેમ જ કરે છે. છેક જૂના કાળમાં મુખ્ય ઉપાસના પ્રજ્ઞાની હતી; ને પછી રાશવિષ્ણુની યર્ષ. લોકનાં ઐક્યને અર્થે અનેક સંપ્રદાય, અનેક મત ને અનેક ઉપાસના છે તો પણ લોક શિવ કે વિષ્ણુ એ બે જ મુખ્ય સ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે.* ને એ બેમાં પણ કાળે કાળે એકને જ આગળ પડતો ગણે છે. વિક્રમ સંવતથી તે ૧૨૫૦ સુધી શિવધર્મ પ્રધાન હતો ને પછીથી વૈષ્ણવધર્મ ચપલો જે આજ વગોવાય છે.

પ્ર.-અનેકની ઉપાસનાથી ધર્મ વધારે અવ્યવસ્થિત નહિ થાય ?

ઉ.-અનેકની પણ વ્યવસ્થાવાળી ઉપાસનાથી જ્ઞાનધર્મ અવ્યવસ્થિત થતો નથી; અનેકની ઉપાસના પરંપરાથી ચાલી આવી છે ને ધર્મ રહ્યો છે જ; સમયે સમયે થોડો ધણો અવ્યવસ્થિત થાય પણ થોડીવાર સસધર્મ ખોળતાં તે તેવો થાય તોપણ શું ? સમાજ કાઢી બોધ આપનારા તે જ સૌ એકમતના કયાં છે ને કેમ થતા નથી ?

પ્ર.-સારે હવે લોકે કયું સ્વરૂપ પૂજવું, કઈ સમાજનો દેવ બળવો ?

ઉ.-વળી બૂલ્યો ? સમયે અવ્યવસ્થા ને સમયે વ્યવસ્થા થવી એમ કમજ છે. અમારું મત આ છે કે હજુ થોડાંક વર્ષ સૌએ પોતપોતાનો સ્વતંત્ર વિચાર કરવો; પ્રત્યેક જણે પોતાની શક્તિ નીતિ જેટલી બહાર કઢાય તેટલી કાઢવી, દુરાગ્રહે નહિ; તોપણ નિર્ગુણ સગુણ વિષે અને શિવ કે વિષ્ણુ કે સમાજોનો દેવ એ ત્રણમાંથી એકને પૂજ્ય માનવા વિષે અવસ્થા કરીને અંતે વિચાર કરવો.

પ્ર.-એક તત્વની સત્તાએ અનેક સંકલ્પ દેવતા હિપ્ત થયા છે અને સગુણ દેવતા તે અચળ દેવતાં અવતરણ સ્વરૂપ છે, એ તો મારે નફી માનવું કે ?

ઉ.-તે તો તું જાણે.

પ્ર.-વળી કહેશો કંઈ ?

* જે હોવાનું કારણ કે પ્રથમથી જ બ્રાહ્મણવર્ગે લોકવર્ગથી ભેદો છે. જ્ઞાન, સ્વ-ભાવ તથા કરુણી રહેણીમાં, તો તે વર્ગનો મોટો ભાગ લોકનાથી ભેદો છટ દેવને માને.

ઉ.-“આત્મા-ઈશ્વર-સાક્ષી-સ્વયંપ્રકાશ-પોતાને પોતેજ જાણનાર જેને કાંઈપણ વિશેષણ અપાતું નથી, એવું જે પરમ કારણ જગતનું તેજ હું (વિષ્ણુ) છું, બ્રહ્મા છે ને શિવ છે; કેમ કે હે દક્ષ! તેજ હું; શુશ્રુવતી ને આત્મભાયામાં પ્રવેશ કરીને જગતનું સૃજન, સંરક્ષણ તથા સંહાર કરતાં ક્રિયાને ધટતું નામ ધારણ કરું છું; માટે, હે બ્રાહ્મણ! જે મનુષ્ય સર્વ જૂતના આત્મારૂપ તથા એકરૂપ એ ત્રણેમાં ભેદ નથી ભેતો, તેજ શાંતિને (માક્ષ સુખને) પામે છે.”

હૃદ્ય મદ્યા ચશર્વધ્વજગતઃકારણપરં । આત્મેશ્વરહૃદયસ્વયંદગવિશેષણઃ ॥ ૧ ॥
આત્મમાયાંસમાવિદ્યસોહંગુણમયીદ્વિજ । સ્વજનરક્ષનદ્વરનૃવિશ્વંકધ્રેસજ્ઞાંકિયોચિતામ્ ॥૨॥
ત્રયાણમેકભાવાનાંયોન પદ્યતિ વૈભિદામ્ । સર્વભૂતાત્મનાંબ્રહ્મન્સજ્ઞાતિમધિગચ્છતિ ॥૩॥

પ્રશ્ન-પરમેશ્વર-ઈશ્વરની પ્રાપ્તિને અર્થે કે તેની પ્રીતિને અર્થે સાધન શા છે ?

ઉત્તર-જ્ઞાન, ઉપાસના ને કર્મ એ ત્રણ છે. પણ એ ત્રણેનું સત્વ તે વિશ્વાસ-ભાવ-શ્રદ્ધા છે; એ વિના ત્રણે સાધન નિષ્ફળ છે.

પ્ર.-જ્ઞાન તે શું? તેથી ફળ શું ને તે કાને અનુકૂળ આવે?

ઉ.-બ્રહ્મ ને જગત્-શિવ ને જીવ એ વિષે તથા તત્ત્વો વિષે જાણી યર્ષ કર્મદોષ તથા અજ્ઞાન એથી શુદ્ધ યર્ષ કર્મબંધન તથા પ્રાપ્તિથી છુટવું. એ વિષયમાં જે વિવેક વિચાર કરવો તે જ્ઞાન એથી અંતે ફળ આ કે જીવ વારેવારે જન્મ ભેતો અટકે ને સમ્યક્દાનંદ-સદાશિવ-વિષ્ણુરૂપ યર્ષ રહે. એ સાધન જેનામાં જન્મથી વૈરાગ્યનો અંકુર હોય, તેને અનુકૂળ આવે, સૌ ભોકને નહિ.

પ્ર.-ઉપાસના તે શું? તેથી ફળ શું ને કાને અનુકૂળ આવે?

ઉ.-નિર્ગુણ બ્રહ્મનું કે તેના કોઈ સગુણ સ્વરૂપનું શરીરની એકા તથા મનની ચંચળતાએ રહિત યર્ષ એકાગ્રચિત્તે ચિંતન કે ધ્યાન કરવું તે ઉપાસના. એ સગુણ ઈશ્વરની સકામ હોય તો ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ ને નિષ્કામ હોય તો વધારે જાણી રચિત; વળી ઉત્તમ હોય તો કેટલીક સિદ્ધિ તથા ઈશ્વરપ્રાપ્તિ. નિર્ગુણની યોગક્રિયાએ જે ઉપાસના તેથી મોટી મોટી સિદ્ધિ ને તત્ત્વદર્શન. ઉપાસના સાધન નિશ્ચય વૃત્તિવાળાને વિશેષ અનુકૂળ આવે.

પ્ર.-કર્મ તે શું? તેથી ફળ શું ને કાને અનુકૂળ આવે?

ઉ.-સગુણ ઈશ્વરની કૃપાપ્રસાદીને અર્થે શરીરચેષ્ટા સાથે જે કાંઈ કરવું-કરેલું તે એથી કર્મના દોષ જાણ ને અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય. એ સર્વ

સાકને અનુકૂળ આવે. જીવની વૃત્તિ જન્મચક્રી જ કર્મ લાણી છે, મનુષ્યે પોતાની વૃત્તિ સત્કર્મ* લાણી કરવી, એ તેનું બીજા પ્રાણીઓથી જૂદું ને પોતાનું વિશેષ કર્મ છે; સત્કર્મ તે મનનાં માન્યાં નહિ પણ સ્વધર્મોક્ત કરવાં એ તેનું પુરુષાર્થ છે. ઉપાસનાને માટે પાત્ર થવાને કર્મ અવશ્ય છે; જ્ઞાનપ્રાપ્તિ યતાં પહેલાં સ્વભાવમનના દોષ કાઢવાને કર્મ અવશ્ય છે; જ્ઞાન વિરાગથી, વિરાગ ભાક્તથી ને ભક્તિ કર્મથી થાય છે.

પ્ર.-ઈશ્વરનું સ્મરણ કરવાને, તેને ભક્તિ અર્પણ કરવાને, પ્રસંગે નિસને માટે વિદિત કર્મ કિંધાં છે ?

ઉ.-સ્નાન, સંધ્યાવંદન, જપ, પૂજન, હોમ.

પ્ર.-સમાજવાળા સ્નાન તે સ્વચ્છતાને માટે છે ને જપ હોમ તે નિરર્થક છે એમ જાણે છે. જગદીશ્વરની કૃપાપ્રસાદીને માટે તેની પ્રાર્થના કરવી એ જ ખરું સાધન છે ને મૂર્તિ તો ન જ પૂજવી, એવો તેઓના દુઃશિષ્ય છે. એ વિષે આપનું શું મત છે ?

ઉ.-સ્નાન સ્વચ્છતાને માટે છે એ તો ઠીક પણ વળી સ્નાનથી મન ઉકળાટ ગયે થકું પડે છે તથા વ્યગ્રતા ટળે સ્થિર થાય છે—એટલે ઈશ્વર-સાધનને આરંભે સ્થિર થવાને પ્રથમ કર્મ છે ને ઈશ્વરસ્મરણ એ પવિત્ર ઉદ્દેશને અર્થે જે સ્નાન તેથી શરીર તથા મનની પવિત્રાર્થ છે.† જપ, હોમ, એ યોગ્ય સાધન છે. જપ સમજી અણુસમજી સૌને માટે છે ને હોમ અનુકૂળતાવાળાને માટે છે. પણ આજણે નિસ વેશદેવ ને સૌએ શુભાશુભ કર્મને પ્રસંગે યજ્ઞ કરવા. એ વિના પૂર્વકાળની પેઠે અમિહોત્ર રાખવાં તથા વારેવારે યજ્ઞ કરવા એને માટે આ સમય નથી. ‡ પ્રાર્થના, સ્તુતિપાઠ, જપ-

* કર્મ, અસત્કર્મ, સત્કર્મ; ફાતિકર્મ, આશ્રમકર્મ, નિલને(મતિ)કામ્યકર્મે શુભાશુભકર્મ કહ્યાંદિ વિષે હવે પછી.

† સમાજવાળા મણુનું ન્યાયીપણું પ્રગટ પાડે છે પણ પવિત્રપણું નહિ; અંતર-શુદ્ધિને વખાણે છે પણ એને બાહ્યશુદ્ધિથી ધણી પુષ્ટિ મળે છે એ વાતને તુચ્છ ગણે છે. વળી આ જાણી રાખવાનું છે કે સુસલમાન મસીદમાં જઈ જોડા કાઢી હાથ પગ ઘોઈ પછી નમાઝ પડે છે; આપણા લોકો દેવો બહાર ઉભા રહી દૂરથી દર્શન કરે છે તે પણ જોડા કાઢીને, પણ સમાજવાળા જોડા સાથે ઘટકતે પડે હોય એવી પ્રાર્થના કરે છે.

‡ શુભ વિરોધે ઈશ્વર સંબંધી મનમાં જે ઓળખ જાપ, તે પણ એક પ્રકારની મૂર્તિ છે. એ વિષે સમાજોના અગ્રેસર વાંધો લેજ નહિ; પણ દર્શના વ્યથ કે ધાતુના દેવતા કે કાલપાયાનુની પ્રતિમા એ પૂજવાની તેઓ ના કહે છે પણ જ્યારે તેઓ અવતરણ સ્વસ્થપને માનતા નથી, મંત્ર દેવતે દેવની પ્રતિષ્ઠા થાય છે એ માનતા નથી ત્યારે તેઓ મૂર્તિપૂજનની ના જ બોલે.

ધ્યાન, હોમ, જેમ જેને ગમે તેમ તે કરે. મૂર્તિપૂજન એ પણ સગુણ દેવ પ્રીત્યર્થે સારું કર્મ છે; ઉત્તમ નથી. ચિત્તમાં કલ્પેલી દેવની મૂર્તિ સ્થિર ન રહે, માટે પ્રતિમા એમ ન સમજતાં પ્રતિમા એ જ દેવ છે એમ સમજવું ને મૂર્તિપૂજન એ જ ઉત્તમ ધર્મકર્મ છે એવો મમત ધરવો- એ અજ્ઞાન તથા જડશક્તિ છે ને તેથી કલ્પાણુ નથી જ. વળી જેઓ કેવળ મૂર્તિનાં દર્શનની જ લલુતા રાખે છે તે તો પાનર પ્રાણી છે.* “સર્વભૂતને વિષે રહ્યો એવો જે હું આત્મા-ધર્મર તેનું જ્ઞાન ન રાખી પ્રતિમાને ભજે છે મૂઠપણે, તે રાખોડીમાં જ હોમે છે.”

યો માં સર્વેષુ ભૂતેષુ સંતમાત્માનમીશ્વરં ।

દિત્વાર્ચાં ભજતે મીઠપાત્ મસ્મન્વેવ જુહોતિ સઃ ॥ ૧ ॥

પ્રશ્ન.-મત, તીર્થદાન, એ વિષે સમજાવશો ?

ઉત્તર.-મત એ ઉપાસના અંગનું સંકલ્પ સાથે આચરણુ છે. મત અનેક છે પણ તે ત્રણ વર્ગમાં સુકાય-દેવદેવીનાં-જેવાં કે એકાદશી, શિવ-રાત્રિ, નવરાત્રિ, અવતારી પુરુષસંબંધી-જેવાં કે વામનદ્વાદશી, રામનવમી, જ-માહત્મી; અને સદ્ગુણસંબંધી-જેવાં કે સત્યમત, દાનમત, બ્રહ્મચર્ય, પતિ-મત, માતૃપિતાની સેવા, ઇલાદિ. પહેલા બીજા વર્ગનાં મતમાં ઉપવાસ કે ફલાહાર કરવો ને ઉપાસ્યનું ચિંતન કરવું એ આચરણુ હોય છે અને ત્રીજા વર્ગના મતમાં હાનિ કે ભયની સ્પૃહા ન રાખતાં દદ નિશ્ચયે અમુક સદ્ગુણનું (સર્વકાળ) પાલણુ હોય છે.†

* વેદમાં અગ્નિ, ઇન્દ્ર, વરુણાદિ દેવતાનું યજ્ઞન છે એમ ને સઘળા બાપ્યકારોએ કહ્યું છે તે વિષે અમને સંકા નથી જ. પૂર્વકાળમાં વેદાધ્યયન, યજ્ઞ એ મુખ્ય કર્મ હતું, વળી પાર્થિવ તથા બીજા પ્રતિમાનું પૂજન હતું તોપણ અમણાં જેમ સ્થાપિત દેવનાં અનેક દહેરાં છે તેમ તે કાળે નહોતું; યજ્ઞરાજાઓ મણી હતી એમ અમે માનીએ છીએ. બૌદ્ધધર્મે યજ્ઞકર્મને નિંદી મૂર્તિપૂજન વધારેતું તેથી બ્રાહ્મણોએ પણ તે કર્મ સ્થાપી રાખ્યું એમ અમને લાગે છે. અમણાંના લોકની અપ્પટ સ્થિતિ, ધર્મ-વિષે અરુચિ ને વિષયસેવન ઉપર લલુતા એ જોતાં લોકસમૂહને મૂર્તિપૂજન વિના બીજું કાઈ કર્મ અનુકૂળ આવે એવું નથી. માટે નિરાકાર વત્તનાં જ્ઞાનવિના મુક્તિ નથી નહ; બ્રહ્મ, વિષ્ણુ, શિવ એ આદિ દેવ પણ એતે મિથ્યા છે; મૂર્તિઓ એ માત્ર ધ્યાન કે રમરણને માટે છે; એ આપણા લોકના નિત્યના વિચાર ને અમણા અજ્ઞાને વિસ્મૃતિની ગુફામાં પડ્યા છે તે પાછા વિદ્યાભળે બદ્ધાર પડી ઉઠે યદી પ્રકાશતા યવા જોઈએ-પણ મૂર્તિપૂજ રહ્યો અથવા ન રહ્યો.

† વળી દ્વાદશી (વિષ્ણુપર્વણી), અમાવસ્યા (ચિત્રપર્વણી), સંક્રમણપર્વ, મહાપૂર્ણિમાદિ તિથિ-કાળ પ્રુવચ કરવાને છે. જૂમ્યા દેહેતું કે સ્વસ્થ ફલા-

પ્ર.-તીર્થ તે શું ને તેના મહિમા શો ?

ઉ.-શરીર મન પવિત્ર થાય તેવા ઠેકાણાં તે તીર્થ.* નદી, સમુદ્ર, ધર્માત્મા સત્પુરુષના આશ્રમ કે દેવદેહરાં અને માતૃપિતા (સંબંધ સ્થાન). એકમાં સ્નાને, બીજામાં દર્શને કે સ્મરણે ને ત્રીજાને વિષે સેવાએ પવિત્ર થવાય છે. દેવદર્શન, ધર્માત્માનાં સ્મરણ તથા કથાશ્રવણ ને હાં મળેલા સાધુસંતનો સમાગમ એથી મન નિર્મળ થાય છે; ભક્તિ, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન વિષે મુશ્કેલી થાય છે; અને દાનપુણ્ય થાય છે.

પ્ર.-હવે દાન વિષે ?

ઉ.-સ્મૃતિકારોએ કલિયુગને માટે દાનધર્મ જ પ્રધાન કહ્યો છે. પાત્રને યથાશક્તિ દાન આપવું ને દાન આપીને કહી સંભળાવવું નહિં. વિદ્યાદાન તથા અભયદાન એ ઉત્તમ છે; ને કાર્તિકે માટે કે કામ કરાવવાને માટે દાન તે અધમ છે. બહુ લોકનું હિત થાય તેવાં મુજોધદાનથી કે પ્રાણદાનથી અને કુવા, વાવ, ધર્મશાળા, સદામત, પર્વ એથી મોટું પુણ્ય ને ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે-પછી નિષ્કામ કે સકામ ભાવ હોય તે પ્રમાણે.†

પ્ર.-દાનને, બૂખ્યા તરસ્યાને, અપંગનિરાશ્રિતને દાન આપવું એ યોગ્ય છે પણ બ્રાહ્મણને દાન ભોજનનો શો મહિમા ? સ્વધર્મ નથી જાણ્યો કે નથી પાળ્યો, તે છતાં તેઓ પૂજ્ય છે તે તેઓને પોતાને વારસામાં મળેલાં બળે કે લોકને અજ્ઞાને કે બંનેથી ?

ઉ.-બ્રહ્મજ્ઞાન, આચાર, વિદ્યા, નિવૃત્તપ્રવૃત્ત ધર્મનું શિક્ષણ, અયાચક-વૃત્તિએ સંપત્તિ હોવાથી બ્રાહ્મણ પ્રથમ પૂજ્ય ને ઉત્તમ દાનપાત્ર છે. અમણ્યાના

દાર તે આટલા માટે કે શરીર હલકું રહે, આજસ ન રહે ને ઇચ્છા જ વિચારમાં રહેવાય. ત્રીજા વર્ગના મદા પુરોચના દાખલા શમાયણ, મદાભારત ને પુરાણોમાં મળ્યા છે. અંગેજી બહેલા પહેલા બીજા વર્ગનાં મતને માનતા જ નથી પણ કેટલાક, લોકલાજે કે વડીલને ધાકે કે સિયોની હડે પાળે છે; તેઓ સદ્ગુણને બહુ વખાણે પણ એકના પણ ઉપાસક નથી.

* કેટલાંક તીર્થસ્નાયી શરીરના બહુ કાળના રોગ પણ જાય છે. તીર્થયાત્રાથી મુખ દુઃખની અનુભવલક્ષના થાય છે; અને અનેક લોકના મેલાવડાથી તથા અનેક વસ્તુનાં હાથ ભરાવાથી પણ લાભ થાય છે.

† જે દાન જેવે ભાવે અપાય, તેવે ભાવે બીજે જન્મે મળે; ભાવથી આપનાર લેનાર બંને સર્વે જાય છે; માત્રવા આવનારને કંઈ પણ આપવું, કેમકે એમ નિશ્ચ આપતાં કોઈ સમયે પાત્ર પુરુષ પણ આવી જાય કે ને દાતાને સર્વ દુઃખથી વારે. અમુક દાનથી અમુક ફળ પ્રાપ્તિ, એ વિષે સત્પુરુષોનાં વચન છે.

બ્રાહ્મણો તારા કેવા પ્રમાણે 'બંનેથી' પૂજાય છે પણ યુગયુગના ધર્મ જૂદા હોય છે અને કલિયુગના બ્રાહ્મણ પણ ઉતરતા હોય છે, માટે તેઓની પાસે પૂર્વજોનું સામર્થ્ય ધ્રુવજીવું એ મિથ્યા છે; અમણા પણ શુભાશુભ કર્મ કરાવનારા ને આચારને સ્થાપિત રખાવનારા બ્રાહ્મણ જ છે.

પ્ર.-અમુક પુરુષોને માટે આપ કહો છો તે ઠીક છે પણ હું તો મૂર્ખ બ્રાહ્મણના સમુદાયને માટે કહું છું.

ઉ.-એ વિષે અમણા આટલું જ જણી રાખ કે, બ્રાહ્મણશાંતિ પૂર્વ-કાળથી જૂદી જ રહીને ઉંચી મનાતી આવી છે. વિદ્યાચારમાં તે ખીજી બધી શાંતિથી હજી પણ ઉંચી જ છે. તોપણ, મૂર્ખ અપાત્ર બ્રાહ્મણને દાન કે ભોજન આપવું ને ધણાને જમાડવા, એ તો જમાડનારનો અવિચાર તથા કાર્તિકધર્મ છે; મૂર્ખ આગમુને ઉત્તેજન આપ્યાના પાપમાં તે પડે છે.*

. પ્ર.-ખીજાં સત્કર્મ વિષે બોલશો આજે ?

ઉ.-આચારવિષે ખીજા પત્રમાં બોલીશું, પણ આ પત્રમાં કહેવા જેવાં કર્મ આ છે કે વેદાર્થનાં વ્યાખ્યાન, ઊપનિષદવિષયનાં ભાષણ, સ્મૃતિઓના વિષયની ચર્ચા, પુરાણકથા, હરિદ્વિર્તન ને સંતસાધુનો સમાગમ એનો લાભ લેવા કે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તનો સુબોધ હૃદયમાં કરી.

પ્ર.-ભક્તિ એટલે ભાવે-સ્નેહે દેવને અર્પણે કરવું તે; પણ વૈરાગ્ય તે ?

ઉ.-સંસારવિષયનું સેવન એ પાપ છે, મુવા પછી દુઃખ ભોગવવું જ છે ને શ્રવતાં પણ તે દુઃખદ છે એમ સમજી તે ઉપરથી પ્રેમ-રાગ ખસેડી લેવા તે વૈરાગ્ય. (ધર્મચરિત્રતિ વૃત્તિ કરવાને.) આ સુબોધિતનું સ્મરણ રાખજો:-

મેયં ગીતાનામસદ્દસ્યં ધ્યેયં ધીપતિરૂપમવલં ।

મેયં સ્વનસંગતિચિત્તં દેવં રીનજનાય જ વિત્ત ॥ ૧ ॥

મુરતિનીતરૂમૂલનિવાસઃ શ્રેય્યાપૂતલમગ્નિનં વાસઃ ।

સર્વપરિપ્રદ્ધભોગત્યાગઃ કસ્ય મુલં ન કરોતિ વિરાગઃ ॥ ૨ ॥

પ્રશ્ન-વેદોક્તધર્મમાં આચાર કેને કહે છે ?

* મતુરમૃતિ-“મનવાન ત્રુદસ્યે પણ ધણાને જમાડવા નહિ, તેમ કર્યાથી બ્રાહ્મણનો સત્કાર, દેશધનની શોભતા, ધર્મચરિત્રને પાત્ર બ્રાહ્મણ મજવાની આવશ્યકતા એનો નાશ પાપ છે.” હજી લાખ મૂર્ખને જમાડવા, તેજ કરવાં એક જ્ઞાનીને જમાડવાનું અધિક પુણ્ય છે.

ઉત્તર-વેદની મર્યાદામાં રહી સત્પુરુષ જે પદ્ધતિએ પરંપરાથી ધર્મ કર્મ પાળતા આવેલા તે. *

પ્ર.-મુખ્યત્વે કીયા ધર્મકર્મ વિષયમાં આચાર પાળવાનો ?

ઉ.-સંસ્કાર, વેદાધ્યયન, દેવકર્મ, પિતૃકર્મ, શૌચાશૌચ, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય ને પ્રાયશ્ચિત્ત એમાં.

પ્ર.-એ કર્મ સૌ લોકોને માટે હતાં ?

ઉ.-દિવ્ય માત્રને માટે એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણને માટે હતાં, શૂદ્રને માટે કેટલાક નહોતાં.

પ્ર.-ઉપર કહ્યા તે વિષયમાં વર્તમાનમાં બ્રાહ્મણ વિના બીજા તો કાઈ આચાર નથી પાળતા ખરું ?

ઉ.-વેદોક્ત ધર્મ માનનારાં સૌ જ આચાર પાળે છે; †-હમણા આચાર સતેજ નથી, પણ વળી હા બળવિનાનો પણ નથી.

પ્ર.-તે કાળની ને આ કાળની સ્થિતિમાં મોટો અંતર શો ?

ઉ.-પૂર્વે મુખ્ય ત્રણ વર્ણ હતા; બ્રહ્મીક ચંકર સ્થિતિ હતી ને શૂદ્રની ચોથી વર્ણ કહેવાતી. હમણા સંકેડો સ્થિતિ છે ને એમાંની બ્રહ્મીક પોત-

* પરંપરાથી ચાલતી આવેલી રીતિ તે આચાર, (સ્પદિ)-દેશાચાર, જ્ઞાત્યાચાર, કુલાચાર. બ્યવહારમાં રીતિ તથા તે પ્રમાણે થતી ક્રિયા એમને આચાર કહેવામાં આવે છે ને એમ જ અમે અહીં વાપર્યો છે.

† વેદોક્ત કે તેને અનુસરતો ધર્મ માનનારા લોક પંદરેક કરોડ હશે. બ્રાહ્મણ તથા જનોઘવાણી બીજી સ્થિતિ મુખ્ય સંસ્કાર હજી કરે છે જ, વેદનું અધ્યયન કરનારા બ્રાહ્મણ હજી છે જ, જનોઘવાણી ધણીખરી સ્થિતિ દેવપિતૃતરનું અર્ચન વેદોક્ત મંત્રે કરે છે, અને બ્રાહ્મણ તો ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, શૌચાશૌચ પ્રાયશ્ચિત્તનો વિચાર અવશ્ય પાળે છે જ.

જનોઘ વિનાની સખળી સ્થિતિ કેટલાક સંસ્કાર રીતિ જે રાખવાના તે પણ કરે છે; વેદાધ્યયન નથી કરતી પણ પુરાણોક્ત ભક્તિ વૈરાગ્યની તથા વેદાંત જ્ઞાનની કથા સાંજળે છે; આવાપીના સંજંધી, સુતક પ્રાયશ્ચિત્ત સંજંધી મોટા પહોળા નિયમ રાખે છે, અને દેવપિતૃતરનાં કર્મો તો કરે છે જ.

બ્રાહ્મણમાંથી થતા સંવદસી ત્વાની જ્વેરી (સીવ), વેરાળી (વૈષ્ણવ) તે પણ કેટલોક આચાર પાળે છે. વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણ કે વૈષ્ણવ ક્ષત્રી, વૈશ્ય, આચારને માટે બહુ જ આમદ રાખે છે.

આર્યસમાજ તથા પ્રાર્થનાસમાજવાળા અહુરમનો આચાર પણ પાળે છે. (પણ નવી બ્રહ્મસમાજ પોતાના જનોઘવાણી પાસે જનોઘ કદાચ્યાં છે અને તત્રને માટે સમારંભ નવો ધારો કરાવ્યો છે)

પોતાની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા રાખે છે; તોપણ બ્રાહ્મણ માત્રની એક, અને એએને પૂજ્ય માનનારા બીજા લોક સમસ્તની એક એમ બે મુખ્ય જ્ઞાતિ ગણાય. હમણાની જ્ઞાતિઓમાં (બ્રાહ્મણની તેમાં પણ) એક બીજા સાથે ખાવાપીવાનો ને બોટી લેવાદેવાનો વ્યવહાર રાખવામાં કઠિણ પ્રતિબંધ છે કે જેવો પૂર્વે નહોતો.

પ્ર.-હમણાના પ્રતિબંધ સકારણુ ચયેલા શું ? અથા હાનિ નથી ?

ઉ.-કારણુ ધર્મરક્ષણુ હતું; પણ ધર્મશિક્ષક નિર્બળ હોવાથી લોકે આચારના દુરાગ્રહમાં ને સંસારી મોટાર્થ તથા દ્રેપ મમતમાં તે વધારી દીધા. કઠિણ પ્રતિબંધ લોકનું કલ્યાણુ નથી જ.

પ્ર.-વંશપરંપરા જ્ઞાતિભેદ રાખવાની આવશ્યકતા ખરી કે ?

ઉ.-હા, મુખ્ય જ્ઞાતિઓ પરંપરા જૂદી રહેવી જોઈએ;* પણ વળી સમયે સમયે નવી વ્યવસ્થા થવી શુણુકર્મપ્રમાણે-પ્રત્યેક જ્ઞાતિમાંથી કેટલાક ખસે ને તેમાં કેટલાક નવા આવે. વર્તમાન સમય કઠિણ પ્રતિબંધ તોડવાનો છે, માટે હમણા વ્યવસ્થાનો વિચાર કરવાનો નથી.

પ્ર.-વારુ, આશ્રમ 'તે' ?

ઉ.-પૂર્વે જનોષ્ઠના સંસ્કારથી તે મરણુ લગીમાં અમુક કાળે અમુક જ સ્થિતિ રાખવાનો નિયમ હતો તે-બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ ને સંન્યાસ,

* જ્ઞાનનો સૂક્ષ્મ વિષય એવો ધર્મ તથા તેના ધણુક સ્થૂલ ભેદ ને એમાં પવિત્રતાની આવશ્યકતા; લોકની પ્રવૃત્તિશુદ્ધિ પણ ધર્મભણી, દેશ મોટો તથા તેમાં ધણુક પ્રદેશ; અને લોક ધણા તથા બહુ બહુ પ્રકારની સ્થિતિ શુદ્ધિના; એ કારણેથી વેદોક્ત-ધર્મનાં નિત્ય રક્ષણુને અર્થે તથા તેની સારી વ્યવસ્થાને અર્થે પરંપરાની જ્ઞાતિ અવશ્ય છે. બ્રાહ્મણુ જ્ઞાતિ જૂદી રહી તે જ હજી આર્યપણુ રહ્યું છે. ભેદ કેવા પ્રકારનો તથા કેવા પ્રતિબંધનો તો તે અવ્યવસ્થિત સમય વીત્યા પછી લોકનું ધર્માચરણુ જેવું દેખાય તેને અનુસરતો;-હમણાના અવ્યવસ્થિત કાળને અંતે બ્રાહ્મણુ ક્ષત્રી-વૈશ્ય શુદ્ધિના નેટલા તથા જેવા જણારો, તે પ્રમાણે વર્ણવ્યવસ્થા થશે. જ્ઞાતિભેદ વિષે હજી વધારે બોલારો.

વિષ્ણુ બ્રહ્મચારી કહે કે, જે વર્ણમાં જે ઊકરો જન્મ્યા હોય ને તે વર્ણનો શુણુ તેનામાં ન હોવાં તે વર્ણનું કામ કરે તો તે નરણું કરે તથા લોકને અપકાર કરે માટે વર્ણવ્યવસ્થા જોઈએ; માટે ઊકરઓની પરીક્ષા લેઈ બ્રાહ્મણુ કે ક્ષત્રી કે વૈશ્ય શુદ્ધિના શુણુકર્મનો અંકુર હોય ને તે પ્રમાણે તે તે વર્ણમાં મૂકી તે તે વર્ણના કામનો અચાસ કરાવવો-વર્તમાનમાં પણ એમ જ કરવું.

સ્વામી દયાનંદ નિરપૂઢ રહી એ વિષે એટલું જ કહે છે કે, ત્રણ વર્ણ કહી છે તેમ મનુષ્યની એક જ જ્ઞાતિ છે ને વળી આર્ય ને દસ્યુ-શૂદ્ર કે વિદ્વાન ને મૂર્ખ એવી બે જ્ઞાતિ પણ કહી છે વેદમાં.

એ ચાર આશ્રમ હતા. હમણા વાનપ્રસ્થ કાઈ પાળતું નથી ને સંન્યાસ કાઈ કાઈ બ્રાહ્મણ લે છે.

પ્ર.-સારે બે જ આશ્રમ છે કે હમણા ?

ઉ.-બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પણ નહિ જવો; ગૃહસ્થાશ્રમ માત્ર છે.

પ્ર.-એ વિષે થોડુંક કહેશો ?

ઉ.-પૂર્વે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી કે વૈશ્યપુત્ર ધનાઢ્ય કે નિર્ધન, કાષ્ઠપણુ આછામાં આછા બાર વર્ષ વિદ્યાભ્યાસ કરતો ને પછી તે સંસાર માંડતો. હમણાં વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યા વિના જ છોકરાને પરણાવી દેવામાં આવે છે. પૂર્વેના ગૃહસ્થાશ્રમ વિદ્યા સંપન્નજનનો ધર્મ કર્મ પ્રધાન એવો તથા સાંસારિક ઉદ્યમે સમ્પન્ન જ હતો; હમણાનો ઉદરપોષણુ કર્મપ્રધાન એવો તથા સમા-સાતિલાનો વ્યવહાર ચિતાએ ભળવવા વિધેનિર્ધન સ્થિતિએ જૂડો દયામણો છે.

પ્ર.-હવે સંસ્કારાદિક કર્મ વિષે થોડું થોડું સમજાવશો ?

ઉ.-સંસ્કાર-શુદ્ધ વેદોક્ત કે તેને અનુસરતો ધર્મ પાળનારો છે મનુષ્ય, એમ આજખવાને કે તે ધર્મ પાળવાની પાત્રતા આણવાને જે કર્મ તે.*

વેદાધ્યયન-જનોષ્ઠના સંસ્કાર વિના વેદાધ્યયન કાષ્ઠએ ન કરવું કે ગાય-ત્રીમંત્ર ન જપવો, એ શિક્ષાએ હમણા પણ વર્તવું. વળી આ સમય વેદા-ધ્યયનને માટે નથી જ, ભોક્ષપાત્ર નથી જ ને તે ઇચ્છતા પણ નથી. †

દેવકર્મ-સ્નાને શુદ્ધ યર્ષ સ્થિર વૃત્તિએ જપ પૂજન સ્તુતિ એ કર્મ કરવા દેવપ્રીત્યર્થ, જે બ્રાહ્મણોએ પોતાના નિસ કર્મ ઉપરથી અદ્વા ઉઠાડી તેઓએ તે પાછાં કરતાં થવું.‡

* સંસ્કાર ચંદિત તે અપવિત્ર; 'સંસ્કારે બીજ તથા ગર્ભને લગતાં પાપ પોષાઈ નય છે.' વિશ્વત્રલચારી તથા સ્વામી દયાનંદ સંસ્કાર કરાવી લેવાનું કહે છે.

† સ્વામી દયાનંદ કહે છે કે સૌ લોક વેદાધ્યયન કરવું ને આ સમયમાં પશુ.

‡ બ્રાહ્મણ સ્મૃતિના પ્રકૃષ્ઠ પોતાપણું નહિ ભણે ત્યાં મુધી તેઓની પોતાની ને લોકની કુઈંસા રહેવાની. મનુસમૃતિમાં વચનો છે કે 'બ્રાહ્મણ ધર્મનું મૂળ છે; 'ક્ષત્રી બાહુથી, વૈશ્ય યદ્દ પોતાના ધનથી પણ બ્રાહ્મણ તો કેવળ જપ દોમળી પોતાની પીઠા દૂર કરે છે.' 'બ્રાહ્મણનું વચનપણું જ્ઞાનથી છે.' કાઈ બ્રાહ્મણ જ્ઞાનનિહ, કાઈ વપમાં મગેડો, કાઈ વેદપાત્રી ને કાઈ કર્મકાંડમાં કુશળ દોષ. વેદમાં વચન છે કે 'બ્રાહ્મણ', 'હરણઘોષ' પ્રકૃષ્ઠનું મૂળ છે." સ્વપ્રજ્ઞપ્રકાસ તે છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે 'શમ (ચંતિ), દમ (ઉન્નયન), વપ (સ્વધર્મનું અદ્વાન), સૌચ (પવિત્રતા), દ્યૌતિ (જ્ઞાન), આર્તવ (દંભ નહિ પણ સરળપણ), જ્ઞાન (વિદ્યા), વિજ્ઞાન (નિરાકાર તત્ત્વનું અનુભવજ્ઞાન) અને આસ્તિક્ય (વેદધર્મ ઉપર વિશ્વાસ), એ છ ગુણધર્મોના અંશ થોડો કે પડ્યો) બ્રાહ્મણમાં સ્વાતંત્ર્ય દોષ છે. બ્રાહ્મણે 'જરેવ' એ નામ સાર્ય કરવું.

પિતૃકર્મ-સંતતિનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર પિતરૂપ જીવાત્મા પ્રતિ કૃતઘ વંશ-
જનું જે કર્તવ્ય તે-તર્પણ શ્રાદ્ધ.*

સૌચાસૌચ- (શુદ્ધિ ને અશુદ્ધિ) એ પ્રકરણમાં અહિં સૂચવવા જેવો
વિષય સૂતકનો છે. સુવાનું સૂતક સંબંધીએએ પાળવું, એટલે તેઓના જીવ,
શોકગ્રસ્ત, મલીન, અપવિત્ર હોવાથી તેઓએ દેવ પિતરનાં પવિત્ર કર્મ કરવાં
નહિ ને એ કર્મ કરનારાઓએ તેઓનો સ્પર્શ કરવો નહિ.†

મહ્યામહ્ય-આટલી વસ્તુ ખાવાપિવામાં લેવી ન લેવી એ વિધિ નિયમો
હતા;—મઘ તો વળ્ય જ હતો, ને અમુક માંસને માટે પ્રતિબંધ નહોતો. હમ-
ણાને માટે અમારું મત આ છે કે મઘ તો વેદોક્ત ધર્મ માનનારા કોઈએ
પણ વાપરવો નહિ અને માંસ માત્ર ક્ષાત્ર કર્મ કરનારા વાપરે. ‡

પ્રાયશ્ચિત્ત-“દુષ્ટ ભુદ્ધિનાં આચરણ પાપ બરત્યાં હોય છે, માટે શુદ્ધ
ધવાને પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું; એમ ન કરેથી ખીજે જન્મ શરીર ઉપર નહારાં ચિહ્ન
જણાશે.” “પૂર્વ જન્મમાં તથા આ જન્મમાં કરેલાં પાપને લીધે શરીર
ઉપર-કોહોડ કે ખીજા રોગ કે ખોડ કોઈ હોય, તે મટાડવાને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.”
“સસ તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત્ત ક્રિયા કરવી.” §

* પિતરૂપ આત્મા તે દેવતારૂપ આત્મા કરતા પણ અધિક પવિત્ર છે માટે
પિતૃકર્મમાં ધણી જ પવિત્રાર્થ નોંધવે તર્પણ એટલે જળદાને પ્રસન્ન કરવાને, શ્રાદ્ધ
એટલે શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજન કરી તેઓનો આશીર્વાદ ‘આયુ, પ્રભ, ધન, વિદ્યા, યશ, સ્વર્ગ,
શાન્તિ, સુખ યજે’ એ મેળવવો.

† સ્વસ્વદ્યા, સ્વતિકા, શબ એ અપવિત્ર ગણાય છે ને તેનો સ્પર્શ કરનાર
અપવિત્ર થાય. મરનારનાં પાસેનાં સંબંધી અપવિત્ર થાય ને વળી તેના મૂળ પુરુ-
ષની વંશરાખાના પુરુષ પણ અપવિત્ર થાય. સૂતકમાં જીવનાં સ્વસ્વ તથા તેનાં
સગપણ સંબંધ એ વિષયનો સૂક્ષ્મ વિચાર પવિત્રતાને લગતો છે. સૂતકી જીવે
પોતાનું મન રનેહ-સંસારમાંથી ખસેડવું-સર્વ નાશવંત છે એમ વિચારી, ઈશ્વર સમરણ
કરવું. મુઠ મુંડાવવા તે એમાં માની લીધેલી શોભાનો ગર્વ મૂકવો, એમ સર્વને જણા-
વવું-નમ્ર થવું એ પણ ખરું.

‡ મધમાંસથી જળ વધે છે એવી સમજ લોકમાં ફેલાઈ ને માંસ તેટલું નહિ
પણ મધપાન હયા અતિઓમાં જલુ વધી ગયું. હવે વળી તે સમજ ખોટી હતી એમ
વિચાર આવે છે. યજ્ઞકાર્યમાં પશુવધ, દેવીને મધમાંસનું નૈવેદ્ય, શ્રાદ્ધણુ પણ પ્રસંગે
મધમાંસ ખાય, ઔષધમાં મધ લેવો, કલ્યાદિ વિષે ચર્ચા બીજા કોઈ પ્રસંગે.

§ “મદાહ્વાન, તપ, ધર્મકાર્ય, કાળ, મન, સૂર્ય, વાયુ, જળ, માટી, ગાયનું
છાણ એટલાં વાનાં દેહધારીને પવિત્ર કરે છે.” ‘અન્નજલવાં ચયલાં પાપને માટે યોડું
ને ઇચ્છાથી થયલાં ગણે વધારે પ્રાયશ્ચિત્ત છે.’ ‘નરનાં કર્મોના પ્રત્યાક્ષાપ થાય ને
પ્રાયશ્ચિત્ત લે તે જ પાપથી છૂટાય.’ ‘વિદ્વાન અપરાધને ક્ષમા કરવાથી, અરોગ્ય

પ્ર.-હવે નિલ પાળવાના સદ્ગુણ કહી જશો ?

ઉ.-કોઈનું કંઈ હરણ કરવું નહિ-ચોરી છિનાળી રડીબાણ કરવી નહિ, કોઈના જીવની હિંસા કરવી નહિ, માદક પદાર્થ ખાવા નહિ, અસલ બોલવું નહિ, જૂઠા સમ ખાવા નહિ, વ્યવહારમાં અપ્રામાણીક થવું નહિ, કોઈનું મર્મ ઉઘાડું પાડવું નહિ, સત્ય પાળવું, ધૈર્યવાન થવું, કાયા કષ્ટ હોવાનો અભ્યાસ પાડવો, જીવ માત્ર ઉપર દયા રાખવી, પરોપકાર કરવો, અતિથિને સતો પવું, શુરુ-વડીનની મર્યાદા પાળવી

પ્ર.-છેલ્લું કહ્યો, વેદોક્ત ધર્મનું મૂળ શું ?

ઉ.-બ્રાહ્મણની આસા ને એનું મૂળ તપશ્વર્ગ ને એનું મૂળ આચાર છે *

આચારાત્પ્રાપ્યતે શ્રેષ્ઠમાચારાત્કર્મ લભ્યતે ।

કર્મણો જાયતે જ્ઞાનમિતિ વાક્ય મનો સ્મૃત ॥

જિજ્ઞાસુ-આપે જે જે કહ્યું, તેથી થોડાક સમય મટયા ને આપણા ધર્મ વિષે કેટલીક મને નવી જેવી જ જાણ થઈ, પણ હજી ધણા સમય છે, તેમાના કોઈ કોઈ આગળ કર આજે ?

સુજ્ઞા-ના, તે પછી, જીવ વિષે થોડુંક સંભળી લે દેહનાં અમુક તત્વના સંયોગીકરણથી ઉત્પન્ન થયેલાં એવો જીવ નથી, તેમ દેહનાં નાશની સાથે જીવનો નાશ નથી, પણ દેહના મૂળ તત્વમાં-જન્મતની બીજશક્તિના પ્રસ્તારમાં પ્રતિબિંબરૂપ જે ચિદ્રશ છે પરમાત્માના, તે જીવ છે, વસ્તુત જીવ દેહથી જૂદો જ છે † જીવ દેહના સંબંધમાં હોય, દેહવિના કર્મ કરી

કામ કરનાર દાનથી, જેના પાપ છાના રહેલા તે જપથી ને વેદ બ્રહ્મનારા તપશ્વર્ગથી પવિત્ર થાય છે' બ્રાહ્મણ પેતાનો અપરાધ પ્રસિદ્ધ સમાધા મકટ કરે તો તે હોપથી મુકાય' ગ્રાહ્યા, બ્રહ્મદત્ત્યા, શ્રુતવ્યવસ્થુ પાપ, ચદિશપાન એ મહા પ્રાયશ્ચિત્તના કર્મ છે

બ્રહ્મધાતી તે ક્ષય રેણી, આત્માને નાકમ્ય ફેલાવા, સુસાપાનીના દાત કાળા, વ્યભિચારીને ઉદ્વિષરોગ એ પ્રભાલે બીજા નરસા કર્મને લીધે આપણા, હુલ્લ મહેશ મૂળા થાય છે

* 'વપોબળે બ્રહ્માએ વેદધર્મ રચ્યો ને વપોબળે તપિઓએ વેદનું જ્ઞાન મેળવ્યું, દેવ ને નરુપ્પના સર્વ સુખનું મૂળ તપમા રહ્યું છે,' 'નાના પ્રકાશની સમૃદ્ધિ વપોબળે જ મળે છે' 'હસ્તર દુર્લભ તે તપથી સાધ્ય થાય છે,' 'તપ એ કર્મ કર્વા સમાન છે, તે બ્રાહ્મણને જ્ઞાન, ક્ષત્રીને રક્ષણ, વૈશ્યને ધધા ને શૂદ્ર સેવા છે'

† 'દેહકમગમ્ય એક અતિસૂક્ષ્મ કમળ છે તેમા અગ્રુહ નેટરો જીવ રહે છે' દેહથી જૂદો પડે છે ત્યારે મુક્તિ થાય છે પણ પછી તેને કોયેલા કર્મ પેતાની મેળે સામરી આવે છે-નવી બેભનસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ બીજામાથી વૃક્ષ તેમ,

શકે નહિ, કર્મ પ્રમાણે નવા નવા દેહ ધારણ કરે એમ તેને સર્જિત છે; વળી સ્વરૂપનું જ્ઞાન પામવે, ધ્રુવિત દેહ ધારણ કરવે, દેહરહિત હોવે સમર્થ પણ તે યદ્ય શકે ખરો. જીવ સાકર્મો દેવ પિતરાદિ તથા મનુષ્ય દેહ પામે છે અને આસાકર્મો પશુ કીટ વનસ્પતિ ને સ્થાવર એવી દેહ લે છે; વળી અનેક જન્માંતરે શુદ્ધ તથા જ્ઞાની યદ્ય પરમ કલ્યાણપદને પામે છે.

જિ.-જીવ સંબંધી કયા અદ્વિત છે !

સુ.-વૈદિક અને બૌદ્ધ તથા જૈન એ ત્રણે ધર્મની એકસરખી વાણી છે કે જીવ કર્મ પ્રમાણે જન્માંતર કરે છે ને તત્ત્વજ્ઞાને કર્મરહિત યદ્ય પરમ સુખપદે ઠરે છે.

જિ.-જીવે અંતે નિલ કલ્યાણપદે ઠરવું, એ જ મોક્ષ કે ?

સુ.-હા; સર્વ દ્વૈતભ્રાંતિથી ને કર્મબંધનથી ને જન્મમરણાદિકના દુઃખથી છુટવું તે મુક્તિ ને તેવી જો સ્થિતિ તે મોક્ષ.

જિ.-ત્રણે જ્ઞાનધર્મનું દર્શિત મોક્ષદર્શન એક ક્યાંથી ? વેદોક્ત ધર્મનું કાજ છે ?

સુ.-ત્રણેનું જૂઠું જૂઠું છે ને પ્રત્યેકનું તે પણ કાળકાળના આચાર્યની દ્રષ્ટિએ કંઈ કંઈ જૂઠું જૂઠું ચિતરણ હોય છે. વેદોક્ત ધર્મમાં ચાર પ્રકારની મુક્તિ છે. ઉત્તરોત્તર-સંલોકતા, સમીપતા, સરૂપતા, ને સાયુજ્ય. જીવે સદા-શિવ-બ્રહ્મ જ યદ્ય રહેવું, એ જ સર્વોત્તમ મોક્ષ છે.*

અને જીવ સુખપદે સુખદુઃખ ભોગવે છે એમ સ્વપ્રમાં તેમ. પણ તે પાછો વિસ્મૃતિમાં પડે છે ને એ સમયમાં તેનાં પાપપુણ્ય નક્કી થાય છે ને પણ એને ભોગવવાના નવો દેહ ધારણ કરે છે. કાએ પાપે કાએ પુણ્યે કાએ દેહ-સત્વાદિ શુદ્ધિદે કાએ, એ વિધે બીજે કોઈ સમયે કહેવાયો પણ આટલું નક્કી જાણી રાખ કે “વિષયને સેવતાં જીવ તેમાં વધારે કુસળ યદ્ય વધારે પાપ કરે છે ને તેથી તેનાં જન્માંતરે પણ વધતાં જાય છે ને તે વધારે વધારે દુઃખી થાય છે.”

* એક બ્રહ્મતત્ત્વવિના બીજું કંઈ જ નથી વસ્તુતઃ અને જીવ તે શિવ, આત્મા તે પરમાત્માસ્વરૂપ થાય એ જો વિષય માત્ર વેદોક્ત ધર્મના જ છે ને એમના જ માટે વેદોક્તધર્મ તે બીજા બધા બક્તિધર્મથી ને બીજા જ્ઞાનધર્મથી જૂદો છે ને જૂદો દોષને વળી સર્વનો સમાવેશ પોતાનામાં કરે છે. જૈનમોક્ષ ત્મા કે પ્રત્યેક જીવ પોતપોતાની મૂળ પ્રકૃતિમાં આદી સિદ્ધસ્વરૂપે યદ્ય રહે. બૌદ્ધ નિર્વાણ આ કે પ્રત્યેક જીવ પોતાની મૂળ પ્રકૃતિના મહાકારામાં અદર્શ યદ્ય જાય. વેદોક્તમોક્ષ આ કે મુક્ત જીવ સર્વે એક પરમાત્માસ્વરૂપ યદ્ય રહે

જોનું એ ત્રિશુલ માયાની તથા એના શુદ્ધ સત્ત્વસ્વરૂપની જાણ કરી એને જોવો આશ્રય એવું ને બ્રહ્મ તેની સૂચના કરે છે; નિર્ગુણનું સજીવ યવા લપરનું સ્વસ્વ

જિ.-વેદોક્ત ધર્મના સ્વરૂપનો હવે મને જાસ યયો, પણ અમણા ચાલેલા વિચારોના સંગ્રંધમાં સંક્ષેપમાં ફરી પાછું વિવેચન કરશો ?

સુ.-પરમેશ્વર છે એ વિષે લોકને શંકા નોતી જ; શું એક નથી? એવી વિસ્મયવાળી શંકા કેટલાકને થઈ હતી તે તેઓને હવે નથી.

(૧) એક છે એટલું જ જાણીને અટકી રહે તેવી આ દેશના લોકની બુદ્ધિ નથી ને એ હવે એક તે શું છે, કેવું છે એ જાણવાને ઉત્સુક છે. વળી સમય પણ અનુકૂળ છે ઉદયો ખંધ પડવાથી;—તો વિષ્ણુ કે શિવ અને સમાજોનો જગદીશ્વર એમાંથી કયાને દેશમાં સમયનો મુખ્ય દેવ સ્થાપવો, એ વિષે લોકે વિચાર કરવો.*

(૨) એ વિચારની સાથે સાધનવિધ્યમાં વિચારવાનું છે કે ભક્તિ કે ક્રિયા? ભક્તિ—સપ્રેમ ભક્તિ તે અવશ્યે ઇશ્વરી કૃપા ઉપર જ વિશ્વાસ રાખે છે ને ક્રિયા તે અવશ્ય પોતાના નિયમ જળ ઉપર રાખે છે ઇશ્વરી પ્રસાદને અર્થે. †

(૩) પવિત્રતા ને સ્થિરતા કેટલી સાધ્ય છે (આ સમયમાં), તે વિષે વિચાર કરવાનો છે. ‡

(૪) કેટલીક સમાજ તે વેદને વિશુભ્રમણની વાણી માનતી નથી; વળી ધર્મક્રિયાનો અનાદર કરી માત્ર સંસારી નીતિ પાળવા વિષે કહે છે; અને મનુષ્યનો ખંધુત્વભાવ આગળ પાડે છે;—એ વિષે, અને જીવ, પુનર્જન્મ મોક્ષ એના સંસપ્તવિષે લોકે બહુ પૂછળા કરી મનનું સમાધાન કરવાનું છે. §

છ—તેથી જ તે સર્વે દેવતાના નામની સાથે જોડાય છે; બ્રહ્મનું જોગખ નામ છે; સર્વ મંત્રખીજનું આદિખીજ છે; એ જ્યોતિ સ્વરૂપ સર્વે પાપને જાળનાર છે, પરમ પવિત્ર છે.

* વિષ્ણુ, શિવ, એ સર્વવ્યાપી એક નિર્ગુણ બ્રહ્મનાં સગુણસ્વરૂપ છે; તેમ વળી એકેક તે પૂર્ણ આદિદેવ સ્વરૂપ પણ મનાય છે; વળી જગત્કર્તા પિતા, સર્વ શક્તિમાન, મુક્તિ આપનાર એમ પણ સમાજોનો દેવ તે સ્વતંત્ર સગુણ છે એટલે સાકારજ. અનેક દેવની ગોંધળ છે એમ કહેનારાએ ચૈતન્યરાજનાં સત્ય જે વેદોક્ત-મોહ-જન ધર્મી પ્રકૃતિએ અનુભવેલાં છે તે જાણી લેવાં; ગોંધળ તો વ્યવસ્થા ન સમજે તેને છે. સમજ ન પડે તેથી સત્યને અસત્ય કહેવું ને અસત્યને સત્ય કહેવું?

† સમાજોએ ભક્તિને વધારી છે તે ધર્મક્રિયાને કઠાવવાને; અને સંસાર, નારિતક્ય, મોહ એના કાળમાં; એટલે નામની ભક્તિ.

‡ ધર્મકર્મ નિર્ણય છે ને તેમાં કાળ ગાળવાથી સંસારી કામ યાય નહિ એ ખોટી સમજથી લેણી જતી ચંચળ થઈ બહેકી ગઈ છે.

§ પરમાત્મા બ્રહ્મ, અંતર્યામિ સર્વાત્મા જીવ એ વિષે, પરાવાણી એ શું છે એ વિષે, સદા પ્રેરણા એ શું છે, ચોક્કસ ઔચર્ય શું છે, એ વિષે યથાસ્થિત જાણી લેઈ

(૫) લોકની બુદ્ધિ એ મૂળનો વેદાક્તધર્મ સમજવાને પાત્ર નથી તો
તે માટે તે જ ધર્મનો રૂપાંતર પ્રકાર રાખવો કે અમણા લોકને ગમે
નવો ધર્મ યોજી તેને મૂળનો વેદધર્મ છે, એમ ઠાકી બેસાડવું? એ
પણ બુદ્ધિમંતોએ વિચાર કરવા.

જિ.—એ પાંચ પ્રકરણમાં આપે શો વિચાર કીધો છે ન શું મત
શું છે ?

સુ.—સર્વે વિચાર વ્યાખ્યાનમાં જણાવાય તે પછી મત કહેવાય તો
કે; પણ તું ધ્રુવે છે તો મારું મત સાંભળી લે. (૧) લોકે શિવસ્વરૂપને
વું.* (૨) ધર્મ પ્રીતિસ્વર્થ સ્વધર્મકર્મ કરવા ભક્તિપૂર્વક. (૩) પવિત્રતા
સ્થિરતાનો અનાદર ન કરવો. (૪) વેદ એ પરમેશ્વરની વાણી છે ને
સૌએ પૂજ્ય માન્ય રાખવીજ; છવ જન્માંતર કરે ન તેણે પોતાની
કૃતને અર્થે શાસ્ત્રોક્ત શિક્ષાને અતુસરતું આચરણ રાખવું. (૫) વર્તમાન જે
ધર્મપ્રકાર ને સહયુગનો ધર્મપ્રકાર, એ બેમાં મોટો અંતર છે તો પણ વેદ-
ધર્મનું સહ તથા તેનાં તત્વ તે પૂર્વે હતાં તે જ હમણાં છે.

જિ.—ધર્મક્રિયાની ખટપટથી સંસારી કામમાં ખલેલ પહોંચે ને એથી
સારસુખની હાનિ થાય ?

સુ.—નિયમિત કાળે ધર્મકર્મ ને નિયમિત કાળે વ્યવહારકર્મ રાખ-
વાથી કોઈ રીતની હાનિ નથી પણ લાભ જ છે. †

જિ.—વિવેચન સંક્ષેપમાં પણ બહુ કીધું આપે; થોડીક વાત સમજમાં
કેતરી, પણ ધણીક તો મેં મોઢમૂઢ યઈ સાંભળ્યાં જ કીધી છે.

પછી વેદવાણિ વિષે ચાંકા કરવી. ‘આમવત્સર્વભૂતેષુ, ‘સમો નામે મશકે’ એ ભાવના
મહત્વ જેટલું બંધુલનું નથી જ, વેદોક્તનીતિ પ્રાણીમાત્રપ્રતિ ઔદાર્ય તથા દયાથી છે
ને બંધુલની તે માત્ર કહેવાની છે. પુનર્જન્મને માનતા નથી તે પાપી છવનો એક
સપાટે આદિદેવસાથે ભક્તિયોગ કરાવી દે છે; અને જન્માંતર માનવારી સમાજ દેવ-
પિતર યોગિની ના કહે છે.

* વિષ્ણુની સન્નિ સંપદા લક્ષ્મી તે તો અનીતિમંત લોક ઉપર ફડી છે;
વિષ્ણુના સેવક તે આચાર ક્રિયાની જાળથી હંડાયા છે; પણ વિદ્યાસન્નિ હવે આગળ
પડી છે, શિવની ભક્તિમાં કાકમાક નથી; વૈરાગ્યબુદ્ધિએ શિવની ભક્તિએ લોક નીતિ-
મંત થશે ને આર્યસરસ્વતી તથા આર્યલક્ષ્મી તે ફરી દર્શન દેશે.

† ધર્મકર્મ એ સંસારી કર્મને બાધ કરતાં નથી. સંસારી ઉલ્લોગથી જ સંસારી
કામની સિદ્ધિ એમ નથી-સિદ્ધિ થવી એ તો પૂર્વજન્મના કર્મથી બંધાયેલ પ્રારબ્ધ
છે ને ઉલ્લોગ એ અવશ્ય સાધક નિમિત્ત છે; ધર્મકર્મ એ સદુલ્લોગ છે ને સંસારી
કર્મ એ સત્ અસતનો છે. (એ વિષે વિસ્તારપૂર્વક યથાસ્થિત વિચાર બીજા પ્રસંગે).

સુ.-હા બહુ ગર્ભિત છે વિવેચન; સમજાશે ધીમે ધીમે.

જિ.-વર્તમાનમાં લોકની ધર્મશુદ્ધિ નથી તેનું કારણ શું? તે આવશે કે નહિ? ને શી રીતે આવશે?

સુ.-ધર્મશુદ્ધિ કોઈ કાળે અધિક હોવી ને કોઈ કાળે ન્યૂન; એવો મહાનિયમ જ છે. તે પાછી આવશે ને સમય આવશે:-જ્યારે લોક જાણુ દુઃખી થશે, એવા કે દુઃખથી છૂટવાને અનેક મથન કરતાં હાવશે નહિ ત્યારે તે પરોક્ષ સામર્થ્યની કૃપાને અર્થે પોતાના જીવની કરશે ત્યારે. જ્યારે કેટલાક પૂર્વજન્મના સંસ્કારે મોહગર્ભિત કે જ્ઞાનજોરે સ્વધર્મને જાણશે ત્યારે અને ત્યારે કોઈ મહાપુરુષ ઉત્પન્ન થઈને વ્યવસ્થા કરશે ને સર્વ લોક સુખી થશે.

જિ.-લોકની ધર્મશુદ્ધિ કરવાને ઉપાય નથી?

સુ.-ઉપાય ચાલે જ છે; ને વળી સમયે લોકની વૃત્તિ ફેરવવા ને છે; પણ લોકનું મનબળ છેક જ ધટી ગયું છે.-જો અભિમાન મુક્ત આસ્થા રાખતા, મર્યાદા પાળતા ને યથેચ્છ ઉદ્યમ કરતા, ધીરજ ધરત દેહકલ્પ કરતા, અસત્યને ટાળતા ને સત્ય સ્થાપતા થાય-સ્નેહમાં ધર્મ, અરધર્મ ને ધર્મમાં ધર્મ જોતા થાય તો ધર્મ પ્રકાશે ને એ પ્રકાશ્યો કે કલ્યાણ, એ તું નકી જાણુ.

જિ.-વિનંતિપૂર્વક પ્રાર્થના કરું છું કે, વેદોક્ત ધર્મના નિત્ય સ્વરૂપ દર્શન છેલ્લું એકવાર કરાવો.

સુ.-જો કોઈ વનચર કહે કે અમારો સગો મરી ગયા પછી બવાનું દેવ થયો છે તથા જીવતાના અંગમાં આવે છે અને વેવારમાં સૂર ચાંદાની શાખ પાળે છે તો તે વેદોક્ત ધર્મની આણુમાં છે; પણ જે નાસ્વાસી શરીરમાં જીવ હોય છે તથા યંત્ર બગડેથી તે તેમાં સમાઈ જ છે એમ કહે અને વેવારમાં કદાપિ ઉત્તમ સાધુપણું રાખે તોપણુ તે કે પણુ જ્ઞાનધર્મની આણુમાં નથી. જે જન્માંતરને તથા આંકારને માને છે પણ એકથી જે અનેક થયું છે તે અનેક ટળી પાછું એક જ યઈ રેવાનું છે એ જે નથી માનતો તે વેદોક્ત ધર્મની આણુમાં નથી. જગત્પાંડે વેદ કે આચાર એ વિષે જે કોઈજ જાણુતો નથી, માત્ર કાષ્ઠપાણીની સારા ડાળવાળી કે ભયંકર ડાળની મૂર્તિઓ અનેક પૂજે છે. પણ જે બ્રાહ્મણ તેનો ગોર છે તો તે વેદ ધર્મની આણુમાં છે; પણ બ્રાહ્મણ સાતમાં જન્મી વેદશાસ્ત્ર ભણ્યો છતે નાસ્તિક કે આચાર રહિત હોય તો તે વેદધર્મની આણુમાં નથી.

એ દર્શાવેથી જાણુ કે મરણ પછી જીવને મતિ છે ને જગદીશ્વર એક છે, એ જ્ઞાન (વેદ) ઉપર જેને વિશ્વાસ છે ને એ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરેલો આધાર (વેદોક્ત) ને પાળે છે, તે વેદધર્મ માનનારો છે.

આવાંક તથા બીજા કેટલાક પંડિતોએ વેદ, ઋષિ અને આચાર એ ત્રણને નિંદા ને ખોદ જૈન પ્રકાશી અસ્ત પામ્યા (આ દેશમાં); તે પછી આને વેદોક્ત ધર્મ છે અને એ આપણા દેહોએ પાળ્યો હતો તથા આપણે પાળીએ છીએ.

ભક્તિધર્મમાં સ્વતંત્રતા નથી, જ્ઞાનધર્મમાં જાણુ છે; પણ વેદોક્ત ધર્મમાં વર્ણવ્યવસ્થા સાથે છે. કાઈ યજ્ઞ, કાઈ જપો, કાઈ તપો, કાઈ ધ્યાઓ, કાઈ સ્તવો, કાઈ પૂજા, કાઈ કલ્પો, કાઈ વિચારો;—પણ આગળથી શુદ્ધિનું પદ્ધતિ નક્કી કરીને; આગળથી જાણવું, ધિષ્ટનું માનવું ને પછી કામ કરવું, એ આપણી પદ્ધતિ છે.

એક ને અનેક, નિત્ય ને અનિત્ય, સત્ય ને અસત્ય એ આપણું જ્ઞાન છે; શાન્તિ ને શુભિ, સંતોષ ને મર્યાદા, પ્રસન્નતા ને વ્યવસ્થા એ આપણો સ્વભાવ છે; આત્મા ને શુદ્ધિ, મુખ ને બાહ્ય, બ્રાહ્મણ ને ક્ષત્રી એ આપણું ઉચ્ચ સ્વરૂપ છે; પરમાર્થ ને ઔદાર્ય, યોગ ને ત્યાગ, જાગ્ય ને પ્રપત્ન એ આપણું બળ છે; વેદ ને આચાર, તપ ને યજ્ઞ, અનુષ્ઠાન ને વ્રત, એ આપણું કર્મ છે, નિરભિમાન ને અભિમાન, સત્તા ને અશ્વર્ય, ધર્મ ને રાજ્ય, એ આપણો જયપ્રકાશ છે; અને આપણે જાણુ છાંબા જન્મોત્તરમાર્ગમાં અનેક પ્રયાન કરતાં કરતાં, સ્વધર્મોનુષ્ઠાન કરતાં કરતાં ને “કોહ કોહ” એમ આત્મસ્વરૂપ વિચારતાં વિચારતાં ‘તત્ત્વમસિ’ ‘નહ પ્રહ્યાસ્મિ’ એ સ્થિતિએ પહોંચી, પ્રવાનમાનંદ ધર્મ રહેવું છે—છેલ્લું ચિંતન કરી.

હરિઃ ઓમ્ ૩ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥ ૧

પ્ર.—શ્રી પુરુષની સ્થિતિ યોગ્યતા સમાન કે વધતી ઓછી ?

ઉ.—મનુષ્યરૂપે સમાન પણ શ્રીપુરુષ ભૂતિરૂપે તે જ જોમ બાદ રૂપમાં જૂદાં છે તેમ સ્વભાવ, શુદ્ધિ, બળ, કર્મ, યજ્ઞ એમાં પણ જૂદાં છે, અને જોમ જ્ઞાન તે કર્મથી, બ્રાહ્મણશુદ્ધિ તે ક્ષાત્રવૈશ્યશુદ્ધિથી, સત્યગુણ તે રત્નેતમોગુણથી તેમ પુરુષ તે સ્ત્રીથી અધિક છે સ્થિતિ યોગ્યતામાં.

પ્ર.—આપણાં શાસ્ત્ર શું કહે છે ? ને આપણું શું મત છે ?

ઉ.—‘આત્મમહત્તિનું જમાવું અંગ તે પુરુષ ને કાણું તે સ્ત્રી,’ ‘પુરુ-

પત્નિ વામાંગ તે સ્ત્રી' 'શરીરના બંધારણમાં જેટલી કઠિણ વસ્તુ તે પુરુષનો ભાગ ને કામળ તે સ્ત્રીનો,' એમ ધણીક રીતે કથી, 'સ્ત્રી તત્વજ્ઞાનને યોગ્ય નથી,' 'સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યને યોગ્ય નથી,' 'સ્ત્રીને ધર્મકર્મવિષયમાં પૂરો અધિકાર નથી' એ પ્રમાણે સ્ત્રીની યોગ્યતા ઝાણી બણી છે—સામાન્ય પક્ષે; પણ કોઈ સ્ત્રીએ શ્રેષ્ઠ પુરુષને સમાન કે તેથી પણ અધિક શ્રેષ્ઠ હોય કોઈ સમયે. અમારું પણ એ મત છે. સ્ત્રીપુરુષની યોગ્યતા સમાન એ વિચાર માત્ર ખ્રિસ્તી દોકનો છે,* ને તે વર્તમાન અંગ્રેજી બણેલા જનોમાં કાઝો ફેલાયો છે; પણ તે આપણા જનમંડળને બહુ બહુ રીતે હાનિ કરનારો છે.

પ્ર.—એ વિષય શું વાદ્યુક્ત નથી ?

ઉ.—અમે નથી કહેતા. વિચારશીલ આર્યપુરુષ તો નિઃશંક છે તે વિષે, અને સમાન યોગ્યતાનો દાવો કરનારી કોઈ પણ સ્ત્રી નિકળે તો તે આર્યસ્ત્રી નહિ, એ અમારું મત છે.

પ્ર.—સારે સ્ત્રી કેટલી સ્વતંત્રતાને પાત્ર છે ?

ઉ.—આર્યસ્ત્રી યથેચ્છ સ્વતંત્રતાને, પણ સ્વધર્મે રહે તો જ.

પ્ર.—સ્ત્રીના—આર્યસ્ત્રીના સ્વધર્મ તે કીઆ ?

ઉ.—સ્ત્રીજાતિના ધર્મનો આર્યસ્ત્રીના ધર્મમાં સમાવેશ થાય છે અને આર્યસ્ત્રીના ધર્મ તે કહીશું.

પ્ર.—તેનો સ્વધર્મ શો પતિપ્રતિ ને પુરુષનો શો સ્ત્રીપ્રતિ ?

ઉ.—સ્ત્રીએ પતિની આજ્ઞા પાળવી તથા એને પ્રસન્ન રાખવામાં પોતે પ્રસન્ન રહેવું એ દૈન્ય મત; અને પતિએ તેને સંરક્ષિત તથા સંતુષ્ટ રાખવી એ મત;—એ બે સત્વને એકબીજાને ગૃહસંસારથી પોતાનો પદ્ય પ્રકાશ કરે છે.

પ્ર.—ગૃહસંસારમાં તેની યસવાળી સ્થિતિ કેવી ?

* એરિયાના સર્વે લોક બહુ જૂના કાળથી સ્ત્રીને પુરુષથી ઝાણી યોગ્યતાની સમજતા આવ્યા છે. ખ્રિસ્તીઓ સ્ત્રીને સમાનતા આપે છે પણ સધળાજ તેમ જનમાં સમજે છે કે ખરેખર વર્ષે છે એમ નથી—યૂરોપમાં સ્ત્રીઓ દબને માટે મથત કરે છે પણ દબ લગી તો તેઓ ક્ષમી નથી. યૂરોપના લોક જેટલી ઘટ સ્ત્રીઓને આપે છે. તેટલી નજ આપવી, એવો દમનના બાણોનો પાત્ર વિચાર ખરો જોત રહુવડે મિલ વયા તેવા જોળના ઉત્તેજનથી ઉત્કંઠાયથી સ્ત્રીઓના ઉદ્ધમનો જરૂર દેવે પછી જણાશે.

† સ્વભાવશુદ્ધિના ધર્માધર્મમાંથી જે સત્કર્મ નિવ્યને માટે સારરૂપ છે, તે જ અર્પમાં સ્ત્રીનો સ્વધર્મ સમજાવે આ ખનિકામાં.

ઉ.-તે, સઘળી વ્યવસ્થા રાખનારો તથા સ્વામીને સહાય રહેનારો તથા પંડે શ્રમ લેઈ કામ કરનારો ગૃહરાજ્યનો પ્રધાન છે.*

પ્ર.-સૌ માનને તો યોગ્ય ખરી કે?

ઉ.-નિઃસંદેહ તે માનને યોગ્ય છે સદ્ગુણ મતને પરાં. એ તેને ઉત્તમ માન છે. માત્ર ધરકામની આવડત તથા વ્યવહારની જાણ એ તેને મધ્યમ માન છે. માત્ર અમુક વિદ્યામાં કુશળતા એ પણ તેને મધ્યમ માન છે અને એ સર્વેમાં નિપુણ તે જાડુ બહુ માનને યોગ્ય છે.

પ્ર.-સૌના મુખ્ય સદ્ગુણ ગણાવશો?

ઉ.-જાતરિનું કલ્યાણ કરવું, કુળમર્્યાદા પાળવી ને ધરની વાત ઉધારી પાડવી નહિ એ મુખ્ય છે; પતિવ્રત પ્રાણવું એ તો સર્વોપરિ છે જ. ધર મજાવવાની નીતિમાં કુશળ રહેવું; ધરના વડીલની મર્્યાદા પાળવી, પરાં-ધાનો સત્કાર કરવો દક્ષતાએ, રોપવાણું મુખ પતિને દેખાડવું નહિ ને પતિ રોપવાણો હોય તોપણ અધીન રહેવું ધર્માર્થ. બ્રાહ્મણીએ પતિને કર્મમાં સહયોગી રહી ખીજ વર્ણની સ્ત્રીઓને સર્વ વિગતમાં ધર્મબોધ કરવો; ક્ષાત્રીસુધિનીએ સ્વામીને ક્ષાત્રકામમાં ઉત્તેજન આપવું અને વૈશ્યાણી ને શૂદ્રી એઓએ પતિના ઉદ્યોગમાં સહાય રહેવું.

પ્ર.-આજથી પચ્ચોસ વર્ષ ઉપરની ને અમણની સ્ત્રી કેવી હતી ને છે તે દાખવશો?

ઉ.-તે વેળાની સ્ત્રી પોતાનું ધર તથા પોતાનો વહેવાર એ જાણતી, આમન્યા પાળતી, ધર્મભાવ રાખતી, કુટુંબ દેખી હરખાતી, ધણીને વશ રહી સંતોષે વર્તતી; અને અમણની તે પોતાના પંડતી વાત જાણતી (હું, મારો ધણી ને મારાં હોઠારી), આમન્યાધિનાતી, ધર્મરહિત, ધણી વશ રહે તથા હું સ્વતંત્ર ઉપરી ધરની થાઉં એમ અસંતોષે વર્તતી છે. અનાચાર ને દુરાચારમાં અમણની સ્ત્રીની સંખ્યા આગળના કરતાં સોળ, ગણી વધારે હશે.

પ્ર.-સુધારાવાળાનો શ્રમ તો સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સારી કરવાને છે ને દેખામ છે તો આમ ?

* સર્વ વિગતમાં સઘળી વ્યવસ્થા-ધરમંદની વસ્તુની મેલવણ, ધરનાં કામની નોંધવણ, કાચવડું તથા ખસવડું, હેડાંની સંજાલ તથા તેની કેળવણી, ચાકરના કામની નવાસ, કંચાંસેટી સ્થિતિના સાધનો વહેવાર, દુઃખ આગચૂના સમયને માટે આગ-જળી વિચાર તથા મેલોન દત્તચંદિ સંજોથી જાણવી.

† એ સમગ્ર ધર્મ છે; રોપવાણે પતિ હોય તો સ્ત્રીને રોપવાણી સ્ત્રી હોય તો પતિને કેમ વચ્ચું, એ વિશે વિશેષ ધર્મ તે બધા છે.

ઉ.-પણ સુધારાવાળા પોતે જ મોહિત નિર્ભજ છે એટલે સ્ત્રીઓ પણ ઉન્મત્ત હોય. ઉમંગ વધ્યો છે સંસારી વિપયમાં, પણ એ સ્વધર્મે સુધટિત નથી ને ધરિછત અર્થ ન મળવાથી તેઓ મનસ્વી રીતે વર્તે છે.

પ્ર.-સુધારાના વિચાર બહાર પડવાથી ફીણ ફીણ કામ થયું છે ?

ઉ.-વિદ્યાભ્યાસ વધ્યો છે. છોકરીઓ વાંચતાં લખતાં ગણતીં શિખી ને શિખે છે. તેઓ કેટલીક જાણુ નિરાજનમાંથી ને કેટલીક ઘરમાં વર્તમાનપત્રોથી કે સુધરેલ જનોના સમાગમથી મેળવે છે. સિવવા, ભરવા, ગુંથવાના કામમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ આવડતવાળી થઈ છે ને થોડીક તો ખડુ વખાણુને યોગ્ય છે. કેટલીક રૂઢિ નક્કરી છે ને કેટલાક વહેમ દુઃખદાયક છે એ તેઓએ જાણ્યું છે ને કાઈ કાઈ સ્ત્રી નરસાંથી અજગાં રહેવાની ચિંતા રાખે છે.*

પ્ર.-બાળવિવાહ ને પુનર્વિવાહ સંબંધી કામ થયું જણાતું નથી કેમ ? આપનું મત કહેશો.

ઉ.-અતિ બાળલગ્નના નિષેધ સમજીક પુરુષના હેયામાં વસ્યો છે પણ રૂઢિને માન આપનારી તથા કાઠીલી સ્ત્રીઓ આગળ તેઓનું ચાલતું નથી. આ સમયમાં છોકરીને નવમું બેઠા વિના ને છોકરાને સાળમું બેઠા વિના લગ્ન કરવાં નહિ; સાથે રહેવાની વય ૧૩ ને ૧૯ રાખવી. પચાસનો સાત આઠ નવનીને પરણે, એ અતિ અધમ લગ્ન છે. પુનર્વિવાહ જૂજ થયા છે ને તે પણ સ્થિતિ વિધિ પરત્વે સ્વચ્છ નહિ જ. નિયોગને માટે સમય જ નથી ને પુનર્વિવાહ ચાલવાનો સંભવ માનીએ તો તે વિષે આ પ્રમાણે મત આપીએ કે, અજગી ન બેઠેલી એવીનું તેના કાઈ સગાએ દાન આપવું અને અજગી બેસતી થઈ હોય ને તેની ઇચ્છા ફરી લગ્નની હોય તો તેણે ઇચ્છા-

* આગળ ઉંચી જ્ઞાતિમાં કેટલીક સ્ત્રી વિદ્યાભ્યાસ કરતી ને અગણા સર્વ જ્ઞાતિઓને મોઢે બોધ આપે છે. આજ્ઞલગ્નમાં સ્વભાષા કે પરભાષામાં વિદ્વાન થઈ મસિદ્દિ પામેલી એવી આખા હિંદુસ્તાનમાં વીસેક કહીએ પણ એક પણ એવી નથી સંભળાઈ કે જેનું કામ પોતાની જાતિને સુધારવા સંબંધી મોટું અગત્યનું થયું હોય. આગળ કાઈ કાઈ સ્ત્રી લેલુલેલુ વ્યાખ્યાનવંતરના ગણિતમાં કુસળ હતી પણ અમણાં થોડીકની જ રચિત ગણિત વિષયમાં જણાય છે. સ્ત્રીકેળવણી નિરાજોથી એ બોલવું અર્થરહિત છે. અગિયાર બારની વય લગી બહુલી ને નિરાજનમાંના પાક એવી મું ? બહેલી સ્ત્રીઓની રૂઢિ કાઠ બહી છે પણ ધર્મનીતિ બહી દેખાતી નથી.

વર ઝાળવો.' વળી ધણી સાથે રહેતી, યદ્ય હોય ને સંતાન, ન યદ્ય હોય કે
અધને મરી ગયું હોય ને તેની ધ્રુષ્ટ હોય તો તેણે પણ ધ્રુષ્ટાવર ઝાળવો.*

પ્ર.-પુરુષ એકથી વધારે સ્ત્રી કરે ?

ઉ.-તેણે એકથી જ સંતુષ્ટ રહેવું; તોપણ તેને કેટલાંક કારણથી વધારે
કરવાની શાસ્ત્રાચાર છે ખરી.†

પ્ર.-ધર્મ સમજનારા આર્ય શિષ્ટોએ પુરુષને વિશેષ અધિકાર શા માટે
આપ્યો હશે ?

ઉ.-પુરુષના વ્યભિચારાદિક અધર્મની વૃદ્ધિ થતી અટકાવવાને; વંશ
વિસ્તાર ધર્મે કરવાને અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ તથા પિતરને સતોષ એને માટે પુત્ર
ઉત્પન્ન કરવાને.‡

પ્ર.-સ્ત્રીઓ વિષે આપણા લોકમાં પણ શું બહુ મત નથી ?

ઉ.-કાળ કાળના લોકની ધર્મભુક્તિ તથા પ્રેમવૃત્તિ જુદી જુદી હોવાથી
મતદ્વેર છે. § તોપણ સ્ત્રીપુરુષના સંબંધમાં ધર્મરહિત રહેલેને અધર્મ કુઃખદ

* જેણે પ્રથમ વિવાહમાં કન્યાદાન દીધું હોય તે વિના બીજાએ દેવું અને સ્વ-
યંવર હોય તો ઓછામાં ઓછા પાંચ પ્રતિષ્ઠિતજનની સાથે બ્રાહ્મણ મંત્ર બોલે તે પ્રમાણે
અગ્નિમાં આહુતિ આપવી. પચ્ચોસ વર્ષ કપરનીનો પુનર્વિવાહ ન થાય; પુનર્વેશ પણ
વર મરે તો ત્રીજવાર લગ્ન ન કરવું; અણુજનાવના કારણથી ધણીધણીઆણી ભૂદાં રહે
પણ થયલો સંબંધ રહે નહીં.

† પ્રથમ પરણેલીને ધર્મકર્મનો અધિકાર હોય; સંસાર સુખવિષયમાં પુરુષે ન્યૂન-
નાધિક રાખવું નહિ.

‡ છાકરીઓની ઝાઝી ઉત્પત્તિ, ચોખ્ખ કુલીન પુરુષને કન્યાદાન કરવાનો મહિમા
એ પણ કારણ છે; કોઈ મહાપુરુષ કાર્યવશાત્ ધણી સ્ત્રી કરે એમ પણ છે. સુરાપાન
કરનારી, દોષી, પૂર્વ, વધ્યા, ધરકામનો વણસાક કરનારી, અપ્રિય બાપિણી, કન્યા જ
જણનારી, પુરુષ દ્રેપિણી એવી સ્ત્રી હોય તો બીજા પરણવી એવાં પણ વચન છે સ્મૃ-
તિઓમાં. વ્યભિચાર એ મોટો દોષ છે પુરુષને ને સ્ત્રીને, તોપણ સ્ત્રીને વિરોધ ■ એમ
શિષ્ટોએ બણ્યું છે. સકારણ તે વિષે બીજા કોઈ પ્રસંગે જાણારો.

§ 'અસત્ય, સાદસ, માયા, મૂર્ખતા, લોભ, અસૌચ, નિર્દયપણ એ સ્ત્રીના સ્વા-
ભાવિક દોષ છે.' 'પુરુષથી બમણો આદાર, ચારગણી લગ્ન, છગણુ સાદસ ને આક-
ગણો કામ છે.' એ બે શ્લોકાર્થ તમેજીણી સ્ત્રીને વિષે જાણવા. 'દુષ્ટભાર્યાના સદવાસમાં
રહેવું તે સાપ હોય તેવાં ધરમાં રહેવા જેવું છે.' 'સ્ત્રી નિર્ધન પુરુષને તાજે છે.' 'સ્ત્રીનો
વિશ્વાસ ન કરવો.' ઇત્યાદિ. 'સંસાર તાપમાં જે વિશ્વાંતિકામ ■ તેમાં સુખ્ય સ્ત્રી
છે.' 'બાર્યા તો ખરો મિત્ર છે.' 'સ્ત્રીએ ધર ચોભે છે.' 'સ્વપ્રયોગન માધુર્ય એના જેવું
સ્ત્રીનું બીજું ઉત્તમ બળ નથી.' ઇત્યાદિ. તે સ્ત્રી પતિના હૃદયે અનુગામી છે તો સ્વર્ગ

જાણુવો. સ્નેહના ધર્મમાં રજોગુણનો, ન્યાય ઇચ્છતો તે શ્રેષ્ઠ ને સત્વગુણનો પોતાનું મત દૃઢ પાળતો તે અધિક શ્રેષ્ઠ છે. સામાન્યપણે સધર્મસ્નેહ તે ઉત્તમ છે; એ જ સ્નેહ આર્યનો તે નિલ કલ્યાણકારક છે. વર્તમાનમાં ધર્મરહિત સ્નેહ છે.

પ્ર.-આપણે ધરસંસાર હવે કયારે બંધાયેલો થશે ?

ઉ.-જ્યારે વિદ્યાવિચારે આપણે પુરુષ આપણું પોતાનું સ્વરૂપ સમજી લાવે, પરદેશી પરધર્મી વિચાર જે આપણા ધરમાં છુટ્યા છે તે જતા થશે ને આપણા પોતાના જ નિલધર્મના નિર્મળ સતેજ જ્ઞાનપ્રવાહે આપણાં ધર ધોવાઈ પવિત્ર થશે. જ્યારે આપણે પુરુષો ને આપણી સ્ત્રીઓ પોતા-પોતાના ધર્મના ઉપાસક થઈ શકીએ ત્યારે આપણે ધરસંસાર સધર્મસ્નેહ પાછો ઉત્તમ બંધાયેલો થઈ શકીએ. જ્યારે આપણી સ્ત્રીઓ આપણી પૂર્વની બ્રાહ્મણી ક્ષત્રીણી વૈશ્યાણીમાંની ઉત્તમ ઉત્તમની ગુણભૂતિઓના મંગળ દર્શન કરશે અને વળી કેટલીક તે પોતાના દષ્ટિમાર્ગમાં આધુનિક કાળની સર્વે ધર્મની ને સર્વે વર્ગની ઉત્તમ સ્ત્રીઓને પણ સાવધાનપણે નિહાળી લેશે ત્યારે આર્યસ્ત્રીઓ પોતાની મેળે ને સંતતિદ્વારા સ્ત્રીજાતિમાં પોતાનું સર્વોપરી ઉચ્ચપણું (ધર્મ) ને મોટપણું (સામર્થ્ય) સુંદર બંધવી દાખવશે અને ત્યારે જ આર્યગૃહસંસાર ધર્મ અર્થ કામ એણે સંપન્ન એવો જગતમાં પ્રકાશશે.

પ્ર.-અંગ્રેજી રાજ્ય થયા પછી આપણા લોકમાં પ્રથમ સંકલ્પ શો ઉઠ્યો ?

ઉ.-ધર્મોભિમાન ઉદય પામ્યું.

પ્ર.-એ સમગ્રવરો ?

અહીં જ છે, 'કૃપતીમાં કલહ નથી ત્યાં લક્ષ્મી પોતાની મેળે આવી વસે છે,' 'કુલીન સ્ત્રી લગ્ન મૂકે નહિ થાય છે,' 'સત્સત્ત્વે ધરતું રક્ષણ થાય છે,' 'પતિવ્રત એ સ્ત્રીનું સ્વયં છે,' 'નહારા કુળમાંથી પણ સ્ત્રીરત્ન લેવું,' 'સહુળમાં કન્યા આપવી,' 'સ્ત્રીએને યત્ને સેવવી,' કોપગુણી જાણીને તનવી,' 'દાન તીર્થ ઉપવાસથી નારી શુદ્ધ થતી નથી જેની ભવિષ્યના પાદોદકથી થાય છે તેવી,' 'પતિની આજ્ઞાવિના મત કરનારી તે પતિનું અણુપણ ધરાડે છે,' વાગ્દાન થયું ત્યારથી જ સ્ત્રી પતિને વશ છે, એ સદાચારવિનાનો, પરસ્ત્રીની આસક્તિવાળો 'વિદ્યાદિગુણવિનાનો હોય તોપણ પતિવ્રતાએ પતિનો દેવપ્રભાણે સહાર કરવો,' એ સર્વેમાંથી સ્ત્રીના રનાભાવિક ગુણરોપ જે પુરુષથી અવશ્ય જુદા પડે તે વિષે અને સત્વાદિગુણ પરત્વે સ્ત્રીજાતિમાં જે વિરોધ જુદા પડે તે વિષે બીજા પ્રસંગે કહેવારો અને ત્યારે પૂર્વની આર્ય સ્ત્રી તથા અમણાની આર્ય સ્ત્રી અને રામન સ્ત્રી તથા યૂરોપની અમણાની સ્ત્રી, એ વિષે પણ દાખલા આપારો.

ઉ.-બંગાળામાં પાદરીઓ અનેક દેવ તથા મૂર્તિપૂજાની નિંદા કરતા, તેવામાં એક બંગાળી બ્રાહ્મણે ઉપનિષદમાંથી દેખાણું કે હિંદુઓ એક જ દેવને માનનારા છે; ને પછી તેણે બ્રહ્મસમાજ સ્થાપી.

પ્ર.-પછી કયા વિચારો બહાર પડ્યા?

ઉ.-મુંબઈના દક્ષિણી તથા ગુજરાતીઓમાં ઋષિજીવણી ને પદાર્થ-વિદ્યાના વિચાર ચાલ્યા; અને પ્રજાના દુઃખ વિષે સરકારને જણાવવાને શ્રીમંત તથા વિદ્વાનોએ મળી એક સભા સ્થાપી.

સ્વદેશાભિમાન તથા ઐક્ય અને દેશાટન તથા ધરસંસાર એ વિષે ભાષણ લખાણ ગુજરાતીઓમાં અને ઐક્યાદિ સદ્ગુણ તથા પદાર્થવિદ્યા-વિષે ભાષણ દક્ષિણીઓમાં ચાલ્યાં.

પછી વળી દક્ષિણી ગુજરાતીઓમાં એકચરને લજવો ને ગાંતિભેદ ટાળવો, એ વિષયની ચર્ચા ચાલી.

પાદરીઓ જે મૂર્તિની નિંદા કરતા, તેની સામા એક દક્ષિણી બ્રહ્મ-ચારીએ મૂર્તિઓની અગત્ય દેખાડીને વેદોક્ત ધર્મ વિષે લોકને કેટલીક સમજ આપી.

એક ગુજરાતી બ્રાહ્મણે એક વક્ષભી મહારાજ સામા પુનર્વિવાહ વિષે વાદ આરંભેલો, તેમાંથી એક ગુજરાતી વાણીઆએ લેખલ કેસ ઉભો કરીધો ને તે પ્રસંગે સુધારાવાળા ગુજરાતી તથા દક્ષિણી તે વક્ષભી ધર્મ તથા ધર્મ-શુરની સામા એક સંપે હતા. ચાલેલી ચર્ચાથી ને કાર્ટના ન્યાયથી વક્ષભી મહારાજને લજ્જિત થયા હતા.

પ્ર.-મુંબઈમાં એટલી બધી ચંચળતા હતી, તેવામાં બીજે કયે કાષ્ટ વિચાર નોત્તા ચાલતા?

ઉ.-કલકત્તાની બ્રહ્મસમાજમાં વાદ ઉઠેલો કે બ્રાહ્મણને અધિકાર વિશેષ શામાટે ને તે ઉપરથી નવી બ્રહ્મસમાજ થઈ ને એણે પોતાનું નવું સ્વરૂપ દેખાણું.

પ્ર.-પછી?

ઉ.-મુંબઈમાં દક્ષિણીઓમાં એક પ્રાર્થનાસમાજ થઈ. પછી કેટલેક વર્ષે અમદાવાદમાં થઈ ને પછી ગુજરાતી તથા દક્ષિણીની એકઠી એવી આર્યસમાજ થઈ.

પ્ર.-બીજું કંઈ?

ઉ.-પૂનામાં સાર્વજનિક સભા છે.

પ્ર.-પછી?

ઉ.-દેશી કળા ધંધાને ઉત્તેજન આપવાનાં તથા દેશની સમૃદ્ધિ વધારવાનાં ભાષણ લખાણ દક્ષિણીઓમાં ને પછી ગુજરાતીઓમાં ચાલ્યાં. વળી સરકારે ઝૂંડેલા કરભાર વિષે પણ પત્રોમાં લોકનો પોકાર યથા રહ્યો.

પ્ર.-પછી ?

ઉ.-કંઈ નહીં. આટલું જાણી રાખ કે, ખયાસ વર્ષમાં અનેક વિપયના અંથ છપાયા છે જૂના ને નવા.

પ્ર.-સંક્ષેપમાં સુધારાનો વૃત્તાંત આપે સારો કથ્યો. પણ હવે વળી સંક્ષેપમાં જણાવશો એકેક વિપયમાં કેટલું કેટલું કાર્ય થયું છે તે.

ઉ.-કહ્યું તો છે જ સઘળું તને; વળી સાંભળ.

સુધારાવાળાઓએ સ્વદેશના ઉત્કર્ષને અર્થે તથા ઐક્ય યોજનાં; ધર્મનું ઐક્ય, વ્યવહારનું ઐક્ય અને ભાષાનું ઐક્ય.

માપાનું એકવ. એ છુટ્ટો કાઈ કાઈ ગુજરાતીઓએ ઉઠાવ્યો, પણ તે માત્ર આર્યસમાજના પુસ્તકદારા ચાલતો એવામાં આવે છે. પૂર્વે વિદ્વાનોની એક ભાષા સંસ્કૃત પણ લોકની જૂદી જૂદી પ્રાકૃત હતી; મુસલમાની રાજ્યમાં સરકારના સંબંધમાં આવેલા તે ફારસી જાણતા; અમણા સરકારી નોકરમાંના ધણાકને થોડાક ખીજ તે અંગ્રેજી જાણે છે:-પણ પ્રાંત પ્રાંતની પ્રાકૃત ભાષાઓ સારી રીતે કેળવાતી જાય છે. પ્રાંત પ્રાંતના લોકોનું ઐક્ય આવી રીતે થાય છે કે, એક પ્રાંતના અંગ્રેજી બણેલા પોતાના પ્રાંતમાં છપાતાં અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રમાં લખાણ કરે છે ને તે ભરતખંડમાં જઈ વંચાય છે અને તે અંગ્રેજી લખાણનાં ભાષાંતર પ્રાંત પ્રાંતની પ્રાકૃત ભાષાઓમાં થાય છે. વળી એક પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલા વિપયનો સાર અંગ્રેજી વર્તમાનમાં પણ આવે છે. પ્રાકૃતમાંથી પ્રાકૃત ભાષાંતર પણ થાય છે.

વ્યવહાર એવ્ય બે પ્રકારનું છે. જાતિએક કાઠી નાખીને કરવાનું તે ખાવાપીવાના ને લગ્ન વહેવારના પરસ્પર પ્રતિજ્ઞા લોક યથેષ્ટ ઉદ્દેશ કરી શકતા નથી ને દેશના સામાન્ય લાભને અર્થે પણ લોક એકત્ર થઈ શકતા નથી વાસ્તે. કાઈ કાઈ જુવાન હાથ બીડી ઇંગ્લંડ જઈ આવ્યા ને કાઈ કાઈએ પુનાવવાહ કીધા, એ ઉપરથી જ્ઞાતિઓમાં ખૂબજળ થઈ. વળી સુરાપાન કરવા વિષે જુવાનીઓમાંની વૃત્તિ થયેલી, તેથી તેઓએ શુભ રીતે અનેક જાતના જન સાથે ખાનપાન કીધું ને જહારથી વળી જ્ઞાતિઓમાં ખરા જ, તેથી જ્ઞાતિમાંના પણ કેટલાએક સાથી થયા. એથી આટલું થયું કે જ્ઞાતિઓમાંથી ધર્મોચારનું મમત્વ ધટ્યું ને માત્ર કુળાચારની સત્તા હજી રહી

છે. જુદી જુદી યાત્રિઓમાં પરસ્પર લગ્ન વહેવાર નથી ચાલ્યો ન એક યાત્રિના ખીજી યાત્રિના સાથે ભોજન વહેવાર નથી કરતા, તોપણ અતિ કરડા પ્રતિબંધ તે સિધ્ધિ થયા છે ખરા. ખીજું, લોકનું પ્રગ્નરૂપ ઝીક્રય તે યથું નથી; અને પરદેશી માલ ન વાપરવા વિષે તે પણ યથું નથી. મંડ-જીઓ સ્થપાઈ ને દેશી માલનો ખપ વધારવાને દક્ષિણીઓએ દુકાનો કાઢી ને કાઈ કોઈએ દેશી માલ વાપરવાના નિયમ લીધા, પણ એ કામ નહિ જતું છે.

ધર્મનું એક સર્વે આર્ય પરમેશ્વર વિષે તથા તેને બજવા વિષે એક-મત થાય તો ધર્મ સંબંધી અનેક બખેડા ટળે ને સૌ એક લક્ષ થાય. વળી ધર્મકર્મ કદવાથી સૌ પોતપોતાના બ્યવહાર ઉઘમ વધારે વાર કરે. ધાર્મી પ્રમાણે તો બન્યું નહિ. સર્વની એક સરખી ધર્મજુદિ તો થઈ જ નહિ. માત્ર આટલું યથું કે, પાઠરીઓ આર્ય ધર્મને નિન્દતા અટક્યા અને સર્વે આર્યનું એક ધર્મરત્ન જ્ઞાન સતેજ યથું.

પ્ર.—અંગ્રેજી રાજ્યમાં અભિમાનનો જોષ નીકળ્યો, તે સધળે સરખો કે જુદો ?

ઉ.—ખૂંભાળામાં ધર્મોભિમાન અને ગુજરાત તથા દક્ષિણમાં દેશોભિ-માન, ધર્મોભિમાન ને આર્યોભિમાન.

પ્ર.—નવા વિચાર સમાજદ્વારા પ્રવર્તમાન છે, તે વિરે આપનું મત જણાવશો.

ઉ.—રામ મોહનરાયના મરણ પછી આદિ બ્રહ્મસમાજને બ્રાહ્મણ વૈસ્વજુદિ, નવીને ખ્રિસ્તી હિંદુ શૂદ્રજુદિ, પ્રાર્થનાસમાજને ખ્રિસ્તી હિંદુ બ્રાહ્મણ વૈસ્વજુદિ, અને આર્યસમાજને ખ્રિસ્તી હિંદુ જ્ઞાન શૂદ્રજુદિ દોરે છે.

પ્ર.—જૂના વિચારના તે નવા વિચારના ઉપર કેવી દૃષ્ટિએ જોય છે ?

ઉ.—તેઓ ધર્મવિષયમાં નવા ઉપર મોટી જોતા, પણ હવે એને હસી કાઢે છે કે પાખંડ કહી તે વિષે નિઃસ્પૃહ રહે છે. કાશીમાં કેટલાક પંડિતને મુંબઈમાં પંડિતચાત્રી સ્વામી દયાનંદ સામા યયા હતા. પુનર્વિ-વાહતી ચર્ચામાં કલકત્તા કાશી મુંબઈના પંડિતો ઉતર્યા હતા. દેશાટન વિષ-યમાં ઈંગ્લંડ જઈ આવેલાઓને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવાની જાળજડમાં ગુજરા-તના ચાત્રીઓ સધળાએ સારી પેઠે ભાગ લીધો હતો. વળી ગુજરાતની બ્રાહ્મણ વાણિયાની યાત્રિઓમાં ટંટા પેડા હતા ને જૂના વિચારના લોકે નવા વિચારવાળાને મોટા ધોક્કા પહોંચાયા હતા. કહેવાનું આ કે જૂના વિચારના લોકે પોતાનું મૂક્યું નથી ને નવા તે જૂના તરફ વળતા જાય છે.

દ્રિયાનું ગ્રીક રાજ્ય જૂદું પેશું (૨૫૦). ત્યારથી એ રાજ્યના રાજાઓની આફગાનીસ્તાન તથા પંજાબમાં મોટી વગ સત્તા હતી; વળી જ્યારે શક-સિથિયન લોકે આફ્રિયાનું રાજ્ય ઉધું વાળ્યું (૧૨૬) ત્યારે રાજવંશીઓ આફગાનીસ્તાન, પંજાબ, સિંધ, ગુજરાતદ્વીપકલ્પ એ પ્રદેશોમાં આવી રહ્યા હતા; શકસિથિયન લોકે પણ પશ્ચિમ તથા ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં કહી કહી રાજ્યો માંડ્યા હતાં—એ સંધાં રાજ્યોને ઉજ્જનના વિક્રમે છતી પોતાને શક વર્તીવ્યો હતો. (ઇ. સ. પૂ. ૫૬).

એ પછી સાતસેક વર્ષ સુધી હિંદુસ્થાન ઉપર બહારના કાઈ લોકે ચડાઈ કાઢી એવું જાણવામાં આવ્યું નથી. ઇ. સ. ૬૩૬માં આરબલોકે વહાણમાં આવી થાણા લૂટ્યું હતું; ૬૬૪માં તેઓ કાબુલથી મુલતાન લગી આવી ગયા હતા; ૭૧૨માં મહમ્મદ કાસીમે દાહીર રાજાને હરાવી સિંધમાં આરબસત્તા સ્થાપી, પણ થોડાંક વર્ષ પછી દાહીરના દીકરા જેસિહે પોતાના બાપનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું;—પણ એ તથા ખીજા કેટલાક રાજવંશી મુસલમાન થયા હતા. એ પછી બસે વર્ષલગી બહારના લોકના આ દેશ ઉપર હુમલા ન હોતા. ગિજનીના સખકાગીને પંજાબ ઉપર ચડાઈ કરી લાહોરના રાજા જયપાળને તથા તેના સાથીઓને હરાવ્યા હતા ને તેનાં મરણ પછી તેના બેટા મહમૂદે ૧૦૦૧ થી તે ૧૦૨૬-૨૭ સુધીમાં આર-વાર મોટી ચડાઈ કાઢી હતી.

ઇ. સ. ૧૧૯૩ થી આ દેશના લોક મુસલમાનના નિલ સંબંધમાં આવ્યા. મુસલમાની રાજ થયાં, તેમાં આફઘાન લોકનાં ૧૫૨૬ સુધી હતાં ને એ વર્ષથી તે ૧૮૦૩ સુધી મોગલ લોકનાં હતાં. દિલ્હીની બાદશાહી છસેક વર્ષસુધી રહી.

ઇ. સ. ૧૪૯૮ થી યુરોપના ખ્રિસ્તીલોક આ દેશના સંબંધમાં આવ્યા—પોર્ટુગીસ (ફિરંગી), ક્ય (વલંદા), ઇંગ્લિશ (અંગ્રેજ), ડેન્સ અને ફ્રેન્ચ (ફ્રાંસિસ) એ સંધા વેપારને અર્થે આવેલા, પણ પછવાડેથી ફિરંગી, અંગ્રેજ, ફ્રાંસિસ એઓએ પોતપોતાને કાવતે ઠોકણે પોતપોતાની રાજ-સત્તા સ્થાપી; અને એ ત્રણમાં અંગ્રેજ કંપનીએ ૧૮૦૩ માં દિલ્હી લઈ ત્યાંના બાદશાહને પેનશન આપી દૂર કર્યો ત્યારથી તે હિંદુસ્થાનમાં સર્વોપરિ સરકાર મનાઈ; એ સત્તા ગ્રેટબ્રિટનની રાણીએ ૧૮૫૮થી પોતાને હાથ રાખી છે; અને હવે તે નામાંકિત રાજપુરી દિલ્હીમાં સંસ્કારી થશે.

એ ઉપલી હકિકત ઉપરથી આટલી વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે, ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધી જેટલી ચડાઈ થયેલી, તે હિંદુસ્થાનના પશ્ચિમ પ્રદેશમાં થઈ

પ્ર.—નવા વિચાર આગળ દોડ કરતા અટક્યા છે ને જૂનાને અધીન થતા જાય છે એ ખરું છે. હવે લોકની અમણાની સંસારવ્યવહાર સ્થિતિ વિષે કહેશો?

ઉ.—રામ ને રાંક, પંડિત ને મૂખ, ધની ને નિર્ધની, સ્વામી ને સેવક સૌજ પોતપોતાની સ્થિતિને માટે ચિંતાગ્રસ્ત છે. મોંઘવારીએ હતા ને કરબારે લોક દુઃખી છે. ઉઘોગ બંધ પડ્યા છે. ધીર આંટ ઉડી ગઈ છે. દેશમાં સર્વત્ર દારિદ્ર્ય વ્યાપી રહ્યું છે. સરકારનો લોકપરથી ને લોકનો સરકારપરથી વિશ્વાસ ઉડી ગયો છે. ગાંધિ કુળ ધરસંસાર કલેશમય છે.

પ્ર.—ખરેખર આ સમયે લોક ધર્મબ્રહ્મ સ્થિતિબ્રહ્મ હોઈને દુઃખના પર્વતતળે દબાય છે, તો હવે કેમ કરવું?

ઉ.—ધીટ થઈને દુઃખ વેડવું, બુદ્ધિનું અભિમાન મૂકી પરંપરાનું ધર્મ-ચરણ પાળવું; પરદેશી પરધર્મી નીતિ વસ્તુ ઉપર મોહ ન રાખવો; નિશ્ચય તથા ખંતે અને ધૈર્ય તથા સત્યે ઉઘોગ કરવો.*

શ્રી આર્યદર્શન

—સમસમસમસમ—

ભૂતકથન

પશ્ચિમના ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે, આસીરિયાની રાણી સેમિરામિસે (ખ. સ. પૂ. શૈકા ૨૦) અને ઇજીપ્તના રાજા સિસોસટ્રિસે (શૈકા ૧૫) હિંદુસ્થાન ઉપર ચડાઈ આણી હતી. ધરાનના ડરાવસે સિંધુ નદીને કટ-લોક પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણી રાખ્યો હતો. (ખ. સ. પૂ. ૫૨૧-૫૧૮).

માસિડન દેશના શિકંદરે જહલમનદી ઉતરતાં ગુજરાતનગર આગળ પૌરવરાજને હરાવ્યો હતો (૩૨૬), પણ પછી તે સતલજનલગી વધીને પાછો ફર્યો હતો. સેલ્યુકસનું સીરિયાનું રાજ્ય અને અંદ્રગુપ્તનું (૩૧૫-૨૮૧) મગધનું રાજ્ય એ બેને મૈત્રિસંબંધ હતો. સીરિયાનાં મહારાજ્યમાંથી બાક-

* ધર્મજિજ્ઞાસા ગ્રંથ સંવત ૧૯૪૩-સને ૧૮૭૬ માં રચ્યો હતો. અંક ■ મુખ્ય-છમાં શ્રાવ ૨૦ ૫-૮-૧૨-૧૪ ને વદ ૮-૧૨; પછીના પાંચ અંક મુસ્તમાં શ્રાવ ૧૦ ૩૦ ને જાન ૨૦ ૩-૪-૯-૧૩ એકેકા.

દિવાનું ગ્રીક રાજ્ય જુદું પણ (૨૫૦). ત્યારથી એ રાજ્યના રાજાઓની આક્રમણનીસ્તાન તથા પંજાબમાં મોટી વગ સત્તા હતી; વળી જ્યારે શક-સિથિયન લોકે આફ્રિકાનું રાજ્ય ઉધું વાળ્યું (૧૨૬) ત્યારે રાજવંશીઓ આક્રમણનીસ્તાન, પંજાબ, સિંધ, ગુજરાતદીપકલ્પ એ પ્રદેશોમાં આવી રહ્યા હતા; શકસિથિયન લોકે પણ પશ્ચિમ તથા ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં કહીં કહીં રાજ્યો માર્યા હતાં—એ સંધાં રાજ્યોને ઉજ્જવનના વિક્રમે છતી પોતાનો શક વર્તાવ્યો હતો. (ઇ. સ. પૂ. ૫૬).

એ પછી સાતસેક વર્ષ સુધી હિંદુસ્થાન ઉપર બહારના કાઈ લોકે ચડાઈ કીધી એવું જાણવામાં આવ્યું નથી. ઇ. સ. ૬૩૬માં આરબલોકે વહાણમાં આવી ચાણા લૂટ્યું હતું; ૬૬૪માં તેઓ કાણુલથી મુલતાન લગી આવી ગયા હતા; ૭૧૨માં મહમ્મદ કાસીમે દાહીર રાજને હરાવી સિંધમાં આરબસત્તા સ્થાપી, પણ ચોડાંક વર્ષ પછી દાહીરના દીકરા જેસિંહે પોતાના બાપનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું;—પણ એ તથા ખીજા કેટલાક રાજવંશી મુસલમાન થયા હતા. એ પછી બસે વર્ષલગી બહારના લોકના આ દેશ ઉપર હુમલા ન હોતા. ગિજનીના સખકતગીને પંજાબ ઉપર ચડાઈ કરી લાહોરના રાજા જયપાળને તથા તેના સાથીઓને હરાવ્યા હતા ને તેનાં મરણ પછી તેના બેટા મહમૂદે ૧૦૦૧ થી તે ૧૦૨૬-૨૭ સુધીમાં બાર વાર મોટી ચડાઈ કીધી હતી.

ઇ. સ. ૧૧૯૩ થી આ દેશના લોક મુસલમાનના નિલ સંબંધમાં આવ્યા. મુસલમાની રાજ થયાં, તેમાં આક્રમણ લોકનાં ૧૫૨૬ સુધી હતાં ને એ વર્ષથી તે ૧૮૦૩ સુધી મોગલ લોકનાં હતાં. દિલ્હીની બાદશાહી છસેક વર્ષસુધી રહી.

ઇ. સ. ૧૪૯૮ થી યુરોપના ખ્રિસ્તીલોક આ દેશના સંબંધમાં આવ્યા—પોર્ટુગીસ (ફિરંગી), ડચ (વલંદા), ઈંગ્લિશ (અંગ્રેજ), ડેન્સ અને ફ્રેન્ચ (ફ્રાંસિસ) એ સંધા વેપારને અર્થે આવેલા, પણ પછરાડેથી ફિરંગી, અંગ્રેજ, ફ્રાંસિસ એઓએ પોતપોતાને કાવતે ઠેકાણે પોતપોતાની રાજ-સત્તા સ્થાપી; અને એ ત્રણમાં અંગ્રેજ કંપનીએ ૧૮૦૩ માં દિલ્હી લઈ ત્યાંના બાદશાહને પેનશન આપી દૂર ક્યોં ત્યારથી તે હિંદુસ્થાનમાં સર્વોપરિ સરકાર મનાઈ; એ સત્તા ગ્રેટબ્રિટનની રાણીએ ૧૮૫૮થી પોતાને હાથ રાખી છે; અને હવે તે નામાંકિત રાજપુરી દિલ્હીમાં સંસ્કારી થશે.

એ ઉપલી હકિકત ઉપરથી આટલી વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે, ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધી જોટલી ચડાઈ થયેલી, તે હિંદુસ્થાનના પશ્ચિમ પ્રદેશમાં થઇ

હતી ને પરદેશીઓનાં રાજ્ય પણ સાંજ હતાં. ગિજનીના મહમૂદની ચડા-
ધ્યો પણ પંજાબ, સુલતાન, સિન્ધ, ગુજરાત દ્વીપકલ્પ, થાણેશ્વર (સરસ્વતી
ને જમના એ બેની વચ્ચે), કનોજ કલિન્ગર, ગ્વાલિયર એટલા પ્રદેશમાં
હતી. પણ ૧૨૦૬ થી મુસલમાન લોક આ દેશના જાયુના રહીશ થયા
છે. ખ્રિસ્તી રાજવંશીઓ હજી લગી આ દેશના રહીશ થયા નથી.

વિક્રમ શાસિવાહનના કાળથી તે દિલ્હીમાં મુસલમાની ખાદશાહી થઈ
સાં લગીના કાળમાં આ દેશમાં જે રાજ્યો હતાં, તેમાંનાં ધણાંકના સત્તા-
ધારીઓ રજપૂત* એ નામે ઓળખાતા લોક હતા. દેશના લોકનો મોટો
ભાગ હિંદુધર્મ પાળતો હતો. એ સાડી બારસે વર્ષના કાળમાં હિન્દુ રાજ્ય
તથા હિન્દુ પ્રજા એમ હતું; પછીનાં છસે વર્ષના કાળમાં મુસલમાન રાજ્ય
ને હિન્દુ તથા મુસલમાન પ્રજા એમ હતું અને ૭૩ વર્ષ થયાં ખ્રિસ્તી રાજ્ય
ને હિન્દુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે પ્રજા એમ છે. એ ત્રણકાળનાં સ્વરૂપ
અને ભાવિસ્વરૂપ એ જાણવાને આ યત્ન ગ્રંથ છે.

વિક્રમ શાસિવાહન ને પૃથ્વીરાજ એના મધ્યકાળમાં આ દેશના લોક
(રાજવર્ગસહિત) પુરાણોક્તધર્મ પાળતા અને રાષ્ટ્રરક્ષણ તથા પ્રાણધન-
રક્ષણ અને દુર્ગુણનું શાસન એને અર્થે પ્રદેશ પ્રદેશના રજપૂત રાજાઓની
આણુ માનતા, -ધર્માધિકારી બ્રાહ્મણવર્ગ ને રાષ્ટ્રાધિકારી રજપૂતવર્ગ હતા; -
અને એ બે સ્વરૂપ દાખવતાં નિજ એક સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરતું એવું બહુ
મોટું બ્રાહ્મણ રજપૂત રાજ્ય હતું કે જેમાં ધણાંક તેવાં મોટાં નાનાં રાજ્યો
હતાં, સત્યયુગના આરંભથી તે યુધિષ્ઠિરના યક આત્મા પછી કેટલોક કાળ
વેદોક્ત ધર્મ હતો; પછી તે પુરાણોક્ત તથા બૌદ્ધ એ બે ધર્મમાં ઉતર્યો.†

* રજપૂત લોકમાંના કેટલાક તે પરદેશી સિધિયન હતા, એવું હાલના શોધક
પકિતો કહે છે. એ લકાયક ભતિ સિધિયનોને બ્રાહ્મણોએ હિન્દુ કીધા હોય ને રાજ-
પુત્ર એ નામે ઓળખાવ્યા હોય? “અત્રિગ્રંથો નિકળેલા ચાર પુરુષ જેઓએ ક્ષાત્ર-
કર્મ કરી વેદધર્મને નિંદાવાર લોકને હણ્યા, તે ૩૬ કુળ રજપૂતના મૂળ પુરુષો છે.”
વિક્રમ પછી રજપૂત કુળ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં જણાય છે. આ દેશના ભૂતા ને સંકર
રાજકુળ તે અને પરદેશી લોક જોડે આ દેશનો ધર્મ સ્વીકારી અહીં રાજ્ય ચલાવેલાં
તે સૌને માટે રજપૂત એ શબ્દ કાં ન હોય?

† અન્દ્રગુપ્ત તથા એનો દીકરો ખિન્દુસાર એ બ્રાહ્મણધર્મ (વેદોક્ત કે પુરા-
ણોક્ત?) પાળતા પણ ખિન્દુસારના દિકરા આરોહકે (ઈ. સ. ૫. ૨૧૩-૨૨૩)
બૌદ્ધધર્મ યઈ એને મોટો આશ્રય આપ્યો. ભારથી આ દેશનાં ધણાંક રાજ્યો એ ધર્મ
પાળતાં થયાં હતાં; પણ એ ધર્મ બ્રાહ્મણધર્મને નિકન્દન કીધો ન હતો અને બ્રાહ્મ-
ણધર્મ લોક કરતાં બૌદ્ધધર્મ લોકની સંખ્યા વધારે હતી, એવું પણ નિરાંક કહેવાઈ

બૌદ્ધધર્મ પ્રકાશ્યો, ને પુરાણોક્ત તે નિસ્તેજ રહ્યો; વળી બૌદ્ધ નિસ્તેજ ને પુરાણોક્ત (ઉપાસના માર્ગ) તે પ્રકાશ્યો; એ અવ્યવસ્થિત યથા પછી એને પાછો શંકરાચાર્યે જે વ્યવસ્થામાં આણ્યો, તે વ્યવસ્થાવાળો ધર્મ વર્ણન કરવાના કાળમાં વેદાંતજ્ઞાન* ને શિવભક્તિનો હતો.

નિર્ગુણ બ્રહ્મ, જગન્નિમિત્ત, આરબ્ધ, જન્માંતર એને વિચારે સાયુજ્યમાદિ ચાર મુક્તિ આપનારી વેરાઅવાળી શિવભક્તિયે લોક સંસારી ભોગલંપટ ન હતા અથવા તેઓના ઉપર મોટો ઓકાસ હતો. લોક રાષ્ટ્ર સંબંધી ને ધર્મ સંબંધી અવ્યવસ્થામાંથી નવા જ મુક્ત યથા હતા, રજપૂત સરખા લડ-વૈયા રાજાઓનાં રક્ષણમાં નિર્ભય હતા ને બહુક રાજ્યોને લીધે રાજ્ય રાજ્યના લોક પોતપોતાની નની બંધાયેલી જાતિઓના ધારાને અતુલરતા રહી બધું કરીને પોતપોતાના જ રાજ્ય પ્રદેશમાં પોતાના સંસારી ઉદ્યમમાં ઉત્સુક હતા. બ્રાહ્મણો બૌદ્ધ તથા ખીલ પંથીઓના ઉપર જીત મેળવેલી તેથી નવા રથપાયલા રાષ્ટ્ર રાજાઓના તથા નવા કરેલા યજ્ઞમાનોના આશ્ર-યથી પોતાને અધિકારીરૂપે કરવાનાં જે કર્મ તે ઉમંગે કરતા-તેઓએ ધર્મ કર્મના કાઠથી લોકને વચ કીધા હતા; સાળા ને પાઠશાળાઓ સ્થાપી હતી, સંસ્કૃત વિદ્યાને હોંસ ખતથી પુસ્તકો લખી વાદવિવાદ કરી પાછી પ્રકાશતી કીધી હતી.

રજપૂત લોક રણૂરંમમાં રાચનારા વડા શૂરવીર હતા. ભૂમિ સંબંધી હકને માટે, ઓવર્ગનાં રક્ષણને માટે, પરધર્મીઓથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવા માટે, તેઓ નિલ તત્પર હતા; જ્યારે મુદ્દનો છેડે આવવાનો સમય તેઓને દૂર જણાતો ને પોતાની તરફથી સર્વ પ્રકારની રણસામગ્રી ખૂટી જવાનો સમય નિકટ જણાતો, અથવા પોતાનો એકાદો સંકલ્પ પૂર્ણ કરવાને અધીર થતા હારે તેઓ કેસરિયાં કરતા-મરવું હક છે, રણમાં મરવું દુર્લભ છે ને શંકર રુદ્ર જ કરશે, એ વિચારે ઘોડો દોડાવી મૂંઝી ચતુ ઉપર પડી જમ શકતા નથી. મોરીવરાના સમાધિ યર્ષ (ઈ. સ. ૧૯૫). પછી બ્રાહ્મણધર્મ પાછો સખગ સતેજ યોગે હતો-કેટલાક રાષ્ટ્રરાજ્ય બૌદ્ધધર્મ ને કેટલાંક બ્રાહ્મણધર્મ હતાં, પછીથી બ્રાહ્મણધર્મ, રાજ્ય બધું યથા હતાં.

* એક સ્વત્વ સિદ્ધ-નિરામય-પૂર્ણજ્ઞાન જેમાંથી અનવ જગત્ ખાસી આવે છે ને પાછાં જેમાં લય પામે છે તે જ બ્રહ્મ-સમ્યક્દર્શનદષ્ટે; 'બ્રહ્મ સત્યં, જગન્નિમિત્ત' દેવ સૃષ્ટિમાં આદિ ત્રણ દેવમાંનો એક, સંહાર ને પાછી ઉત્પત્તિ એ સામર્થ્ય પ્રકાશ કરનારો, ખજાતું કસ્યાણ કરનારો ચોખીશ્વર મહાદેવ તે શિવશિવ, એ, પોતાની, સક્તિ સાથે પૂજ્ય છે હારે સર્વજનશિવ ને નિર્ગુણ સ્વરૂપે જોય હોય છે હારે, સદાશિવ કહેવાય છે

મેળવતા કે એમ કરતાં પોતાની પાછળ યશ મેલી જતા. રજપૂત રાજ્યો ભણેલા ને રાજનીતિમાં કુશળ ને પ્રજાનું હિત કરી એની પ્રીતિ મેળવવાને અને રાજ્યમાં બળ તથા સમૃદ્ધિ વધારવાને ઉદ્ધાર કાઢીલા હતા.*

૧. ઈ. સ. ૧૨૦૬ થી તે ૧૮૦૩ સુધી આ દેશના ધર્મરાજ્યની સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી. સૈફા ૧૨ માં વિખણસ્વામી, રામાનુજ, મધ્વ એ ત્રણ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોએ તત્વજ્ઞાન દર્શાવ્યું કે જગદીશ્વર એક છે પણ તે સગુણ-સાકાર-ભોગી ને સ્થિતિ પાલન કરનારો વિષ્ણુ છે; આચાર પાળી એની સેવા ભક્તિ કરવી, કે જેથી સરૂપાદિ ત્રણ મુક્તિ પમાય; એકે વિષ્ણુનાં બાળમુકુંડ સ્વરૂપને, બીજાએ મુખ્યત્વે રામસીતાનાં શુભલ સ્વરૂપને ને ત્રીજાએ મુખ્યત્વે કૃષ્ણરુકિમણીનાં સ્વરૂપને ભજવાનાં બિાધ કીધા. વલ્લભે (૧૪૭૯-૧૫૩૧) બ્રાહ્મકૃષ્ણની પ્રેમભક્તિનો માર્ગ પ્રવર્તાવ્યો. (અચાર પછી બીજા કાષ્ઠએ આચાર્યપદ ધારણ કરી કાઈ નવો ધર્મમાર્ગ

* રાષ્ટ્રપ્રદેશ આ હતાઃ મગધ, માળવા, વૈલંગલ્ય. અહીં ઈ. સ. ૪૩૬ સુધી આંધ્રરાજનું રાજ્ય હતું; ઈ. સ. ૫૨૪ સુધી વર્ધમાન રાજ આ દેશમાં વડા મનાતા. દક્ષિણમાં કલ્યાણીનું રાજ્ય ઈ. સ. ૭૦૦ માં બળવાન હતું. કનોજનું રાજ્ય રહેડિ ૪૭૦ માં મોરહુ. તેની સત્તા હિમાલયથી તે આર્વલી લગી ને સિંધુથી તે બનારસ સુધી હતી; અનહિલપુરનું રાજ્ય આવડા રજપૂતે ૭૪૬ માં સ્થાપેલું. ભાં ૯૪૨ થી સોલંકી રજપૂત રાજ હતા-એની સત્તા દક્ષિણે સમુદ્રથી તે ઉત્તરે મેદાં રજુ લગી, અને સિંધુથી તે મેવાડ લગી ચાલતી (ગુજરાત દ્વીપકલ્પ સાથે ને સિંધનો થોડો ભાગ); ચિતોડનું ચેલોટ રજપૂતનું રાજ્ય ૭૨૮ માં મંડાયલું. તેની સત્તા આર્વલીથી તે વિંધ્યાચળ લગી હતી; માધીન ઈદ્રમર્યનાં ખંડિયેરની જગ્યામાં તુવાર કુળના અનંગપાળે ૭૯૨ માં નગર વસાવ્યું તે દિલ્હીનું રાજ્ય કહેવાયું; (જુના પાયાની-ખીલીને ઉપર) વિષે સાંભળેલી વાત સાચી છે તે નહીં કરવાને અનંગપાળે તે ખોદાની હતી તેથી તે દીલી યઈ હતી, અને દીલી ઉપરથી દિલ્હી મળ્યું છે એની હેતુકથા દોડે લખી છે); દિલ્હીની સત્તા ગંગાથી તે સિંધુ સુધી-ગંગાના ફોંટાના પ્રદેશમાં તે છેક આર્વલીપર્વત લગી ચાલતી, ગંગાનામાં દશમા સૈકામાં પાલ તથા સેનવંશના રાજ હતા; પંજાબના બ્રાહ્મણ રાજને જિવનીના મદમહે દરજ્યા હતા.

શિવદંડની સાથે ને પછી આવેલા ગ્રીક મન્થક્રોએ લખ્યું છે કે, એશિયાના જે જે લોક ગ્રીક લોકની નજીમાં આવ્યા છે, તેમાં આ દેશના લોક વધારે બહાદુર અને અસાધારણ સાચા છે. તેઓ મિતવૃત્તિના, ધીર ને શાંતિને ઇચ્છનારા છે; સાદા ને સાદુ, વચની ને પ્રમાણિક છે; દંક વગેરેને માટે સરકારમાં જઈ ઇનસાફ કરાવવાને તેઓને બહુ ઇંચગો છે. હૈયેનસાંગ નામના ચીના મુસાફરે (ઈ. સ. સૈકા ૭ માં) આ દેશના લોકની સારી ચાલ તથા આબાદાની વિષે ગ્રીક લોકોની જેવે જ સારું મત આપ્યું છે.

ચલાવ્યો નથી). રામાનુજની ત્રીજી ચોથી શિષ્ય પેડીએ રામાનંદ (સૈકા ૧૪-૧૫) થયો તેણે, એના શિષ્ય કુબીરે (૧૩૮૦-૧૪૨૦) અને નાનકે (જન્મ ૧૪૫૬ માં) અને ચૈતન્ને (૧૪૮૫-૧૫૨૭) પોતપોતાના માર્ગ ચલાવ્યા હતા. બ્રાહ્મણનો મોટો ભાગ પોતાનો શિવમાર્ગ રાખી રહ્યો હતો. (એ પેશવાઈ થયા પછી તેના રાજપ્રદેશમાં સતેજ ચયો હતો;— કહેવાય છે કે, રામદાસ સાધુની આજ્ઞા ઉપરથી શિવાજીએ પોતાના સૈન્યનો ઝુંડો ભગવો રાખ્યો હતો.) એ કાળમાં આર્યધર્મ રાજ્યની સત્તા એક ચક્રે સખળ ન હતી, પણ તે અનેક સ્વતંત્ર સત્તારૂપે દીપતી હતી ને તેમાં વિષ્ણુભક્તિ પ્રધાન હતી; પ્રદેશ પ્રદેશના લોક સ્વતંત્ર બુદ્ધિએ પોતાને મમતા માર્ગ સ્વીકારતા ને તેને મમતથી પાળતા. લોકનું સામાન્ય ઐક્ય (ધર્મ વિષયમાં) દૃઢ સખળ ન હતું અને વિષ્ણુભક્તિથી લોક વિશેષે સંસારી, વિલાસી, નિર્બળ, બીરુ થયા હતા અથવા એવી અવ્યવસ્થામાં વૈષ્ણવમાર્ગ નિકળ્યો હતો કે, જ્યાં તેવા લોક સ્થિતિબદ્ધ થાય નહીં ને સારી સ્થિતિમાં આવી રહે.*

૨. હવે રાષ્ટ્ર રાજ્ય સંબંધી: રજપૂત ને આફગાન એ બે વચ્ચે થાણેશ્વર પાસે બેવાર લડાઈ થઈ તેમાં પેલી રજપૂત જીત્યા ને બીજી હાર્યા ને એ સમયથી (૧૧૬૩ થી) આ દેશમાં મુસલમાની રાષ્ટ્રરાજ થયાં. (૦) ૧૨૦૬ થી તે ૧૩૨૧ સુધી રજપૂત ને આફગાન એવી બે જાતની સામ-સામી ધુરંદરી રાજસત્તા હતી. દિલ્હીના બાદશાહ બ્યારે ધસારા કરી આવતા હારે રજપૂતો લડાઈ આપી પોતાનું રક્ષણ કરતા અથવા હારતા

* જૈનધર્મનો કળસ્ બાવમા સૈકામાં ચડયો ને હતયો; એ માર્ગના લોક જૈન શિવમાર્ગ પશુ કેટલાક વૈષ્ણવ થયા ને કેટલાક હજી જૈનજ છે.

વિષ્ણુસ્વામી રામાનુજની પેલાં યઈ ગયો ને મન્ન કુમારપાળના સમયમાં હતો. ગજનવી મહમૂદના આવ્યા પછી અને યેરી શાહબુદ્દીનના આવવાની આગમન (ઈ. સ. ૧૧૫૦) રામાનુજે વિરિષ્ટદેવ એટલે ચિત્ અચિત્ (ચૈતન નહસદિત) એવો એક હરિ છે, એ જ્ઞાન પ્રગટ કીધું હતું. એણે દક્ષિણમાં બદાળ રાજ્યો ને જૈન ધર્મ પાળતા, તેમાંના એક વિષ્ણુવર્ધનને વૈષ્ણવ કીધો હતો (૧૧૩૩). આદિયામાં જગન્નાથની સ્થાપના ચોથા સૈકામાં થયલી, પણ પછી વિષ્ણુભક્તિ નિસ્તેજ થયલી તેથી તેનું મોટું દેરું બંધાયું નહિ પણ બ્યારે તે પાછી સતેજ યઈ ત્યારે તે બંધાયું હતું (૧૧૯૮). (વિષ્ણુપુરાણ ૧૦૪૫ માં રચાયું, એમ ખ્રિસ્તી વિદ્વાનો કહે છે.) રામાનુજે અવશ્યે હવે જાતિના આર્ય લોકને બોલ્યા પણ રામાનંદે નીચ જાતિના લોકોને પણ પોતાના ધર્મબોધને પાત્ર ગણ્યા અને ત્યાંની ઉપદેશકોને મોટે કામ કામ મોડે સ્થાપ્યા. રામાનંદે આર્ય સમસ્તનું ધર્મવિષયમાં ઐક્ય કરાવવાને તબવીજ કીધી હતી પણ એના શિષ્ય કુબીરે આ

તો બાદશાહની આણુ થોડી વારને માટે માનતા ને વળી પાછા આણુમાં ન હોય તેવું આચરતા. નરવાડના રાજા ચહારદેવે રજપૂત રાજ્યોના અધિરાજ યર્ધ અસ્તમસ તથા છુલખન એના સમોવડિયારૂપે પરાક્રમ દાખવ્યું હતું (પણ તે હાર્યો હતો;) અનહિલવાડ, દેવગિરી ને ચિતોડ અહીંના રજપૂતો ખુની અલાઉદ્દીનની પણ સામા થયા હતા (પણ કરજે શુજરાત ખોલ્યું, રામદેવે ખંડણી આપી અને ચિતોડનો કિલ્લો હુમ્મીરે પાછો લીધો હતો.) (૨) ૧૩૨૧-૧૫૬૭ સુધીમાં હિંદુ ને મુસલમાન એવી બે સત્તા પરસ્પર સરસાર્ધ કરતી હતી. મહમ્મદ તખલખના વખતથી દિલ્હીની બાદશાહી, પ્રાંતોના મુસલમાન હકિમોએ જ તોડવા માંડી ત્યારથી રજપૂત રાજ્યો નિઃસંદેહ સ્વાધીન જ હતાં. દિલ્હીની બાદશાહીની આણુથી મુક્ત સ્વાધીન રાજ્યો હતાં તેમાં રજપૂતમાં આગેવાન મેવાડનું હતું, કે જ્યાંના રાણા સૈંગે એક લાખ સ્વારોની સરદારી કરી મોગલ બાબરને ફતેહપુર સિકરી આગળ લડાઈ આપી હતી (પણ હાર ખાધી હતી), અને આક્રમણ હકિમવાળાં રાજ્યોમાંના ખંઝાણાના શીરચાહે બાબરના બેટા હુમાયુને ક્રોધાળ આગળ હરાવી પોતાને બાદશાહ કેવડાવ્યો હતો. (૩) ૧૫૬૭-૧૭૦૭ સુધી મોગલાઈ પ્રકાશી. હુમાયુના બેટા અકબરે રજપૂત તથા આક્રમણ એ બંને સત્તાને (એકને સામ દામે ને બીજાને બેદ દંડે). વશ કરીને આ દેશમાં એક ચક્રી મોગલ બાદશાહી સ્થાપી આગરાને રાજનગર કીધું. પણ શાહજહાંના વખતથી દિલ્હી થયું, તે મોગલાઈની આખર સુધી રહ્યું; (હિંદુસ્થાનનાં અધિરાજ પદને માટે રજપૂતો રાણા ઉદેસિગની સરદારી તળે ૧૫૬૭ માં અકબર સામા ઉઠ્યા હતા પણ અકબરે ચિતોડ લેઈ લડાઈને અંત આપ્યો હતો.) જહાંગીર શાહજહાંની કારકીર્દીમાં સર્વત્ર શાંતિ હતી પણ ઔરંગઝેબે સતરામી વેરાગીઓનું ખંડ બેસાડ્યું (૧૬૭૬) ત્યારથી તેણે ખિજવાઈને હિંદુઓ ઉપર જીજ્ઞાસા મૂક્યો (એ કરે દિલ્હીના આક્રમણ બાદશાહના વખતમાં લેવાતો પણ અકબરે બંધ કીધો હતો); અને એ ઉપરથી સર્વ વર્ગના હિંદુઓમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. બેધપુરનો જસવંતસિંગ હિંમતથી સામે થયો હતો; એનાં મરણ પછી એનાં કુટુંબ પ્રતિ ઔરંગઝેબે તિરસ્કાર બતાવ્યો હતો. તે ઉપરથી પણ રજપૂતો ક્રોધ

દેશના હિંદુ મુસલમાન સૌને એક ધર્મભાઈના ઐક્યમાં આણવાની ખતે મહેનત કીધી એતરૂં મત આડું કે સઘળી જાતનાં માણસ ઈશ્વરબક્ષિને માટે પાત્ર છે ને બક્ષિથી તે સઘળાં સરખાં શુદ્ધ થાય છે; પૂર્ણ આસ્થા ને નિલબ્ધિના એજ પ્રભુપ્રાપ્તિનો માર્ગ છે; શાંતિ, દાસ્ય, સમ્ય, વાત્સલ્ય, માધુર્ય એ બક્ષિદાન છે. (એતરૂંના મતને મળ્યું, યુરોપમાં 'કવાએટિઝમ' હતું, (સૈકા ૧૮ ના આરંભમાં).

સરાયા ને જસવંતસિંગનાં કુટુંબનું રક્ષણ કરવાને તથા જીજ્ઞાસી સામે થવાને તેઓ એકસંપ થઈ બાદશાહની સામા લગ્ન હતા. એ બાદશાહની કારકીર્દીમાં હિંદુધર્મી મરેહા લોક નવાજ પ્રસિદ્ધિમાં આગળ ને એઓના સરદાર શિવાજીએ બાદશાહને મહુ બહુ રીતે પળવી (૧૬૭૪) માં પોતાનું નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. ગુરુ ગોવિંદેસીખ લોકનું બળિષ્ઠ ધર્મરાજ્ય કરવા માંડ્યું હતું (૧૬૭૫). (૪) ૧૭૦૭-૧૮૦૩ એ કાળ મોગલાઈની પડ-તીનો, પેશવાઈની ચડતી પડતીનો અને (૧૭૫૭ થી) અંગ્રેજ કંપનીની ચડતીનો હતો. *

* (૧) બાદશાહે જેવીસખાનના કત્તાતમ્યાના નાસરુદ્દીને અને તેના મોગલોને હિંદુસ્થાનમાં પેસવા રીધા નોતા. બગદાદના ખલીફે અલ્તમશને પેશાક મોકલ્યા તેથી દિલ્હીની બાદશાહી દુનિયામાં નાખીથી નજારી; લકરમાં રહેલા મોગલો મુસલ-માન થયા, ફરવાક હિંદુ મુસલમાન થયા ને એમાંના કોઈ કોઈએ મોઢા દરજ્જા ધરાવ્યા; એ હાકેમોની હિંદુ પ્રભા દુઃખી હતી; અને આ દેશના સઘળા હિંદુઓ જાન, માલ, સ્ત્રીની લાજ, ધર્મ એ બાબતોમાં કંઈ જાણે રહેતા. (ઉપર જણાવ્યું છે કે ૧૩૨૨ થી અકબરના બાદશાહી નિરંતર થતી ચાલી, પણ તે ખરેખરી વડવા માંડી, ૧૬ મે બાદશાહ મહમમદ તખલુષ ૧૩૫૧ માં મૂચો ત્યારથી. ઉલ્લેખ પાળના હાકેમ હોલત લોદીએ બંડ લગાવ્યું, મહમમદ બાબરને બોલાવ્યો, એણે પાણીપતના મેદાનમાં ઈબ્રા-હિમ લોદીને (૩૪ મે બાદશાહ) હરાવ્યો ને દિલ્હી મોગલની થઈ હતી.)

(૨) બાદશાહથી છતાં પટેલાં રાજ્ય આ હતાં: બંગાળનું (૧૩૪૦ થી); બ્રાહ્મણી (૧૩૪૭), જુવાનપુરનું (૧૩૬૪), ગુલસાતનું (૧૩૬૧), માળવાનું (૧૪૦૧), પછી બ્રાહ્મણીમાંથી વિજપુરનું (૧૪૮૯ થી), અહમદનગરનું (૧૪૯૦), વરાહનું (૧૪૮૪), બેદરનું (૧૪૯૮) ને ગોવળકોડાનું (૧૫૧૨), એ રાજ્યોના મુસલમાનો હિંદુ પ્રભા સાથે હજતા થયા હતા. રાજપૂત રાજ્યોમાં મેવાડનું, જોધપુરનું, જસલ-મેરનું, વિકાનેરનું, જેપુરનું (એ પ્રથમ અજમેરનું ખંડિયું હતું), જુંદીનું અને બીજા નાનાં નાનાં ઘણાંક હતાં; દક્ષિણમાં વિજયનગરનું ને બીજાં કેટલાંએક નાનાં હિંદુ રાજ્યો હતાં. ૧૪૯૮ ના મેમાં યુરોપના પોર્ટુગાલી લોકે આ દેશની ભૂમિપર પગ માંડ્યા ને ૧૫૧૦ માં તેઓએ ગોઆને પોતાનું રાજનગર કીધું; ૧૫૩૬ માં દીવનેા કિલ્લો બાંધ્યો; ૧૫૭૧ માં તેઓએ વિજપુર, અહમદનગર ને કલિકટ એ ત્રણના સંપત્તી સામે એકત્રે લડાઈ આપી ગોઆનું રક્ષણ કીધું હતું.

(૩) બાબરના બેરા દ્વમથુને બંગાળના શીરશાહે (અકબરના સરવંશનો) હરાવી રજળતો કીધો (૧૫૪૦ થી), ને એ રીતે ફરી પાછા હિંદુસ્થાનમાં અકબરના બાદશાહ થયા; પણ ત્રીજા બાદશાહ અલિશાહની ફોજને દ્વમથુના બેરા અકબરની મોગલ ફોજે પાણીપતની લડાઈમાં હરાવી-નવંબર ૫, ૧૫૫૬; અને પછી અકબરે ૧૫૭૩ સુધીમાં બીજાં રાજ્યોને પોતાની આજ્ઞામાં લેઈ મોગલ બાદશાહીને પાકા પાયાપર સ્થાપી

શિવાજીએ વિજાપુર સરકાર તથા મોગલ સરકાર એ બેને હેતરી એ બેની સામા યર્થ પોતાને રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. તેનાં મરણ પછી ઔરંગજેબે મરતાં લગી મરેઠીરાજ્યને તોડી નાંખવાને બહુ મહેનત કીધી, પણ મિથ્યા-૧૭૦૮માં શિવાજીના દિકરાના દિકરા શાહુએ સતારા મેળવ્યું, ને ૧૭૧૨માં બાલાજી વિશ્વનાથને પોતાનો પ્રધાન કર્યો. ત્યારથી મરેઠીરાજ્યની વૃદ્ધિ થતી ચાલી. ૧૭૨૦માં દિલ્હીની દરબારે લેખ કરી આપ્યો કે દક્ષિણની ચોથ તથા બીજા હક મરેઠાઓનાં સ્વરાજ્યને મળે ને એ કાર્ધ પણ સત્તાની આશુથી સુક્ત છે. ૧૭૨૪માં સિંધિયા હોલકર ગાયકવાડ એએએ પોતાનાં ઉપરાજ્ય કીધાં; ૧૭૩૦ માં કોલાપુરનું નવું રાજ્ય થયું; ૩૪ માં માળવામાં, ને ૩૬ માં દિલ્હીમાં મરેઠાની સત્તા સારી પેઠે ચાલી, ૩૯ માં તેએએ વસે લઈ દિરંગીઓની સત્તા પાપમાલ કીધી, ૫૮ માં લાહોર લીધું, ૬૦ માં નિઝામ ઉપર જીત મેળવી. ૧૭૬૧ માં પાણીપતની લડાઈમાં હાર ખાધી, ૬૪ માં હૈદરખાલીને હરાવ્યો, ૬૯ માં અંબજનદી બેંગાળી ધણાંક રજપૂત રાજ્યોને ખંડણી આપતાં કીધાં, ૭૦ માં તેએ દિલ્હીમાં કતો હતો યર્થ પડ્યા; ૭૨ માં ઔરંગપટણના ઘેરામાં ફતેહ ન પામ્યા પણ સઘળી માંગણીઓ કબૂલ કરાવી લીધી; ૭૪ માં રાધોબા પેશવા અંગ્રેજ કંપનીની મુખ્ય સરકારને મળ્યો ને પછી મરેઠા ને અંગ્રેજ વચ્ચે લડાઈએ ચાલી હતી.

શિવાજીએ ૧૬૬૪ માં પોતાને રાજા કેવડાવ્યું ને તે જ વર્ષમાં ક્રાન્સના લૂઈ ૧૪ માના આશરા તળે ફ્રેંચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ઉભી થઈ; ૭૪ માં શિવાજીએ રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો ને તે જ વર્ષમાં ક્યુલોર્કે વિજાપુરના રાજા પાસેથી પોંડીચેરીની જગા ખરીદ કીધી કે જે તે વખતથી આ દેશના ફ્રેંચ પ્રદેશની રાજધાની મનાઈ છે; ૮૮ માં ઔરંગજેબ પાસેથી ફ્રેંચ ચંદ્રનગર મેળવ્યું; ૧૭૪૧ માં ફ્રેંચે પોંડીચેરીનો મવરનર યર્થ આવ્યો ત્યારથી તેણે અંગ્રેજોને હિંદુસ્થાનમાંથી કાડવાનો ઘાટ રચ્યો-લામ પણ હતો કે યુરોપમાં અંગ્રેજ ફ્રેંચ વચ્ચે લડાઈ ઉઠી હતી. દેશી સરદારોના ટંટામાં

હતી. જહાંગીર તથા શહાજહાં એ બેએ મુઘલાઓને ઉત્કર્ષ દાખવ્યો. ઔરંગજેબે દક્ષિણમાં જીત મેળવી બાદશાહી વધારીને બહારથી અતિભય દેખાડાવી પણ અંદરથી અવ્યવસ્થિત કરી મૂકી; તેનાં મરણ પછી બાદશાહી કમજોર થતી ચાલી.

(૪) ૧૭૨૦-૨૫માં રજપૂત રાજ્ય અજીતસિંગે અજમેરમાં, નિઝામ હલમુલ્કે દક્ષિણમાં, શાહતખાને અયોધ્યામાં, મુરસિદકુલીખાને બંગાળમાં પોતપોતાનાં સ્વાધીન રાજ્યો કીધાં. બાદશાહ મહમ્મદશાહ, પોતાની ફ્રેંચ સહિદની લડાઈથી દુરાની મહમ્મદશાહને હાંપી મેલ્યો તે જોઈ મરણ પામ્યો (૧૭૪૮) ને એ વખતથી દિલ્હીની બાદશાહી પિખાતી થઈ.

ક્રેંચ અંગ્રેજો સામસામા ઉતર્યા તેમાં ક્રેંચ કાન્યા; ૫૧ માં ક્રેંચ સરકારની સત્તા માત્ર મરેકાઓથીજ ઉતરતી હતી. ૫૫ માં ક્રેંચ અંગ્રેજને સલાહ યર્ધ,—આવે કરારે કે કોઈએ દેશીરાજ્યોની ખટપટમાં પડવું નહિ; પણ ૫૭ માં બંનેએ કરાર તોડ્યા ને પાછી લડાઈ ચાલી કે જેથી ક્રેંચોનું ૬૧ માં પૂરેપૂરું પડી ભાગ્યું; (૬૩ માં પારિસના કાલકરારથી પૌંડીયેરી તથા બીજાં કેટલાંક સંસ્થાનો તેઓ હજી રાખી રહ્યા છે). ક્રેંચોએ અંગ્રેજની સામા હૈદર ટીપુને મદદ કીધી હતી—નેપોલીયને ટીપુ સાથે પત્રવ્યવહાર રાખ્યો હતો.

૪. સ. ૧૬૦૦ માં એશીયાખેય રાણીએ વેપારીની એક કંપનીને હિંદુસ્થાન સાથે વેપાર કરવાની સનંદ આપી; ૧૩ માં કંપનીએ સુરત, અમદાવાદ, ખંભાત, ગોધા અહીં કાઢીયો કરવાની બાદશાહની પરવાનગી મેળવી; પછી વળી બીજે કેટલેક ઠેકાણે કાઢીયો ધાલી ને વેપાર સંબંધી કેટલાક હક માગી લીધા હતા. ૩૯ માં મદ્રાસ મેળવી ત્યાં કિસ્મો બાંધ્યા; મુંબઈ ટાપુ મોગલ સરકારે ૩૦ માં પોર્ટુગીસને આપેલો, તે પોર્ટુગીસના રાજ્યએ ઇંગ્લાંડના ચાર્લસ બીજાને આપ્યો ને એણે તે ૬૮ માં કંપનીના હવાલામાં આપી દીધો; ૯૬ માં કલકત્તા તથા બીજાં ગામ કંપનીએ ઔરંગઝેબના ખેટાના ખેટા પાસેથી ખરીદ કીધાં ને કલકત્તામાં કિસ્મો બાંધ્યા. ૧૭૪૬ થી કંપનીએ દેશી રાજ્યોની ખટપટમાં પડવા માંડ્યું; ૫૧ પછી ક્રેંચ ઉપર જીત મેળવતાં એની સત્તા તોડી; ૫૬ માં બંગાળના નવાબ મુજિબુદ્દીન ને કલકત્તાની કાઢીવાળા એઓ વચ્ચે ઝમઝે ચાલ્યો; એ નવાબે અંગ્રેજોના ભૂંડા હાલ કીધા કે જે ઉપરથી અંગ્રેજોએ નવાબની સામાં ધણીક મેલી ખટપટ કરી હતી, ને ૫૭માં પેલાસીની લડાઈ જીતી હતી. ૬૫ માં દિલ્હીની દરબારે બંગાળા, બહાર ને ઓરીસા એ ત્રણની દિવાની કંપનીને આપી; ૬૭ માં કંપનીએ હૈદર તથા નિઝામ એ બેને લડાઈ આપી જીત મેળવી; ૭૪ માં રૌહીલા લોકને હરાવ્યા; ૭૫ માં કંપની મુંબઈ સરકારે રાધોબા સાથે પુના સરકારની સામાં સુરતમાં કાલકરાર કીધા; ૫છી પુના સરકાર તથા મરેકા સરદારો એઓની સામા અને હૈદર ટીપુ તથા ક્રેંચ એઓની સામા લડાઈયો ચલાવી હતી; ૯૯ માં કંપનીએ ટીપુને હરાવી શ્રીરંગપટણ લીધું અને ૧૮૦૦ માં નાના ફઝલવીસ મરણ પામ્યો કે ૧૮૦૨ ની છેલ્લી તારીખે વસેના કાલકરારથી મરેકા સરદારોનો સંપ તોડી, પોતાની હાલ તેમનાપર બેસાડી—ખાજાવા સ્વતંત્રતા યોઈ ને મરેકી રાજ્ય માન તેજ બળમાં કંપનીરાજ્યથી ઉતર્યું.

વર્તમાનકથન.*

૧ આ વર્તમાન સૌકા પોણામાં આર્ય ધર્મરાજ્યની સત્તા કેવળ અવ્યવસ્થિત તથા તેજહીન થઈ રહી છે. શિવમાર્ગ કે કાર્ષ પશુ વૈષ્ણવ-માર્ગ દ્વંદ્વ બાવે પળાતો નથી; પણ દજી લગી લોક તે સત્તાની આધુમાંથી ખસ્યા નથી; અને જો કે લોકની વૃત્તિ ધર્મવિષય બણી દોરાતી નથી તો પણ કાર્ષ કાર્ષ પુરુષે પોતપોતાનાં નવાં મત પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યાં છે ને જૂઠાં જૂઠાં મતવાળાં કીધાં છે, પશુ એક વિના બીજા તે દજી પાર્કા બંધાયાં નથી. પ્રવૃત્તિના ધર્મ પણ ત્રુટિત, અનિયમિત, સંકર્ય વિકલ્પવાળા, મિશ્રિત, મસિન છે પણ એ સર્વેમાં દેશનું સાકં યાચ્યો એ સામાન્ય શુભેચ્છા (પ્રગટ કે અપ્રગટ, પાકી કે કાચી) તપે છે અને એજ આજકાલ આર્યધર્મ રાજ્યનું મહાતેજ છે,—આકી, નથી મહાવિદ્યા કે મહાજુદ્ધિનું, કે બાહુનું કે સમૃદ્ધિનું આજના સોકની નીતિ, રીતિ પણ મનસ્વી રીતે સારી નરસી મનાય છે.

* ખ્રિસ્તી રાજ્યકાળના આરંભમાં અયોધ્યાના એક જણે સહુ યઈ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં ઉદ્ધવ સંપ્રદાય નામનો વૈષ્ણવપંથ ચલાવ્યો, જે વળી સ્વામીનારાયણને કહેવાય છે. (જ. ૧૭૮૦ ને મ. ૧૮૨૯.) એ પણ ધર્મવિચાર પ્રસિદ્ધ કરનારાઓમાં બંગાળાને બ્રાહ્મણ રામમોહનરાય યથા (૧૭૭૪-૧૮૩૩),—એણે મૂર્તિઓને નિંદી, ને ઉપનિષદમાં વર્ણુલાં અર્થેત છદ્ધને જગદીશ્વર માન્યો અને ચાલતાં ધર્મકર્મવિષે નિરૂપદ રહી બ્રાહ્મ ધર્મનું મંદિર રચામું ને ત્યાં અઠવાડિયામાં એકવાર પ્રાર્થના તથા ઉપનિષદ કથા ચાલુ રાખી. એ છદ્ધસમાજમાંનો દેશવચન્દ્રસેન (વંશજાતિ) એ એક જગદીશ્વરને માને છે; વેદ બ્રહ્મવાણી છે, એમ માનેતા નથી; અને ભવિષ્યે ન પાળવો, મૂર્તિપૂજા બ્રાહ્મદિ ન જ કરવાં એવો તેનો આગ્રહ છે—તેણે પોતાનો માર્ગ ચલાવ્યો છે. દક્ષિણીઓમાં વિષ્ણુ બ્રહ્મચારી થઈ ગયો. તેણે વેદોક્ત ધર્મને સર્વ રીતે માન્ય રાખી લોકને સમજાવ્યો અને નીતિરીતિ સંબંધી કેટલીક સિદ્ધા આપી. ગુજરાતી પણ વિદ્વ-રચનામાં રહેલો ઉપાનંદ સરસ્વતી એ વેદને સત્ય મનાવે છે, એક જગદીશ્વરની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવાનો બોધ આપે છે, મૂર્તિપૂજા સંપ્રદાય ચલાવનારા બ્રાહ્મણોના હોય કેખ-ડાવે છે, પણ દેશના—આર્યના હલકર્યને માટે દેશાભિમાન, ઐક્ય, બાહુબળ સંબંધી પ્રવૃત્તિના ધર્મને અવશ્યે બોધ કરે છે; એણે ગુણકમાં આર્યસમાજ રચાપી છે. કેટલાક દક્ષણી ગુજરાતી નાનાં મંડળ પોતાના વૃદ્ધનાં ધર્મકર્મ પાળે છે પણ આડે દહાડે એકવાર જગતકર્ષા એક પ્રજાનું બળન કરવાને એકઠા મળે છે કે જે મંડળ પ્રાર્થના-સમાજ એ નામે ઓળખાય છે. ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં કેટલાક વેદધારી દક્ષિણીઓ શંકરાચાર્યને નામે કણુણી રજપૂત વગેરે લોકને શિવજાતિનો બોધ કરે છે.

ખ્રિસ્તી રાજ્યના સંબંધથી લોકમાં જિજ્ઞાસા થયા છે, કે જેને આપણે જ્ઞાતા વિચારના ને નવા વિચારના કહીએ. જ્ઞાતા વિચારના લોક ઘણા છે ને તેઓને દોરતારો

૨ હવે રાષ્ટ્રરાજ્યસંબંધી: * બહારના લોકના હુમલાઓની સામા થવાના પ્રસંગ નહિ, નિર્માલ હિંદુ મુસલમાન દેશી રાજ્યો પરસ્પર વઢે ને રાજ્યમાં બખેડા થાય તેવો સંભવ નહિ, તો હવે દેશીરાજ્યોની ઉપર દેખરેખ રાખવી અને ખુદની પ્રગતી વ્યવસ્થા રાખવી એ જ કામ અંગ્રેજ સરકારે કરવાનું તે તેણે પચાસેક વર્ષ લગી જસ સાથે કીધું—લોકના માંહેમાંહેના બખેડાથી તેઓના જનમાલની ખરાબી ન થાય તેને માટે બંદોબસ્ત; અમલદારો

મોટા બ્રાહ્મણવર્ગ છે કે જે આજ કેટલીક રીતે કર્મબ્રહ્મ થયો છે તે પોતાના વૃદ્ધતા વિચારને વળગી રહ્યો છે અને હિન્દુનું રહી સમય ને કરે છે, તે જોયા કરે છે. નવા વિચારવાળા થોડાક છે; આગેવાન પુરુષ જૂન છે—કોઈ ધર્મસુધારામાં, કોઈ સંસારસુધારામાં, કોઈ રાજ્યસુધારામાં, કોઈ દેશની સમૃદ્ધિ વધારવામાં વિશેષ આગળ પડતા છે પણ પોતાના વિષય સંબંધી પાકો વિચાર કોઈના નથી. એક ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવું, મૂર્તિપૂજન આદિ કર્મ ન કરવાં, ભતિબંધન ન પાળવું, દેશાંતર કરવામાં બાધ ન સમજવો, વિધવાને પુનર્વિવાહ કરાવવો, પુરુષે એકથી વધારે સ્ત્રી ન કરવી, સ્ત્રીને દાસીરૂપે ન લાલુની, વિધવાસાસ કરવો, ઉધમ કરવો, રાજ પ્રજાના ધર્મ લાલુવા, દેશનો ઉત્કર્ષ થાય તેને અર્થે પ્રયત્ન કરવો એ સૌ સુધારાના સાધારણ વિચાર કહેવાય. ધર્મસંબંધી વિષયમાં જે કે એક જમદગીશ્વરને માનવો એવું કહે છે પણ તેનાં સ્વસ્થપ્રવિષે કોઈનો નહીં વિચાર નથી; જૂન જાણુ વેદને માત્ર આપે છે પણ તેમાં શું છે તે સમજીને નહિ; ધણાક જાણુ મરણ પછીની જીવની સ્થિતિવિષે ને સ્વર્ગ નર્કવિષે સંશયી છે ને કેટલાક તો નારિતક છે ને આ હંદુગીનાં જ સુખને સાચાં માને છે; ધણા જાણુ દેવપિતરભૂતયોનિ, અવતરણુચક્રિ, યોગસિદ્ધિ એને હસી કાઢે છે; કેટલાક બુદ્ધિવાદના જ અનુમાનને સત્ય માને છે, ઈશ્વરપ્રસાદને માનતા જ નથી; છતાંહિ.

ખ્રિસ્તી રાજ્યમાં લોકોને કેટલોક બાજ પ્રવૃત્તિ ધર્મોના હિમાયતી છે પણ રાજ્યવર્ગ ને લઘુવર્ગ વર્ગ એ ને સમયે સમયે ખરી પ્રવૃત્તિમાં મથનારા તે હજી જૂના વિચારને જ વળગી રહ્યા છે. સુધારાવાળા દોડાદોડ કરે છે પણ સંસારબંધન તોડી શકતા નથી ને ઉદ્ધતપણે તોડવાને ઇચ્છતા નથી; તેઓમાંના કેટલાક ખ્રિસ્તી લોકની નીતિરીતિ લેવાનું મન કરે છે પણ ખ્રિસ્તીધર્મ અંગીકારવાનું જરાએ મન કરતા નથી. ખ્રિસ્તી ઉપદેશકો પોતાનો ખંતીલો શ્રમ છોડે આર્થ ધર્મરાજ્યના લોકમાંના જૂન જાણુને ને તે પણ નીચી કહેવાતી ભતિનાને ખ્રિસ્તીધર્મમાં આણી શક્યા છે.

* વસૈના કોલકાર મરેઠાઓને પરવડ્યા નહિ ને તરત પાછી લડાઈયા ચાલી—કુંપનીએ મરેઠાઓને જીત્યા, પેશવાને પદ્મજી કીધો ૧૮૧૮ માં, ને બીજે વર્ષે પિંડારા સરદારોને જીતી મરેઠા સરદારોના પ્રદેશની વ્યવસ્થા કીધી. ૧૮૨૬ માં ભરતપુરનો કિલ્લો લીધો; ૩૩ માં ફૂર્જના રાજ્યપ્રદેશમાં સત્તા બેસાડી, ૪૩ માં સિંધ મેળવ્યું; ૪૫-૪૬ માં સીંખ સરદારો સાથે લડાઈયા કરી પંજાબની વ્યવસ્થા કીધી; ૮૯ માં પંજાબ, ૫૩ માં નાગપુર ને ૫૬ માં અયોધ્યા એ અંગ્રેજ રાજ્યમાં મેળવ્યાં.

પંદર કરોડ જેટલા લોકોનું એક મહારાજ્ય છે જેમાં જ્ઞાનધર્મ રાજા પોતાના પ્રૌઢ સ્વરૂપના પ્રકાશમાં સમયસમયનાં સ્વરૂપ દર્શન કરાવે છે. *

* બ્રાહ્મ ને બૌદ્ધ જૈન જ્ઞાનવાદમાં જુદા જુદા પશુ સૂક્ષ્મ તથા સ્વૂલ ધર્મોમાં પશું કરીને સરખા જ છે; પ્રથમના બૌદ્ધ લોકમાં કેટલાક બ્રાહ્મણ હતા જ. જૂનામાં જૂના પશ્ચિમના લોકના વંશજ જે પોતાનો જૂનો ધર્મ પાળી રહ્યા છે તેમાં જે ચાહુદી ને જરતોસ્ત્રી તેઓ આજ દેશસ્થિતિસંખ્ય બ્રહ્મ છે; ખાલદી ને મિસ્ત્રી ધર્મરાજ્ય તે જૂના કાળમાં જ લય પામી ગયાં છે.

લયાબોટસી અને કનકીયુશિયસ એના ધર્મના ચીનાઓએ બૌદ્ધ ધર્મને પણ પૂજ્ય માન્યો અને પરંપરાની પૂર્વજભક્તિનીતિરીતિરાણીને પ્રધાન કરી સ્થાપ્યા છ. સ. શૈ. ૧ માં; ને એ આજ ૪૫ કરોડ વસ્તીની વ્યવસ્થા રાખે છે. નીતિરીતિ દેશ સાથે વળગેલી છે તેથી, ચઢી આવી હલેલી કરનારાં ટાળાં દેશી લોકમાં બળા ગયાં છે તેથી અને પછી કાળ પરદેશીના સંબંધમાં ન આવેલા મઠ દેશ ઉપર જ સ્નેહ બાઝી ગયલો તેથી દેશનું માદુરમય ધર્મ કરતાં વિશેષ આમળ પડે છે. (ચીનનાં મહારાજ્યમાં આજકાલ ૪ કરોડ સુસલમાન છે પણ મારે ચાટલા રાખે છે.)

ખ્રિસ્તીધર્મરાજ્ય તે બૌદ્ધધર્મરાજ્યના જેટલું છે (કંઈકે બોહું કે કંઈકે વધતું પણ હોય;) પણ તે રાષ્ટ્રરાજ્યના (રોમ ખારિસના) આશયે જન્મ્યું અને પાછળથી પોપ તથા જર્મન રાજ વચ્ચે સર્વોપરિપક્ષને મઠે ગ્રંથકા મચ્યા, પણ જે રાજ્ય જૂદાં ગણાયાં ને આજકાલ ધર્મરાજ્ય તે રાષ્ટ્રરાજ્યને આશયે તથા એને અનુસરી વસે છે.

મહામહાધર્મરાજ્ય તે આર્યરાજ્યનાં જેટલું જ છે. આપબળની હોડે લોકમાં તથા પ્રદેશમાં વિસ્તાર પામ્યું અને પાછળથી જો કે તેનું રાષ્ટ્રરાજ્ય ત્રુટિત થયું ને જીવિસ મોગલે બગદાદની ગાદી ઉઠાવી નાખી લોપણ તે હજી સત્તેજ હીપે છે ને પોતાની આણુમાંના સર્વોપરી રાષ્ટ્રરાજ્યની આબાદીને ઇચ્છે છે.

આર્યધર્મરાજ્ય તે રાષ્ટ્રરાજ્યને પોતાનું એક અગત્યનું અંગ માને છે, એ અંગ જો અંગીને અતુકળ હોય છે તો તે બંને ઉત્કર્ષમાં પ્રકાશે છે અને પ્રતિકૂળ હોય છે તો અંગી તેની સ્પૃહા ન રાખતાં પોતાને જ બળે પ્રહીપે છે.

આર્યધર્મરાજ્યનું સનાતનપણું નક્કી કરવાને આ ટિપ્પણ રમણુ અવશ્ય છે: વર્તમાન સ્વેતવરાહ કલ્પનો આરભ આજથી ૧,૬૬,૦૮,૫૨,૬૭૭ વર્ષે ઉપર થયો અને આ સાતમો મન્વંતર બેકાને ૧૨,૦૫,૩૨,૬૭૭ વર્ષે થયાં; ચાર યુગની એક ચોક્કી એવી ૨૭ ચોક્કી ગઈ ને આ અઠાવીસમી બેકી તેને આજ ૮૩,૬૨,૬૭૭ વર્ષે થયાં છે; અને આ કલિયુગ બેકાને ૪૬૭૭ વર્ષે થયાં છે (ઇ. સ. ૫, ૩૧૦૧); અને ત્યારથી જ યુધિષ્ઠિર શક ચાલ્યો ને પણ ૩૦૪૪ વર્ષે વિક્રમ શક બેકા એમ પંચાંગમાં હોય છે. રાજતરંગિણીમાં લખ્યું છે કે કલિયુગના આરંભ પણ ૧૫૩ વર્ષે કૌરવ પાંડવ થયા. વરાહમિહિરમાં છે કે રાઘવિવાહન ચક્રની પૂર્વે ૨૫૨૬ વર્ષે ઉપર યુધિષ્ઠિરે ઇન્દ્ર-મરથમાં રાજ્ય આરંભ્યું, એટલે વિક્રમ પહેલાં ૨૬૬૧ વર્ષ ઉપર.

આર્યધર્મરાજ્યનીતિનાં તત્ત્વ આવાં કહાય છે; (૧) એક જે નિત્ય છે તેને બાલ્યું, બેયું, પામ્યું, અનુભવ્યું. (૨) એકમાંથી અનેક કાળેકાળે યદિ આવી સમાઈ જાય છે, પણ તે એક પોતે છે તે છેજ. (૩) એક જે પૂજ્ય તેની આગામાં રહી અનેક પરસ્પર વ્યવસ્થિત રહેવું. (૪) એ વ્યવસ્થા અનેકનાં ગુણકર્મના વર્ગ પાડી કરવી. (૫) મર્યાદામાં રહેતાં કર્મ કરવાં. (૬) જે એકને તે અનેકને તથા જેવું પોતાને તેવું સૌને. (૭) શુદ્ધાચાર રાખવો—અંતર તથા બહાર. (૮) પ્રારબ્ધ પણ વળી પુરુષપ્રયત્ન. (૯) શાંતિમાં જ સાચો મોટો ઉચ્ચો આનંદ છે.—એ તત્ત્વો ઉપર નિષ્ક્રિયપ્રવૃત્તિનાં સકળ કાર્યની વ્યવસ્થા આધાર રહે છે. *

આર્યધર્મનો ઉદ્દેશ બ્રહ્મજ્ઞાન છે. જેથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, જે-વડે જગત્ સ્થિતિમાં રહે છે ને જેમાં જગત્ પાછું લય પામે છે તે બ્રહ્મ છે—એક, અનાદ્યનંત, જ્ઞાન—આત્મ સ્વરૂપ, શાંત—તેજસ્ આનંદ સ્વરૂપ છે. એ નિર્ગુણ બ્રહ્મનાં જ્ઞાન સાથે—એનું જ્ઞાન પામવાને સગુણ બ્રહ્મના કોઈ

એક ક્ષેત્ર વિદ્વાને હાલમાં પોતાના ગણીતના ભેરે ભણ્યું છે કે, પૃથ્વી વસવા-લોગ ધર્મ તેને ૬ અબજ વર્ષ થયાં છે; ભૂતળવિધાના પંડિતો તેથી વધારે વર્ષ કહે છે. પશ્ચિમના ઇતિહાસ કર્તા મનુષ્યની ઉત્પત્તિને માટે ઈ. સ. પૂ. ૪-૫ હજાર કહે છે ને વસ્તીચક્રનો ફેરફાર પ્રલયે કીધો તે ઈ. સ. પૂ. ૨૩૪૮.

* મનુષ્યના મનની વૃત્તિ બે પ્રકારે રહી છે; પોતાનાં અંતર બહારી ને સંસાર-બહારી; કોઈ મનુષ્યમાં પહેલી ને કોઈમાં બીજી વિરોધ તેજ બળવાળી હોય છે; કેટલાંક મનુષ્ય સ્વભાવે જ સંસાર પ્રતિ ઉદાસી તથા સંતોષી અને કેટલાંક ઉમંગી તથા લંપટ હોય છે; આ દેશના લોકોના મોટા ભાગ પ્રયમથી જ નિષ્ક્રિયને ઇચ્છનારો છે ને એટલા જ માટે તેનાં જ્ઞાનકર્મોનો ઉદ્દેશ શાંતિ સુખ છે. (બૌદ્ધ ધર્મે વેદધર્મી લોકનાં એક બ્રહ્મને ન માન્યું તોપણ શાંતિસુખને તો માન્યું જ.)

મનુષ્યના મનમાં નિષ્ક્રિયપ્રવૃત્તિના સંકલ્પ ભગે છે, દોરે છે, સ્થિત અવ્યવસ્થિત થાય છે, પાછા સમાઈ જાય છે. એ જ્ઞાનનો અંકુશ સર્વ દેશના લોકને છે પણ એ જ્ઞાનને અનુસરી વર્તતાં તો આ જ દેશના લોકને આવડે છે. (ને દેશસ્થિતિ પણ કરીને વિચાર કરવાને સર્વ વાતે અનુકૂળ છે;) બીજા દેશના લોકને સંસારી ખટપટ સ્વભાવે વિરોધ કચે છે ને તેમાંથી પરવારવું અશક્ય છે, દેશસ્થિતિ અનુકૂળ નહિ તેથી. આર્યની રાજ્યનીતિનો ન્ય અનેક સમૃત્તિઓમાં પ્રકારો છે; તેઓના યુદ્ધનથી મહાપુરુષો ચિરંજીવી પુરાણગ્રંથોમાં ને દેહોગ્રંથોમાં વિરાજે છે અને પદાર્થ રાજ્યમાં બે કે અમ-ણાના નેટલા શોધ કરવાની નરુર કે ઈચ્છા નોતી, તોપણ વનસ્પતિ, રસાયન, વૈધક, શિલ્પ, યુદ્ધ, ગણિત, જ્યોતિષ વિધાના ગ્રંથો આજ પણ શોધ્યા ઘણા નડે છે; અને આ દેશની સમૃદ્ધિ વિશે તો જોણવું જ શું, કે જે ઘણા કાગળી પરદેશી મોટાં રાજ્યોને મોઢા જ પમાડતી છે.

પણુ ગુણ સ્વરૂપની આરાધના કર્મ ઉપાસના ભક્તિએ કરવી, (જેની જે દેવ ઉપર આસ્થા બેસે તેણે તે દેવની ને ઇચ્છામાં આવે તેવે પ્રકારે-જપે, તપે, યજ્ઞે, વ્રતે, પૂજને ઇત્યાદિ) એ આર્યધર્મનું નિત્ય સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ વિષે એક કાળે ને જૂદે જૂદે કાળે જૂદી જૂદી પ્રકૃતિના વિદ્વાનોએ જૂદા જૂદા તર્ક સિદ્ધ કરીધા છે ને તે તે પ્રમાણે કર્મ પ્રવર્તીયાં છે. બ્રહ્મ-જ્ઞાન વિના મુક્તિ નથી. એ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અર્થે અંતઃકરણની શુદ્ધિ અવશ્ય છે ને એને અર્થે અમુક કર્મ અવશ્ય છે; વૈરાગ્ય ને એકાગ્રતા.

શાસ્ત્રાભ્યાસે આત્મતત્ત્વદર્શન ને યોગાભ્યાસે ચેષ્ટનું સાક્ષાત્કારપણું એ થાય સારે ઉપનિષદનું બ્રહ્મ અનુભવાય-એ જે દુર્લભ ઉચું જ્ઞાન તે બ્રહ્મ-જ્ઞાનું જ છે, એ ઉપર વેદધર્મ રચાયો છે. શિષ્ટ બ્રાહ્મણોએ એ નિર્ગુણ બ્રહ્મને જગત્કર્તા પુરુષ ઐશ્વર્યવાન્ બ્રહ્મા આદિદેવ મનાવ્યો ને એની આરા પ્રમાણે ગાયત્રી મંત્રના ઉપદેશથી આર્યમંડળ સંસ્કારી થયું ને ગાયત્રી મંત્રે જ (જ્ઞાનના) પ્રકાશના અધિષ્ઠાતા (બ્રહ્મ) સૂર્યદેવનું ત્રિકાળ સંધેષાપાસન આપ્યું; અને દેવ પિતૃ અર્થે જે કર્તવ્ય તે પળાયું.*

* જેવી મનુષ્યસૃષ્ટિ છે તેવી અંતરિક્ષમાં પણ કેટલીક સૃષ્ટિઓ ॥ કે જ્યાંના પ્રાણીઓને, આપણે આપણી બહારની આંખે જોઈ શકતા નથી, પણ તેઓ આપણને જોય છે, તેઓ મહાશક્તિમંત છે; આપણામાં જે શુણ્ણ છે તે શુણ્ણ તેઓમાં પણ વધારે મોટા તથા ઊંચા છે. તેઓને સાધ્યાથી મનોરથ વહેલો પાર પડે છે; દેવ દેવ સ્વર્ગ નહિ પુણ્ય પાપ ઇત્યાદિ વિષય, સૃષ્ટિના આરંભકાળથી લોકમાં મનાતા ને પડિતોમાં ચરચાતા આવ્યા છે. આ દેશમાં તો બ્રહ્મ, બૌદ્ધ, જૈન આચાર્યોએ સંકલ્પ સૃષ્ટિના અમત્કાર સત્ય માન્યા છે; ખાલદી, મિક્સી, ઈશાની, શ્રીક, રોમન, ખ્રિસ્તી, મહમંદી એ સર્વેનાં ધર્મ પુસ્તકે અંતવાદક પ્રાણી દેવ ફરેસ્તા આદિ લેઈ, છે એવું મનાવ્યું છે. આર્યલોકે અગ્નિ વાયુ વરુણ સૂર્ય એ આદિ ઘોડાકને વિશેષે કર્મઉપાસનાએ સેવ્યા-તેઓ જડરૂપે ઈશ્વરની કૃતિના જ્ઞાદર્શક છે એ બાવે નહિ ને તેઓની જડ પ્રતિમા-રૂપે પણ નહિ, પણ તેઓ બ્રહ્મસત્તાનાં ચેતનસ્વરૂપ કૃણાતા છે એમ માનીને.

જગત્કર્તા એક છે એટલું જ નહિ એ સત્ય માનવું એ કંઈ ધર્મ નથી; સંકલ્પ-પૂર્વક જે આચરણુ તે અથવા વિધિયુક્ત કર્મનું જે પાલણુ તે ધર્મ છે. કહ્યાલું કરશે જ, એ બાવે તે એકની પણ ઉપાસના અંતઃકરણ શુદ્ધ રાખી કરાય ત્યારે તે કર્મ ધર્મ કેવાય; અંતઃકરણશુદ્ધિ, સત્યઉપર ભક્તિ ને નહિ વૃંદ્યા ભુક્તિમુક્તિની ને એકનું જ નિત્ય ધ્યાન એવું આચરણુ હોય તે. અનેક કામનાવાળા લોકથી તે ધર્મ પળાય તેવા નહિ માટે બુદ્ધિમત્તણે ઇષ્ટદારા પરમેશ્વરને અર્થે કરવું એ આર્યધર્મ છે.

જેને હાલ નવા વિચારના લોક દેવલાં મૂળી મૂર્તિ-જડપદાર્થ કહે છે તેને તેઓએ બાળપણમાં ચેતન બાવથી પૂછ છે; તેમાંના કેટલાક સંશયી ને દેહલાએક નાસ્તિક થયા છે; પૂર્વે તેઓની શુદ્ધ જાવવાળી જે રિચતિ હતી તે હાલ નથી; ઘોડાક જણ

યુધિષ્ઠિર પછી દોડેક હજાર વરે ક્ષત્રીકુળ પૂરા નાશ પ્રાપ્ત્યા, અનેક બુદ્ધિવાદ આત્મા, બ્રાહ્મણુવર્ગ પશુ કેટલોક તૂટ્યો, બીજા લોક બધે થઈ સ્વચ્છંદે વર્તતા થયા,—એ અવ્યવસ્થા બોધે શિટ આલણેએ પોતાના કર્મને માટે વેદોક્ત કર્મ (સક્ષિત) રાખી રહી એની સાથે પુરાણોક્ત કર્મ પાળ્યો ને લોક પાસે પળાવ્યો,—શિવ શક્તિ, વિષ્ણુ આદિ દેવદેવીની ઉપાસનાનું મહાત્મ વધાર્યું (બ્રહ્મ અને ઇંદ્રાદિ દેવતાનું મહાત્મ આધુ કીધું ને યજ્ઞ બધ કીધા), કાળાતરે ઉપાસના બધ કીધી ને શિવ વિષ્ણુની ભક્તિના માર્ગ ચલાવ્યા (એ બે વિષે અવસ્થ જોટલું પૂર્વે કહ્યું છે)

અમણા વળી ધર્મ અવ્યવસ્થિત યોગ છે. કેટલાક સુધારાવાળાઓ યૌદ્ધ ધર્મ પાળનારા કહેવાય,—વિક્રમ પહેલા નિવૃત્તિનો યૌદ્ધ ધર્મ હતો ને અમણા પ્રવૃત્તિનો યૌદ્ધ ધર્મ છે, તે કાળના યૌદ્ધ એક જગત્કર્તાનું અસ્તિત્વ માનતા નોતા અને હાલના પશુ માનતા નથી વળી કાઈ માને છે તે તેની કૃપાપ્રસાદી આપવાના સામર્થ્યની ના કહે છે, પૂર્વના યૌદ્ધ જન્મ પછી અન્યથોનિ દેવમૃદ્ધિ ઇલાદિકને માનતા ને અમણાના કઈજ માનતા નથી. (સુધારાવાળા વિષે વિસ્તારથી પૂર્વે કહ્યું છે.)

સ્મૃતિઓમા કનિયુગને માટે દાનને મુખ્ય ધર્મ—મહાનીતિ કહી છે, અને સર્વ કાળને માટે પરાપકાર બુદ્ધિને ઊંચી માની છે, પણ આજકાલ લોકમાં દાનને બહો હરણુ ને પરાધેને બહો સ્વાર્થ એ બુદ્ધિ જોવામા આવે છે આ દેશના સધળા ધર્મે દારુ માસને મહાપાતક ઠરાવી લોકને તેથી દૂર રાખ્યા ને આજ લોકમા તે, બગ જોસ્મા ગમત આપનારા મનાઈ વૃદ્ધિ પામે છે, બલિત્યાર અતિ નિંદિત કહો છો તે આજકાલ બહુ ફાલ્યો છે, આર્થધર્મનો પહેલો સરકાર જે આચાર, તે સચવાતો નથી

૨ હવે રાટ્રરાજ્ય સમધી આ દેશના જૂનામા જૂના રાટ્રરાજ્યનો ઇતિહાસ પરશુરામના કાળ સૂધી ને પછી પરશુરામથી તે યુધિષ્ઠિર સૂધી ને પછી તે ચદ્રગુપ્ત સૂધી એમ સમાપ્ત થાય છે, એ પછી અશોકથી તે મોરારી રાજવંશની સમાપ્તિ સૂધીના કાળના રાટ્રરાજ્ય હતા. પછી વિક્રમ શાલિવાહનના રાજ્ય પ્રકાશ્યા ને પછી બીજા રજપૂત કુળના * એ લાખા

ઈશ્વર વસ્તુ વિષે માત્ર અધિક જ્ઞાન ધરાવતા થયા છે પણ ધર્મકર્મ વિષે કઈ પણ નહી કરી શકતા નથી શ્રદ્ધા—બાવ એ ધર્મનું પ્રધાન તત્ત્વ છે અવસ્થ

* આસીસ્થિયનું મહારાજ્ય ૧૪૭૫ વર્ષ ચાલ્યું ને પછી ત્રણ રાજનમા વેંચાયું કે જે ત્રણેની સમાપ્તિ ૨૨૫ વર્ષમા થઈ હતી, રોમનું મહારાજ્ય ૧૨૨૮ વર્ષ ચાલ્યું ને પછી પૂર્વનું રોમન [ગ્રીક] રાજ્ય ૬૮૭ વર્ષ રહ્યું, રોમ તુટ્યા પછી ૫૨ વર્ષે જસ્ટિ

કાળમાં આ દેશનાં રાષ્ટ્રરાજ્યોનાં બળ તેજ તથા તેઓની પ્રગલ્ભિત બુદ્ધિ એ કેવાં હતાં, તે વિષે આ પ્રસંગે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. પણ આટલું જ કહી જવું બસ છે કે, સંધ્યાં સ્વદેશી સ્વધર્મી રાજ્ય હતાં. ઈ. સ. સૈકા ૧૩ થી ૫૨૫ સુધી લોકે સ્વદેશી યર્ષ રાજ્ય ચલાવ્યાં; અને સૈકા ૧૯ થી ૫૨૫ સુધી પરધર્મી લોકે જોયો અહીંના રહીશ થયા નથી, તેઓનું રાજ્ય છે.

આ દેશનાં રાષ્ટ્રરાજ્યો મહાભારતનાં યુદ્ધ લગી ને પછી થોડેક લગી આર્યધર્મ રાજ્યનાં અંગરૂપ હતાં; જોઈ રાજ્યોના કાળમાં જોઈધર્મ તથા બ્રાહ્મણધર્મ પોતપોતાનાં રાષ્ટ્રરાજ્યોના આશ્રયમાં હતા; રજપૂતોનાં રાષ્ટ્રરાજ્ય તે આર્યધર્મ રાજ્યનાં અંગરૂપ હતાં. (પણ બ્રાહ્મણક્ષત્રીનો નિકટ સંબંધ હતો તેવો બ્રાહ્મણ રજપૂતનો ન હતો). વર્તમાનમાં, પંજાબ તથા નેપાળમાં બ્રાહ્મણક્ષત્રી સાથે જન્મે છે અને જ્યારથી પરદેશી પરધર્મી લોકની સત્તા થઈ છે, સારથી આર્યધર્મ રાજ્ય પોતાનાં કર્મપ્રધાન અંગરહિત છે; આર્યપ્રજા સ્વરાજ્યાશ્રયરહિત છે, અને માત્ર સત્તાધારીની નીતિ તથા દયાને અધીન છે. સ્વદેશી સ્વધર્મી રાષ્ટ્રરાજ્યથી લોકને સુખ છે અને પરદેશી પરધર્મી રાષ્ટ્ર રાજ્યથી લોકને દુઃખ છે;* (પછી એ રાજ્યોની નીતિ સમય સમયને માટે ઠઠાપિ ધણી સારી હોય તોપણ તે વહેલી બગડી જાય છે ને લોકને વધારે અવ્યવસ્થિત કરે છે.)

ધર્મરાજ્ય ને રાષ્ટ્રરાજ્ય એ બંનેનો ઉદ્દેશ લોકનું ઐક્ય તથા સુખ

નિયન થયો ને પછી ૬૪૬ વર્ષે રાજ્યની સમાપ્તિ થઈ હતી. મહાભારતનાં યુદ્ધ પછી સવાસો વર્ષ ઉપર જનમેજય હતો ને પછી પણ (બૌદ્ધધર્મ પ્રગટયો ત્યાં સુધી) બ્રાહ્મણ ધર્મના રાષ્ટ્રરાજ્ય હતાં;—તો એ કાળ ઓછામાં ઓછો દોઢ હજારનો તો માનવામાં સંકોચ જેવું નથી. નિવૃત્તિવાળાનાં રાજ્ય વધારે ટકે જ અને હિન્દુસ્થાન એલાહેદું એક બાબત તરફ હોવાથી તેમાં પહોંચી ગયેલાં પરદેશીઓને આવડું મુશ્કેલ હતું.

* જે મહારાજ્યમાં રાજવર્ગ તથા પ્રજાવર્ગ ભેદા ધર્મના, ભેદી રીતભાવના, ભેદા સ્વભાવના, ભેદી બાપાના હોય તે રાજ્યમાં બંને વર્ગને એક બીજાનો બરોસો પડે નહિ, રાજવર્ગથી નિષ્પક્ષપાતે વર્તાય નહિ, પ્રજાથી હિંમત ધરી બોલાય નહિ ને પ્રજા દુઃખમાં રીખાય ને રિયતિશ્રદ્ધ થાય ઇત્યાદિ. જે દેશમાં પરદેશી રાજ્યો હોય—પરદેશથી આવતા અમલદારો રાજ ચલાવે ને એ પાછા સ્વદેશ જાય તે દેશનાં તેવાં રાજ્યમાં લોકને નાણાંની ભીડ પડે (બાદશાહ ત્યાં બજાર ન હોવાથી) અને પ્રજાને અમલદારોની સામે દરીયાદ ઉઠાવવી એજ કઠણ વાત થઈ પડે, તેમાં વળી દૂર દેશની જ્યાં બાદશાહી દરબાર હોય ત્યાં ફરીયાદ લેઈ જવી, એ તો ધણુંજ કઠણ કામ થઈ પડે ઈન્; વળી રાજવર્ગ ને પ્રજાવર્ગ એ બેમાં જેટલો અંતરાય વધારે, તેટલું રાજ્યનું બળ ઓછું જ હોય.

છે. ધર્મ તે જગદીશ્વર એકને દેખાડતી અવસ્થે એક રખાવે છે ને રાજ્ય તે પુરુષ એક અથવા ધણાના વિચારથી એક નિશ્ચયરૂપ થયેલી જે શિક્ષા તેને દેખાડે છે કે જેથી પણ અવસ્થે બાહ્યેક્ય રહે છે. ધર્મ તથા રાષ્ટ્ર બંનેની નીતિ જરૂરની છે પણ કોઈ લોકમાં એક ને કોઈ લોકમાં બીજી પ્રધાન હોય છે; બીજી જ્યાં પ્રધાન તે રાષ્ટ્રરાજ્યની હિંમતિ મુકાબલે થોડી હોય છે; એવાં રાજ્યોમાં રાજનીતિ જ્યારે ત્યારે વહેલી વહેલી બદલાયા કરે છે; અને એથી રાજવર્ગને પ્રગતિ તરફનું ભય પણ રહે છે ને બહુજ ચોકશી રાખવી પડે છે. આર્યધર્મના રાષ્ટ્ર રાજ્યોનો વ્યવસાય પ્રગતિના સંબંધમાં થોડો હતો. કેમકે ધણુંક કામ ધર્મની સત્તાથી યથાસ્થિત રહ્યું જ થયા કરતું.

આ દેશનાં રાષ્ટ્રરાજ્યોની રચના ધણું કરીને સર્વ કાળ જર્મનીનાં રાજ્યો જેવી જોવામાં આવી છે. ધણીક સ્વાધીન જૂઠાં જૂઠાં રાજ્ય અને તેમાં જે પ્રદેશ તથા બળે વિશેષ તે સર્વોપરિ કહેવાતું. કે જેને વળી પોતાના તાબાના ખંડણી આપતાં નાનાં રાજ્યો પણ હતાં. કોઈ કોઈ વાર કોઈ રાજના સમયમાં સ્વાધીન રાજ્યો ધણાં થોડાં રહેતાં ને તે રાજ ચક્રવર્તી કેવાતા. દક્ષિણના કેટલાંક સ્વાધીન રાજ્યવિનાના બીજે સમયે મોટો પ્રદેશ એક રાજનીતિના વહીવટમાં હતો તેથી મુગલાઈ ચક્રવર્તી કહેવાઈ. આફગાનીસ્તાનનો પ્રદેશ જે મુગલાઈમાં હતો તે ચક્રવર્તી અંગ્રેજીમાં નથી પણ તેમ દક્ષિણમાં કોઈ રાજ એવું નથી કે જે અંગ્રેજી રાજ્યની થોડી પણ સત્તાને વશ નહિ હોય. દેશીરાજ્યો મુગલાઈની તાબેદારીમાં હતાં ને અંગ્રેજીમાં કેટલાંક કાલકરારથી તાબેદારીમાં ને કેટલાંક મોટાં ને મિત્રાચારીનો હક ધરાવતાં હતાં. પણ આજકાલ અંગ્રેજી રાજ્યે પોતાના આશ્રિત મિત્રરાજ્યોને પણ તાબેદાર રાજ્યો જેવાં ગણ્યાં છે.

આર્યરાષ્ટ્રરાજ્યો પરદેશીની સામાં ટકી શક્યા નથી એમ કહેવાય છે તે શું છે? છેક જૂનાકાળને માટે જાણવાને સાધન નથી પણ રામે શત્રુના પ્રદેશમાં રાનીઓનાં ઝુડને લડાવ્યાં હતાં ને જય મેળવ્યો હતો. કાળયવનને લાયે કૃષ્ણ*, આગળથી મયુરાના લોકને દ્વારિકા મોકલ્યા ને

* કૃષ્ણ જરાસંધને સત્તરવાર હરાવ્યો હતો પણ કાળયવનને યુદ્ધ ન આપતાં મુચકુંદ પાસે મરાવ્યો, એ પ્રસંગે કૃષ્ણ બેદનીતિયે દૂર રહેજીથી યતારો જે સંહાર તેથી લોકને ઉગાર્યા. દેવદાનવની યુદ્ધ વારતાઓ ઉપરથી જણાય છે કે દાનવને ત્રાસે દેવ કેટલોક કાળ ધ્રુપાઈ રહેતા; એ ઉપરથી કહેવાય કે તેઓ દાનવના જેવા નિહર શરા નોતા; પણ વળી આમ વિચાર કરાય છે કે દેવ, દાનવો સાથે યુદ્ધ તો કરતા; જય પણ મેળવતા ને ધણે કાળ તે ભોગવતા, પણ જ્યારે તેઓ હારતા ત્યારે દૂરની

પછી શત્રુને મુખ દેખડાવી નાસી જઈ કપટે મુચકુદ પાસે મરાઓ હતો શિકદરની સામાં પૌરવ લજો હતો પણ હાથો હતો વિક્રમે સિધિયન ખાદ્રિયન લોકને દેશમાંથી હાકી કાઢી શકારી સવત્ ચલાવ્યો, કે જે હજી ચાલે છે અનગપાળ સમક્તગીનના પ્રદેશમાં લડાઈ આપવા ગયો હતો પણ એને પાછું ફરવું પડ્યું હતું ને એ હાર્યો હતો સુનતાન મહમ્મદ સામાં રાખ્યો ફાવી શક્યા નહોતા પૃથીરાજ આફગાન સામાં લડી જીત્યો હતો પણ ખીજી લડાઈમાં હાર્યો હતો. રજપૂતોએ ખાખરને લડાઈ આપી હતી પણ તેઓ હાર્યા હતા શિવાજીએ લૂટખટપટલડાઈથી ઓરંગઝેબને શેઠે પમાડી હતી ને ગભ્ય સ્થાપ્યું તે તેને કબૂલ રાખવું પડ્યું હતું દક્ષિણમાં દેશી રાજ્યો ફિરંગીથી હાર્યા હતા પણ ફિરંગીઓ ઉપર પેશવાએ મોટી જીત મેળવી હતી અંગ્રેજની સામાં મરેઠી તથા મુસલમાની રાજ ટકી શક્યા નહિ અને હિંદુ તથા મુસલમાન રાજવંશીઓની સરદારી તળે અંગ્રેજ દેશી લશ્કરે બળવો કીધો, પણ એ ફાવી શક્યો નહિ.

એ ઉપલી હકીકત ઉપરથી આટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે, આર્ય રક્ષકોએ ખીકણ તો નથી જ. પરદેશીઓ સામાં બહાદુરીથી લજા છે, પછી જીતહાર તો સમયે જે દેખડાવી તે ખરી અશોકપછી પરદેશીઓએ આ દેશમાં થાણાં ધાત્યાં હતાં તે સર્વને વિક્રમે ઉઠાડી નાખ્યા હતા પછી ધણો લાખો કાળ તેવો કોઈ પરદેશી જણ્યો નહોતો, પૃથીરાજ હાથો લાસથી રજપૂતો આફગાન તથા મુઘલ ઉપર જીત મેળવી શક્યા નહિ, પણ વળી મુગલાઈની પડતીના ઉત્પાતમાં પ્રભુનું રક્ષણ કરવાને રજપૂતો જોષ્ટ્રે તેટલા બળવત નહિ તેથી આર્યધર્મરાજ્યે નવા રક્ષક મરેઠા ઉઠા કીધા ને એઓએ પ્રકાશ કીધો આર્યધર્મરાજના લોકને બહુ મોટો ભાગ લડાઈથી

હુધિથી દૂર રહી પોતાનું રક્ષણ કરતા ને જાનવને કાઢવાના ઉપાય શોધતા ને સમય અનુકૂળ આવ્યો બાપુતા કે યુદ્ધ કરી જય મેળવતા, સમયની સામાં થઈ જાયથી ઉદ્ધત થયાના સામાં મિથ્યા મથન કરી પોતાની હાનિ કરી લેતા નહિ.

જેને રાજ-સરકાર પડે કે સૈન્ય વિખગાઈ જાય એ રીતિ અને એક પડે કે તરત ખીજો ઉભો યાય ને યુદ્ધ ચાલે કર એ રીતિ વળી લડાઈનો અત આપવાને કેસ રિયા કરવા એ રીતિ અને થોડો કાળ લડાઈ બધ રખાવવી, કોવજારની ગોઠવણ કરવી, પછી સનાહ કરવી કે પાછી લડાઈ ચલાવવી એ રીતિ, વળી દુખદરાજ્યથી મુક્ત થવાને ડગળા ઉપાય વાપરતા રહી સમયની વાટ જોવી ને પછી એકદમ વડી પડવું એ રીતિ અને છાની મડળાઓ મેળવી મોટા સપ કરી રાજ્યની સામાં જંગ કરવા કરવા એ રીતિ, એ સર્વે સમયસમયની નીતિરૂપે સારી છે સર્વે દેશને માટે ને નિત્યનીતિરૂપે અમુક અમુક દેશને માટે અમુક અમુક સારી છે.

દૂર રહેનારો હોવા છતાં તે જ રાજ્યના લઘુવૈયા લોકે પોતાના દેશી ધર્મી લોકનું ઐક્ય તૂટવા દીધું નથી ને તે વળી ચાલતી આવેલી પડતીના કાળમાં.

આર્યધર્મરાજ્યનું નિલજથી શ્રેષ્ઠગણ ક્ષમાશયે શત્રુને નિવારવાને એટલે પરધર્મવિષે નિઃસ્પૃહ રહી સ્વધર્મને જ વળગી રહેવામાં છે; અને તેનાં સ્વધર્મી રાષ્ટ્રરાજ્યનું મહાજન સ્વરાજ્યમાં શુદ્ધ ન્યાયે તથા ઔદાર્યે વર્તવામાં, પરરાજ્યના હુમલાથી ખંતે રક્ષણ કરવામાં અને આપત્તિમાં સહનશ્ચિનો પ્રતિરોધ રાખવામાં તથા સમયે કેસરિયાં કરવામાં જણાયું છે.

અમણા આર્યધર્મરાજ્યની વ્યવસ્થા (સમયોચિત) કરવાને આર્યજન જ બહાર પડ્યા છે; અને તેના સ્વધર્મી રાષ્ટ્રરક્ષક લોક તે રજપૂત, સીખ, મરેઠા, ઉત્તર હિંદુસ્થાન તથા દક્ષિણના બ્રાહ્મણ, કાઠી, બીલ, કાળી એ છે; અને એ સૌ અંગ્રેજસરકારની પ્રજારૂપે છે ને એમાંના કેટલાક તે સરકારનાં લશ્કરમાં નોકરી કરે છે.

આફગાન સત્તાધારીમાંના ધણાક તુરક (તાતાર દેશના) હતા. મૂળ-પુરુષ આફગાનીસ્તાનની દક્ષિણમાં ગિજની તથા હિરાત એ બેની વચ્ચેના પ્રદેશ જે ઘોર કેવાતો લાંબો હતો; ખિલજ લોક તુરકજાતના સિવિસ્તાન ને હિંદુસ્તાન એ બેની વચ્ચેના પ્રદેશના આફગાનોમાં આવી વસ્યા હતા; તખલખ એ પણ તુરકની એક જાત હતી. દરમાં રોકામાં બેખારામાં સામાની વંશના હકિમ હતા ને તેમાંના એકના શુલામ-સરદારે ગિજનીમાં પોતાને સ્વતંત્ર કહેડાવ્યું; એના શુલામ સરદાર-જમાલ-સખકતગીને પોતાને ગિજનીનો પહેલો સુલતાન કેવડાવ્યું ને વીસ વર્ષમાં આફગાનીસ્તાન, બખ્ત-ચીરતાન ને તુરકસ્તાન એટલા પ્રદેશનું એક જળઈ રાજ્ય કીધું હતું; એના બેટા મહમૂદ ૧૦૩૦ માં મરણ પામ્યા પછી ગિજનીનાં રાજ્યની ૧૪૦ વર્ષની પડતીમાં ઘોરના સરદાર હકિમ બહાદુર જણાયા ને એમાંના એક આનુદીને ૧૧૭૩ માં પોતાના નાનાભાઈ મહમૂદ-શાહબુદીનને ગિજનીની ગાદીએ બેસાડ્યો હતો-એ ઘોરીએ પૃથ્વીરાજને હરાવ્યો હતો ને એના શુલામ-સરદાર કુતુબુદીને દિલ્હીમાં બાદશાહી માંડી હતી. મુગલ સત્તાધારીનો મૂળપુરુષ બાબર બાપના સંબંધમાં તુરક તૈમુરચેનથી છઠ્ઠી પેઢીએ પણ માના સંબંધમાં જંઘીસખાન મુગલની જાતનો હતો. તૈમુરવંશના બૂદા બૂદા પુરુષો સમરકંદ, બેખારા, બલખ, કાબૂલ, દુરધાન અહીંના હકિમ હતા ને દુરધાનમાં બાબરના બાપદાદાની હાકમી હતી; બાબર ધણક સંકટ વેડી ૧૫૧૧ માં સમરકંદબેખારાનો ધણી થયો હતો. પણ ત્રણ વર્ષ પછી તેની પાસે માત્ર બલખનો જ પ્રદેશ રહ્યો હતો; તેણે દિલ્હી લીધી

તેની પહેલાં કાબૂલ (૧૫૨૪ માં) તથા લાહોર એ પોતાનાં કીધાં હતાં. એ હકીકત બેતાં જણાય છે કે, આફગાન મોગલ લોક જેણે આ દેશમાં સત્તા કીધી તે કોઈ નાના કે મોટા વ્યવસ્થિત રાજ્યના નહોતા પણ જાત-જાતના તથા પ્રદેશ પ્રદેશના લડાઈયા ટોળામાંના હતા કે, જે સત્તાલોબી સરદારોથી દોરાતા, અંગ્રેજલોક જે પ્રથમ આ દેશના વેપારીરૂપે ને પછી વેપારી સત્તાધારીરૂપે જણાયા તે યૂરોપની પશ્ચિમે ઉત્તરમાં બ્રિટન નામનો ટાપુ છે ત્યાંના-ઈંગ્લંડનાં વ્યવસ્થિત રાજ્યના હતા;-ઈંગ્લંડમાં નાનાં નાનાં સાત રાજ્ય હતાં તે બેઝાઇને ૮૨૭ માં એક રાજ્ય થયું હતું; એ રાજ્યમાં ૧૦૬૬ થી નોર્મનફ્રેન્ચ લોક સત્તાધારી થયા હતા કે, જે દોડસો બસે વર્ષે અંગ્રેજલોકમાં મળી ગયા હતા; સત્તરમા સૈકાના આરંભમાં અંગ્રેજ વેપારીઆ આ દેશમાં આવ્યા; અને ફ્રાન્સનાં રાજ્ય સાથે લડાઈ ચાલેલી (૧૭૫૬-૬૩), તે વખતના બ્રિટિશ રાજ્યના અંગ્રેજોએ વેપારી કંપનીની નોકરીમાં હોઇને ખંગાળામાં અંગ્રેજ રાજ્યસત્તા સ્થાપી-મદ્રાસ કોલીવાળાની આસીસનો થોડા પગારવાળો એક કલાર્ક નામે કસેવર એણે પોતાનો ને બ્રિટિશ રાજ્યનો નવો જ પ્રકાશ કીધો. (ધારી શાહજુદીન, મોગલ બાબર તથા અકબર અને અંગ્રેજ કસેવર તથા હેસ્ટિંગ્સ એ પુરુષોનાં જન્મચરિત્ર અવસ્ય વાંચવા જેવાં છે.)

* હિંદુસ્થાનનો માલ ઈરાનમાં યઇને સીરિયાનાં બંદરોમાં અવવા શકતા સમુદ્રને માર્ગે યઇને ઈજીપ્તનાં બંદરોમાં લેઈ જવામાં આવતો અને તે બંદરો સાથે વેનીસ તથા જીનોઆના લોક ભૂમધ્યસમુદ્રને માર્ગે વેપાર કરતા; પણ પંદરમા સૈકામાં પોર્ટુગીસ લોકે આફ્રિકાની પશ્ચિમે આઠલાંટિક મહાસાગર ખેડવા માંડ્યો ને એમ કરતાં તેઓ આફ્રિકાના દક્ષિણ છેડાલગી આવ્યા, ને પછી બારકોદીગામા તે છેડાને વટાવી હિંદુસ્થાન આવ્યા હતા. એ રોાધથી વેનીસ જીનોઆનો વેપાર વટપો ને પોર્ટુગીસ લોકનો વધતો આવ્યો; ૧૫૮૦ થી પોર્ટુગલ રૂપેનસાથે બેઝાઇન ત્યારથી પોર્ટુગીસની વેપાર સત્તા હિંદુસ્થાનના સંબંધમાં ધી. પોર્ટુગીસનું બેઈ બલેદા વાણખેડુ લલચાયા હતા; ત્યારે યૂરોપની ઉત્તરેથી સમુદ્રમાર્ગે હિંદુસ્થાન આવવાની તળવીજમાં ન ફાળ્યા ત્યારે બલેદા લોક પોર્ટુગીસે રોધેલે માર્ગે હિંદુસ્થાન આવ્યા; તેઓએ ખંગાળામાં દુગલી પાસે ચિનસુત્રામાં કોઠી કીધી હતી કે જે રોહર ૧૮૨૪ થી અંગ્રેજના હવાલામાં આવ્યું છે. ટેનમર્ક સરકારનાં જે રોહર આ દેશમાં હતાં પણ તે ૧૮૪૫ માં બ્રિટિશ સરકાર ખરીદ કરી લીધાં છે. અંગ્રેજોએ પણ ઉત્તરમહાસાગરમાં યઈ ઉત્તર પૂર્વમાં અહીં આવવાની મેહેનત કીધી હતી પણ તેઓ ફાળ્યા નોતા; ૧૫૮૩ માં જે શુદરપ એલીઝાબેથનો કામળ અકબર ઉપર લેઈ સોરિયામાં યઇને અહીં આવ્યા હતા; ૧૫૯૩ ને ૧૬૦૧ માં અંગ્રેજ વહાણો કેપ આન શુડ દોષને માર્ગે આણી તરફ આવવા નિજ્યાં હતાં; પછી ૧૬૦૮ માં હોલ્લેન્ડ સુરતમાં ને ૧૧ માં મિડલ્લેન્ડ ખંભાત ઉતરેલા હતા; ૧૩ માં સર ટામસરોએ જે જહાંગીર પાસે કોઠીએ પાલવાનો પરવાનો મેળવ્યા હતા.

આફગાન તથા મુઘલ લોકે મોટી લડાઈ કરી દિલ્હીનગર પ્રથમ જ છતી લીધું હતું અને અંગ્રેજ કંપનીએ ખટપટથી ને લડાઈથી દિલ્હી તાબાના ઇંગ્લાજ પ્રાંતની નવાબી પ્રથમ મેળવી હતી ને પછી ૪૬ વર્ષ દિલ્હી આગ્રા પોતાના તાબાના કાંધાં હતાં. ઐશિયાના મુસલમાન લોક પ્રથમ દિલ્હી લેતાં જ પોતાના સરદારને હિંદુસ્થાનનો બાદશાહ એ નામ આપ્યું હતું ને અંગ્રેજ લોક પ્રથમ કલકત્તા લેઈ ઉલ્હીવારે દિલ્હી લેઈ ૫૪ વર્ષ કંપની સરકારની આણુ મનાવ્યા બાદ ૧૮૫૮ થી બ્રિટીશ રાણી વિક્ટોરિયા સરકારની આણુ મનાવે છે અને હવે નવું વર્ષ બેસતાં જ દિલ્હીમાં દરબાર ભરી રાણીને હિંદુસ્થાનની મહારાણી એવું માનગીરવ કરશે.

હવે હિંદુસ્થાનના સોજ લાખ ચોરસ મૈલના વિસ્તારનાં મહારાજ્યનો ઉત્તરોત્તર સ્થિતિ પ્રકાશ અને ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામેલાં નાનકડાં સને ૧૨૬૫ નાં ઈંગ્લંડનાં (૨૨,૩૧૫ ચો. મૈલનાં) રાજ્યનો મહાપ્રકાશ એ જોઈએ:-

હિંદુસ્થાન.

ઈંગ્લંડ-બ્રિટન.

૧. ઈ. સ. ૧૨૦૬ થી આફગાન બાદશાહી થઈ, તે ૧૩૫૨ સુધી સતેજ રહી. દેશમાં બે જાત ને બે ધર્મના લોક થયા; મુસલમાન તે હિંદુ બણી ધિકારે ને કૂરતાએ વસાઈ; હિંદુ પ્રજા દુઃખી હતી.

૧. ચૌદમા સૈકાના આરંભમાં નોર્મનફ્રેચ તે આંગ્લો સાક્સન સાથે પૂરેપૂરી મળી રહી ઈંગ્લંડના લોકનું ખરેખરું એક રાજ્ય થયું; ને તે એક વર્ડ્રીગની કારકીર્દીમાં (૧૦૨૭-૭૭) માંહે ને બહાર બહારે ઝગકયું.

૧ અર્ધસદ તથા કોનો એ બે રાજ્યના માહોમાહોના ટંકાને લીધે રજૂ થતા પરદેશી મુસલમાનોની સામાં એકસંપે થયા નહિ; પૃથીરાજ પહેલી છત્રી દુલાઈ વિદાસી આજમુ થયા હતા; પૂર્વોત્તરમાં ધર્મમત્ત તથા દેશબક્તિ એ ધરી ત્રયાં હતાં. મુસલમાનો ધર્મદ્વેષે, સત્તાલોભે ને થયેલી દારથી વસેલે વેરે ધણજી ઉરાકે થયા હતા; શાહાબુદ્દીન ખસ્રુસ ખંતી ને લકમી હતા. આફગાનબાદશાહી ૧૪૫ વર્ષ સતેજ રહી પણ તે વ્યવસ્થિત થઈ ન નહોતી.

૧ ઇંગ્લંડની પ્રજા નોર્મનફ્રેચ રાજને તાબે થઈ (૧૦૬૬ માં); રાજ પોતાની ઇંગ્લેન્ડનો મોટો બાજ ક્રાન્સમાં ચાલતા તેઓની સાધારણ બોલી ફ્રેચ હતી, ઇંગ્લંડમાં દરેક મોટા દરબરેક ફ્રેચ જન હતા; સત્તાધારી ફ્રેચલોક અંગ્રેજ પ્રજા સાથે અનાદરે ધિકારે વતેતા. દહોડસો વર્ષ અંગ્રેજોએ પરાધીન સત્તાની કડાકીનું દુઃખ વેડયા પણ તેમના સૈકાના આરંભથી ફ્રેચ લોક ઇંગ્લંડને સ્વદેશ માનતા થયા ને પછી સો વર્ષમાં આંગ્લોસાક્સનમાં મળી રહ્યા. બસો ઉપર વર્ષ થયાં ક્રાન્સ સાથે બ્યારે ત્યારે લડાઈઓ ચાલ્યા કરતી પણ ૧૩૪૬-૫૬માં અંગ્રેજોએ જરાણી છત મેળવી હતી પણ ફ્રેચલોક કંઈયે થયા ન હતા.

૨. આક્રમાન બાદશાહીની પડ-
તીનાં બસે વર્ષમાં મુસલમાનનાં તથા
હિંદુનાં સ્વાધીન રાજ્યો ઝળક્યાં ને
ચળક્યાં. હિંદુ તથા મુસલમાન એક
બીજા સાથે એક દેશીરૂપે હજ્યા; હિંદુ
પ્રગ્ન પાછલા કાળના મુકાબલામાં
સુખી હતી. એ બધાં રાજ્યોને અક-
બરે જીત્યાં ને મુગલાઈ બબ્બ પ્રકાશી.
(૧૫૫૬-૧૬૦૫).

૩. પછી જહાંગીર ને શાહજહાં
એ બાદશાહની કારકીર્દીમાં મુગલા-
ધનો સ્થિર સધન મહાપ્રકાશ હતો.
૧૬૫૮ સૂધી લોક સર્વ પ્રકારે સુખી
હતા. દેશ ધન સમૃદ્ધિ, સંસ્કૃત
તથા ફારસી વિદ્યાએ અને હિંદુ મુસ-
લમાન સૈન્યબળે મોટી કીર્તિમાં હતો.

૪. પછી ૧૭૦૭ સૂધી ઔરંગ-
જેબની મુગલાઈ બહુ આકરી

૨. પછી પાંચું અમીરોની માહિ-
માંહેની લડાઈથી ને તે પલા પછી
ધર્મના ઝગડથી રાજ્ય અવ્યવસ્થિત
થયું હતું; પણ વળી તે એલીઝાબે-
થની કારકીર્દીમાં માહે વ્યવસ્થિત ને
સ્થેનના કાફલાનો નાશ થવાથી બહાર
બળવાન એવું ઝબુકતું પ્રકાશ્યું.
(૧૫૫૮-૧૬૦૩).

૩. પછી વળી સ્કોટલેન્ડનો રાજા
તે ઈંગ્લેન્ડનો રાજા થયો અને એ
તથા એનો બેટા ચાર્લસ એઓની
કારકીર્દીમાં રાજા પ્રગ્નના હક સામ-
સામાં વધ્યા-ચાર્લસનો વધ થયો ને
પ્રગ્નરાજ્ય થયું કે જે ક્રોમવેલની
કારકીર્દીમાં માહે ને બહાર તકતકતું
પ્રકાશ્યું (૧૬૪૯-૫૮).

૪. પછી વળી ૧૬૬૦ માં રાજાની
સ્થાપના થઈ; પણ રાજાઓએ રાજાને

૨ સ્વાધીન રાજ્યોનો ચળકાટ સેકા
ચીફના અંતથી તે સોળના આરંભ સૂધી
હતો. ગૂંચરાતતાં રાજ્યે પોર્ટુગીસ સાથે
વહાણની લડાઈએ કરી હતી. અકબરે
અનેક રાજ્યોને જીતી બાદશાહી આણુમાં
એકઠાં કીધાં. મુસલમાન તથા હિંદુ પ્રભને
સરખા રાજકીય હક આપ્યા, જીજ્યો
કર ને જત્રાણુ ઉપરનો વેરા એ કહાડી
નાખ્યા, મહારાજાની ઘટ વ્યવસ્થા કીધી
ને સપળા પ્રભને પોત પોતાના ધંધામાં
આબાદ કીધી.

૪ ઔરંગજેબે ખુંડી રીતે બાદી મેજવી ત્યાજીજી તે લોકનાં મનમાંથી ઉતર્યાં
હતો. તેણે રાજપૂતોને તરડોળ્યા ને એઓએ તેની સામા સંપ કીધા; ગુરુ ગોવિંદે
શીકું આંધ્ર્ય કરાજ્યું; સતરાખીએ બડોળા કીધા ને બાદશાહે જીજ્યો મૂકયો; રાજપૂ-

૨ એલીઝાબેથના રાજ્યે પોતાનાં લશ્ક-
રી વહાણનાં બળની હિમ્મત દેખાડી
યૂરોપમાં તે વખત સર્વોપરિ બળવાન
જે સ્થેનનું રાજ્ય તેનું કેટલુંક તેજ હરી
લીધું; કાયલિક પ્રભ ઉપર સખતી કરી
ગ્રેટરબ્રિટ પ્રભને આશ્રય આપ્યો, ધર્મ-
કર્મની નવી પદ્ધતિ સ્થાપી, વેપારને ઉત્તે-
જન આપ્યું; પણ પ્રગ્ન સરકારી જખર-
દસ્તી તથે પીડિત હતી. વેબવ સામગ્રી
બળ હતી.

પ્રકાશી પણ તેથી રજપૂત સરદાર રાજાઓનાં દીલ ખાટાં થયાં હતાં, લડાઈને બખેડા હતા, અને બાદ-શાહીની જાહેજલાલી જાંખી કારખી દીપતી હતી.

અંગ્રેજવેપારીકુંપનીની કેટલેક ટેકાણે કોડી હતી. ૧૬૬૮ માં મુંબઈ હવાલામાં આપ્યું; ૧૬૯૬ માં કલ-કત્તામાં કિલ્લો બંધાયો; (મદ્રાસનો ૧૬૪૦ માં બંધાયો હતો.) ખીજા યૂરો-પિઅન વેપારીની પણ કોડીઓ હતી અને ફિરંગીનું તો નાનું રાજ્ય હતું.

૫. પછી ૧૧૦ વર્ષ દેશમાં સ્વ-ચતતા નહોતી—મુસલમાન ને મુસલ-માન, હિંદુ ને મુસલમાન, ખ્રિસ્તી ને ખ્રિસ્તી, હિંદુ મુસલમાન ને ખ્રિસ્તી, હિંદુ ને હિંદુ, હિંદુ ને ખ્રિસ્તી સૌ લગ્યા; પિંડારા ઉલરાયા તૂટતી મુગ-લાઈમાં દક્ષણી ને પછી અંગ્રેજ એ આગળ પડતા પ્રકાશ્યા. ૧૭૫૭ થી આરંભ કરી ૧૮૧૮ માં પેશવાઈ ને ખસેડી અંગ્રેજ સત્તા હિંદુસ્થાનમાં સર્વોપરિ બળવાનુ સ્થપાઈ.

ક્યાયલિક કરવાની તજવીજ કાઢી ને ગેર ચિરસ્તે કામ કાઢ્યાં તે ઉપ-રથી આગેવાન લોકે ૧૬૮૮ માં રાજા જેમ્સ ખીજાના જમાઈ વિલિ-યમને હાલંડથી બોલાવી ઈંગ્લંડનો રાજા કરી રચાવ્યો, રાજગાદીના વારસા સંબંધી તથા લોકના હક સંબંધી ધારા નક્કી થયા અને એ રીતે પૂરું બવસ્થિત થયલું રાજ્ય રાણી આનની કારકીર્દીમાં સ્કોટ-લંડનું રાજ્ય જોડાયા પછી માંહે ને બહાર સુંદર ચળકયું, ૧૭૦૨-૧૪.

૫. જ્યોર્જ પહેલા પછી જ્યોર્જ ખીજા ત્રીજાની કારકીર્દીમાં યૂરોપ અમેરિકા હિંદુસ્થાન અહીં ચાલેલી લડાઈઓમાં ગ્રેટબ્રિટનનાં રાજ્યે મોટું પરાક્રમ દાખવી જગતમાં પોતાનો જ્યપ્રકાશ કાઢી. અમેરિકામાંનો પ્રદેશ ખોયો પણ હિંદુસ્થાનમાંનો મોટો પ્રદેશ પોતાનો કાઢી. નેપોલિયનની સામાં બ્રિટિશ રાજ્યે ધીરતાથી લડી યુરોપની મદદે ૧૮૧૫ માં તેને હરાવી ફ્રાન્સનાં રાજ્યની નવી બવ-સ્થા કરાવી.

તોએ બંડ કાઢ્યું; શાહજહા અકબરે કાઢ્યું; દક્ષિણમાં લડાઈઓ ચાલી. મુગલાઈ ઉપર પહેલો હાથ શિવાજીએ કાઢ્યો ૧૬૬૨ માં ને પછી તેણે સ્વરાજ્ય નવું સ્થાપ્યું હતું.

૫ ફ્રાન્સની સાથે ચાલેલી લડાઈથી (૧૭૫૬-૬૩) બ્રિટિશ રાજ્યે તેનો તથા સ્પેનનો કેટલેક સંરંધાની મુલખ બેળવ્યો ને પોતાનું નૌકામળ વખણાવ્યું કાઢ્યું. અમે-રિકાના સંરંધાની લેક સાથે લડાઈ ચાલી (૭૫-૮૦) તેમાં બ્રિટિશ રાજ્યે હાર ખાધી ને યુનિટેડસ્ટેટ્સનું જાડું રાજ્ય થયું પણ એ જ સમાકપર હિંદુસ્થાનમાં હેરિં-ડ્સ અંગ્રેજ રાજ્યની વૃદ્ધિ કરતો હતો.

૬. પછી ૪૦ વર્ષ હિંદુ મુસલ-
માન લોક એકદેશીરૂપે ને હુંપની
સરકારની પ્રભુરૂપે સુખી હતા.
દેશી રાજ્યો ને અંગ્રેજી રાજ્ય
એએનો સંબંધ મિત્રાચારી ભરેલો
હતો. ૧૮૫૭ માં બળવો થયો ને ૫૮
થી હુંપની સરકારની ટળી રાણી
વિક્ટોરીયા સરકારની આજી ચાલે છે.

૬. જ્યોર્જ ચોથો ને વિવિયમ
ચોથો એ પછી ૧૮૩૭ થી ચાલેલી
રાણી વિક્ટોરિયાની કારકીર્દીમાં બ્રિ-
ટિશ રાજ્ય પોતાની મહાસમૃદ્ધિના
વૈભવના વિસ્તરેલા પ્રકાશમાં વિરાજે
છે. સર્વે સંસ્થાન લેતાં મહારાજ્ય
૮૫ લાખ ચો. મૈલનું ગણાય.

ભાવિલાસ.

વર્તમાનમાં નિવૃત્તિધર્મની સત્તા પાછલા કાળ કર્તા બહુ તેજબળ-
બ્રહ્મ છે. સંસાર સ્થિતિબંધ કાંઈક ધસાયો છે, શિથિલ થયો નથી; જાપા-
નના લોકે ધર્મ તથા સંસારમાં જોડેલો ફેરફાર કરી નાખ્યો તેટલો આ
દેશના લોક (પ્રકૃતિવશાત) કરનાર નથી-એ જોતાં આર્યધર્મરાજ્યને નિર્ભૂજ
હિખડી જવાનો સંભવ નથી જ.

ધર્મ વિષયમાં લોક થોડુંક જાણે ને દેશ વિષયમાં થોડુંક નવું પ્રાપ્ત
કરશે ને એ બેનાં મિશ્રણથી આર્યધર્મરાજ્યનું એક નવું સ્વરૂપ ધડાશે.
હજી જૂના નવા વિચારોનું સંમિશ્રણ થયું નથી; ને તરત થવાનો સંભવ
પણ નથી. જૂના વિચારનું તત્વ નિરભિમાન છે ને નવા વિચારનું તત્વ
અભિમાન છે. જ્યારે જોઈએ કે કાળે કાળે ઉત્તરોત્તર પ્રવૃત્તિ વધતી જાય
છે ને હજી વળી વધશે; હાલમાં લોકને ધર્મ વિષયની લાગણી નથી;
અંગ્રેજી શિક્ષણ સ્વદેશનો વિચાર મોખરે ધરી રાખે છે, અને દેશાભિ-
માનથી યુરોપના લોક સુખ* ભોગવે છે એ દાખલો પોતાને માટે લે છે;
વળી આર્ય લોકના ઇતિહાસમાં પહેલો જ કાળ છે કે, જેમાં આ દેશના
લોક સંસાર પ્રવૃત્તિમાં રાગનાશ થયા છે ને સ્વાધીન રાષ્ટ્રરાજ્યનાં સુખનો
લાવો તો હજી તેઓને લેવો બાકી છે; ત્યારે આપણને લાગે છે કે, ધર્મ કરતાં
દેશનો વિચાર હવેથી પ્રધાન મનાશે. વળી જ્યારે જોઈએ કે હજારો વર્ષ

* ધર્મ તથા સંસાર એ બે વિષયમાં આપેલોકે જે સુખ હયું માન્યુ છે તેથી
નહું સુખ યુરોપના લોકે પોતાને માટે માન્યુ છે; અને યુરોપના લોકે જે સંસાર
સુખની વૃષ્ટિ રાખે છે તે હજી તેઓને મળ્યુ નથી. રાજકીય સુખ મળ્યા પછીજ
તે સુખ મળે અથવા તે સુખને માટે અમુક રાજકીય વ્યવસ્થા જોઈએ એવો તેઓનો
વિચાર પ્રચલ છે. આ દેશના લોકે રાજકીય સુખ પણ ધણીવાર ભોગવ્યું છે; હાલ
નથી ભોગવતા તેનું કારણ સમય છે અથવા સમયના ધર્મનું અજ્ઞાન છે.

થયા આ દેશમાં નિષ્ઠિતધર્મ જ (ધર્મને સમય) નિલ તથા પ્રધાન અને પ્રવૃત્તિધર્મ (રાજ્ય ને પુરુષપ્રયત્ન) અનિલ તથા ગૌણ મનાયો છે તો માત્ર રાજકીય મુખને અર્થે સધળા લોક બુદ્ધિ રૂચિ બુક્તિ હંમેશને માટે રાખે તેવું સંભવતું નથી; પૂર્વકાળમાં પ્રગ્નનો મોટો ભાગ લડાઈમાં હિતચ્યો નથી ને હવે તે દેશને માટે જ્યારે ત્યારે હચિયાર ધરશે, એવું પણ સંભવતું નથી; હાલમાં દેશભક્તિ સ્વાધીનતાના વિચાર પ્રકટ થયા છે, તે વિષે લડા-યક ભતિ ખેદરકાર છે; વળી હાલ ધર્મ ઉપરથી ભાવ ખર્યો છે, તેટલા ઉપરથી હંમેશને માટે તે ખર્યો છે એમ નક્કી કહેવાય નહિ; ત્યારે આપ-ણને જણાય કે, દેશનો વિચાર વહેણા દર્શાઈ જઈ પાછો ધર્મનો જ વિચાર પ્રધાન મનાશે.

રાષ્ટ્રરાજ્યમાં મોટી ઉપલબ્ધિ થઈ નવી કોઈ વ્યવસ્થા થશે, એટલું હાલ ધારી લેવાય છે પણ ત્યારે પછી અંગ્રેજી રાજ્ય પ્રગ્નને હિતકારી થઈ રહેશે કે તે ભાંગશે તૂટશે, રુચિયન કે બીજું કોઈ પરદેશી રાજ્ય થશે કે દેશીનું થશે, મુસલમાન કે હિંદુનું થશે, એકનું થશે કે બહુનું થશે, તે વિષે હાલ શી કહી શકાય?*

લક્ષ.

ધરસંસારમાં મુધારાવાળાઓએ જે જે દેરકાર કરવા યોગ્યા, તેમાં મુખ્યત્વે લક્ષવિષય છે.

બાળલક્ષ ને યુવલક્ષ એ વિષે જલ્દી યોગ્યું લખાયું છે, આતું કે પહેલું ન કરવું ને બીજું કરવું. હવે પ્રથમ લક્ષ વિષે સારી પેટ સમજી પછી તે વિષે નક્કી કરવું.

લક્ષ વિષે પ્રથમ નિકળેલા મુધારાવાળાનાં મત આવાં કે બીપુરુષ મોટી વયે એક બીજાની ઈચ્છાએ પરણે-વડીલ સંમત થાય તો કીક જ ને ન થાય તો ચિત્ત નહિ; વળી લક્ષનું વિધાન જેમ હાલ આગળો ચલાવે છે-અનેક દેવતાને વચમાં આપીને, તેમ નહિ-પણ સંતોષમાં ને પ્રાકૃત બાવામાં હેતું ભેષળે. એમાંનાં બહુકનો સમાવેશ દેવચર્યમેનની બ્રહ્મ-સમાજના મનમાં થાય છે ને તે સમાજે લક્ષવિષયના નિયમ કીધા છે.

વેદ તથા વેદોક્ત કર્મને ન માનનારી પ્રાર્થનાસમાજ, તેણે રાષ્ટ્રનું નિયમ લક્ષ સંનધી યાંધ્યા નથી; પણ કન્યાસનેજ લક્ષ તથા વેદોક્ત

* સુરત આશો શુક ૧૦ સં. ૧૯૩૨; સને ૧૮૭૧.

વિધાને તથા અનેક કર્મોગ દેવતાને આજીવિન કરવાં, એવું તેઓનું મત નથી; તોપણ અમણાં તેઓ તે વિષે મૌન રાખી રહી બાળલગ્ન તથા વિધવાનાં લગ્ન એ વિષે મત પ્રસિદ્ધ કરે છે. આર્યસમાજ અનેક કર્મોગ દેવતાને વચમાં આજીવણી ના કરે છે, બાળલગ્ન ન કરવા વિષે આગ્રહ મતાવે છે ને વિધવાને અર્થે નિયોગની બલામણુ કરે છે.

સનાતન ધર્મ બાળનારા લોકમાં પણ વિધવાનાં લગ્ન વિષે ફેરલાકની મતિ થઈ છે દેશમાં સર્વત્ર.

લગ્નને વિષે.—પ્રત્યેકપતિ ને સંસારી યોગ એ ઉદ્દેશે લગ્ન છે એવું સર્વ ધર્મના લોક સમજે છે; પણ વેદધર્મી લોકમાં વિશેષ એ અવશ્ય સમજ આવે છે:—પ્રત્યેકપતિએ તેના ધર્મકર્મવડે અને વિધિએ પરણેલી સ્ત્રીને સાથે રાખી કરેલા ધર્મકર્મવડે પિતર સંતુષ્ટ થાય અને સ્વર્ગ મળે; કન્યાદાનથી પરણેલીનો પુત્ર કુળના પૂર્વજને તથા પરજને અને પોતાને પવિત્ર કરે છે; કન્યાદાનનું મોટું પુણ્ય છે; રજસ્વળા પછી કન્યા પોતાનું યત રાખી રહે એ દુર્લભ છે અને વિધિ વિના પશુધર્મ આચરનારી સાથે અથવા પ્રથમ કોઈને આપવાનો સંકલ્પ થયેલો એવી સાથે લગ્નસંબંધ કરવો, તે પવિત્ર નહિ; વળી સર્પિડ સંગોત્રમાં લગ્ન ન કરવાં, એ સમજ ઉપરથી ચાલેલી રીતિ બદલાય ને પારસી, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી લોકના જેવી રીતિ હિંદુઓમાં દાખલ થાય, એ દૃષ્ટિ સુધારાવાળાની પાર પડવાનો સંભવ નથી; ને તેટલાજ માટે તેઓનો અમણાં ઉદ્યોગ પણ નથી; વળી લગ્નનાં વિધાન ફેરવવાનો પણ નથી.

ઉપર જણાવેલી સમજનાં જેઓ વિશેષ ને અવશ્યે પરલોક સંબંધી પોતાના લાભ માને છે, તેઓ પ્રજા નબળી થાય છે, વરવહુનો રનેદ બાઝતો નથી ધૃત્પાદિ હાનિ આ લોક સંબંધી બાળલગ્નથી થતી, તે વિષે નિઃશૂદ્ધ કેમ ન હોય? પણ સુધારાવાળાઓએ છેક નિરાશ થવાનું નથી; કેમકે ધર્મીક સાતિમાં મોટી વયે રનેદર્શન પછી છોકરી પરણાવવાનો ચાલ છે. માત્ર આજણુ સાતિ તથા તેને અનુસરતી કેટલી સાતિમાં રનેદર્શનની પૂર્વે કન્યા પરણાવવામાં આવે છે તો એ વિષયમાં કન્યાદાનનો કાળ છે, તેમનાં છેલ્લો પળાતો થાય એટલેજ ધણું થયું. અંગિરા કહે છે કે, આઠથી તે દસ વર્ષ લગીમાં ને મનુ કહે છે કે આઠથી તે બાર વર્ષ લગીમાં કન્યા પરણાવવી. વળી દસ વર્ષ પછીની કન્યા તે રજસ્વળા કહેવાય, અંગિરાના મત પ્રમાણે; ને કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે દસ વર્ષ પછીની ને ૧૩ વર્ષ લગીની તે વૃધલી કહેવાય; ને વર્તમાન સ્થિતિનું અપલોકન કરતાં

જણાય છે કે, છોકરીઓ અગિયારથી તે તેર લગીમાં રજસ્વળા થાય છે; માટે નવથી તે અગિયાર લગીના કાળ કન્યાદાનને માટે રાખવામાં શાસ્ત્રને માધ નથી. છોકરીને નવની અંદર તથા છોકરાને સોળની અંદર ન જ પરણાવવાં અને તેર લગીની છોકરીને ચાલીસ પછીના પુરુષ સાથે ન જ પરણાવવી, એ અમારું મત છે.

વિધવાનાં લગ્નનો વિષય પણ માત્ર ઉંચી મનાયલી યાત્રિઓને કાળે છે; કેટલી મનાયલી યાત્રિઓમાં નાનરાંની રૂઢિ છે જ.

એ વિચાર સુધારાવાળાઓને સૂઝયો તે શા ઉપરથી? મુરોપતી સ્ત્રીઓને માન લાડ વિશેષ અને આપણી સ્ત્રીઓને તેટલું નહિ તે ઉપરથી એઓની દાઝ અને વિધવાની સ્થિતિ તો અતિથયભુંડી, માટે એ પ્રથમ સુધરવી જોઈએ.*

એ વિષય સારી પેઠે ચર્ચાયો છે—લોકમાં ને શાસ્ત્રી પંડિતોમાં. વિધવાની દયામણી સ્થિતિ—તેઓના કુવેશ, તેઓને થતો તિરસ્કાર, તેઓને પીડિતો વિકાર, તેઓનું સંસારસુખમાં નિરાશીપણું એ વિષે તથા તેઓથી થતાં કુકર્મ—અભિચાર, ગર્ભપાત, બાળહત્યા એ વિષે લોકમાં બોલાયું છે અને શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે કે નહિ એ વિષેના વાદવિવાદ વિદ્વાનોમાં થયા છે, કલકતાના પંડિત અને પુના મુંબઈના કેટલાક એઓએ પુનર્લેખનો અને કાશી સુધીના પંડિતોએ સામો પક્ષ ધર્યો છે. બંગાલા, મહારાષ્ટ્ર ને ગુજરાત એ ત્રણ પ્રાંતમાં ઠાઈ ઠાઈ વિધવાનાં ફરી લગ્ન થયાં છે.

વિવેચન કરીએ: ઉંચી યાત્રિઓમાં લગ્નવિષયમાં ધર્મની સમજ અવશ્ય રહી છે તો વિધવાનાં લગ્નવિષયમાં તે હોવી જોઈએ; પણ જેવી લગ્નપ્રકરણમાં સવ પંડિતોની એક સરખી સમજ છે તેવી વિધવાનાં પુનર્લેખ પ્રકરણમાં નથી. બ્રહ્મચર્ય પાળવું કે, સતી થવું એ શિક્ષા વિધવાઓને અર્થે

* કલકતાના રામમોહનરાયે પુનર્લેખ ન થવા વિષે લખ્યું નથી. મુંબઈમાં સંવત ૧૮૬૩ માં પ્રથમ દક્ષણીએએ ચર્ચા ઉઠાવેલી તે એક નાના મંથમાં છપાઈ છે. તેમાં એક બ્રાહ્મણે શાસ્ત્રને આધારે દેખાવ્યું છે કે પુરુષ સંબંધની પૂર્વ-રજોદર્શનની પૂર્વે થયેલી બાળ વિધવાનો પુનર્લેખાદ કરવો. સંવત ૧૯૧૨ માં સરકારે કાયદો જાહેર કર્યો કે પુનર્લેખાદ કરનારી. વિધવાને તેના આવકા ધારીને વારસો મળે. સંવત ૧૯૧૫ ૧૬ માં ગુજરાતી તથા દક્ષણીમાં સારી પેઠે ચર્ચા ચાલી; મુંબઈમાં વિષ્ણુ અમ્મચારી પુનર્લેખાદના પક્ષમાં ને દક્ષણી શાસ્ત્રીઓ તેની સામા ઉતા. સં. ૧૯૧૯-૨૦ માં કલકત્તા ને કાશી અહીંના પંડિતોનો વાદ થયો ને સર્વેનો સાર તથા સ્વમત એટું પુસ્તક સંવત ૧૯૨૧ માં વિષ્ણુ પરશુરામ શાસ્ત્રીએ મહેડીમાં છપાવ્યું મુંબઈમાં. સં. ૧૯૨૪ માં છપાવ્યા અર્ધવિધવાસુધાકરમાં સુરતના શાસ્ત્રી ચણેશ્વરે જણાવ્યું છે કે પુનર્લેખાદની ધર્મસાક્ષમાં આજ્ઞા નથી.

ઋષિઓએ લક્ષી છે, એમ સર્વ પંડિતો કહે છે; બ્રાહ્મણ વિના બીજી શાન્તિ-
ઓને માટે સતી થવાનું મહાપુણ્ય કહ્યું છે. શાસ્ત્રમાં પણ-તે પ્રકાર સરકારે
બંધ કરાવ્યો છે માટે તે વિષે હમણા જોલવાનું પ્રયોજન નથી; હવે બ્રહ્મ-
ચર્યના અભાવમાં પુનર્વિવાહને શાસ્ત્રીક કહે છે કેટલાક પંડિત; ત્યારે બીજા
કહે છે કે, તેને માટે આજ્ઞા નથી જ એમ છે; પણ ધર્મનું સંરક્ષણ કરવું,
એ હેતુ બંને પક્ષના પંડિતોનો છે. કેટલાક પંડિત વિધવાથી થતાં કુકર્મ
અટકાવવાં તથા તેમને સંસારાશ્રમમાં યોજવાં, એ ઇહલૌકિક ધર્મને પ્રધાન
લક્ષી, સમય ધર્મને તેનો સહાય ઠરવી, પરાશરના વચનને આગળ પાડી,
ધર્મનું રક્ષણ કરે છે અને કેટલાક પંડિત લગ્નનાં પરવેાક સંબંધી હેતુપૂર્વક
ધર્મને જ આગળ પાડી, સમય ધર્મની સ્પૃહા ન રાખતાં, પરાશરનાં વચ-
નની જૂદી સમજ દાખવી ધર્મનું રક્ષણ કરે છે. નિલ ધર્મના રક્ષણને અર્થે
સમયના ધર્મની કંઈ પણ સ્પૃહા ન રાખવી, એ મમત છે; કેમકે કાળે કાળે
ધર્મસ્વરૂપ કંઈ કંઈ પણ બદલાયા વિના રહેતું જ નથી.* અને સમયના
ધર્મને નિલધર્મ ઠરવેા અમવા સમયના ધર્મને નિલ ધર્મમાં દાખલ કર-
વાને બળાનકારે મથન કરવું, એ મમતાવાળું સાહસ છે. કેમકે તરતને માટે
ઠીક થાય કદાપિ; પણ ભાવિને માટે નિલ ધર્મને મોટી હાનિ પહોંચે કદાપિ.
હવે પછીનો કાળ શું નહીં કરશે, તે વિષે અમણાં કંઈ કહેવાનું નથી; તો
પણ વર્તમાન કાળે ધર્મશુદ્ધિને ખસીડી અર્થશુદ્ધિ તથા કામશુદ્ધિ એ બંને
બહુ જ આગળ પાડી છે, એ જોતાં સમયને ધર્મ પણ નિલ ધર્મમાં થોડોક
પણ લાગે જ, એમ પૂર્વના ઇતિહાસ ઉપરથી માનતાં, વિધવાનાં લગ્નની રીતિ
ચાલુ થવાનો સંભવ છે; પછી ભાવિકાળે સ્વધર્મ શુદ્ધિને વધારનારો આવે
ને સ્વધર્મના રક્ષક પુનર્વિવાહને ન જ રાખે એમ પણ થાય; એવું છે માટે
નિલ ધર્મને જેમ વધારે અનુસરતું રહેવાય તેને પ્રકારે નવી રીતિ દાખલ
કરવી, એને અમે સાવધાનીવાળી સુધી નીતિ સમજીએ છીએ.

પતિત બ્રાહ્મણને જેમ ફરીથી જનોઇનો સંસ્કાર, તેમ વિધવાને પણ
ફરી લગ્નનો સંસ્કાર કરવો, એમ પુનર્વિવાહના પક્ષના પંડિતો કહે છે ને તે
પ્રમાણે કહી કહી કર્મ થાય છે, પણ તે કન્યાદાનનો વિચાર કરતાં
જોતાં જ થાય છે. અમારું મત આ છે કે, ઋષિઓએ કહેલા આઠ વિવા-
હમાંનો જે માંધર્વ, તે વિધવાઓને કાળે યોજવો.

* યુગયુગના ધર્મ થોડા થોડા બદલા પડે છે; આચાર્યોએ નવા નવા ફેરફાર કર્યા
છે; એમ ન થાય એટલે દેશકાળનો વિચાર ન કરવામાં આવે તો ધર્મની હાનિ થાય.

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે, સ્ત્રી પુરુષ પરસ્પર પ્રીતિસંકેત કરી વરવાડું થઈ રહે તે ગાંધર્વવિવાહ. મનુષ્યે કત્યું કે દેહલાક ઋષિને મતે ગાંધર્વ વિવાહ તે બ્રાહ્મણ પણ કરે અને સ્વમત જણાવ્યું છે કે, ગાંધર્વ પણ ધર્મ છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે, કન્યાદાનને માટે યોગ્ય અધિકારી ન હોય તો કન્યાએ યોગ્ય વર જોઈને સ્વયંવર વિધિએ પરણવું. કન્યાને માટે સ્વયંવર વિવાહ કહ્યો છે તો તે વિધવાને લાગુ કરવો. વિધવાને કન્યાદાનના જેવો વિધિસંસ્કાર ન થાય તથા તેના પૂર્વપતિના સંબંધમાં ધર્મહાનિ થાય, એ પ્રકારના હોયનું નિવારણ મોટું પ્રાયશ્ચિત્ત આપી કરાવવું.

પતિના મરણ પછી તરણીએ (સાળથી તે પચ્ચીસ વર્ષની વય લગીની ને સંતાન રહિત એવીએ) પોતાને ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવવાની બુદ્ધિ થયેથી પોતાને યોગ્ય એવો પુરુષ પોતાની મોટી યાતિમાંના ખોળી, તેની સાથે લગ્ન કરવું, પણ પતિના મરણનાં ઉભા વર્ષમાં તો નહિ જ. પ્રથમ પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું, પછી દશ વીસ સર્ગાં રનેલીની સમક્ષ બ્રાહ્મણદ્વારા વરવડુએ ગાંધર્વ સ્વયંવર વિવાહને અતુકૂળ એવા વેદોક્ત મંત્ર યોગે કર્માગ દેવતાને પ્રસન્ન કરી સંસ્કાર કરાવી લેવો.*

અમારું મત સુધારાવાળામાંના એક રૂપે વિધવાનાં પુનર્લેખની રીતિ આપુ કરવાનું હતું તથા તેને અર્થે અમારો ખંતે ઉલોગ પણ હતો. પણ પાછળથી જન્માંતર તથા કર્મત્રિપાક એ વિષે, પુનર્લેખ પણ પછી બાગ્યને અધીનના એ વિષે, રનેહની ઉત્તમ નીતિવિષે, મર્જપાતાલિકનાં પાપ વિધવાનાં, અને સુરાપાન વ્યભિચાર ગ્રહપણાં પુરુષનાં એ વિષે, પુનર્લેખની રીતિ દાખલ થયા પછી હિંદુ ગૃહસ્ત્ર પવિત્ર વ્યવસ્થિત રહેશે કે કેમ એ વિષે, સાત્તની આચાર છે કે નહિ તે વિષે, ધણા જણની ઇચ્છા હતે રીતિ ગ્રહપથી દાખલ કેમ થતી નથી એ વિષે અને અમણાં જે કાંઈ કાંઈ પરણે છે તે શા હેતુથી, કેવે પ્રકારે ને પછી ભેડું કેવી રીતે વર્તે છે તે વિષે-એ

* ધણાક બ્રાહ્મણ શ્રુતિસ્મૃતિની મર્યાદા બહાર વર્તે છે, આચાર પાળતા નથી, કર્મગ્રહ છે; કળિતજન્ય કર્મમાંનાં ધણાંક તે માહાત્મા કરે છેજ; અનધિકારીને વેદોક્ત કર્મ કરાવે છે, શુદ્ધ તથા રત્નરજના આગળ વેદમંત્ર બણે છે, એવો જ્યારે સમો છે ત્યારે વિધવાનો વિવાહસંસ્કાર વેદોક્ત મતે કરવામાં બાધ અણવાનો નથી. હાલ જે પ્રકાર ચાલે છે, તેમાં કોઈ અધિકારી દાન દેતો નથી, પણ ત્રિમ અધિકારી કે જે વળી વરવડુ પ્રથમ પરસ્પર ઇચ્છાએ લગ્નનો સંકેત કરે છે એ ગાંધર્વવિવાહનું તત્ત્વ છેજ ને એમ છે તો તેને ગાંધર્વ વિવાહનોજ સંસ્કાર રાખવે; એ વિવાહમાં વિધવા પૂર્વેના માહાત્માનું રચેલું, તે જોઈ તેમાં કેટલીક વધવટ કરી નથી પડતી.

સર્વે વિષે આમતેમ વિચાર કરતાં જો કે અમારો આગ્રહ શિથિલ થયો છે, તો પણ વિધવાનાં પુનર્લેખ ન જ થવાં એવું અમારું મત નથી; ધર્મીયરણુ રાખવાની શુદ્ધ બુદ્ધિએ યથાવિધિ લક્ષ યાય; કેમકે કાળની કામપ્રવૃત્તિમાં મોહિત જનને પ્રથમ સામાન્ય ધર્મે પણ અંકુશિત રાખવાને તથા પછી સ્વધર્મ ભણી વૃત્તિ કરાવવાને આશ્રમ મર્યાદા અવસ્ય જોઈએ; ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મમાં મોટા તથા રૂડા ધર્મ સમાયા હોય છે. કેટલાક કુટુંબો કન્યા ન મળવાથી કુંવારા જ મરી જાય છે, તેઓને પણ વિધવાનાં લક્ષની છૂટથી લાભ થાય.

બ્રહ્મચર્ય પાળવું, એ વિધવાનો નિલ ધર્મ છે અને ગાંધર્વવિવાહ એ તેને માટેના સમયનો શ્રેયોક્ત ધર્મ છે—સુધારાવાળાઓએ પ્રથમ લક્ષમાં ધૃષ્ટિએ તે છે. એ વિવાહસંસ્કારે મંડાપક્ષી સ્ત્રીની યોગ્યસત્તા વસ્તુતઃ લક્ષ પ્રકારને વિચારે જિતરતી (સાત્વિક બ્રાહ્મણની યોગ્યતાથી રાજસી બ્રાહ્મણની હિતરતી તેટલી જ); તો પણ પ્રથમ વિવાહવાળીની પેટું જ તે સર્વે ધર્મકુલ કે સંસારકુલ કરવાનો સર્વ પ્રકારે અધિકાર રાખશે, તે સ્ત્રીથી પતિથી છુટા પડી શકાશે નહિ ને પતિને મરણે બીજીવાર પુનર્લેખ કરી શકશે નહિ.

વિધવા ગાંધર્વ સંસ્કારે પરણતી થાય, સદાયરણે તથા સ્વધર્મીયરણે પોતાના નવા ગૃહસ્થાશ્રમને કીર્તિમંત કરતી થાય તો જ પુનર્લેખને માટે ૪૫ વર્ષ થવાં આવશે. ઉદ્યાગ સફળ થયો કહેવાય.*

દેશાભિમાન

હિંદુસ્તાનના સંબંધમાં દેશાભિમાન વિષય મુખ્યત્વે પાંચ પ્રકરણમાં લખાય:—એકમાં પરદેશી રાજ્યસત્તા દેશમાંથી કાઢી નાખવાને અર્થે દેશી સર્વેનો સંપીલો ઉઘમ; બીજામાં પરદેશી સત્તાની પ્રબલરૂપે સર્વે જાતિ વર્ગનાં

* સ્વતંત્ર બુદ્ધિનો કાળ છે, સર્વત્ર અન્યવસ્થા છે, રાજ્ય અનુકૂળ છે, જાતિનાં ધર્મબંધન ઢીલાં છે એમ જો સ્ત્રીપુરુષો બહાર નથી પડતાં. કહીએ કે અમે સરો પોતે દાખલો નથી આવતા; પણ, ખરું કામજુ એ છે કે ગૃહસ્થાશ્રમની નીતિ બાણી તેઓનો લક્ષ નથી પણ ભોજની લક્ષતા જો તેઓને; જો ખરેખરો નેસ્સો હોય તો જ્યારે ધણીક રીતે વડીલની મર્યાદા તોડે ત્યારે આ વાતમાં કેમ ન તોડે? ઇચ્છા કરનારાં આપબળ ચાતુરીએ દુઃખ વેડીને પણ અર્થ પ્રાપ્ત કરવાની સમજ આવ્યું તો નથી; પણ એકલાં પડી જઈશું, પ્રબલ રાજાશે, મરણવેળા અડચણ પડશે એમ બાનાં બતાવે છે.

જનસુખી થાય તથા પરદેશી સત્તાના અંકુશમાં રહેલાં સર્વે દેવી રાજ્યોની કળા વધે તેને અર્થે ઉદ્યમ; ત્રીજામાં દેશની સમૃદ્ધિ વધે, દેશમાં વિદ્યાકળા વધે તેને અર્થે ઉદ્યમ; ચોથામાં જાતજાતના લોક પોતપોતાના ધર્મના મમતમાં પરસ્પર દ્વેષ ન રાખતાં દેશના સામાન્ય લાભને અર્થે સૌ એકરૂપ થાય તેને અર્થે ઉદ્યમ; અને પાંચમામાં જાત જાતના લોક પોતપોતાના ધર્મ તથા સંસાર વિષયમાં સુધારો કરે તેને અર્થે ઉદ્યમ.

(૧) પહેલા પ્રકારનો ઉદ્યમ દેશમાં નથી. એ ઉદ્યમ સર્વે જાત વર્ગના લોકમાં વસે ને વળી ધર્મમાં સર્વ સુદૃઢ થાય તેવી દેશની પ્રકૃતિ નથી ને લોકના મોટા ભાગની પ્રકૃતિ શુદ્ધિ પણ નથી. અમેરિકાના ને ઇટાલીના લોક પરદેશી રાજ્યથી સ્વાધીન થવાને જે જે પ્રકારનો ઉદ્યોગ ચલાવ્યો, તેવો સંપીલો જાળુનો ઉદ્યોગ આ દેશમાં થવાનો ને જેવી નાની મોટી ટોળીઓ ધૂપી કે ખુદ્દી યુરોપમાં પોતાના રાજકીય મતના પ્રસાર તથા જળને માટે નિરંતર મથન કરે છે, તેવી આ દેશમાં થવાનો સંભવ નથી જ.

ઔરંગઝેમના જીલમથી હિંદુ પ્રજા કંટાળી હતી ને શિવાજીએ તથા ગુરુ ગોવિંદે સ્વરાજ્યો કીધાં પણ પ્રજાના મોટા ભાગે હથિયાર કીધાં નો'તાં, પૈશવાએ તથા હુદર દીપુએ અંગ્રેજોને દેશમાંથી કાઢવાને તજવીજ કીધી પણ લોક સર્વેને તે વિષે જાણ નહોતી. દેશાભિમાન રાજાનો પોકાર અંગ્રેજ બચેલા જીવાનો કરતા થયા તેની પહેલાં હિંદુ તથા મુસલમાન રાજકુળોએ બ્રિટિશ લશ્કરની મદદે બ્રિટિશ કંપનીની સત્તા લાંછ નાખવાને છુપો ઉદ્યોગ ચલાવેલો, પણ બ્રિટિશ પ્રજાને ધણુંક દેશી રાજ્ય એ સૌ કંપનીના હિત હતાં. આ ચોવીસ વર્ષમાં કોઈ પણ રાજકુળે કે પ્રજાકુળે પોતાની શુદ્ધિ બ્રિટિશ રાજ્યની સામે થવાને કીધી નથી. સૌ પોતપોતાની વર્તમાન સ્થિતિમાં એવાં તો સંકડાઈ રહ્યાં છે કે, કાંઈને પાસેની કે તરતની અડચણ મંટાડવી, એ ઉપરાંત બીજી મોટી ઇચ્છા હોય જ શેની? કોઈ સાહસિક પુરુષ રાની લોકની મદદથી કદાપિ રાજ્યની સામા હથિયાર લે પણ તેને આસરો આપવાની શુદ્ધિ કરે તેવું રાજકુળ કે પ્રજાકુળ કોઈ નિકળે તેવો સંભવ અમલો તો નથી;—હજી હાક બ્રિટિશની ગાજે છે અને બ્રિટિશ આજુ ઉમગે પાળે છે પ્રજા, એ જ રાજ્યથી મળતાં ધૂટ સંબંધી વિશેષ સુખ વિચારીને.

કદાપિ બ્રિટિશ રાજ્યની પડતીના વખતમાં કોઈ એક પુરુષ કે કોઈ રાજકુળ કે કોઈ પ્રજાકુળ બહાર પડે કે સઘળાં દેશી રાજ્ય એકી કરી સામા થાય; તોપણ તે પ્રજાના દેશાભિમાનથી થશે, એ સમજ અમે જોડી

સમજાયે જિએ. પ્રજા ઈચ્છે છે કે, રાજ્ય ન્યાયી તથા સુખકર રહે પણ કદાપિ ત્રાસદ નિકળ્યું તો તે દુઃખ વેદશે કાળની અવધિ લગી.

(૨) ખીજા પ્રકારના ઉદ્યોગ શ્રિદિશ રાજ્યની મૂળ નીતિએ પ્રજાનું મળતી હૂદ તથા મહારાણીની રહેમ મહેર એને લીધે થોડાક જણ રાજ નગરોમાં ચલાવે છે—સભાદારા ને પત્રદારા. આસીસીએશન કહેવાતી સભા તે દેશી વ્યવસ્થાની છે. સરકારી નોકરીમાં નહિ તેના કેટલાક મનવંત (અંગ્રેજી જાણનારા કે ન જાણનારા) ને કેટલાક વિદ્વાન (અંગ્રેજી જાણનારા) એવા થોડાક જણે સ્થાપી છે; અને પુના સાર્વજનિક સભાનું બંધારણ આણું કે પુના તથા તેને લગતા કેટલાક તાલુકાના લોક પોતાના મુખત્યાર દરેવેલા એવાઓની તે સભા છે. એ સભાઓ ન્યાય, ધારા, કારભાર, દેશીઓની શક્તિ એ વિષયમાં સમગ્રે સમયે માંગણી કરે છે ને રાજકુળ કે અધિકારીઓને માનપત્ર આપવાનો વિવેક કરે છે; પુનાની સભા, દેશીઓ પોતાના લેણદેણનો ફડચો લવાદ કારદર્થી કરી લે તેને માટે ચલ્ન કરે છે એ વિશેષ છે. એ સભાઓના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળે તેણું કંઈજ નથી—સભાસદ ખંતે કામ કરવાવાળા જુજ, ને બીજા તે કાઈ માનના કોટીલા, કાઈ ખીજણ કે પ્રુશામતિયા કે મતલબ કાઢનારા હોય છે. સરકાર તેઓનું સાંભળે છે પણુ કરે છે પોતાનું ધાર્યું જ.

પ્રજાના મુખત્યારોની સભાઓ થાય ને તે સરકાર પાસે હક ન્યાય સુખ માગે એવું, પરદેશી પરધર્મી સત્તાને અધીન એવી હિંદુસ્થાન જેવા મોટા દેશની, અનેક જાત ધર્મવાળી, ને રાજપ્રકરણમાં ચિત્ત ન રાખનારી એવી, વળી સેકડો વર્ષ થયાં પરત્વે એટલે જિંબી શુદ્ધિનીતિએ હીણુ એવી પ્રજામાં થવાને શી આશા કરવી? હિંદુસ્થાનના લોક સમસ્તાના મુખત્યારોની એક મોટી સભા થાય—કોનેડા કે આયરલંડની પેઠે શ્રિદિશ પાર્લામેન્ટમાં દેશીઓ બેસે એને માટે પ્રયત્ન કરવો મિથ્યા છે.* સરકાર કીયા મોટા

* સેકડા પાકમથી કોઈએક વાતે વરતને માટે તેઓ કદાપિ પોતાને ફાયદો કરી લે, પણુ સરકાર અગત્યમાં બીજી ધણીક વાતે તેઓને ગેરફાયદા કરે; સરકાર વખતે વખતે દબતી રેદ એ ફાયદા કરતાં તે બહુ જુલમ કર્યાં કરે તેથી લોકને હમીશને વસ્તે વધારે ફાયદા છે; હિંદુ પ્રજાનો જ્ય સહનત્વનાં તપનમ છે, અધર્મના ચલોમાં નહિ; એ નીતિ લોક બૂઝ્યા છે ને મનમાં પણુ કેટલીક નીતિ જલ્લરની છે કે જે સુરોપના લોક પાળે છે તે પણુ તેઓમાં નથી; માટે સભા તથા પત્ર એઓએ લેકર્નું દુઃખ સહાસને હડધી નહિ પણુ નમ્રતાથી જણાવડું. પણુ એ અને તેમ વર્તે.

હક આપે છે ને કેવો કરભાર આછો કરે છે તે આપણે જાણીએ છીએ તો સરકાર પોતાની સામાં રાજકીય એક્ય કેમ થવા દેશે ? અરે ! લોકના અગ્રેસરો પોતાનું એક્ય કરી શકતા નથી તો બીજા કોની વાત કરવી ? દિલ્હીમાં મળેલી દરબારના મેલાવડામાં પત્રવાળાઓએ પોતાની એક સલા કરવાનો વિચાર લેખળવેલો, તે પાર પડ્યો નથી જ.

દેશીઓની કલમથી લખાતાં જુજ પત્ર, ધારાની બાબતમાં સારી ચરચા કરે છે ને અમૃતખજાર દેશી નીતિ રીતિનું સંરક્ષણ ને સરકારી કામદારોના અન્યાય પક્ષપાત વિષે સ્પષ્ટ બોલે છે. દેશીઓથી લખાતાં સધાગાં પત્રોએ વડોદરાના પ્રસંગમાં પાછળથી એક સરખું લખ્યું હતું; દેશી રાજ્યનું રક્ષણ થવા વિષે, વર્તમાનપત્રોની રીત આપણા દેશમાં નવી છે. (એ વિષે બીજે પ્રસંગે વિચાર આપીશું,) એથી પ્રાંત પ્રાંતના લોક એકમેકનું જાણે છે ને જાણમાં વધારો કરે છે-ને એથી જ સરકારની નીતિવૃત્તિ વિષે લોકે એક સરખું મત વહેતું બાધ્યું છે. કેટલીક વાતે પત્ર ઉપર સરકારનો અંકુશ છે, તથાપિ સરકારની હજી મેહેર છે ને પત્ર છુટથી લખાય છે.

દેશી રાજ્યના કારભારીઓ બ્રિટિશ સરકારથી નિમાયતા તંત્રોની નીતિ આવી કે રાજ્યમાં જખેડો ન થાય તેવી વ્યવસ્થા રાખવી ને શેહેસ્ત્ર સુધારાઈનાં કામો કરવાં; અને રાજ્યોમાં ફેણ છે ? ઔરંગઝેબે હિંદુ ઉપર જીજ્ઞાસા મૂકેલા તે કાઠી નખાવવા વિષે ઉદેપૂરના રાજા સરદારે સૌ હિન્દુના પ્રતિનિધિરૂપે બાદશાહને લખ્યું હતું, તેવું હાલ કાઈ કાઈ કરતું નથી.

બ્રિટિશ પ્રજા ને દેશી રાજ્ય બંને બ્રિટિશ સરકાર ઇન્ડિયા એક્ટને તે કામમાં બાવે કે અબાવે પણ શ્રમ વેડે; યુરોપીઅનને માટે ઉભી થયેલી ટીપોમાં ધનવંતો નાણાં બરે ને દેશી જનને માટે કે દેશી કામને માટે થયેલી ટીપમાં ન ચાલતાનું બરે ને સરકારની ઇતરાજી થવા જેવું બાસે તો કંઈ પણ ન બરે. કેળવણી લીધેલા એવા શુદ્ધિવંતો તે તો સરકારી નોકરીમાં એટલે લોકને અચે બોલી લખી શકે નહીં.

કંપનીના રાજ્યમાં સુધારાવાળાઓએ જે સમજનીતિ રાખેલી સરકાર સાથે વર્તવાની, તે આ કાગમાં રહેજ નહિ-એકમાં વસ્તુતઃ બ્રિટિશ રાજ્ય પાસે માગવાનું હતું ને બીજામાં હિંદુસ્થાનની માહારાણીની સરકાર પાસે માગવાનું છે.

(૩) ત્રીજા પ્રકારનો ઉદ્યોગ થોડાં વર્ષ થયાં ચાલ્યો છે, તેટલામાં વધુ લોકની ઇન્ડિયા ચર્ચ છે કે દેશ સંધન થાય તો સારું, ઉદ્યોગ વહેલો સફળ નહિ થાય પણ દેશને લાભકારી છે.

સસ્તું સારું તરત મળે તરત ઉપયોગમાં આવે, તેવી પરદેશી વસ્તુઓના આદર કરવા વિષે લોકની બુદ્ધિ છે તેને દોષ ન કહિયે, પણ ભોગ લલુતા વધી ગઈ છે ને પ્રાપ્તિને માટે પરિશ્રમ કરવાની ટેવ ઘટી ગઈ છે એ વૃત્તિ મોટો દોષ છે; વળી ફેટલાક પરદેશી વસ્તુના વાપરવામાં મોટાઈ માની તેને માટે બહુ ખર્ચે ને દેશી બનાવટ ઉમદા હોય તો પણ તેને ખરીદે નહિ, એ વૃત્તિ પણ દોષ છે. નગરની કે દેશની વધઘટનો વિચાર જોણે કરવો જોઈએ એવા ધનવંત જો સાહુકાર વેપારી તે આજકાલ સ્થિતિ-બ્રહ્મ, અમલુ, સ્વાર્થી, વિલાસી, મોટાખોર, ખુશામત ઇચ્છનારા છે. તેઓ દેશી કળાને ઉત્તેજન આપતા નથી અને એવાઓને સારી પેઠે સમજાવે તેવા સલાહ આપનારા નથી. થોડાક જણ દક્ષિણી શુજરાતી બંગાળી પુસ્તકો લખે છે. બાપજો કરે છે; કાંઈ કાંઈ માલ બનાવે છે ને ફેટલોક વેચે છે. પણ એ ઉદ્યોગ લોકસંખ્યાના પ્રમાણમાં નહિ જોવા છે.

એ વિષયમાં અપાતો બાધ એ કે—(૧) દેશનું દ્રવ્ય બહુ બહુ રીતે પ્રદેશ ગયું છે તથા જાય છે; લોકને બહુ કર આપવા પડે છે ને તે વળી ધધા રાજગારની અછતમાં, સરકાર લોકનું દારિદ્ર્ય કાઢવાને કાંઈ કરી શકતી નથી; હારે લોકે જ પોતાને માટે વિચાર કરવો. (૨) લોકમાં ફેટલાક હુતરી કિસખીઓ છે, પણ તેમને આસરો મળે તો પરદેશી વસ્તુઓના જેવી અહીં પણ બને અને ખપ જાગેથી દેશી વસ્તુઓ વધારે સસ્તી સારી પણ મળે. (૩) માટે દેશી માલ વાપરવાને સૌએ બુદ્ધિ કરવી; કારખાનાં કાઢવાં; ધનવંતોએ અને વિદ્વાનોએ કૃષિશાસ્ત્ર, ઉદ્ભિજ્જશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, યંત્ર-શાસ્ત્ર એ વિષયના ગ્રંથો લખવા.

‘આદશાહુ ત્યાં બજાર’ એવું આ દેશમાં અમલુ ન હોવાથી, રાજ્યાધિકારીઓ પોતાના ધનનો ઉપભોગ બહોલ ઈંગિંડમાં કરવા લાગ્યા તેથી, અહીંના અમલુ વેપારીઓ બ્રિટિશ આડતીઆ મારફતે બ્રિટિશ વેપારીઓ સાથે વેપાર કરે તેથી; જુના વહીવટની સાહુકારી તૂટી જવાથી, સરકારના કરબારથી ને પ્રજાના પોતાના અઘટતા ખર્ચથી દેશમાં નાણું રહેતું નથી; ઝાઝું આવતું નથી, સદુ જાય છે, ને અહીં બીડ તાણુમાં રાખે છે લોકને. બ્રિટિશ કારખાનાને જોરદારો થઈ આ દેશના કારખાનાને ફાયદો થાય તેવાં કામમાં આપણી સરકાર મદદ ના કરે, પણ અટકાવ ખમુસ કરે, એ સ્થિતિ બેતાં, ઉપર કહી તેવી ધનવંતોની સ્થિતિ બેતાં, રાજથી તે રાંકે લગીના સૌ જણનો પરદેશી વસ્તુ ઉપર મોહ તથા સંસારી વૈભવ ઉપર પ્રીતિ, એવી લોકની સ્થિતિ બેતાં આ સમયમાં દેશનું

ધન વધે તેવું તો થનાર નથી. હા, લોકનો મોહ સમજથી કે દુઃખથી ધટે, હઠથી ધટે ને લોકમાં સ્વાર્થ, પણ થોડીવારનો કે હંમેશનો છે, આ કે તે એવી સમજ આવે તો જ પરદેશી વસ્તુનો કેટલોક વાપર આછો થાય ન એમ દેશના ધનનું કાંઈક રક્ષણ થાય ખરું.

(૪) ચોથા પ્રકારના ઉદ્યોગનું બીજા આ બુદ્ધો કે સૌ માણસ સરખાં છે સૌનો બનાવનાર એક જ છે; એટલે આપણે સૌ ભાઈઓ છીએ, સંસાર વહેવારમાં સૌની નીતિ સરખી છે માટે હિંદુઓએ પોતાનામાંના અનેક ધર્મ પંથના મમત મુકી દેવા અને મુસલમાન, પારસી, ખ્રીસ્તી સાથે ખાવા પીવામાં આધ ગણવેા નહિ; એઓએ પણ બળતું; હિંદુઓએ વેદ ન માનવો એમ સ્પષ્ટ કહ્યું અને બીજા ધર્મના લોકે પોતપોતાના ધર્મપુસ્તકને માનવા એવું સૂચવ્યું. એ મત સમાજોનું લોક માનતા નથી ને સમાજવાળા પણ ધણાક સ્વમત પ્રમાણે આચરતા નથી; વળી કોઈ મુસલમાને કે બીજાએ પોતાનો ધર્મ છોડી સમાજોનો કબૂલ કીધો નથી.

આપણો દેશ યુરોપના રાજ્યના ઉત્કર્ષને ક્યારે પામે, કેમ પામે એમ જાનિથી ઉઠેલા ભાવે દેશાભિમાનને હિત દીધું ને પહેલું બળ સુધારાવાળાઓએ સનાતન ધર્મને નિર્મૂળ કરવા બણી વાપર્યું; હિંદુ મુસલમાન સૌને એક કરવાને; અને આ મંત્ર બણ્યો કે દેશાભિમાન એ બીજા ને સર્વ વિષયમાં ઐક્ય એ શક્તિ એ બેએ સ્વરાજ્ય લક્ષ્મીને લેમ પ્રાપ્ત કરવો. સમાજોએ એકશ્વરની ભક્તિ સુધારાવાળાની રાખી પણ એકની સાથે એ શબ્દ બોલ જૈન વેદિકનો ભ્રમો કે જૈન બીજા કોઈ પણ ધર્મના તે કણુક ન રાખે. આદિ બ્રાહ્મસમાજ તે વેદ ઉપનિષદને માને છે; નવી બ્રહ્મસમાજ તથા પ્રાર્થનાસમાજ તે વેદને માનતી નથી પણ વ્રત “ૐ તત્સત્” રાખે છે કે જૈ બોલ જૈનનું નહી પણ વેદ માનનારાનું જ છે; અને આર્યસમાજ તે વેદને માને છે. એ સમાજ વળી આગ્રહ સાથે બોધ કરે છે કે આર્યાભિમાન એ બીજા તથા વેદ ઉપર આસ્થા એ શક્તિ એણે લોકનું ઐક્ય કરો પૂર્વના આર્યની મહાલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવી. સમાજોમાં ત્રણ હિંદુઓનું ને એક જ ધર્મનું ઐક્ય કરાવે છે ને ત્રણનાં મત પણ ઉપર કલા પ્રમાણે જૂદાં છે.

રાજપ્રકરણમાં હિંદુ, મુસલમાન વગેરેએ સંપે કામ કીધું છે તે ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે અને આજે કરે છે તે ભ્રષ્ટ્ર છે; વેપારધંધામાં અગાઉ સૌ સંપે કામ કરતા હતા ને આજે પણ કરે છે; સંસારી કોઈ પણ લોકમાં જાત ધર્મના વિચાર રાખતાજ નથી. હિંદુઓએ લગાધમાં ધર્મના આચારની દરકાર રાખી નથી; આજે પણ ઉત્તર હિંદુસ્થાનના

સસ્તું સારું તરત મળે તરત ઉપયોગમાં આવે, તેવી પરદેશી વસ્તુઓનો આદર કરવા વિષે લોકની શુદ્ધિ છે તેને દોષ ન કહિયે, પણ ભોગ લેવાના વધી ગઈ છે ને પ્રાપ્તિને માટે પરિશ્રમ કરવાની ટેવ ધરી ગઈ છે એ વૃત્તિ મોટો દોષ છે; વળી કેટલાક પરદેશી વસ્તુના વાપરવામાં મોટાઈ માની તેને માટે ઘણું ખર્ચે ને દેશી બનાવટ ઉમદા હોય તો પણ તેને ખરીદે નહિ, એ વૃત્તિ પણ દોષ છે. નગરની કે દેશની વધઘટનો વિચાર નેણે કરવો જોઈએ એવા ધનવંત જે સાહુકાર વેપારી તે આજકાલ સ્થિતિ-બદલ, અભણ, સ્વાર્થી, વિશ્વાસી, મોટાઈખોર, ખુશામત ધમ્મનારા છે. તેઓ દેશી કળાને ઉત્તેજન આપતા નથી અને એવાઓને સારી પેઢે સમજાવે તેવા સલાહ આપનારા નથી. થોડાક જણ દક્ષિણી ગુજરાતી બંગાળી પુસ્તકો લખે છે. બાપણો કરે છે; કાંઈ કાંઈ માલ બનાવે છે ને કેટલોક વેચે છે. પણ એ ઉદ્યોગ લોકસંખ્યાના પ્રમાણમાં નહિ જાયો છે.

એ વિષયમાં અપાતો શોધ એ કે—(૧) દેશનું દ્રવ્ય બહુ બહુ રીતે પ્રદેશ ગયું છે તથા જાય છે; લોકને ઘણું કર આપવા પડે છે ને તે વળી ધધા રાજગારની અછતમાં, સરકાર લોકનું હારિદ્ર્ય કાઢવાને કાંઈ કરી શકતી નથી; સારે લોકે જ પોતાને માટે વિચાર કરવો. (૨) લોકમાં કેટલાક હુન્નરી કિસબીઓ છે, પણ તેમને આસરે મળે તો પરદેશી વસ્તુઓના જેવી અહીં પણ બને અને ખપ જાગેથી દેશી વસ્તુઓ વધારે સસ્તી સારી પણ મળે. (૩) માટે દેશી માલ વાપરવાને સીંચે શુદ્ધિ કરવી; કારખાનાં કાઢવાં; ધનવંતોએ અને વિદ્વાનોએ કૃષિશાસ્ત્ર, ઉદ્દ્યોગશાસ્ત્ર, રસાયન - ઇત્ર-

(૭) સાતમા પ્રકારનું અભિમાન તે જૂના ગ્રંથો ઝોળવા વાંચવા ઝાપી પ્રસિદ્ધ કરવા એની હોંસમાં દેખાય છે, કે જેથી લોક પોતાની પૂર્વ રેથિતિને જાણી લાવી સ્થિતિને માટે ઉદ્ધમી થાય, એ ઉદ્ધોગ સફળ થશે.

દેશાભિમાન તથા નીતિવિપ્લવમાં દેશના લોકની કેવી સમજ તથા રેથિતિ છે, તે વિષે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં કામને અર્થે જઈ આવેલા તથા જતના કરી આવેલા તેઓએ અમને આ પ્રમાણે કહ્યું છે. એક દેશાભિમાની વૃદ્ધ દક્ષિણી, મળવા આવેલા તેણે કહેલું કે “દેશાભિમાન કેથે નથી કલકત્તે કે કોઈ ઢેકણે; અમારા લોકમાં કાંઈક છે પણ બડબડ બહુને એક્ય નહિ.” બીજાઓનું કહેલું તે આવું-લોક અંગ્રેજી ભણે છે ને નોકરી મળવાના હેતુથીજ. અંગ્રેજી રાજ્યથી રહેતી જાનમાલની સલામતી ને વૃદ્ધ એને બહુ વખાણે છે. માત્ર કારભારને વાસ્તે બહુ દલગીર છે; બ્રિટિશ ખાલસા લાગના શહેર કસબાઓમાં કોઈ કોઈ ફેલવણી પામેલા ને રાજ્ય-પ્રકરણમાં વિચાર કરવાવાળા છે; દેશી કારીગરીથી ગરીબાઈ મટાડવાના ઉદ્ધમ વિષે વાતો થાય છે; કસરત કરવા ઉપર સોને શોખ ખરો, કાશીમાં બ્રાહ્મણો સંન્યાસી મોટા પંડિત છે. અંતરવેદમાં લોક જોરસાવાળા છે પણ અજ્ઞાન છે; ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પૈસો ન મળે. બંગાળી ફેળવણીવાળા તે વિવેકી છે પણ યુરોપીયનને ખુશ રાખનાર છે; એઓની રીતભાત ખસૂસ દાખલ કરે છે. ધર્મ વિષે ધણાક તે પાછલું કાપમ રાખી ચલાવ્યા જાય છે; રજપૂતોમાં હથિવારનો શોખ તથા માવજત ઝોઝાં નથી; કેટલાંક રાજ્ય વગવાળાં ને પુખ્ત વિચારનાં છે; સીખ લોક કેટલાંક ધનાઢય ને ધણુ ખરા શૂરા છે, પણ બ્રિટિશ સરકારને અધીન; તેઓમાં ફેલવણી નથી

આહાર્ય ક્ષત્રી એએએ લક્ષ્મરમાં અનેક જાત વર્ગની સંગતિમાં હોતે અને દૂર દેશાવર ગયે હોતે પણ હિંદુનો આચાર મુકયો નથી.

(૫) પાંચમા પ્રકારનો ઉદ્યોગ આ દેશના સર્વ ધર્મના લોકમાં ચાલે છે- હિંદુઓમાં ધર્મસંશોધન થાય છે અને ધર્મ સાથે અવશ્ય તથા વિશેષ ભેળામણા એના જે ગણિત તથા ધરસંસાર વિષય તેમાં પણ જુના નવા વિચાર ચરચાય છે.

હિંદુઓમાં માંહોમાંહે ગણિકુળ બંધન ન ભેદાયે એવો સમાજનો ઉદ્દેશ છે. કર્મ પ્રમાણે સ્થિતિ ને સ્થિતિ પ્રમાણે કુળ એ નિયમ સર્વત્ર છે. ખીજા લોક સંસારી સ્થિતિને કુળનું કારણ ભણે છે ને હિંદુ લોક પણ; હિંદુઓ વિશેષ આ કે જન્માંતરના વિચારથી જે ગણિતમાં જન્મ, તેને પૂર્વ જન્મના કર્મ ઉપરથી પ્રાપ્ત કુળ સ્થિતિ સમજે છે. વળી વેદ ધર્મની વ્યવસ્થા ગણિતભેદ એ અવશ્ય તત્વ છે-ગણિતભેદ ને આચાર ન રહે તેવો કળિયુગ આવવાને હજી થલો લાંબો કાળ થશે. વળી આહાર્યની ગણિત તેમાંના સંકેદો ને હજારોના વિચાર ફરી જાય, તેપણુ ખીજા લોકથી જુદી રહેવાની. સમયના ધર્મને માટે નવી વ્યવસ્થા થશે-કેટલાંક બંધન શિથિલ થયાં છે તથા કેટલાંક તૂટશે ને આચાર એએ પગારો; પણ ગણિતમયોદા રહેશે જ.

યુરોપની ચઢતીમાં સ્ત્રીકેળવણી એ એક અગત્યનું કારણ મનાયું છે. માટે તે લોકમાં દાખલ કરવી; તેની યોગ્યતા, તેને માન, તેને છૂટ વગેરેમાં આપણા બેરો યુરોપનાં બેરો જેવાં થાય અને આપણામાં લમ, બાળલમ, વગેરેમાં થણો મુધારો ભેદએ ને પુનર્લક્ષની રીતિ નવી કરવી. સ્ત્રીકેળવણી દાખલ થાય છે, તે ત્રીસ વર્ષના અનુભવ ઉપર વિચારવું છે; યોગ્યતા વગેરે ઉપર વિચાર કાઢવો કાઢા છે પણ તે હજી ચર્ચાયા નથી. લઘાદિમાં બોલાયું છે તથા લખાયું છે કેટલુંક, અને પુનર્લક્ષ જૂજ કાઈ કાઢવો કદી દેખાયું છે-(ગણિકુળ ધરસંસાર પ્રસંગે પ્રસંગે બોલવામાં આવશે.)

(૬) હકું દેશભિમાન આ હતું કે, દેશની એકજ ભાષા કરવી પણ તે વિષય ઝાઝો ચરચાયો નથી; પ્રાંતપ્રાંતના લોકો પોતપોતાની ભાષાની સંરક્ષિ કરતા થયા છે. તેપણુ અંગ્રેજ ને હિંદુસ્થાની એ બે ભાષા લોકના સામાન્ય લાભને અર્થે અગત્યના સાધન બેવામાં આવે છે. હિન્દુઓના ગુમાસુત કર્મ પ્રાકૃતમાં યવા વિષે સમાજના કાંઈ કાંઈ ઉદ્યોગ છે.

(૭) સાતમા પ્રકારનું અભિમાન તે જૂના ગ્રંથો ઓળવા વાંચવા છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા એની હોંસમાં દેખાય છે, કે જેથી લોક પોતાની પૂર્વ સ્થિતિને જાણી ભાતી સ્થિતિને માટે ઉઘમી થાય, એ ઉદ્યોગ સફળ થશે.

દેશાભિમાન તથા નીતિવિષયમાં દેશના લોકની કેવી સમજ તથા સ્થિતિ છે, તે વિષે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં કામને અર્થે જર્મ આવેલા તથા જાત્રા કરી આવેલા તેઓએ અમને આ પ્રમાણે કહ્યું છે. એક દેશાભિમાની વૃદ્ધ દક્ષિણી, મળવા આવેલા તેણે કહેલું કે “દેશાભિમાનકેથે નથી કલકત્તે કે કોઈ ઠેકાણે; અમારા લોકમાં કાંઈક છે પણ બડગડ બડુને એકંથ નહિ.” ખીજાઓનું કહેલું તે આવું-લોક અંગ્રેજી ભણે છે ને નોકરી મેળવવાના હેતુથીજ. અંગ્રેજી રાજ્યથી રહેતી જાનમાલની સલામતી ને રક્ષા એને બહુ વખાણે છે. માત્ર કારભારને વાસ્તે બહુ દલગીર છે; બ્રિટિશ ખાલસા ભાગના શેહેર કસબાઓમાં કોઈ કોઈ કેલવણી પાંખેલા ને રાજ્ય-પ્રકરણમાં વિચાર કરવાવાળા છે; દેશી કારીગરીથી ગરીબાઈ મટાડવાના ઉઘમ વિષે વાતો થાય છે; કસરત કરવા ઉપર સાંને શોખ ખરો, કાશીમાં ખાલજો સંન્યાસી મોટા પંડિત છે. અંતરવેદમાં લોક જોસ્સાવાળા છે પણ અજાન છે; ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પૈસો ન મળે. બંગાળી કેળવણીવાળા તે વિવેકી છે પણ યુરોપીયનને ખુશ રાખનાર છે; એઓની રીતભાત ખસૂસ રાખસ કરે છે. ધર્મ વિષે ધણાક તે પાછલું કાયમ રાખી ચલાવ્યા જાય છે; રજપૂતોમાં હથિયારનો શોખ તથા માવજત યોજાઈ નથી; કેટલાંક રાજ્ય વગવાળાં ને પુખ્ત વિચારનાં છે; સીખ લોક કેટલાક ધનાઢય ને ધણા ખરા શૂરા છે, પણ બ્રિટિશ સરકારને અધીન; તેઓમાં કેલવણી નથી.

ધર્મ વિષયમાં સમાજોનાં પણ લુદાં મત, એને લીધે એને પ્રવૃત્તિને જ વિચારે તથા હારી યાદી ગયેલે અભિમાનને ભૂતી પડેલી સંસ્કૃતી બાવરી થયેલી પ્રજાએ હવે કીઓ માર્ગ લેવો? આપણા પૂર્વના ગાની શિક્ષજનોની શિક્ષા આવી છે:-

સૌકડો વર્ષ પરતંત્ર રહી સ્વતંત્ર થવાની શુભેચ્છા થઈ હિ તો સિદ્ધિ કાળ વેહેલો મોડો પણ આવશેજ માટે ધીરજ રાખવી. પારકી નીતિએ આપણું બળ વધનારું નથી; આપણું બળ આપણી પોતાની જ નીતિએ વધશે ને તેને માટે પહેલી આ સમજ કે, પરદેશી ધર્મ નીતિ રીતિ વસ્તુ ઉપર જે મોહુ થયો છે તેને હુણવો; આત્મસ્વરૂપ ઓળખી નિર્ભજ થવું. રાગી વૃત્તિને અંકુશિત રાખીને વિરાગવૃત્તિ ધરવી કે, જેથી આ લોકમાં દૃઢ નિયમે સારાં કાય થાય ને પરલોકમાં સારી ગતિ મળે.

માદ્યજ્ઞ ક્ષત્રી એએએ લશ્કરમાં અનેક જાત વર્ગની સંગતિમાં હોતે અને દૂર દેશાવર ગયે હોતે પણ હિંદુનો આચાર મુકયો નથી.

(૫) પાંચમા પ્રકારનો ઉદ્યોગ આ દેશના સર્વ ધર્મના લોકમાં ચાલે છે—હિંદુઓમાં ધર્મસંશોધન થાય છે અને ધર્મ સાથે અવશ્ય તથા વિશેષ એળાયલા એવા જે જ્ઞાતિ તથા ઘરસંસાર વિષય તેમાં પણ જુના નવા વિચાર ચરચાય છે.

હિંદુઓમાં માંહોમાંહે જ્ઞાતિકુળ બધન ન બેઠયે એવો સમાજનો ઉદ્દેશ છે. કર્મ પ્રમાણે સ્થિતિ ને સ્થિતિ પ્રમાણે કુળ એ નિયમ સર્વત્ર છે. ખીજા લોક સસારી સ્થિતિને કુળનું કારણ જાણે છે ને હિંદુ લોક પણ; હિંદુઓ વિશેષ આ કે જ-માંતરના વિચારથી જે જ્ઞાતિમાં જન્મ, તેને પૂર્વ જન્મના કર્મ ઉપરથી પ્રાપ્ત કુળ સ્થિતિ સમજે છે. વળી વેદ ધર્મની વ્યવસ્થા જ્ઞાતિભેદ એ અવશ્ય તત્વ છે—જાતિભેદ ને આચાર ન રહે તેવો કળિયુગ આવવાને હજી ઘણો લાંબો કાળ થશે. વળી માદ્યજ્ઞની જ્ઞાતિ તેમાંના સૈકડો ને હજારોના વિચાર ફરી જાય, તોપણ ખીજા લોકથી જુદી રહેવાની. સમયના ધર્મને માટે નવી વ્યવસ્થા થશે—કેટલાંક બંધન શિથિલ થયાં છે તથા કેટલાંક તૂટશે ને આચાર એએ પળાશે; પણ જ્ઞાતિભર્માદા રહેશે જ.

યુરોપની ચઢતીમાં સ્ત્રીકેળવણી એ એક અગત્યનું કારણ મનાયું છે. માટે તે લોકમાં દાખલ કરવી; તેની યોગ્યતા, તેને માન, તેને છૂટ વગેરેમાં આપણા બેરો યુરોપનાં બેરો જેવાં થાય અને આપણામાં વચ્ચે, બાળકમ, વગેરેમાં ઘણો મુધારો જોઈએ ને પુનર્જન્મની રીતિ નવી કરવી. સ્ત્રીકેળવણી દાખલ થાય છે, તે ત્રીમ વર્ગના અનુભવ ઉપર વિચારનું છે; યોગ્યતા વગેરે ઉપર વિચાર કાઢીને કીધા છે પણ તે હજી ચર્ચાયા નથી. લમાદિમાં બોલાયું છે તથા લખાયું છે કેટલુંક, અને પુનર્જન્મ જૂજ કાઈ કાઈએ કરી દેખાવું છે—(જ્ઞાતિકુળ ધરસંસાર પ્રસંગે પ્રસંગે બોલવામાં આવશે.)

(૬) હકું દેશાભિમાન આ હતું કે, દેશની એક જ ભાષા કરવી પણ તે વિષય જાગ્રો ચરચાયો નથી; પ્રાંતપ્રાંતના લોકો પોતપોતાની ભાષાની સંવદ્ધિ કરતા થયા છે. તોપણ અંગ્રેજી ને હિંદુસ્થાની એ બે ભાષા લોકના સામાન્ય જ્ઞાણને અર્થે અગત્યના સાધન જેવામાં આવે છે. હિંદુઓના ન્યુનાશુભ કર્મ પ્રાકૃતમાં થવા વિને સમાજના કાંઈ કાંઈ ઉદ્યોગ છે.

(૫) સાતમા પ્રકાશનુ અભિમાન તે જૂના મલો ખોળના વાનવા ઠપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા એની હોનમા દેખાય છે, કે જેથી તોડ પોતાની પૂર્વ સ્થિતિને જાણી ભારી સ્થિતિને માટે ઉઘમી થાય, એ ઉલોગ સફળ થશે.

દેશાભિમાન તથા નીતિનિયમમાં દેવના લોકની જેવી સમ / તથા સ્થિતિ છે, તે વિષે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં કામને અથ વર્ષ આવેના તથા જાના કરી આવેના તેઓએ અમને આ પ્રમાણે કહ્યું છે. એક દેશાભિમાની રૂઢ દક્ષિણી, મળના અવેનો તેજે કહેતું કે 'દેશાભિમાન કેવે નથી કલકત્તે કે ઘેર્ષે ઢેકાણે, અમાન તોડના કાઠક કે પશુ જાનક બુને એક્ય નહિ" ખીજાઓનું કહેવું તે આવું-તોડ અગ્રેજી બણે છે ને તોડગી મેળનવાના દેવધીજ અગ્રેજી રાજ્યથી રહેલી જાનમાનની સલામતી ને વૂં એને જુ વખાણે છે માન મરમારને વાસ્તે નુ દરગીર છે, ટ્રિટિલ ખાતમા ભાગના શહેર કમનાઓમા ઢેર્ષે ઢેર્ષે કેનરૂં પામેલા ને રાજ્ય પ્રકરણમા વિચાર કરવાનાળા છે, દેવી કરી રીથી ગરીમાર્ષ મટાડનાના ઉઘમ વિષે નાતો થાય છે, કસરત કરવા ઉપર સંને રોખ ખરો, કાલીમા ખાલખો સન્યારી મોટા પતિ છે અતરવેદમા લોક જોરલાવાળા છે પશુ અજ્ઞાન છે, ઉત્તર હિંદુસ્થાનમા પૈમો ન મો બગાળી કેમવ પૂવાળા તે વિવેકી છે પુ મુગેપીવનને ખુશ રાખનાર છે, એઓની રીતભાત ખસૂસ દાખલ કરે છે, ધર્મ વિષે પાક તે પાઠકુ કાપમ નખી ચનાચા જાય છે, રજપૂતોમા હથિવારનો રોખ તથા માનજત ઓખ નથી, કેટલાક રાજ્ય વગવાળા ને પુખ્ત વિચારના ડ, મીખ લોક કેટલાક ધનાઢ ને ધણા ખગ શૂગ જ, પશુ ટ્રિટિલ સરકારને અનીન, તેઓમા કેનરૂં નથી

ધર્મ નિયમ સનાતનોના પશુ જીવ મત, એને લીધે અને પ્રક્રિતિને જ વિચારે તથા હારી થાકી ગયને અભિમાનને ભૂરી પડેલી મરુપી બાવરી થયી પ્રગલ્ભે દુવે કીઓ માર્ષે સેવો? આપણા પૂર્વના ઝાની ગિટજનોની સિદ્ધા આની ■ -

સંકડો વર્ષ પરતન રડી સ્વતન યનાની ગુને-જ થર્ષ છે તો સિદ્ધિ કાગ વેડેનો મોટા પશુ આરગેજ માટે ધીરજ ગખવાં પાટી નીતિએ આપણુ નગ વધનાં નથી, આપણુ જગ આપણી પેતાની જ નીતિએ વધશે ને તેને માટે પડેગી આ સમ / કે, મરેલી ધર્મ નીતિ રીતિ વશુ ઉપર જે નોહુ થો છે તેને દુખનો; આતનસ્વપ ઓળખી નિર્ભગ થુ. રાગી ઠતિને અકુચિત રખીને નિગાટિતિ ધરતી કે, જેની આ લોકમાં દદ નિયમે સા / કાન થાય ને પ મેકના સારી નિ નજો.

એ ત્રણ શિક્ષાને માટે મનબોધ નિત્યને માટે લોક સગસ્તને અથ
આ પ્રમાણે કરે છે કે નિરભિમાન એ બીજ, સ્વધર્માનુદાન એ શાંતિ,
એ બે પદ્ધતિના બોગની પ્રાપ્તિ કરવી. નિરભિમાન રહેવું એટલે ઈશ્વર
ચાહને બળવતી માનવી, અને મમત્વ સ્વાર્થ ત્યાજવાની તથા સમતા પગ-
પકાર બુદ્ધિ રાખનાની ટેવ પાડવી. સ્વધર્માનુદાન એટલે પોતપોતાના ધર્મ
કર્મ કે સસારી ઉદ્યોગ અદ્વાયે કે ઠરી બુદ્ધિએ કરવા, પદ્ધતિ એટલે ઈશ્વર
જ્ઞાન, યોગ્ય, સત્તા, બળ યશ, શ્રી-વળી દુર્ગત સમયને માટે કહ્યું છે કે-
તપસા પ્રાપ્યતે લક્ષ્મીસ્તપસા રાગ્યવૃત્તમ ।

તપસા વલ્લગ્નિ સ્વાત્સમામે વિચયસ્તથા ॥ ૧ ॥

તો તપ કરવું પણ વનમાં જઈ યોગ સાધે કે એકાંતમાં ઉપાસના
કરે તેવા મટે-છ જીવ અમણા નથી ત્યારે કેમ? પ્રત્યેક જણે પોતપોતાની
બુદ્ધિને અનુસરવું કામ પોતપોતાના ઉદ્દેશને માટે એક લક્ષ્ય કરવા કરવું,
પણ અભિમાન તથા પ્રપચ મૂકીને, એમ કરવું તો જ એ તપ ને એ
તપકાળની અમુક અવધિએ ફળશે સીને, વળી જેનું તપોમળ વિશેષ હશે,
તે મહાન્ પુરુષની કીર્તિ સપાદન કરશે *

ધણા લોકની ધર્મ ઉપરથી આઠઠા ધડી ગઈ છે ને નીતિ નમળી
છે, વિરોધ, માસ મઘ વાપરવા કે બળ ને જોત્સો આવે એવું કેટલાક મુધાના-
વાળાનું મત હતું, પણ હવે તે ફરતું છે, માસ ધણુ વપરાતું થયું નહિ પણ
મઘ બહુ વપરાતો થયો. મનાતન ધર્મે મઘને ચાર મહાપાતકમાનું એક
ગણ્યું છે, કેમકે તેથી તમોચણુ વધે છે, બહુ પાપ થાય છે ને હીણા જન્મ
લેવા પડે છે. યુરોપ અમેરિકાના કેટલાક નિદાનોએ મઘ પીવાથી ફાપદો
નથી એવું સારી તપાસ કરીને બતાવ્યું છે. સસારમાં ગેરફાયદા થાય છે તે
ખુદ્દા કેખાય છે તે છતાં દારુ બધ થતો નથી. દારુથી વિનાસની પ્રતિ ને
એથી નાર્કાતી વધે છે પ્રત્યક્ષ નિચાર વધવાથી લોકની (પુરુષ સ્ત્રી બંનેની)
નીતિ નવી બગડી એમ કાપુ કહેશે? ઈચ્છા મોગી ને નીતિ યોગી તો
ઈચ્છા કેમ પાર પડે? ને એની સ્થિતિમાં કદાપિ ગભરા મળ્યું તો તે

* તેવું નિરભિમાન તે મહાભિમાન ને તેનો અમપચ રૂપ યઈ ગેટ્ટુ બદ્ધ
નુવ કર્મ દાખવશે કે જેનું પરિજ્ઞાન મેઘા હોવા ને લાખો કાગ રહે તેવા મુખમાં
જેવાયે. તે સમા ઉપર મેઘા પુરુષો જેવે પોતપોતાના મડળને અભિમાન ને પ્રપ
ચનો બોધ કરે. અભિમાનનો નિચ બોવ દિવું સવને કામનો નથી ને પ્રસન્ન વિના
તો તે કેવલ બકવાદજ છે અભિમાનજ કરવા સકલ નિમિત્તથી (ફરજ સમજી)
પરવાણી કામ વધાર ને વધારે સાગ થાય.

ટકવાનું કેટલું? ધર્મ ઉપર મોટો અનાદર, ધર્મ રહિત અર્થ ને ધર્મ રહિત સ્નેહ એથી મોટી હાનિ છે, નિઃસંદેહ ધર્મ જ જ્ય છે.

કાળે સુધારાવાળાને ઊભા કીધા ને એઓએ હિંદુઓને યોધ આપી ચંચળ તથા પૃથ્વક કીધા; કાળે સુધારાવાળાનાં મત જૂદાં જૂદાં તે ચાર સમાજમાં દેખાયાં; અને કાળ પ્રેરણા કરે છે કે, હિંદુઓએ હવે તીસ વર્ષના અનુભવ ઉપરથી પોતાની નવી વ્યવસ્થા કરવી, સુદૃઢિ અર્થે. અમારું મત આ છે:—

ગતાભિમાન રહેો થઈ,—યવે ધરો અભિમાન

ધર્મ કર્મ તપશે થશે, જયી સર્વ અભિમાન-૧

સામાજિક તથા સનાતન ધર્મસ્થિતિ.

કલકત્તાની બ્રહ્મસમાજ સંવત ૧૮૮૪ મા સ્થપાવડી, તે વિષે હિંદુ-સ્થાનના બીજા ભાગના લોક જાણીતા નોહતા, પણ ૧૯૦૮ માં કેશવ-ચંદ્રસેને નવી બ્રહ્મસમાજ સ્થાપી ને મુંબઈ આવી લાવણ કીધાં ચારથી બંને સમાજના મત અહિંના લોકના જાણવામાં આવ્યાં. સંવત ૧૯૦૮ માં કે વરસ એક બે અગાઉ પછી એટલામાં, પરમહંસ સભા મુંબઈમાં થઈ હતી પણ તે પોતાનું કામ ખાનગી રાખતી, તેના ઉદ્દેશ લોક ખાવે પીવે જાતિભેદ ન રાખે તેવું કરવાનો હતો ને તેવો યોધ કરવાને બહાર પડતું તેને સારુ ધૂપા સભાસદો નોંધતા; તેની સંખ્યા સૌ એકની થઈ ને કેટલા-એક મમત લીધા કે હવે તો બહાર પડતું જ. સારે તે સભા તુટી ગઈ. પછી પાંચેક વર્ષે એમાંના કેટલાએક તથા બીજાઓએ મળી ૧૯૨૪ માં પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપી જાતિભેદનો વિષય પડદામાં રાખી એક જગદીશ્વરની ભક્તિનો યોધ બહાર પાડ્યો. એમ દક્ષિણીઓનું ભેદ અમદાવાદના ગુજરાતીઓએ પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપી (૧૯૩૦ માં). પછી સ્વામી દયાનંદે મુંબઈ આવી મૂર્તિપૂજનની વિરુદ્ધ લાવણ કીધાં અને વેદને ન માનનારા બ્રહ્મ-સમાજ તથા પ્રાર્થનાસમાજ તેની સામા વેદને ઈશ્વરપ્રેરિત સ્થાપી દાખ્યો; (૧૯૩૧ માં). અનેક ધર્મ કરવાને અતિહિતસુક તે સૌ એક બીજથી જૂદા પડ્યા; પોતપોતાનાં નાનાં નાનાં મંડળ બાંધી બેઠા. દક્ષિણી કે ગુજરાતી પ્રાર્થનાસમાજમાં નોંધાયલા જનની સંખ્યા જૂજ છે ને તેઓની દ્વિમત સનાતન ધર્મની આણુમાંથી ખસવાની નથી; તેમ તેઓ નથી બળતા બ્રહ્મ-

સમાજમાં કે આર્યસમાજમાં. બ્રહ્મસમાજવાળા તો સનાતન ધર્મથી જૂદા ઉડી પોતાનું મત ઉત્સાહથી ચલાવે છે જ. સ્વામી દયાનંદ નવી નવી આર્યસમાજને સ્થાપવામાં, વેદનું બાપ્ય કરી છપાવવામાં ને પ્રતિપક્ષીઓની સામા વાદ કરવામાં ઉઘમી છે. સોળ કરોડ હિંદુઓનું કલ્યાણ—એઓનું નવું ઐક્ય કરવાનું માન કાણ મેળવશે—સ્વામી કે સેન, તે હવે પછી જણાશે.

કોઈ પણ સમાજનો ધર્મ સંસાર પ્રવૃત્તિને નિંદતો નથી જ. જગતમાં જેટલા ધર્મ પ્રવર્ત્યા છે તે સઠિએ તો તેને નિંદી છે, પણ એ ન છુટકાની હોવાથી તેમાં કેવી રીતે વર્તવું, એને માટે બોધ કીધા છે. પૂર્વે સાગીઓએ ધર્મ ચલાવ્યા છે ને આજે આ દેશમાં રાગીજનો નિવૃત્તિધર્મ વિપયમાં પણ ઉત્તમ બોધ આપવાને મોટું અભિમાન કરે છે; વળી માનવ માનનો સામાન્ય ધર્મ પોતે બોધે છે તે જ છે કે જેવો બોધ પૂર્વે કોઈએ આપ્યો જ નથી. રજરતમસી બુદ્ધિવાદ! આ કાળના ખ્રિસ્તીઓના જયસુખની લલુતાવાળો ને તે વળી દેશાભિમાનદારા ને એના પ્રકાર આવો કે ધર્મનું ઐક્ય કરવું, એકેશ્વરની ભક્તિએ કે સર્વે વર્ણુ એક ધર્મ સદા પ્રવૃત્તિમાં જ મચી રહે! ઉત્સાહ ને પ્રયત્ન તો ખરે; પણ ગાંઠો મોઢ વિપયનો.

વેદધર્મના કાળકાળના સ્વરૂપ વિષે મેં આર્યસમાજમાં બાપણ કીધું છે, તોપણ પ્રસંગને માટે થોડુંક કહું છું. વિક્રમ પહેલાં દોડસો વર્ષ એટલા કાળથી તે આજ લગી બ્રાહ્મણ આચાર્યોએ સ્થાપેલો ધર્મ આર્યલોક પરંપરાથી પાળતા આવ્યા છે. એ કાળના વેદોક્ત ધર્મનાં બે સ્વરૂપ (સદચર) અદ્વૈત શૈવ ને દ્વૈત વૈષ્ણવ—તેમાં શૈવ સંપ્રદાય પ્રધાન હતો (સંવત ૧૨૫૦ સુધી), પછીથી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય પ્રધાન થયો તે હજી પણ છે. (રામાનુજે ૧૧૮૯ માં જૈનધર્મી બ્રાહ્મણ રામને વૈષ્ણવ કીધા હતા.) મુસલમાની રાજ્યકાળમાં વૈષ્ણવના ચાર સંપ્રદાય હિપરાંત ખીજા બણા પંથ નીકળ્યા હતા. રામાનુજે અવશ્ય ઉંચી જાતના આર્યલોકને બોધ્યા, પણ રામાનંદે નીચ જાતિ લોકને પણ બોધપાત્ર ગણ્યા. રામાનંદે આર્ય સમસ્તનું ધર્મ વિપયમાં ઐક્ય કરવાની યોજના કીધી ને એના શિષ્ય કબીરે આ દેશના હિંદુ મુસલમાન બંનેને ધર્મમાર્ગના ઐક્યમાં આણવાને ખંતે શ્રમ લીધા. એ સવળા મતવાળા સનાતન ધર્મને અનુસરતા રહી પરધર્મ યદી સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવાને અને જાતિઓનો દ્વેષ ન રહે તેનું કરવાને મથ્યા હતા. વર્તમાનમાં સનાતન ધર્મ વૈરાગ્યહીન નિયમ નિશ્ચય રહિત દિંમૂઢ છે, પણ બહુ કાળનો સ્થાપિત—બહુ લોકમાન્ય—ને બહુ બહુ રીતે પોતાના અંગ પર-

સ્પર જાગ સાથે ગંઢએલો, એવો હોવાથી હજી પણ મહાજળવાન છે, શાંતિ ને દૈવ કાળને પ્રધાન માનનારો સનાતન ધર્મ તે પણ કાળે કરીને મોહિત સ્તંભિત થયો છે ! સમાજધર્મની સામે થતો નથી ને પોતાની વ્યવસ્થા પણ કરતો નથી.

એ પ્રમાણે સનાતન ધર્મ ને એનો ઉચ્છેદક સામાજીક ધર્મ એ બંને મોહવશ છે. સનાતન ધર્મે પોતાના બ્રાહ્મણ તથા સંન્યાસીદ્વારા સમયને માટે પોતાની વ્યવસ્થા કરવી; સામાજીક ધર્મે પોતાને મમત દંભ મુકી સનાતન ધર્મને નમવું ને નિષ્ઠિતિ વિષયમાં તે પોતાનું મત વ્યક્ત કરવું;—એમ થતે સારે જ આર્થ સમરતનું ધર્મકથ સજા થઈ પ્રકાશશે.

સંવત ૧૯૧૩ થી હું ગુજરાતીઓને નિષ્ઠિતિ પ્રવૃત્તિના ધર્મ વિષે ઉપદેશ કરતો થયો ને ૧૯૧૬ માં પરમહંસ સભામાં દાખલ થયા પછી મોટા આમદથી બોલતો-લખતો ને આચરતો થયો. સમાજનો ધર્મ તેજ મારો ધર્મ હતો; વિશેષ આ કે જગદીશ્વરની નિષ્કામ ભક્તિ કરવા વિષે પણ કહેતો ને જીવ શુદ્ધ થઈ જગદીશ્વરમાં મળી જાય, તે મોક્ષ માનતો.

સર્વ કામ દીસે મતમનવાદ, કીયો ધર્મ માનું જાણી શુદ્ધ,
કયો મેં નિશ્ચય જગકર એક, નીતિમય બ્રહ્મ મમ દેવ;
કૃતિ કાર્તિ ગાવી થઈ નીતિમાન, નિષ્કામે તેની એ રહી પૂજા.*

એ વિચારો ઉપર વિચારો નિરંતર થયા જ કરતા; તેપણુ ૧૯૨૦ સુધી સામાજીક વિચાર મારા મનમાં હતા એમ કહેવાય. એ વર્ષને બાંહેધરના તત્વસ્વરૂપ વિષે, તેનાં અવતરણ સ્વરૂપ વિષે ને વેદ ઈશ્વર પ્રેરિત

* અસલ અમારા આ મુખ્ય વિચારો હતા:—“ જગત્કર્તા એક છે ને તે સકળ સદૃશ્યપુરુષ છે; અનેક નામ તે ગુણ ઉપરથી. વેદ ઈશ્વર પ્રેરિત નથી; દેવ પિતર નથી—મત જપ તીર્થ એથી કૃત્ય નથી માત્ર મનશુદ્ધિ જોઈએ, શ્રાદ્ધ નિરર્થક છે. અવતાર વળી કેવા? ઈશ્વર નિરાકાર છે. મૂર્તિ ન પૂજવી. સ્વર્ગ નરક એટલે પાપ પુણ્યનો બદલો. જીવને જન્માંતર નથી, સૌ માણસ સરખાં છે, જાતિભેદનું પ્રયોજન નથી; અન્યધર્મી સાથે જોગળ વહેવારથી ને મધમાંસ વાપરવાથી પતિત થવાનું નથી. ધર્મદ્વિયાની આવશ્યકતા નથી. લગ્નક્રિયા, મગ્નક્રિયા નિરર્થક છે. સમજતી વયે પરણવું—સામસામાં વચન આપીને, અનીતિનો પશ્ચાત્તાપ એ જ પ્રાયશ્ચિત્ત, નીતિમાન થવા વિના ભક્તિમાન થવાય નહિ ઈલાહિ. સંપ્રેષમાં સચુલ્લ એક પરમેશ્વરને માનવો, તેનાં કામ નિયમ જોઈ તેની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવી, પાપને માટે માફી માગવી ને સાદી સ્થિતિને માટે તેની કૃપા માગવી, એ પુણ્ય પાપનો બદલો છે, સુત્રા.૫.૪૧ પશુ ૭૧ છે, બાળે બધો કર્મમાર્ગ ખોટો છે.”

છે, એ વિષે હું નિસ્સંદેહ થયેલા તેની બંખી મેં ૧૯૩૧ ના કાર્તિક વદ ચોથે બુદ્ધિવર્ધક સભામાં કરેલાં બાપણને અંતે વાંચેલી કવિતાની પહેલી કડીમાં કરાવી હતી:—

આપ બાણતાં આપ બળવડે, યોગ સાધતા ચાઓ,
એક આમ શિવશક્તિ જયથી, રંગ મૂર્તિ ને ધ્યાઓ;
સત્ય પ્રેમ સૌચે હો, આર્ચપણું પામવા હો.

સોળ વર્ષે સ્વધર્મથી પતિત રહ્યા પછી પાછો સ્વધર્મના સિદ્ધિતિને સત્ય માનતો થયો. ૧૯૩૩-૩૪ માં નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિનાં બાપણ કીધાં ને ૧૯૩૫ માં ગ્રહબુકાળ પાળવા વિષે પત્રિકા પ્રસિદ્ધ કીધી તેથી લોક સૌએ બાપણું કે મારા વિચાર બદલાયા.

આર્ચલોકે બાપણું કે ઈશ્વરપ્રતિ જીવનાં કર્તવ્ય એ વિષયમાં પૂર્વેના આચાર્યોનું બોધેલું તે જ સત્ય છે; સમાજવાળાનું નહીં. સમયનો ધર્મ અન્ય-વસ્થિત છે તે પાછો બ્યવસ્થિત યશે જ, પણ અમણા (આપતકાળમાં) સૌએ પોતપોતાની બુદ્ધિને સ્વતંત્ર સ્થાપિત સંપ્રદાયમાંથી કાઢી પણ આદરી રાખ્યો; એથી જ તેઓનું બાવરાપણું મટશે ને ચિત્ત વહેવાર ધંધામાં લાગશે.

બુદ્ધિ

શરીરમાં રહેલી વસ્તુ જેને આપણે જીવ શબ્દે ઓળખીએ છીએ, તેની જે એક વૃત્તિ અમુક વાતનો નિશ્ચય કરે તે બુદ્ધિ. આ આમ છે તે તેમ નથી; આ કરવું તે ન કરવું એમ હરકોઈ નિશ્ચયવાળી વૃત્તિ—બુદ્ધિ યઈ કે પછી કર્મ થાય છે; કર્મનું કારણ બુદ્ધિ છે. (કર્મ પ્રમાણે બુદ્ધિ એ પણ ખરું છે પણ તે વિષે આજે બોલવું નથી.) બાળકની, તરુણની, વૃદ્ધની, પુરુષની, સ્ત્રીની, કુળ કુળ ગામ ગામ-દેશ દેશ-ખંડ ખંડના લોકની બુદ્ધિ ભુદી ભુદી રીતે દેખાય છે. વળી કાળ કાળની, ને પ્રસંગ પ્રસંગની. (બીજા પ્રાણીની બુદ્ધિ વિષે આજે બોલવું નથી.) યુરોપના વિદ્વાનોએ મનુષ્યોની લાપ્સ હિપરથી એરિયન સુપ્રિમિટિક ને યુરેનિયન એરી ત્રણ જાતિ પાડી છે; એકેકનો ચુલુકર્મપ્રકાર બુદ્ધે બુદ્ધે દેખાયો છે ને તેમાં એરિયન પ્રકાર શ્રેષ્ઠ છે. હિંદુસ્થાનના આર્યપંડિતોએ બુદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની લખી છે—સાત્વિક, રાજસી ને તામસી અથવા સત્, રજ, તમ એ ત્રણ ચુલુવાળી ને તેમાં સત્ત્વને ઉત્તમ કહ્યો છે. બુદ્ધિ ત્રણ ચુલુવાળી મનુષ્ય

માનની છે. પણ કોઈમાં કોઈ તો કોઈમાં કોઈ ગુણવાળી આગળ પડતી હોય છે; વિશેષ કહેવું આ છે કે, જે ગુણ જે મનુષ્યમાં આગળ પડે તો ગુણ તે મનુષ્યના સ્વભાવમાં જ અધિકાંશે રહ્યો હોય છે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ સર્વેમાં પ્રકૃતિના એ ત્રણ ગુણનો બહુ બહુ પ્રકારે બોધ કર્યો છે. અમુક લોક રાજ્યના આરંભથી તે લય લગીમાં અનેક પ્રકારની બુદ્ધિ દેખાડે તોપણ તેના સર્વે સ્વરૂપમાં અમુક ગુણ સામાન્યતઃ ઝળકેયો હોયજ; તો એ ઉપરથી જણાય કે તે ગુણ તે લોકનો વિશેષ, ને આદિથી તે અંત લગી અમુક ગુણ જોવામાં આવ્યો તો તે ગુણના અધિકાંશ બુદ્ધિમાં સમજવા. બુદ્ધિ બીજામાંના અમુક ગુણના અધિક ન્યૂન અંશ પ્રમાણે જ કર્મ વૃક્ષનું સ્વરૂપ પ્રકાશે ને ફળ ભોગ દર્શાવે. એ ત્રણ ગુણની ઓળખ માટે નીચે પ્રમાણે છે:—

મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે “યથાર્થ જ્ઞાન, તેજના જેવી શુદ્ધવૃત્તિ, પુણ્યવૃત્તિ, ક્લેશનો આભાસ નહિ, તમ, જ્ઞાન, શીય, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ધર્મ-કર્મ, આત્મચિંતન, અહમ્કારની છઠ્ઠા. કર્મ કરવે લાજ નહિ, સંતુષ્ટ આત્મા એ સર્વનાં લક્ષણ ને તેનો પ્રધાન ધર્મ છે. રાગ તથા દ્રેશ, દુઃખ તથા અસ્વસ્થતા, ધર્મ કરતાં તરત ફળની છઠ્ઠા રાખવી, અર્ધેર્થ, અસત્કર્મ, વિવેકસેવા, હેતુ પાર ન પડે તોપણ ખેદ ન પામવો, માનની તૃષ્ણા રાખવી એ રજસનાં લક્ષણ છે ને તેનો પ્રધાન અર્થસંપત્તિ છે. અજ્ઞાનમાં રહેવું, મોહવિપયમાં લીન રહેવું, લોભ, આળસ, કૃપણતા, નિંદા, બીજા માગવાની ટેવ, આચારવેપ, ધર્મકાર્યવિષે અપ્રીતિ, કામ કરતાં ને કરીને લાજવું એ તમસનાં લક્ષણ છે ને તેનો પ્રધાન કામ છે.” (એ એકની દેશકાળ ને કર્મસ્થિતિ પ્રમાણે પ્રથમ, મધ્યમ ને ઉત્તમ ગતિઓ થાય છે.) ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે “નીરાગીપણું, નિર્ભળપણું, બુદ્ધિ-વૃત્તિનો પ્રકાશ, જ્ઞાન સુખની વૃદ્ધિ એ સાત્ત્વિક જનનાં લક્ષણ છે ને તે જ્ઞાનથી દેવ લોકમાં જાય છે; રાગ, તૃષ્ણા, સ્પૃહા, કર્મપ્રયત્ન, શાંતિ રહિ-તપણું એ રાજસીનાં લક્ષણ છે ને તે લોકથી મનુષ્ય લોકમાં રહે છે; બ્રમ, ભ્રાંતિ, અજ્ઞાન, પ્રમાદ, આળસ, નિદ્રા, અસાવધાનતા, અવિવેક, અપ્રવૃત્તિ એ તામસનાં લક્ષણ છે, ને તે મોહથી પચાદિ યોનિમાં જાય છે.” બૃહત્સંહિતામાં કહ્યું છે કે સત્વગુણાધિક પુરુષમાં સત્વ, દયા, સિદ્ધર ચિત્ત, સર્જન સ્વભાવ, આજ્ઞણ તથા દેવ એની લક્ષિત હોય છે. રજેગુ-ણાધિક પુરુષમાં કાવ્ય નૃત્ય ગીતાદિ કળા, યજ્ઞ, સ્ત્રીઓમાં આસક્ત ચિત્ત ને અતિ શૌર્ય હોય છે. તમે ગુણાધિક પુરુષ, લોકને ઇગતાર, મૂર્ખ,

આળસુ, ક્રોધિષ્ઠ, અતિનિદ્રાળુ હોય છે. એ ત્રણે ગુણ મિશ્રણ ઉપરથી સાત પ્રકારે સ્વભાવને પ્રગટ કરે છે—સત્વ, રજ, તમ, સત્વરજસી, રજ-સ્તમસી, સત્વતમસી, ને સત્વરજતમાસિ; સંસ્કૃત, અન્દ, ઓક, લાટિન, ટ્યુટોનિક એ ભાષા બોલનારાએ જે કામ કરેલાં છે તે કામ કરવાવાળી શુદ્ધિમાં સત્વ વિશેષ બહાર પડ્યો છે ને તે સત્વમાં ઉંચી પંક્તિનો સંસ્કૃત બોલનારાઓનો હતો. આજે પણ ખીજ બધા દેશના લોક કરતાં આ દેશના લોકના સ્વભાવમાં સત્વાંશ વધારે છેજ; પણ રજોતમ બહુ બેળાયાથી હિંદુનો સત્વ પોતાનો પ્રકાશ કરી શકતો નથી. સંભળાવી મારે કહેવાનું કે આ સભા શુદ્ધિવર્ધક નામની તે વિશેષે કીઆ ગુણની શુદ્ધિ કેળવવા માટે છે? સ્થાપના વેળાએ આ પ્રમાણે શુદ્ધિના બેદ છે એમ સભાસદો જાણતા નહોતા. હવે જ્યારે નવી વ્યવસ્થા ચર્ચ છે ત્યારે સભાનો હેતુ અમુક ગુણની શુદ્ધિને અવશ્યે વિશેષ કેળવવી એ પણ નક્કી થયું—કે તેને બહુ આડા આવે તેવા બાપણ કરવા વિષે સાવધ રહેવાય.

શુદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની પણ અમુક ગુણ અધિક-ન્યૂન અંશ તો સ્વભાવ-માંજ; એ વળી જો કે અમશ્યાના વિદ્વાનો નહીંજ માને. તોપણ આર્યશિ-ષ્ટજન સમસ્તનું એમજ કહેવું છે—જેમકે ગીતામાં “ત્રિવિધા ભવતિ ધ્રુવા દેહિનાં સા સ્વભાવજાઃ સત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય ધ્રુવા ભવતિ ભારત ।”

એક માળાપનાં છોકરાં સરખી સ્થિતિ કેલવણીનાં તે જુદા જુદા દેખાવ દે છે; સદ્ગુણી માળાપનાં છોકરાં દુર્ગુણી ને પંડિતનાં છોકરાં મૂર્ખ જેવામાં આમાં છે; કાંઈ બાળક ચંચળ ને કાંઈ ઠાવડું હોય છે; કાંઈ ચોડે બાધે બાળુ શીખી લે છે ને કાંઈ મૂર્ખને ધણા શુદ્ધિમંતો પણ સમજાવી શકતા નથી; તો મનુષ્ય પ્રકૃતિ સૌની સરખી કેમ કહેવાય? યુરોપના લોક ધર્મ નીતિ રીતિ ખાન પાન વગેરેમાં ધણીક રીતે સરખા છે, નિરંતર પર-સ્પર વહેવાર રાખે છે, સરખી કેલવણી લે છે પણ જર્મન ફ્રેંચ, ઈંગ્લીશ, રુસ, અમેરિકન એ સ્વદેશી પ્રકૃત્યંશ જુદા દાખવે છેજ; વળી એ ઉપ-રાંત પ્રત્યેકજન પોતાનો જુદો પ્રકૃત્યંશ અધિક-તે આગળ પડતો દાખવે છેજ. યુરોપના તત્વજ્ઞાનીઓ તથા ધર્મોપદેશકો પુનર્જન્મ વિષે સમજી શકતા નથી તથા પ્રાચીનકાળમાં પણ પૌડાગોરસ, રોમેટા વગેરે જુજ સિવાયે ખીજ પંડિતો પણ સમજ્યા નોતાજ; બ્રાહ્મ; બૌદ્ધ; જૈનધર્મના પંડિત તથા લોક સૌ સમજે છે,—કારણ શું? યુરોપના લોકની પ્રકૃતિમાં સત્વગુ-ણાંશ ઓછો છે કે જેથી તેઓની સમજમાં જીવની ગતિ મરણ પછી, કર્મ પ્રમાણે નવો દેહ-પ્રારબ્ધ એ વિષે વિચાર હિતરતાજ નથી. યુરોપના

લોક શાંતિ શાંતિ (peace) ને વખાણે છે ને તે તેના લાભ જણીને-
પણ શાંતિ રાખી શકતા કેમ નથી? જન્મ પ્રકૃતિ જ અતિ અભિમાની છે
કે જેવી હિંદુની નથી. જેટલા ધર્મ છે તે સહ એશિયામાં જ ઉદય પામ્યા
છે. સત્વ વિના ધર્મ નહીં અને જેવો સત્વ તેવો ધર્મ. જ્ઞાન ને અજ્ઞાન, પ્રકાશ
ને અંધારું, સદ્ગુણ, દુર્ગુણ સૃષ્ટિના પહેલા કાળથી છે જ. જીવની અંતરવૃત્તિ
ને બાહ્યવૃત્તિ, પુરુષસ્વભાવ ને સ્ત્રીસ્વભાવ, દેવસ્વભાવ ને દૈત્યસ્વભાવ એમ
બેઠ સૃષ્ટિના પહેલા કાળથી છે જ. વળી જો પ્રકૃતિ જુદી જુદી ન હોય
તો અમણા જેટલો બેઠ મનુષ્યના ગુણ કર્મમાં જોવામાં આવે છે, તેટલો
કેલવણી તથા સંગતી પછી ન રહેવો જોઈએ. કેલવણી તથા સંગતી તે
પ્રકૃતિમાં રહેલા ગુણોને વધારે કે ઘટાડે પણ ધણે જન્મે, આ જન્મે તો
કોકને જ જો પાછલી તૈયારી હોય તો કેલવણી તથા સંગતી સ્વભાવ ગુણને
પ્રકાશિત કરનારાં છે; મનુષ્ય જન્મમાં.

સત્વગુણ-સત્, શુચિ (પવિત્રતા) શ્રદ્ધા, દામા. ધૃતિ (ધૈર્ય), અનુકંપા
(દયા), લજ્જા, સંતોષ, શાંતિ, રક્તેગુણ-પ્રદોષ, દ્રોહ, મત્સર, સંત્રેષ,
ઉત્કંઠા, અનિદ્રા, માન, દંભ, ગર્વ, અશ્રદ્ધા. તમોગુણ-અજ્ઞાન, નિદ્રા, દેન્ય,
ભય, પરદોષાનુદર્શન (પારકાનો દોષ જોવા ઉપર જ વૃત્તિ.) પરતાપોપપાદક
(બીજાને દુઃખ યાપ તેવું કરવું.)

‘સર્વં પ્રકાશયિતવ્યં નિયંતવ્યં રજઃ।

સદા સંહતંત્ર્યં તમઃ કામજ્વળે શુભમિચ્છતા’ ॥

અર્થ ૨૫૪ આ પ્રમાણે છે, કે સત્વ કોઈ વાર રજસ્તમસી જેવું
કામ કરે, રજે તે સત્વ તમસી જેવું કામ કરે ને તમ તે સત્વરજસી
જેવું, પણ નિત્ય નહીં.

સત્વ વધે તો ધર્મ ઉપર મતિ બેસે; રજ તમ થકી ઉત્પન્ન થયેલા
સંસારી અર્થનું ચિંતન ન કરે પણ સત્વથી થયેલાનું કરે. અનાયાસે કીધેલા
અર્થને ધર્મ યજ્ઞને ધણે. રજ વધે તો સનાતન ધર્મને છોડી અધર્મ કરે;
સંસારી અર્થની ને ભોગની વૃદ્ધિ કરે; સત્વ ગયેથી તમને ધરીલે. તમો-
ગુણ વધે તો હિન્મત્ત યાપ; વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર વિશ્વાસ ન રાખે;
ધનનો નાશ કરે; સઘળે દ્રોહ કરે; શાંતિને પામે જ નહિ.

સત્વગુણ શ્રેષ્ઠ છે. જીવ સત્વને બળે બ્રહ્મજ્ઞાન પામે છે. સંસારપ્રવૃ-
ત્તિથી અજાણ થયેલા પુરુષોએ સત્વ બળ વધારી ધર્મરાજ્ય ને રાષ્ટ્રરાજ્ય
સ્થાપ્યાં છે. અમણાનાં રાજ્યો ગમે તેવાં પણ સત્વને બળે ક્ષેમ રહ્યાં છે.
સંકા-આધક સત્તારાવાળા હિંદુ પરતંત્ર કેમ? ચક્રતીનો તેમ પડતીનો પણ

કાળ છે, સુખ તેમ દુઃખ પણ ભોગવવું, એ સૃષ્ટિનો નિયમ છે. શંકા-અધિક સત્વાંશો મોળાં પડી જવાય? ના-નિશ્ચયથી નિયમથી ધણું થાય, એ ધણું સારું થાય, ધણો લાભ આપે ને એ ધણો ભોગવાય. શંકા-મોટી પ્રવૃત્તિ થાય નહિ સમયે? સમયે તો તે બહુજ મોટી પ્રવૃત્તિ કરે, સુદ્ધ સત્વાંશવાળા પર-સુરામ, રામ, કૃષ્ણ એઓએ એમ જ કીધું છે ને મલીન સત્વાંશ ભળેલા રજસ્તમસી શિકંદર, સીઝર, નેપોલિયન એઓ અમુક અમુક કાળે જ થયા છે. યુરોપના લોક પણ જ્યકાળ વિષે આગળથી નક્કી કરી રાકતા નથી, એ કે નિલ મથન કરે છે. એશીયાના લોક સ્વધર્મકર્મ નિવૃત્તિના પ્રવૃત્તિના કથ્યાં કરે છે ને સમયે કાઈ મોટો પુરુષ દેખા દેઈ ધર્મચક્ર કે રાજચક્ર ફેરવી નાખે છે. ગૌતમ ને જરતોસ્ત્ર; મૂસો, ખ્રિસ્ત ને મહમદ; વળી નેશુકડનેઝર, કેમસર, જંગિસખાન જેવા. શાંતપ્રકૃતિનાં ધર્મ અર્થ કામ તે ઉત્સાહ પ્રકૃતિના થકી જૂદાં જ છે. શાંતપ્રકૃતિવાળા યાને નિરભિમાન હોયે ધર્મ પાળવે અભિમાનિ ધર્મ પોતાનો જુદોજ મોટો પ્રકાશ દેખાડે છે. શાંતિનો શુશુ સ્વભાવમાં હોય છે. કર્મમાં પણ નીતિરુપે પ્રગટે છે ને ઉત્તર સ્થિતિમાં પણ સતેજ રહે છે. મોહ અને કર્મના અભ્યાસ કરવો અર્થલોભે કરવો ને ધર્મનિયમે કરવો એ ત્રણમાં કીયો અભ્યાસ પોતાના સંબંધી જનને સ્વદે-શના લોકને પ્રથમથી તે અંત લગી વિશેષ સુખકર, વિશેષ બળવાન અને વિશેષ એશ્વર્યવાળો તેનો હવે તમારે સૌએ વિચાર કરવો. બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભાએ સત્વાંશ અધિકવાળી પોતાની હિંદુ બુદ્ધિની જ સુશુદ્ધિ કરવી અને આર્યસમસ્તે-સાત્વિક બ્રાહ્મણે, સત્વરજસી ક્ષત્રીએ, ને રજો સતો વૈશ્ય-પોત-પોતાની બુદ્ધિ નિર્ભજ કરવી, દૃઢ કરવી ને પ્રકાશતી કરવી.

સ્વદેશાભિમાન

ઉત્તરે હિમાલય પર્વત, પૂર્વે બ્રહ્મપુત્ર નદી તથા સમુદ્ર, દક્ષિણે સમુદ્ર અને પશ્ચિમે સમુદ્ર તથા સિંધુ નદી એ ચતુર્સીમાવાળા મોટા દેશમાં અનેક મનુષ્ય કુટુંબોનો વાસ છે. કુટુંબો હિંદુ, મુસલમાન, જરતોસ્ત્રી, ખ્રિસ્તી વગેરેનાં નામથી ઓળખાય છે. હિંદી કુટુંબો ખીજી જાતીનાં કુટુંબોના કરતાં ધણાં જ વધારે છે ને હજારો વર્ષ ચર્ચા આ દેશમાં વસે છે ને એટલા જ મોટે દેશનું નામ પણ હિંદુસ્થાન* છે.

* 'હિંદુ' શબ્દ ફારસી છે તો તેની સાથે 'સ્થાન' જોડ્યે ને મુસલમાન લોક 'હિંદુસ્થાન' કહે છે. હિંદુઓ કેટલાક કાળથી 'હિંદુસ્થાન' બોલતા આવ્યા છે; કેટલાક વિદ્વાનો 'હિંદુ' તે 'સિંધુ'નો અપભ્રંશ છે એમ માને છે (ફારસી શબ્દની સાથે સંસ્કૃત શબ્દ જોડાયેલા એવા કેટલાક શબ્દ પ્રાકૃત બાષ્પાઓમાં વપરાય છે.)

૨. હિંદુસ્થાન તે પ્રત્યેક હિંદુજનના ને સકળ હિંદુજનના દેશ છે ને સ્વદેશ છે. ધણા કાળથી આપણે હિંદુઓજ આ દેશમાં છે; રક્ત, ભાષા, ધર્મ આદિ લેઈ અનેક વાતે સર્ગાસંબંધીજન છે; ને એક સરખી રીતે સમાન સુખ દુઃખ ભોગવતા આવ્યા છે; એટલા માટે હિંદુસ્થાન તે આપણો દેશ છે. બીજા દેશોથી આપણો દેશ ધણીક વાતે જૂદો જ પડે છે; જૂદો જ શોભે છે; જન્મભૂમિરૂપે આપણને પ્રેમ જગાવે છે ને જૂના જયરંગોનું સ્મરણ કરાવી આપણું અભિમાન પ્રગટ પાડે છે; એટલા માટે, હિંદુસ્થાન તે આપણો પોતાનો દેશ છે.

૩. જે લોકે સમસિંધુ ગંગા વગેરે નદીઓના તથા પર્વતઅરણ્યના મહિમા ગાયા છે અને ઘણાંક રાજનગરનાં વર્ણન સપ્રેમ કીધાં છે, તે લોકમાં સ્વદેશપ્રીતિ નહોતી એમ કેમ કહેવાશે? જે જ્યાં લોકે પોતાના રાજ્યપ્રદેશને પોતાનું નામ ભેડી આર્યોવર્ત એ નામે જગતમાં ઓળખાવ્યો, તે લોકમાં દેશાભિમાન ન હોતું એમ કેમ કહેવાશે? વિરાજ, રસાજ, પ્રદેશના ધણીવાતા, પરદેશીઓની તરફથી નિર્ભય ને ધર્મની જ આણુ માની તેના જ યશ માનારા એવા લોકને દેશાભિમાનનું માહાત્મ્ય અવસ્થે વધારવાનું પ્રયોજન ન હોતું જ.

૪. મહાભારતનાં યુદ્ધ પછી નવાં રાજ્યો મગધનાં તેમાં મગધનું રાજ્ય સર્વોપરિ શોભ્યું; પરદેશી લોકના હુમલાઓ થયા ને કેટલાક રાજ્યોએ પરાક્રમ દાખવી રાજ્યો ક્ષેપ રાખ્યાં ને ગમલાં મેળવ્યાં; લોકે યુદ્ધિર, મહાવિરસ્વામી, વિક્રમ, શાન્તિવાહનના શક ઉપયોગમાં આણુયા ને વર્ષે વર્ષે ઓચવ કરી તે રાજ્યો પ્રતિ પોતાની ભક્તિ દેખાડી, પણ તેઓ સંસારવિપયમાં ને ધર્મવિપયમાં સ્થિત ન હોતા એટલે પછી તેઓનામાં પોતપોતાનાં રાજ્યો પ્રતિ ભક્તિ હોયજ શેતી? વેદધર્મ ને યોદ્ધાધર્મ, પુરાણધર્મ ને જૈનધર્મ એ પ્રમાણે અનેક ધર્મના લોક પોતપોતાના ધર્મનું અને પોતપોતાની યાતિઓનું અભિમાન રાખતા યથા; સમસ્ત લોકને એક અખંડિત એવા આનંદને બદલે લોકનાના નાના સમવાય કરી પોતપોતાના એવા અનેક સંક્રાંચિત આનંદ લેતા યથા; એટલે પછી, દેશાભિમાન હોયજ શાનું? તોપણ દેશાભિમાનની પ્રેરણા કરનારી જે આદિચક્રિતપ્રકૃતિ તેની સ્થાપના કેટલાક તત્ત્વશાસ્ત્રદ્વારા ને યોદ્ધાજૈનધર્મદ્વારા થઈ હતી; વળી બ્રાહ્મણોમાં પણ કાગીદાસે ‘જગતઃ પિતરા વદે, પાવેતીપરમેશ્વરૌ’ બાણ્યું ને શંકરાચાર્યે લોકને અર્ચે ચક્રિતચુક્ર શિવનું પૂજન માન રાખ્યું. * (સંવત

* વેદ પરમાત્મા-પુરુષને આદિ સ્થાપ્યો; કાગીદાસે પ્રકૃતિ આદિ મનાઈ; કાગીદાસે પુરુષપ્રકૃતિ-શિવશક્તિ એ જુગવનો મહિમા આપ્યો.

૩૭૪ માં વલ્લભીપુર નાચ પામેલું, સારથી તે નાગરનો સક ઘોડાક કાઢી ચાલ્યો હતો)

૭ કાળાતરે નામ ને અરોધ્યાપુરી, અને કૃષ્ણ ને મથુરા, ગોકુળ, દ્વારકા, હસ્તિનાપુર એ મનાયા ચાલેલું ને જેન, આર્ત તથા વૈષ્ણવ ને દિગમર તથા શ્વેતામર અને સન્યાસી ભેગી સાધુ એમ ધર્મ વિવચના જૂદા હોતે હિંદુઓ પ્રદેશ પ્રદેશના નામથી ઓળખાતા થયા ૨૪૫૦નાંએ નગર ભક્તિ, રાજ્યભક્તિ ને રા ન્યાભિમાન એ દેખાયા, દક્ષિણીઓએ ‘અરાધ્ય’ તુ અભિમાન રાખી પરદેશી ને પરધર્મીજન ઉપર વિચાર દેખાવ્યો પણ હજી સૌ લોક ધર્મબધને તથા જ્ઞાતિબધને જૂદા હતા ને ધર્મ નિવૃત્તિને પ્રધાન હજી માની સસારપ્રવૃત્તિને ગૌણ માનતા હતા

૧ આજકાલ હિંદુઓમાં જુના નવા વિચારોનાં મુદ્દ ચાલે છે, એક પાસથી અનેક ધર્મજ્ઞાતિબધન તિથિન થતા જાય છે ને બીજી પાસથી અનેક રીતે લોકનું ઐક્ય થતું જાય છે લોકે સસાર પ્રવૃત્તિને મુખ્ય માનવા માડી છે ને તેઓ રસજુદિએ ને અર્થજુદિએ મડળીઓ બરી કરી વધારે વધારે ઉદ્ધમી થતા જાય છે અત્રેજ સરકારની પ્રજાએ પ્રાત પ્રાતના લોક ઉચ નીચ સૌ ધારા ન્યાયની મતા તથે સમાન મનાય છે ન્યાતના લોકમા માન મળે તેના કરતા દેશના લોકમાં માન મળે તે વધારે સારુ છે એવી સમજ લોકમા આવતી જાય છે પ્રાત પ્રાતના વિદ્વાનો દેશકલ્પનાજુના વિવચના માનને અર્થે, ધનને અર્થે આનદને અર્થે પરોપકારને અર્થ મડળીઓમાં પોતપોતાના વિચાર જણાવે છે ને યથાશક્તિ કામ કરી દેખાડે છે, પ્રાત પ્રાતના શ્રીમતો ધર્મજુદિથી કે માનજુદિથી, ક્ષેત્રમાં કે શરમમાં દેશક વા જુમા નાણુ વાપરે છે ને નિર્ધન લોકને સાચે રાખી પત્યાળે વેપાર ધંધા કરે છે, દેલી રાજ્યની પ્રજાએ અત્રેજ રાજ્યની પ્રજાની સ્વતંત્રતા ઉપર માહયી જોવા માગુ છે, એ સધા ઉપરથી જણાય છે કે, જો કે આજ કાલ દેશદાઝ, દેશપ્રીતિ ને દેશાભિમાન એ નિચે લોકને સુદ્ધ જ્ઞાન નથી તોપણ તેઓનાં મનનું વનણુ ને તેઓની કર્મવૃત્તિ એ સમસ્ત દેશી જનનું ઐક્ય કરવા બણી છે એ ઐક્યને અર્થે જમાણીઓ પ્રથમજ ધર્મનો ને દક્ષિણીઓ આજકાલ જવરયે સમૃદ્ધિ અર્થનો બોધ કરવાને આગળ પડ્યા છે *

* પ્રજાને સંજ્ઞાની તરફથી સુખ હોય તોજ તેની સસાર ધર્મ સદ્ગુણ વિધા સબધી રિચિત સારી થઈ શકે એ વિચારે કામિકામના વિદ્વાનો (પોતાના સત્તાધારી લોકની જ નીતિ પ્રમાણે) લોકના હક તથા તેઓના કુખ વર્તમાનદ્વારા તથા સખા દ્વારા સરકારને જણાવે છે, નવા ધડાતા ધારા ઉપર વિચાર આપે છે, અને વળી સરકાર

૭. લોકનું ઐક્ય યશે, એટલે દેશી સમસ્તનું એક સ્વરૂપ ધરાઈ રહેશે ને પછી એ સ્વરૂપનું હુંપણું-દેશાભિમાન પ્રગટ નજારશે ને તે પુષ્ટ થયું કે તેના જ્ય ગાજશે. આપણે સંસારના મશસુખની સૃષ્ટિ ન રાખતાં કેવળ આચાર અદ્વિસાના ધર્મને મર્યાદા બાવથી પાળી ને આપણે પરતંત્ર તથા દામણા થયા, તો હવે, તરતને તરત પાછી ધર્મદ્વારા આપણી સ્થિતિ સુધારવાનો સંભાવ નથી જ; અને નિશ્ચિતશાંતિના વિચાર દબાઈ જઈ પ્રવૃત્તિહિંસાહતા વિચાર વધતા ગય છે. પ્રવૃત્તિની નીતિ (નિશ્ચિતની નહિ) પ્રખળ છે, ને એ નીતિનું શ્રેષ્ઠદેવત સ્વદેશાભિમાન છે, તો હવે, હિંદુસ્થાનના [મન લાં અન્ન એમ સમજતા] સકળ હિંદુઓને અને (અન્ન લાં મન એમ સમજતા) મુસલમાન પારસીઓને-એ સૌને સ્વદેશ હિંદુ-સ્થાનનું જ અભિમાન એજ મોટું ઉત્તમ સુખદાતા દેવત છે, પૂજ્ય ને આરાધ્ય છે. ધર્માભિમાન દેવતનો કાળ ગયો ને દેશાભિમાન દેવતનો કાળ આવ્યો તો હવે એના જ ઉપર પૂર્ણ આસ્થા થકા રાખવી; એવું ધર્માભિમાનમાં દાખવ્યું તેવું ઔદાર્ય દેશાભિમાનમાં દાખવ્યું; દેશકલ્યાણને અર્થે, દેશી સમસ્તરૂપી મહા કુટુંબના કલ્યાણને અર્થે, સહન કરવું ને મનન કરવું, તન મન ધન અર્પણ કરવા ને પ્રસંગે પ્રાણ પશુ અર્પણ કરવા; પ્રત્યેકના ઉદ્યમે સમસ્તની સમૃદ્ધિ વધારવી ને સમસ્તના સુખમાં પોતાનું સુખ શોધવું;- એ નીતિ મનસા વાચા કર્મણા પાળવાથી આપણુ સમસ્તની-દેશની સ્થિતિ ફરી પાછી સખળી વાતે ઉત્તમ શોભશે જ શોભશે.

૮. મહાભારતના યુદ્ધકાળથી આપણું આર્ય-ઐક્ય ત્રુટિત થતું ચાલ્યું ને આપણુ રાજ્ય-ધર્મ-વિદ્યા ધરસંસારના સુખ રહિત થયા; એ આપણી ભુંડી સ્થિતિ બદલાવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો ને અંગ્રેજ રાજ્યનો રડો ઉત્તેજક સંબંધ થયો ને સ્થિતિ બદલાવા માંડી, -આપણુ સારાંને

ધનવંતોને સાથે રાખી સમસ્ત લોકનું પ્રતિનિધિપણુ કરે છે. કેટલાક જાણુ દેશમાં સર્વત્ર એક જ ધર્મપ્રકારરાખવાનું કહે છે તેમ કેટલાક જાણુ સર્વત્ર એક જ પ્રાકૃતભાષા ધાય તેવું કહે છે. કેટલાક જાણુ સમસ્ત લોકનો અવસ્યે એક સરખો સૂધારો (દામણા વતી જ) થયાં કરે તેવું કહે છે અને કેટલાક જાણુ ભાષા પસવે બુદ્ધા પડેલા પ્રદેશ પ્રદેશના લોક દ્વારમાં અવસ્યે પોતપોતાનો જ સૂધારો કરે (ને એમ યશે તો જ સામાન્ય સૂધારો વળ્યાં કરશે) એવું દેખાડે છે. થણાક જાણુ કહે છે કે, દેશમાં દોલત વધશે એટલે પછી સપળા સૂધારા પડેલા યશે અને કેટલાક જાણુ બલે છે કે, મધ્ય લોકે હમ્ય સદ્ગુણી યજું-પોતાનાં અંતરને સળગ કરવું, એટલે પડી આદ્ય સ્થિતિ પણ સારી યશે ને એ રીતે સર્વ સૂધારા સ્થાયી થઈ શોભશે.

માટે ને હાવકાં બુદ્ધ થઈ થઈને; પણ હવે તે વહેલી બદલાય, આપણું ઐક્ય વહેલું થાય, સુધટ્ટ થાય, જથી થાય તેને માટે પ્રત્યેક મંડળે ને દેશી સમસ્તે ઉત્સાહે ને આગ્રહે કર્મસિધ્ધિ ખેડવો અવશ્ય છે.

૯. કૃવામાં હોય તો હવાગ્રમાં આવે, નદી કૃવાવડે જ નગરમાં ધરધરનાં જન છૂટથી પાણી વાપરે છે, ને રાજ્યનીતિ ઉપર પ્રત્યેક કુટુંબનું સુખ સુખ્યત્વે આધાર રાખે છે. દેશી મહારાજ્યરૂપી ઐક્ય ભાગ્યું, બાહુબળ ધટ્યું, જીત્યું સુખ ગયું ને લોક વહેમી, કાયર ને લીલા થઈ રહ્યા; એથીને પાછા ઉલટમાં આણી તનમને દહ ને ધને અનુકૂળ કરવાને ધર્મ-ભાવદર્શનની અગત નથી, અર્થદર્શનની કેટલી રીતે અગત છે પણ મહાત્મતા-ઔદાર્ય દર્શનની ને કીર્તિ દર્શનની ન જ ચાલે તેવી જરૂર ને મોટી અગત છે. કેવળ સ્વાર્થ બુદ્ધિથી અનર્થ થવાનો મટે, તે બુદ્ધિ ઉપર ભારે અંકેશ રાખી પરમાર્થ બુદ્ધિથી જ વર્તવું. સહુનું સારુ થાયો ને સહુનું સારું કરવામાં સહુએ ભાગ લેવો. સહુમાં હું પણ જીં માટે મારે પણ લેવો એ બુદ્ધિ વિના આપણે કોઈ પણ મોહું ને બિજળું કામ કદી પણ કરી શકવાના નથી. માટે, 'એકમાંહે સકળ સોહે ને એક સકળથી સોહે' એ મંત્રને જપવો અને સરસ્વતી (ગાનચક્રિત) તથા સેનાની [કર્મશક્તિ] એ બેને ખંતે સેવવાં ને સાધવાં, આપણું પ્રત્યેકનું ને સમસ્તનું બાહ્યોત્તર ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક શુદ્ધ સમળ સનેજ કરવું ને દાખવવું. એ જ આપણાં આપદધર્મ કર્મ છે ને એવડે જ-સસ-પ્રેમશીર્ષ, એવડે જ આપણું સ્વદેશાભિમાન સત્વરે જથી થઈ દિવ્ય પ્રકાશશે સત્ય, સત્ય, સત્ય.

ગ્રહણકાળ.

૧. એને વેદધર્મના લોક જ પુણ્યકાળ માને છે. જગતમાં ખીજ કોઈ લોક તેમ માનતા નથી. કારણ કે બુદ્ધિ તથા સ્વભાવમાં વેદધર્મી લોક ખીજ સૌથી જૂદા જ છે; ખીજ દેશ ધર્મના લોક પ્રવૃત્તિમાં ને વેદધર્મી લોક અવશ્યે નિવૃત્તિમાં રાચનારા છે; કોઈ ધર્મપતાકા ત્યાગ પરાપકારનો તથા કોઈ પ્રેમદીનતાનો ને કોઈ કૃપા ઔદાર્યનો જ્યપ્રકાશ દાખવે છે; પણ વેદધર્મનો ધ્વજ શાંતિશુચિનો જ્યપ્રકાશ દાખવે છે.

૨. બીજા દેશના સાસીઓ અહલ્યસમયે અહ ગોળના પૃથ્વીને નિહાળે છે ને દરીન ગણિત નોંધે છે. પણ પૂર્વના વેદધર્મી પંડિતોએ અહલ્યથી જગતની પ્રકૃતિમાં વિકૃતિ થાય છે, એવું સિદ્ધ કરી રાખ્યું છે. અહને પ્રકાશ એકાએક મંદ થવાથી તથા થોડીવાર મંદ કે બંધ રહેવાથી ને વાતાવરણમાં ફરફાર થવાથી પ્રાણીઓ ઉપર (ઉદ્ભિજ પણ પ્રાણી છે) નિત્યના કરતાં મૂઢા પ્રયોગ થાય છે. (અહલ્ય સમયે પક્ષીઓની વૃત્તિ જોવી.) અહલ્યથી પ્રાણીઓનું વહેતું ચાંચલ્ય થોડું ઘણું સ્તબ્ધ થાય છે, મન સ્થિરતાને પામે છે. યોગીઓએ જાણ્યું છે કે, અહલ્ય સમયે લોકમાનના શ્વાસનું સમાન વહન થાય છે. જગતની સુપુમ્ણા નાડી ચાલે છે. (પ્રાણાયામ, તે નાડી ચાલતી હોય ત્યારે જ એખખા થાય છે.)

૩. અહલ્ય સમય તે સ્થિરતાના ને વળી દુર્લભ સ્થિરતાના હોવાથી તે સમયે અવસ્ય પુણ્ય કર્મ કરવા વિશે ધર્માધિકારી યોગી ઋષિઓએ આજ્ઞા આપી છે. (માંવ બહાર સ્થિરતા રાખી પરમેશ્વરનું ચિંતન કરવું, એવી જગતના સર્વે લોકના ધર્મપુસ્તકમાં આજ્ઞા છે.) મંત્રશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, સ્પર્શથી તે મોક્ષ પર્યન્ત મંત્ર જપ થાય તો મંત્રના જોડલા વર્ણ, તેડલા પુરસ્કરણનું ફળ મળે. ઉપાસકો પોતાના ઇષ્ટદેવતાને અહલ્ય વેળા અવસ્ય જપે છે, તે આટલા માટે કે સિદ્ધિ વહેલી થાય.

૪. પુણ્યકર્મમાં રનાને શુદ્ધ મર્ષ નિસ્કામપણે પ્રભુસ્મરણ કરવું. નિસ્કામ કે પછી સકામપણે ઇષ્ટદેવતાનું સ્મરણ કરવું ને દાન કરવું, પાત્રને, ધર્મોપદેશકને, અયાચક બ્રાહ્મણને, નિર્ધન નિરાશ્રિત અપંગાદિઓને અને દીનહીન મલીન જાતિને.

૫. અહલ્ય પૂર્વેના સમયે ભૂખ્યા રહેવું આટલા માટે કે ભૂખ્યા રહેવાથી શરીરમાં રહેલો પ્રાણવાયુ ધ્યાન જપ કાર્તનને અર્થે સ્થિરતામાં સાધ્ય રહે છે; ચાંચલ્ય કે આજસ દૂર થઈ પોતાના હિદેશને અર્થે એકલક્ષી થવાય છે.

૬. માગણ પોકારે છે કે “દો દાન છૂટે અહલ્ય” એટલે અહલ્ય છૂટી જશે તો દાન કરવાનો જે આ અમોઘ સમય છે તે ફરી વહેલો નહીં આવે, માટે વહેલા વહેલા દાન કરો. વળી દો દાન કે છૂટે અહલ્ય, એ અર્થ પણ કે દાનથી જ (કલ્પિયુગમાં દાન ધર્મ જ મોટો ભણ્યો છે) તમે તમને જાગેલાં અનેક અહલ્ય ચક્રી ધૂટશો.

૭. આવતી અમાસે સૂર્ય ગ્રહણ છે. સૂર્ય ગ્રહણ પર્વનો મોટો મહિમ
ધર્મપુસ્તકોમાં કથ્યો છે. માટે અગાનતાએ બ્રહ્મ થયલા વેદધર્મીજનોએ
આવધ થવું. બીજા ધર્મના લોક પણ ગ્રહણકાળે પ્રભુસ્મરણ કરે તો તેઓ
પોતપોતાના ધર્મથી બાધ આવશે નહીં ને એમ થાય તો જગતમાં પુણ્યન
વસા વધે ને કલિયુગમાં કૃતયુગ દર્શન દે.

ગ્રહણ સમયના ધર્મને, પાળતાં વિધિયુક્ત,
સ્થિતિ ગ્રહણ ખગાસથી, ચવાય સત્વર મુક્ત.

સુબર્ષ સવત ૧૯૩૫ ના
આશાઢ વદ ૧૩ ને વાર
ગુરુએ લખ્યું

